

مخدوم محمد هاشم نثوي

سوانح حيات ۽ علمي خدمتون

ڊاڪٽر عبدالرسول قادري

صاحبزاده مفتي محمد جان نعيمي

مفتي اعظم سنڌ اڪيڊمي

دارالعلوم مجددية نعيميہ،

ملير ڪراچي سنڌ

مخدوم محمد هاشم نثوي

سوانح حیات ۽ علمي خدمتون

مخدوم محمد ہاشم نٹوی

سوانح حیات و علمی خدمتون

لیک

ڈاکٹر عبدالرسول قادری

باہتمام

صاحبزادہ مفتی محمد جان نعیمی

مہتمم دارالعلوم مجددیہ نعیمیہ (ترست)

ناشر

مفتی اعظم سندھ اکیڈمی

دارالعلوم مجددیہ نعیمیہ،

ملیر کراچی سندھ

اداري جا حق ۽ واسطا محفوظ

ڪتاب جو نالو: مخدوم محمد هاشم ٺٽوي- سوانح حيات ۽ علمي خدمتون

ليکڪ: ڊاڪٽر عبدالرسول قادري

ڇاپو: پهريون 2002ع

ڪمپوزنگ: سورج ڪمپيوٽر ڪمپوزرس،

حيدرآباد، سنڌ.

قيمت: =/250 روپيه

ملڻ جو هنڌ

مفتي اعظم سنڌ اڪيڊمي

دارالعلوم مجددية نعيميه،

ملير، ڪراچي، سنڌ

۽

سنڌ جا وڏا بوڪ اسٽال

MAKHDOOM MUHAMMAD HASHIM THATTAVI

Life & Works

Written by: Dr. Abdul Rasool Qadri

First Edition: 2002

Composed at: Soorij Computer Composers,

Hyderabad, Sindh.

Published By:

Mufti Azam-e-Sindh Academy

Darul Uloom Mujadadia Naeemia,

Malir Karachi Sindh.

انتساب

هيءَ ناچيز علمي سوغات، انتهائي محبت ۽ عقيدت، ادب ۽ احترام سان پنهنجي محترم ۽ محسن عظيم استاد، سائين ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي نالي منسوب ڪندي، سندس برڪت ڀريءَ خدمت ۾ عقيدت مندانہ انداز ۾ پيش ڪيان ٿو.

”تون پارس آئون لوهه، جي سجين ته سون ٿيان.“

•

”مون سين مون پرين، پورائيءَ ۾ پال ڪيا.“

•

”ٿر واريءَ، جر ڦڙا، تر راهين، سر وار،
انهيان ئي اپار، ٿورا پانين سڄڻين.“

عبدالرسول قادري

فهرست

19	ملفوظات
21	ناشر طرفان ۾ اکر
25	پيش لفظ
27	مقدمو

ڀاڱو پهريون

مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو زمانو

39	باب پهريون: سنڌ جو تاريخي پس منظر
48	باب ٻيو: مغل بادشاهن جو سن وار دور
50	باب ٽيون: ڪلهوڙا دور جا اهم تاريخي، مذهبي ۽ سياسي واقعا

ڀاڱو ٻيو

مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي سوانح حيات

59	باب پهريون: مخدوم محمد هاشم جو خانداني پس منظر
	حسب نسب، نالو، ولادت ۽ شجرو
63	باب ٻيو: تعليم، تربيت ۽ نصاب
64	(الف) سنڌ جا استاد
64	عبدالغفور پنهور
64	مخدوم محمد سعيد ٺٽوي
64	مخدوم ضياءُ الدين ٺٽوي
65	رحمت الله ٺٽوي
65	محمد معين ٺٽوي

- 66 مخدوم عنايت الله ٺٽوي
- 66 (ب) عربستان جا استاد
- 66 شيخ عبدالقادر حنفي مڪي
- 67 شيخ عيد بن علي مصري
- 67 شيخ ابوطاهر مدني
- 68 (ج) مخدوم صاحب جي دور جو تعليمي نصاب
- 73 باب ٽيون: طريقت جو سلسلو (روحاني رهبر ۽ مرشد)
- 73 ۱. ابوالقاسم نقشبندي ٺٽوي
- 76 ۲. سيد سعد الله قادري سورتِي
- 78 باب چوٿون: مخدوم محمد هاشم جو درس تدريس جو مشغلو
- 78 دارالعلوم هاشميه جو قيام
- 79 مدرسي واري مسجد
- 80 جامع خسرو (دابگران واري مسجد)
- 81 مخدوم صاحب جا شاگرد
- 81 ۱. سيد شهمير شاهه مٽياروي
- 82 ۲. مخدوم مئيڏنه نصرپوري
- 82 ۳. مخدوم عبدالرحمان ٺٽوي
- 82 ۴. سيد محمد صالح شاهه جيلاني گهوٽڪي، وارو
- 83 ۵. مخدوم ابوالحسن صغير ٺٽوي مدني
- 83 ۶. مخدوم عبداللطيف ٺٽوي
- 83 ۷. شاهه فقير الله علوي شڪارپوري
- 84 ۸. مخدوم عبدالله منڌرو نرئي وارو
- 85 ۹. مخدوم عبدالخالق ٺٽوي
- 86 ۱۰. مخدوم نور محمد نصرپوري
- 87 ۱۱. شيخ الاسلام مراد سيوهاڻي
- 87 ۱۲. عزت الله ڪيريو چوٽياروي
- 88 ۱۳. حافظ آدم طالب علم ٺٽوي
- 88 ۱۴. نور محمد "خسته" ٽڪڙائي

90	باب پنجون: ديني خدمتون
90	شريعت جي پابندي
91	ميان غلام شاهه ڪلهوڙي طرفان پروانو
93	ديني ۽ انقلابي تبليغ جا اثرات
96	روحاني طاقت
97	شريعت سڃاڻ
98	دربار رسالت ۾ مقبوليت
99	فتويٰ نويسي
99	عين عبادت
101	باب ڇهون: سير ۽ سفر
101	حرمين شريفين جو سفر
105	سورت بندر
105	پٽ شاهه
107	پراڻ
108	مٽياري
108	ڪٺڙا
110	نانگو شاهه نزد بدين
111	سيوهڻ
112	ڏامراه نزد لاڙڪاڻو
113	نصرپور
113	شڪارپور ۽ گهوٽڪي
116	باب ستون: مخدوم صاحب بحيثيت شاعر
116	(الف) عربي شاعري
124	(ب) فارسي شاعري
131	(ج) سنڌي شاعري
133	(د) مخدوم صاحب ۽ شاهه لطيف جي سنڌي شاعري
137	باب اٺون: مخدوم صاحب بحيثيت تنقيد نگار
145	باب نائون: مخدوم صاحب جون امتيازي خصوصيتون

- 145 عربي، فارسي ۽ سنڌي ٻولين تي عبور
- 145 سنڌي تصنيفات
- 146 ديني علمن جي خدمت
- 146 - قرآن ڪريم
- 146 - حديث نبوي
- 147 - فقه
- 147 - تصوف
- 147 قناعت ۽ سادگي
- 148 وطن سان محبت
- 149 مسلماني آساني
- 150 حق گوئي
- 151 باب ڏهون: وقت جي حڪمرانن سان لاڳاپا
- 154 باب يارهون: ڪتب خانو
- 160 باب ٻارهون: وفات ۽ مدفن (سيرت ۽ ڪردار)
- 165 باب تيرهون: اولاد
- 165 مخدوم عبدالرحمان
- 166 مخدوم عبداللطيف
- 168 مخدوم ابراهيم (مڏي مرقد)
- 177 مخدوم عبداللطيف
- 179 مخدوم عبدالغفور
- 180 مخدوم عبدالرحمان
- 180 مخدوم عبدالحی
- 180 مخدوم عبدالله "اميد"
- 185 باب چوڏهون: همعصر
- 186 ۱. ميون ابوالحسن سنڌي نثوي
- 187 ۲. ابوالحسن ڪبير نثوي مدني
- 188 ۳. مخدوم عبدالرحمان کهڙائي
- 189 ۴. مخدوم محمد قائر نثوي مدني

- 189 ۵. مخدوم محمد معين نثوي
- 191 ۶. مخدوم محمد حيات سنڌي مدني
- 192 ۷. شاه عبداللطيف ڀٽائي
- 195 ۸. مخدوم عبدالرئوف ڀٽي
- 196 ۹. مخدوم عبدالله واعظ نثوي
- 196 ۱۰. مخدوم محمدي کهڙائي
- 197 ۱۱. سيد موسي شاه جيلاني گهوٽڪي ۽ وارو
- 198 ۱۲. مخدوم محمد اسماعيل پريان لوءِ وارو
- 199 ۱۳. مخدوم ابوالحسن ڏاهري
- 199 ۱۴. محمد احسن خان نثوي
- 200 ۱۵. مخدوم محمد زمان لنواري ۽ وارو
- 202 ۱۶. مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي
- 203 ۱۷. ميون محمد مڀن چوٽياروي
- 204 ۱۸. سيد محمد بقاشاهه شهيد
- 205 ۱۹. مير علي شير "قانع" نثوي
- 207 ۲۰. مخدوم روح الله بکري
- 208 ۲۱. مولوي محمد حسين
- 208 ۲۲. مخدوم محمد مقيم ٻيلائي
- 209 ۲۳. مولانا عبدالرزاق
- 210 ۲۴. علي اڪبر
- 211 ۲۵. مخدوم محمد ابراهيم ڀٽي
- 211 ۲۶. محمد پناه "رجا" نثوي
- 212 ۲۷. غلام علي "مداح" نثوي
- 213 ۲۸. محمد رفيع نثوي
- 213 ۲۹. مرزا غلام علي بيگ نثوي
- 213 ۳۰. محمد رحيم نثوي

ڀاڱو ٽيون

مخدوم صاحب جي تصنيفات ۽ تاليفات جو علمي جائزو

225	(الف) سنڌي ڪتاب
225	۱. زاد الفقير
230	۲. قوت العاشقين
234	۳. راحة المؤمنين
238	۴. سايه نامه
241	۵. بناء الاسلام
245	۶. تفسير هاشمي
249	۷. تحفة التائبين
251	۸. اصلاح مقدمة الصلوة
252	۹. تنبيه نامو
254	(ب) عربي ڪتاب
254	۱. مظهر الانوار
257	۲. فاكهة البستان
260	۳. شد النطاق فيما يلحق من الطلاق
263	۴. جنة النعيم في فضائل القرآن الكريم
266	۵. السيف الجلي علي ساب النبي
268	۶. رد رساله قرة العين في البكاء علي الحسين
270	۷. اتحاف الاكابر بمرويات الشيخ عبدالقادر
272	۸. نظم الجواهر بذيّل اتحاف الاكابر
273	۹. نورالبصائر تكملة ذيّل اتحاف الاكابر
274	۱۰. درهم الصرة في وضع اليدين تحت السرة
276	۱۱. معيار النقاد في تميز المغشوش عن الجياد
278	۱۲. ترصيع الدرة علي درهم الصرة
280	۱۳. نورالعينين في اثبات الاشارة في التشهدين

283	١٤. كشف الغطاء عما يحل و يحرم من النوح و البكاء
286	١٥. رفع الغطاء عن مسئلة جعل العمامة تحت الرداء
288	١٦. الشفاء في مسئلة الرأء
290	١٧. اللؤلؤ المكنون في تحقيق مد السكون
293	١٨. كشف الرين عن مسئلة رفع اليدين
296	١٩. تحفة القاري بجمع المقاري
298	٢٠. حصن المتنوع عما اورء علي من اءرج الءءء الموضوع
300	٢١. تمام العناية في الفرق بين صريح الطلاق والكناية
303	٢٢. تحقيق المسلك في ثبوت اسلام الذمي بقوله للمسلم انا مءلك
307	٢٣. تصحيح المءرك في ثبوت اسلام الذمي بقوله انا مءلك
308	٢٤. النور المبين في جمع اسماء البءربين
311	٢٥. القول الانور في حكم لبس الاحمر
315	٢٦. رفع النصب لءكءر ءءءءاء في المغرب
317	٢٧. الءجة القويه في ءققة القطع بالافضلية
320	٢٨. ءياة القاري باءراف صءيء البخاري
327	٢٩. بءل القوة في ءواءء سني النبوة
332	٣٠. ءنءفة المرغوبة في ءققة الءعاء بعء المءكءوبة
334	٣١. ءنقيء الكلام في النهي عن قرأة الفاءة ءلف الامام
336	٣٢. فءء العلي في ءواءء سني نبوة النبي
338	٣٣. ءلاوة الفم بءكر ءوامع الكلم
341	٣٤. فراءض الاسلام
348	٣٥. الوصية الهاشمية
351	٣٦. بياض هاشمي
357	٣٧. ءطباء هاشميه
360	٣٨. رء الرسالة المعينية
361	٣٩. الءجة القويه في الرء علي من قءء في الءافظ ابن ءيميه
363	٤٠. ءمانية قصاء صغار في مءء النبي ﷺ
364	٤١. موهبة العظير في ارء ءق مءاورة الشعر الكريم

- 366 .۴۲ شرح صفة الروضة
369 .۴۳ حاشية درود حاضري
371 .۴۴ كفاية القاري
373 .۴۵ حاشية شاطبي
375 .۴۶ حاشية مقدمة الجزري
376 .۴۷ كشف الرمزن وجوه الوقف علي الهمزه
378 .۴۸ حاشية خلاصة الحساب
380 .۴۹ الطراز المذهب في ترجيح الصحيح من المذهب
382 .۵۰ ارشاد الظريف الي طور التصنيف
384 .۵۱ الحجة الجلية في مسئلة سور الاجنبية
387 (ج) فارسي كتاب
387 .۱ ذريعة الوصول الي جناب الرسول
390 .۲ فتح الكلام في كيفية اسقاط الصلوة و الصيام
392 .۳ رشف الزلال في تحقيق فيء الزوال
395 .۴ حيات الصائمين
399 .۵ فتح القوي في نسب النبي
404 .۶ زاد السفينة لسالكي المدينة
406 .۷ تحفة الاخوان في منع شرب الدخان
409 .۸ حيات القلوب في زيارت المحبوب
412 .۹ فيض الغني في تقدير صاع النبي
415 .۱۰ مدح نامه سنڌ
417 .۱۱ الباقيات الصالحات في ذكر الازواج الطاهرات
421 .۱۲ جمع البواقيت في تحقيق المواقيت
422 .۱۳ تحفة السالكين الي جناب الامين
424 .۱۴ وسيلة الغريب الي جناب الحبيب
427 .۱۵ تحفة المسلمين في تقدير مهو امهات المومنين
432 .۱۶ اصلاح مقدمة الصلوة
434 .۱۷ نتيجة الفكر في تحقيق صدقة الفطر

- 435 ۱۸. حديقة الصفاء في اسماء المصطفى
438 ۱۹. وسيلة الفقير في شرح اسماء الرسول البشير
440 ۲۰. النفحة الباهرة في جواز القول بالخمسة الطاهرة
442 ۲۱. فضائل نماز و دعاء عاشوره
444 ۲۲. حاشيه برشيخ الاسلام سراجي
446 (د) مخدوم صاحب جي علمي عظمت
453 (هـ) مخدوم صاحب عالمن ۽ اديبن جي نظر ۾

ضميما

- 470 ضميمو پهريون: ماڳ ۽ مڪان
477 ضميمو ٻيو: اسنادِ هاشمي، نبي ﷺ تائين
479 ضميمو ٽيون: مخدوم صاحب جي موجود ۸۲ ڪتابن جي فهرست
482 ضميمو چوٿون: مخدوم صاحب جي انهن ۸۲ ڪتابن جا نالا،
جيڪي مختلف حوالن سان معلوم ٿي سگهيا آهن

- 486 بيبليوگرافي

تاريخي يادگارن جا عڪس

۱. ”مدرسہ هاشميه“ بهرام پور جا قتل آثار
۲. ”مدرسہ هاشميه“ اگر محلہ، ٺٽي جا قتل آثار
۳. ”هاشمي مسجد“ اگر محلہ، ٺٽو
۴. ”جامع خسرو“ دابگير مسجد، ٺٽو (سامهون وچون دروازو)
۵. ”جامع خسرو“ دابگير مسجد، ٺٽو (اولهندي پاسي وارو نظارو)
۶. مخدوم محمد هاشم نثوي رحمہ جي مزار جو چبوترو

۷. "شرح صفة الروضة" (قلمي عربي) ۾ آيل مخدوم صاحب جو دستخط
۸. مخدوم صاحب جي هڪ ناياب مهر، سن ۱۱۲۴ھ
۹. مخدوم صاحب جي پهرئين سنڌي تصنيف "زاد الفقير" (۱۱۲۵ھ)۔
مطبوع ۱۴۱۲ھ جي سرورق جو عڪس
۱۰. مخدوم صاحب جي آخري سنڌي تصنيف "تفسير هاشمي" (۱۱۶۲ھ)۔
مطبوع ۱۲۳۰ھ جي سرورق جو عڪس
۱۱. مخدوم صاحب جي پهرئين عربي تصنيف "مظهر الانوار" (۱۱۲۵ھ)۔
ڪتبخانه درگاه خياري شريف جي قلمي نسخي جو هڪ ورق
۱۲. مخدوم صاحب جي آخري عربي تصنيف "الوصية الهاشمية" (۱۱۷۴ھ)۔
مطبوع ۱۴۱۶ھ جي سرورق جو عڪس
۱۳. مخدوم صاحب جي پهرئين فارسي تصنيف "ذريعة الوصول الي جناب رسول" (۱۱۳۳ھ)۔
مطبوع مهراڻ آرٽس ڪائونسل، حيدرآباد سنڌ جي
هڪ ورق جو عڪس
۱۴. مخدوم صاحب جي آخري فارسي تصنيف "تحفة المسلمين في تقدير مهور
امهات المومنين" (۱۱۷۱ھ)۔
مطبوع ۱۹۹۹ع جي سرورق جو عڪس

ملفوظات

چار هزار ڪتاب پڙهيم، انهن مان چار ڳالهيون پسند ڪيم.

هڪ ته اي منهنجا نفس! خدا تعاليٰ جي عبادت ڪرين ته ڪر، نه ته ان جو رزق نه ڪاءِ!

ٻيو ته اي منهنجا نفس! جنهن کان خدا تعاليٰ روڪ ڪئي آهي، ان کان پاسو ڪر؛ نه ته ان جي ملڪ مان نڪري وڃ! ٽيون ته اي منهنجا نفس! جيڪي ازلي قسمت مان توکي پهچي، ان تي صبر ڪر؛ نه ته ڪو ٻيو خدا ڳول، جيڪو توکي روزي وڌائي ڏئي.

چوٿون ته اي منهنجا نفس! جي گناه جو خيال ڪرين ته ڪا اهڙي جاءِ تلاش ڪر، جتي توکي خدا نه ڏسي؛ نه ته گناه نه ڪر!

مخدوم محمد هاشم نٿوي

ناشر طرفان بہ اکر

بسم الله الرحمن الرحيم

نحمدہ و نصلی و نسلّم علی رسولہ الکریم سیدنا محمد و علی آلہ و اصحابہ اجمعین

اما بعد - اسان جو والد بزرگوار، فقیہ العصر، مفتی اعظم سنڌ، حضرت قبلہ مفتی محمد عبدالله نعیمی رحمۃ اللہ علیہ (المتوفی: ۱۴۰۲ھ) باني دارالعلوم مجددیہ نعیمیہ، ملیر- ڪراچي وڏو عالم فاضل، مفتي ۽ عاشق رسول هو. کين ديني علم پڙهڻ ۽ پڙهائڻ سان گڏ، لائبريريءَ لاءِ ڪتابن گڏ ڪرڻ جو به بيحد شوق هو. کين خاص ڪري سنڌ جي اڳوڻن عالمن جا لکيل قلمي نسخا حاصل ڪرڻ جو عشق جي حد تائين وڏو شوق هوندو هو. ان سلسلي ۾ پاڻ اتر سنڌ، لاڙ، ڪوهستان ۽ ريگستان جي اڪثر ڪتب خانن جو سير ڪيائون ۽ سنڌ جي عالمن جا قلمي ڪتاب اصل خواه فوتو اسٽيٽ حاصل ڪري، پنهنجو علمي ۽ ڪتابي عشق پورو ڪيائون. ان ڏس ۾ سنڌ جي چوڻيءَ جي عالمن جا ناياب ڪتاب دستياب ٿيا، جيئن ته: مخدوم جعفر بوبڪائي، مخدوم ابوالحسن ڪبير ۽ صغير ٺٽوي، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم محمد حيات سنڌي، مخدوم محمد قائم ٺٽوي، مخدوم محمد معين ٺٽوي، مخدوم عبدالواحد سيوستانی، مولانا عبدالغفور همايوني ۽ مولانا محمد قاسم ۽ محمد ابراهيم ڳڙهي ياسين رحمهم الله تعاليٰ.

مطلب ته سنڌ جي علمي سمنڊ مان ڪيترائي ناياب گوهر دستياب ٿيا ۽ محفوظ ٿي ويا. هر هڪ عالم جو لکيل قلمي ڪتاب پنهنجيءَ جاءِ تي وڏو علمي خزانو آهي، پر خاص ڪري ڪلهوڙا دور جي عظيم عالم ۽ مصنف حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمۃ اللہ علیہ جا لکيل سنڌي، عربي ۽ فارسيءَ ۾ سڀني کان وڌيڪ ڪتاب مليا، جن ۾ تفسير هاشمي (سنڌي)، مظهر الانوار، فاکهۃ البستان، فرائض الاسلام، حياءُ القاري باطراف البخاري (عربي)، فتح القوي في نسب النبي (فارسي) ۽ بياض هاشمي جهڙا ضخيم ڪتاب ساڻ ۾ سانڍڻ جهڙيون سوکڙيون آهن.

—مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

حضرت قبله والد ماجد صاحب جي وفات ۱۰ شوال المڪرم ۱۴۰۲ھ/
۳۰ جولاءِ ۱۹۸۲ع تي ٿي. سندن وفات به ڪتابن جي عشق ۾ ٿي. پاڻ
قاضي ميان محمد مراد جو ڪتب خانو ڏسڻ لاءِ ڪراچي مان سيوهڻ وڃي
رهيا هئا، جو سندن گاڏيءَ سان حادثو پيش آيو. اهڙيءَ طرح پاڻ ڪتابن
جي عشق ۾ شهيد ٿي ويو. قبله والد ماجد جي وفات کان پوءِ، اسان پنهنجي
وس ۽ وت آهر سندن يادگار مدرسي ۽ ڪتب خاني کي خوش اسلوبيءَ سان
سنڀالي رهيا آهيون. سندس ياد کي قائم رکڻ لاءِ اسان سندن لقب ”مفتي
اعظم سنڌ“ جي نالي سان هڪ اشاعتي ادارو به قائم ڪيو آهي. انهيءَ
اڪيڊمي طرفان هن وقت تائين عربي، فارسي، سنڌي ۽ اردوءَ ۾ ڪافي ڪتاب
شايع ٿي چڪا آهن، جي علمي دنيا ۾ مڃتا ماڻي چڪا آهن. انهيءَ ڏس ۾
مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جا هي ڪتاب ڇپجي چڪا آهن؛ خطبات
هاشمية، حديقة الصفاء في اسماء المصطفى، الوصية الهاشمية ۽ تحفة القاري
بجمع المقاري. ازانسواءِ، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي ٻين ڪتابن،
جهڙوڪ: مظهر الانوار، فاكهة البستان ۽ بياض هاشمي جي جديد نمونيءَ ۾
تحقيق، ترتيب ۽ اشاعت جو سلسلو جاري آهي.

انهيءَ علمي ۽ اشاعتي سلسلي ۾ اسان جو دلي ارادو هو، ته سنڌ جي ان
عظيم عالم ۽ مصنف، حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمۃ الله عليه جي
مڪمل سوانح حيات ۽ سندن ديني ۽ علمي خدمتن بابت هڪ جامع ڪتاب
شايع ڪيو وڃي.

اها حضرت مخدوم ٺٽوي صاحب جي ڪرامت آهي، جو ان ڏس ۾ اسان
جي دوست ۽ ممتاز ليکڪ، گرامي قدر حضرت ڊاڪٽر عبدالرسول قادري
صاحب ازخود مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ تي هڪ ضخيم ڪتاب تيار
ڪري، سنڌ جي عظيم اسڪالر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي رهبريءَ ۾،
سنڌ يونيورسٽيءَ مان پي ايڇ. ڊي جي سنڌ حاصل ڪئي آهي. فاضل محقق
کي تحقيق دوران اسان جي دارالعلوم مجددية نعيميه ۽ مفتي اعظم سنڌ
اڪيڊمي جي لائبريريءَ مان مخدوم ٺٽويءَ بابت جهجهو مواد مليو هو ۽ ان
جو پاڻ پنهنجي تحقيقي مقالي ۾ جاءِ بجاءِ ذڪر آندو اٿائين.

ڊاڪٽر قادريءَ جي هن تحقيقي ڪتاب ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ
جي دؤر، حسب نسب، ولادت، ننڍپڻ، تعليم ۽ تربيت، روحانيت ۽ مرشد،
ديني خدمتن، تصنيف تاليف، همعصر بزرگن، شاگردن، اولاد ۽ پونير سان

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي؛ سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
 گڏ سائنس واسطو رکندڙ ماڳن ۽ مڪانن جو به سربستو احوال موجود آهي.
 ان سان گڏ مخدوم صاحب جا هٿ اکر، مهر، تاريخي جاين جا فوتو ۽
 سندس ڪتابن جا عڪس پڻ شامل آهن. انهيءَ لحاظ کان هيءُ ڪتاب
 مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ بابت هڪ تاريخي دستاويز جي حيثيت رکي ٿو.
 ادارو، فاضل محقق ڊاڪٽر عبدالرسول قادري جو ٿورائٽو آهي، جنهن
 سنڌ جي هن عظيم شخصيت مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ بابت لکيل اهو
 بهترين تحقيقي ڪتاب ”مفتي اعظم سنڌ اڪيڊمي“ کي شايع ڪرڻ جو اعزاز
 بخشيو آهي. اميد ته اسان جي هيءَ علمي ڪوشش اڳ شايع ٿيل ڪتابن
 وانگر، سنڌ جي علمي دنيا ۽ خاص و عام ۾ قبوليت جو شرف ماڻيندي.
 دعا آهي ته الله تعاليٰ، حضرت حبيب ڪريم صلي الله عليه وسلم جي
 وسيلي دارالعلوم مجددية نعيميه، مفتي اعظم سنڌ اڪيڊميءَ جي تعمير ۽
 ترقي سان گڏ جماعت اهل سنت جو پيغام دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچي ۽
 عشق رسول سان ڪائنات روشن بنجي پوي!

سبق پهر پڙه صداقت کا عدالت کا شجاعت کا،
 ليا جائیگا تجھ سے کام دنیا کی امامت کا.

احقر

محمد جان نعيمی عفی عنہ

مفتي اعظم سنڌ اڪيڊمي

دارالعلوم مجددية نعيميه

صاحبزاد ڳوٺ، ملير ڪالوني، ڪراچي، سنڌ.

۷ محرم الحرام ۱۴۲۳ھ

۲۲ مارچ ۲۰۰۲ع

پيش لفظ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الصلوة والسلام على رَحْمَةِ الْعَالَمِينَ

الله تعاليٰ جي ٻاجھ ۽ مٺي مرسل صلي الله عليه وسلم جي رحمت سان سرزمين سنڌ مان هميشه پروردگار جا پيارا پھتل ٻانها ۽ محبتي مٿيادار ماڻهو پيدا ٿيندا رهيا آهن. انهن پنهنجي فيض ۽ برڪت، علم ۽ عمل جي روشنيءَ سان جڳ کي پئي جرڪايو آهي. سنڌ جي انهن عظيم فيض ور ۽ علم پرور انسانن مان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه ”شمس العلماء“ ۽ ”مر المنير“ ٿي اڀريو ۽ چمڪيو، جنهن جي علمي ۽ قلمي فيض ديس ڀرديس جا وڻ ٿڻ روشن ڪري ڇڏيا.

مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي زندگيءَ بابت سنڌي ٻوليءَ ۾ هيءُ پهريون جامع تحقيقي ۽ ضخيم ڪتاب آهي، جيڪو اصل ۾ سنڌ يونيورسٽي ڄام شوري ۾، پي ايڇ. ڊي (Ph.D) واسطي هيٺين عنوان سان لکيل ۽ پيش ڪيل تحقيقي مقالو آهي: ”مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات، زمانو ۽ علمي خدمتون“. هيءُ تحقيقي مقالو موجوده دور جي شمس العلم، استاد محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي رهبريءَ ۾ ۱۹۹۷ع ۾ لکي مڪمل ڪيو ويو.

جيئن ته يونيورسٽي جي امتحاني طريقو ڪار ۽ تقاضا موجب مواد ۽ حوالن جي گهٽائي، ترتيب ۽ وچ وارن مختلف مرحلن جي ڪري، ٿيسز جي جمع ۽ ترتيب جو علحدہ نمونو هوندو آهي. هينئر ڪتاب جي ڇپائيءَ وقت مواد کي ڪتابي صورت ۾ آڻڻ لاءِ، مروج ڪتابي طريقي پٽاندڙ، سموري مواد جي اختصار سان گڏ مواد جي ترتيب ۾ تبديل ڪئي وئي آهي ۽ ان سان گڏ ويجهڙائيءَ ۾ جيڪو نئون مواد مليو آهي، اهو پڻ هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو ويو آهي ته جيئن مخدوم ٺٽويءَ بابت پڙهندڙن کي جامع ۽ مڪمل معلومات ملي ۽ اهل علم محققن سان گڏ عام ماڻهو به ڪتاب پڙهي، سولائيءَ

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

سان سمجھي لاپ پرائي سگهن.

مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي زماني، سوانح حيات ۽ ديني علمي خدمتن جي باري ۾ هيءُ جامع تحقيقي ڪتاب آهي، جيڪو ”مفتي اعظم سنڌ اڪيڊمي“ طرفان شايع ٿي رهيو آهي.

جيتوڻيڪ هن ڪتاب شايع ڪرڻ لاءِ سائين ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، محمد امين مگسي ميهڙ واري، ڊاڪٽر نواز علي ”شوق“ ۽ غلام عباس قادريءَ جي سهڪار سان، پهريان هن ادبي ادارن ڪتاب ڇپائڻ لاءِ تعاون ۽ رابطو ڪيو: (۱) سنڌ نيشنل اڪيڊمي، حيدرآباد (۲) ڪافي پبليڪيشن، ڪراچي (۳) مهراڻ اڪيڊمي، شڪارپور (۴) ۽ الراشد اڪيڊمي، ڪراچي. پر مخدوم ٺٽويءَ بابت هن ڪتاب شايع ڪرڻ جي سعادت، ”مفتي اعظم سنڌ اڪيڊمي“ جي ڪٿي ۽ ڀاڱي ۾ آئي.

آخر ۾ آئون صاحبزاده مفتي محمد جان نعيم سنڌي، مهتمم: مفتي اعظم سنڌ اڪيڊمي، دارالعلوم مجددية نعيميه، ملير- ڪراچيءَ جو دل جي گهرين سان شڪرگذار آهيان، جنهن مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ بابت هيءُ تاريخي، علمي ۽ ضخيم تحقيقي ڪتاب پنهنجي اداري طرفان ڇپائي، وڏو علمي ڪارنامو سرانجام ڏنو آهي. اميد ته اهل سنڌ جي علمي دنيا ۾ سندس هيءُ ڪارنامو يادگار رهندو.

ان سان گڏ عزيز علم دوست محترم بشير احمد هيساڻيءَ جو خلوص دل سان احسان مند آهيان، جنهن هن ڪتاب جي طباعت جي سڀني مرحلن ۾ مڪمل نگراني ڪئي.

ٿورا مَ ٿورا، مون تي ماروڙن جا،

ٿر ۾ واري ٿورڙي، تينهان گهڻيرا،

پلاٽيون ۽ پيرا، ڳڻي ڳڻيندس ڪيترا.

(شاه)

طالب العلم

عبدالرسول قادري

يوم الجمعة

ڳوٺ ڌڙي مگسي، تعلقو سکرند،

۱۶ ذوالحج ۱۴۲۲ھ

ضلعو نواب شاھ، سنڌ

۱ مارچ ۲۰۰۲ع

مقدمو

بسم الله الرحمن الرحيم

سڀ ساراهون رب کي، جو خاوند خلقڻهار،
سڀاجهو سڀين پريين، ڏڏن جو ڏاتار.

•

رس رسول رحيم تون، مون کي محمد،
”هاشم“ جهڙي حقير تي، ڪر شفاعت ڪا.
(مخدوم ٿوي)

سن ۹۲ھ / ۷۱۱ع ۾ سنڌ کي محمد بن قاسم جي اڳواڻيءَ هيٺ عربن فتح ڪري، اسلامي حڪومت جو بنياد وڌو. دراصل، برصغير هند و پاڪ ۾ سنڌ ئي پهريون خطو هو، جتي اسلامي حڪومت جو پايو پيو. اسلامي حڪومت جي قائم ٿيڻ کان پوءِ سنڌ جا جيڪي به وڏا ۽ اهم مکيه مرڪز هئا، تن ۾ ديني تعليم جي اشاعت ۽ تبليغ لاءِ عالمن جي طرفان ڪوششون ڪيون ويون ۽ سنڌ جي چڱي چڱي تي مسجدون ۽ اسلامي درسگاهون قائم ٿيون. ان دور ۾ ديبل کان وٺي ملتان تائين، اسلامي تعليم - جهڙوڪ: قرآن پاڪ، تفسير، حديث سان گڏ عقلي خواه نقلي علمن جي پڙهائڻ جو سرشتو رائج ٿيو. عربن سنڌ تي اٽڪل ٽي سؤ ورهيه حڪومت ڪئي. انهيءَ سموري عرصي ۾، هنن سنڌ جي سرزمين کي پنهنجي تهذيب، تمدن ۽ عربي ٻوليءَ سان تمام گهڻو روشناس ڪرايو، جنهن جا اثرات اڄ ڏينهن تائين قائم آهن. انهيءَ سموري عرصي ۾ سنڌ اندر وڏا جيد عالمن، مفسرن، محدثن ۽ فقيهن پيدا ٿيا، جن جي علمي ۽ ديني ڪارنامن کان نه صرف سنڌ پر سموري اسلامي دنيا روشناس ٿي. عرب دور جي خاتمي کان پوءِ، سومرن ۽ سمن جي صاحبيءَ ۾ پڻ علم جي اها روشن شمع سنڌ کي منور ڪندي رهي. سنڌ جي سرزمين کي اهو شرف حاصل آهي ته هتان جي ڀاڳن ڀرڻي مٽيءَ مان هر دور ۽

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

هر زماني ۾ اعليٰ ۽ ارفع انسان پيدا ٿيندا رهيا آهن، جن پنهنجي علم ۽ قلم، فڪر ۽ فهم، همت ۽ عزم سان پنهنجي وطن جي خدمت ڪئي آهي ۽ ان سان گڏ ديني تعليم کي اجاگر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. خاص طرح سان ڪلهوڙن جو دور، جنهن کي مؤرخن پنهنجي ديسي ماڻهن جي حڪومت سان منسوب ڪيو آهي، ان دور ۾ نٿي جو شهر علم ۽ عرفان جو هڪ وڏو مرڪز هو. هتي نه صرف ظاهري علمن کي فروغ ڏيڻ وارا پيدا ٿيا، پر روحانيت جي تعليم سان پٽڪيل انسانن جي دٻن کي به پنهنجي روحانيت جي شمع سان روشن ڪيائون. نٿو، ڪلهوڙن جي دور ۾ عرب جي اسلامي مرڪزن - جهڙوڪ: دمشق، بغداد وغيره کان ڪنهن به حالت ۾ گهٽ نه هو. ان دور ۾ نٿي شهر ۾ وڏا عالم، مفسر، محدث، فقيه ۽ صوفي بزرگ رهندا هئا، جن جا علمي، ادبي، ديني ۽ روحاني ڪارناما اڄ به تذڪرن ۾ موجود آهن. ان دور ۾ مخدوم محمد هاشم نثوي هڪ علمي سج مثل هو، جنهن جي شعاعن سموريءَ سنڌ ۽ عرب دنيا کي منور ڪيو. نٿي ۾ جيئن ته ميون ابوالحسن سنڌي، مخدوم ضياءُ الدين، مخدوم ابو القاسم نقشبندي ۽ ٻيا ڪيترائي وقت جا وڏا جيد عالم هئا، پر انهن سڀني مان مخدوم محمد هاشم وڏي پايي جو عالم ۽ ارفع انسان ٿي گذريو آهي.

راقم، مخدوم محمد هاشم جي شخصيت کان طالب علميءَ جي زماني کان وٺي ڏاڍو متاثر رهيو آهي. سندس سنڌي تصنيفات ۽ تاليفات کان سواءِ عربي ۽ فارسيءَ ۾ لکيل ڪتابن جو جڏهن باريڪ بينيءَ سان مطالعو ڪيم، تڏهن مون اهو محسوس ڪيو ته سنڌ جي هن بلند پايي جي عالم جي انهن علمي ۽ ديني شهپارن کي سنڌ جي پڙهيل خواه گهٽ علم وارن ماڻهن تائين پهچائجي. جيتوڻيڪ مخدوم صاحب تي عربي ۽ فارسيءَ کان سواءِ سنڌيءَ ۾ ڪجهه ننڍا وڏا مضمون ۽ مقالا ۽ ڪتاب پڻ نظر مان گذريا، پر اهي سڀ مختصر هئا. افسوس جو مقام اهو آهي ته برصغير جي عالمن ۽ مصنفن تي ڪافي انداز ۾ علمي ۽ تحقيقي لحاظ کان ڪم ڪيو ويو آهي، پر اسان سنڌ وارن جي اها شوم بختي آهي، جو اهڙن علمي ۽ ادبي گوهرن طرف گهٽ توجهه ڏنو ويو آهي. انهيءَ ڳالهه کي سامهون رکي، مون سڀ کان پهريائين مخدوم محمد هاشم نثويءَ تي علمي ۽ تحقيقي لحاظ کان ڪم ڪرڻ لاءِ، سنڌ جي لائق ۽ فائق محقق، مشهور اسڪالر ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي اڳوڻي وائيس چانسلر - ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان ذڪر ڪيو. ڊاڪٽر

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

صاحب نه صرف منهنجي ان پراڻي دلي خواهش کي پايءَ تڪميل تي پهچائڻ لاءِ همت افزائي ڪئي، پر ان سان گڏ رهبري ۽ رهنمائي ڪرڻ جو به واعدو ڪيو. هونئن به ڊاڪٽر صاحب جن جي شخصيت راقم تي هميشه مهربان پئي رهي آهي. هن کان اڳ سندس ئي هدايتن مطابق، حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحم بابت مير عبدالحسين ”سانگيءَ“ جو فارسي ٻوليءَ ۾ تاليف ڪيل ڪتاب ”لطائف لطيفي“ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو هئم، جو سن ۱۹۸۶ع ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز طرفان شايع ٿيو. ان ڪتاب جو لطيف سائينءَ جي ميلي جي موقعي تي سنڌ جي تڏهوڪي وزير اعليٰ مهوڙ ڪيو هو. اڳتي هلي، سندس رهنمائيءَ ۾ مخدوم محمد جعفر بوبڪائيءَ جي ڪتاب ”حاصل النهج“ ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي ڪتاب ”رشف الزلال“ (فارسي) جو ترجمو ڪيم. پاڻ انهن ٻنهي ڪتابن جو نه صرف مهاڳ لکيائون، پر انهن کي سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري، حيدرآباد طرفان شايع ڪرڻ جو بندوبست به ڪيائون. ازانسواءِ، سندس سعي سان ئي سن ۱۹۹۶ع ۾ ”منشور الوصيت“ فارسيءَ جو سنڌي ترجمو، ڪلهوڙا سيمينار ڪراچي طرفان شايع ٿيو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان انهيءَ مٿئين ملاقات کان پوءِ، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي شخصيت، علميت، عظمت ۽ ٻين ڪيترين ئي اهڙين فني ڳالهين تي پاڻ ۾ بحث مباحثو ٿيو. آخرڪار، پاڻ مخدوم صاحب تي تحقيقي ڪم ڪرڻ لاءِ، ”مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات، زمانو ۽ علمي خدمتون“ جي عنوان سان ڪم ڪرڻ جي اجازت ڏنائون. سنڌ يونيورسٽي ڄام شوري جي لائق اختياريءَ وارن انهيءَ موضوع جي اهميت ۽ افاديت کي محسوس ڪندي، راقم کي پي ايڇ. ڊي لاءِ تحقيقي مقالي لکڻ جي اجازت ڏني.

جيئن ته آءٌ منڍ ۾، مخدوم صاحب کان اڳ واري دور متعلق ٿوري روشني وجهي چڪو آهيان ۽ ساڳئي وقت اهو به ڄاڻايو اٿم، ته مخدوم صاحب ٺٽي جي عالمن ۾ هڪ وڏو روشن چراغ هو. مخدوم صاحب نه صرف عالم، مدرس، خطيب ۽ مفتي هو، پر ان سان گڏ هڪ وڏو صاحب تصنيف بزرگ، مبلغ ۽ همه گیر صفتن جو مالڪ هو. سندس علمي، ادبي ۽ ديني شهپارا سنڌي ٻوليءَ کان سواءِ عربي ۽ فارسي زبانن ۾ آهن. مخدوم صاحب جي انهن علمي تصنيفات جو اهو ڳاڻاٽو ڪرڻ دشوار آهي ته پاڻ پوين لاءِ

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ڪيترو علمي سرمايو ڇڏيائون، ڇاڪاڻ ته اسان سنڌ جي ٻين ڪيترن عالمن ۽ بزرگن وانگر هن عالم جي ڇڏيل سرمايي کي به هڪ هنڌ محفوظ نه ڪيو آهي. ان هوندي به سنڌ جي مختلف عالمن، جهڙوڪ: مخدوم امير احمد، سيد حسام الدين راشدي، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ مفتي محمد عبدالله نعيمِي - مخدوم محمد هاشم نثويءَ جي ڪافي تصنيفات کي هڪ هنڌ يڪجاءِ ڪرڻ جون ڪوششون ڪيون آهن. انهيءَ لحاظ کان اهو صرف اندازو ڪري سگهجي ٿو ته هن وقت تائين مخدوم صاحب جا ٽن سون کان وڌيڪ ڪتاب سنڌي، عربي ۽ فارسي ٻولين جي جامي ۾ آهن، جن مان چند ڪتاب ڇپجي چڪا آهن ۽ اڃا ڪافي قلمي صورت ۾ موجود آهن. مخدوم صاحب جي عربي تصنيفات کي اسلامي دنيا ۾ وڏي قدر ۽ منزلت سان ڏٺو وڃي ٿو. مصر جي مشهور يونيورسٽي ”جامعه الازهر“ ۾ اڄ به مخدوم صاحب جا ڪيترا ڪتاب نصاب طور پڙهايا وڃن ٿا. مخدوم صاحب جو عربيءَ ۾ سيرت تي لکيل ڪتاب ”بذل القوة“، جنهن ۾ نبي ڪريم ﷺ جن جي سيرت تي تاريخ ۽ سن وار نموني ۾ روشني وڌل آهي، هڪ اهڙو ڪتاب آهي، جنهن جو مثال سيرت جي ڪتابن ۾ ملڻ محال آهي. انهن مڙني ڳالهين کي ذهن ۾ رکي، راقم مخدوم صاحب جي علمي شخصيت کي اجاگر ڪرڻ لاءِ، سندس تصنيفات ۽ تاليفات جو ڳوڙهو اڀياس ڪري هن تحقيقي مقالي لکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ته جيئن مخدوم صاحب جي انهيءَ ڇڏيل علمي ورثي کي هڪ هنڌ محفوظ ڪيو وڃي ۽ ساڳئي وقت هن موجوده ڏکڻي ۽ ڪُڻن دور ۾، جتي نوجوان نسل سنڌي رستي کان هٽي اوجھڙ رستي ڏانهن راغب ٿي رهيو آهي، من ان مان ڪجهه رهنمائي ۽ روشني حاصل ڪن ۽ صراطِ مستقيم جو رستو اختيار ڪن. منهنجو صرف اهو ئي مقصد آهي ته مخدوم صاحب جي اها ڇڏيل راه، جيڪا هن پنهنجي دور جي مسلمانن لاءِ استوار ڪئي هئي، اها کانئس پوءِ به قائم ۽ دائر رهي.

مخدوم صاحب پنهنجي دور جي ”نظم معري“ کان به واقف هو، ڇاڪاڻ ته ان دور ۾ سنڌي نثر اڃا ايترو رواج هيٺ نه هو. سندس دور جا عالم، ڊگهن ڪلمن ۽ الف اشباع واري جامي ۾ ڪتاب تصنيف ڪندا هئا. مخدوم صاحب پڻ پنهنجي سنڌي تصنيفات کي انهيءَ نموني ۾ منظوم ڪيو آهي، جنهن مان اهو بخوبيءَ ظاهر ٿئي ٿو ته پاڻ ان دور جي مروج سنڌي

نظم تي به وڏو عبور رکندڙ هو.

راقم جي ڪوشش سان، تازو سنڌ جي نامور عالم ۽ مفسر - مولانا محمد اديريس ڏاهري صاحب، مخدوم صاحب جي لکيل هڪ فارسي ڪتاب ”مدح نامه سنڌ“ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو شايع ڪيو آهي. دراصل، عبدالرؤف نالي هڪ افغانيءَ پنهنجي رسالي ۾، سنڌ جي سرزمين ۽ هتان جي رهواسين جي هجو ۾ اخلاقي حدون لتاڙيون هيون. مخدوم صاحب هن جي اعتراضن ۾ ايل من گهڙت الزامن تي عالمانه انداز ۾ روشني وجهي، ردڪد ڏنو آهي. ان مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته مخدوم صاحب نه صرف ديني عالم هو، پر ساڳئي وقت سنڌ جو محافظ ۽ سنڌ جي سرزمين سان محبت رکندڙ هو. مخدوم صاحب پنهنجي انهيءَ مذڪور ڪتاب ۾ پيار، ميناج ۽ وسيع القلبيءَ جو مظاهرو ڪيو آهي.

مخدوم صاحب کي وقت جي حاڪمن وٽ وڏيءَ عزت ۽ احترام سان ڏٺو ويندو هو. سندس دور جي حاڪم، ميان غلام شاهه ڪلهوڙي پنهنجي طرفان مخدوم صاحب کي پروانو لکي ڏنو هو، جنهن ۾ کيس اهو اختيار ڏنو ويو هو ته سنڌ ۾ جتي ڪو به غير شرعي، بدعتي، ڪفر ۽ الحاد جو ڪم ٿئي، ته ان کي بند ڪرڻ جو مخدوم صاحب کي پورو اختيار آهي. پاڻ پنهنجي وقت جو قاضي القضاات هو. ٺٽي کان وٺي ويندي اتر سنڌ تائين، عالمن جي ڏنل فتوائن تي جيستائين مخدوم صاحب جي مهر نه لڳندي هئي، تيستائين ان جي ڪا به قانوني حيثيت نه هوندي هئي.

انهن سڀني ڳالهين کي سامهون رکي، راقم مخدوم صاحب جي متعلق مواد ڪٿي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. جيڪي ڪجهه ڇپيل خواهه اڻ ڇپيل مواد حاصل ٿي سگهيو، تنهن کي ڪٿو ڪيم. سنڌ جي وڏن وڏن ڪتبخانن ۾ وڃي ڏينهن جا ڏينهن رهي، مخدوم صاحب جي متعلق مواد کي يڪجاءِ ڪيم. ازانسواءِ، سنڌ جا جيڪي به وڏا علمي خانوادا هئا، تن جي درن تي وڃي مخدوم صاحب جي مواد لاءِ صدا هنيم، جن منهنجو نمائو سڏ سئي، پنهنجي علمي ۽ ناياب ڪتبخانن مان سنڌ جي هن گوهر ناياب جي متعلق مواد گڏ ڪرڻ جي اجازت ڏني. اهڙيءَ طرح، مخدوم صاحب جي باري ۾ مواد گڏ ڪرڻ ۾ بخافي وقت لڳي ويو. ان کان پوءِ مخدوم صاحب جي متعلق، عنوان جي ماسبت سان مون جيڪا سٽاءَ قائم رکي هئي، ان لحاظ سان انهيءَ گڏ ڪيل مواد جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ شروع ڪيم. انهيءَ گڏ ڪيل

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

خزاني مان جيڪي ڪجهه هت آيم - جهڙوڪ: مخدوم صاحب جي شخصيت، خانداني احوال، تصنيفات ۽ تاليفات، سندس دور جي تاريخ ۽ ان سان گڏ سندس استادن ۽ همعصر عالمن ۽ شاگردن جو احوال وغيره، انهن سڀني ڳالهين کي سلسلي وار لکڻ شروع ڪيم. راقم کي جيڪي ڪجهه هت اچي سگهيو آهي، تنهن کي آءٌ پنهنجي هن تحقيقي مقالي ۾ سهڙي ۽ سموھي پيش ڪري رهيو آهيان. دراصل، تحقيقي مقالو لکڻ هڪ وڏو دشوار ڪم آهي. ان جو اندازو اهي اهلِ قلم ئي لڳائي سگهن ٿا، جن هن ڏس ۾ تحقيقي ڪم ڪيو آهي. هاڻي اهو لائق پڙهندڙن تي ڇڏيل آهي، ته هو منهنجي هن ڪيل پُرخلوص محنت کي ڪيتري قدر علمي ۽ ادبي لحاظ سان قبول ڪن ٿا. مخدوم صاحب جي باري ۾ لکيل هيءُ ڪتاب ڪو حرفِ آخر نه آهي. ممڪن آهي ته ڪي اهڙا پهلو ۽ ڪي اهڙيون ڳالهيون رهجي ويون هجن، جي منهنجي مطالعي هيٺ نه آيون هجن. اميد ته منهنجي ان ڪوتاهيءَ کي هن هيڏي ساري ڪيل محنت جي ڀيٽ ۾ درگذر ڪيو ويندو، ڇاڪاڻ ته بي عيب فقط ان پروردگار جي ذات پاڪ آهي. سنڌ جي مشهور صاحبِ ديوان شاعر، ميان محمد بخش ”واصف“ جو قول آهي:

بي عيب فقط آهي خداوندِ زمن،

سؤ عيب رکي يار ٿو دنيا جو چمن.

هونئن به تحقيقي ۽ علمي دنيا ۾ ائين ٿيندو آهي ته جيڪي ڪجهه رهجي ويندو آهي، ته آئنده جو عالم ان کي پايءَ تڪميل تي پهچائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. اهو اصول، ادبي دنيا ۾ هميشه کان رهندو پئي آيو آهي. بهرحال مون جيڪي ڪجهه مخدوم صاحب جي باري ۾ مطالعو ڪيو، پڙهيو ۽ پروڙيو، سوچيو ۽ سمجهيو، ان کي هن تحقيقي مقالي ۾ درج ڪيو اٿم.

هن سڄي علمي ڪشالي ۾ آءٌ پنهنجي محسن ۽ مهربان رهبر، محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جو دل جي گهرائين سان ٿورائتو آهيان. جيڪڏهن سندن وقت بوقت رهبري ۽ رهنمائي نه ٿئي ها، ته شايد هيءُ هيڏو سارو ڪم تڪميل جي مرحلي تائين پهچي نه سگهي ها! هن مقالي لکندي ڪيترائي مشڪل مسئلا ۽ سوال اڀرندا رهيا، پر ڊاڪٽر صاحب جي وسيع مطالعي، تجربي، علمي ۽ تحقيقي ڄاڻ ڪري، اهي سڀ آسان ٿي ويا. ڊاڪٽر صاحب جن ان دوران مون کي ڪيترن ئي ناياب قلمي ڪتابن سان پڻ نوازيو، جنهن لاءِ آءٌ سندن تهڊل ٿورائتو آهيان.

جامع خسرو "دابکیر مسجد، نٹو
(اولهندي پاسي وارو نظارو) - (ص ۸۰)

"مدرسہ ہاشمیہ" اگر محلہ، نٹی جا قتل آثار (ص ۷۹)

مخدوم محمد هاشم نئوي رح
جي مزار جو چيوترو (ص ۱۶۲)

”جامع خسرو“ دابگیر مسجد، نټو
(سامهون وچون دروازو) - (ص ۸۰)

”هاشمي مسجد“ اگر محلہ، نٹو (ص ۷۹)

”مدرسہ ہاشمیہ بہرام پور جا قتل آثار (ص ۷۸)

— مخدوم محمد هاشم نتوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ان کان سواءِ هن تحقيقي مقالي لکندي، منهنجي ٻين به ڪيترن ئي ڪرم فرمائن، عالمن، اديبن ۽ علم دوستن علمي مدد ڪئي، جن جو آءٌ نهايت ئي ثورائتو آهيان. اهڙن مهربان ۽ علم پرور اڪابرن ۾ علامه مفتي استاد ڪريم بخش مگسي ميهڙ وارو، مرشد ”سائين سهڻو“ احمد شاهه - درگاهه ڏاڪري شريف سڪرنڊ، مفتي محمد جان نعيم ملير ڪراچي وارو، مولانا محمد قاسم سومرو ۽ سندس لائق فرزند، ڊاڪٽر محمد اديس السندي - ساڪن ڪنڊيارو، مفتي عبدالرحمان نتوي، مولوي طفيل احمد نقشبندي مڪليءَ وارو، حافظ عبدالله ميمڻ مٽيارين وارو، ڊاڪٽر قريشي حامد علي ”خانائي“ - ساڪن نواب شاهه، الحاج رحيم بخش ”قمر“ نواب شاهي، استاد عبدالرحمان منگيو - ساڪن سڪرنڊ، عزيز جعفرائي - ساڪن سجاول، مولوي انور حسين ميمڻ - ساڪن نٿو، پروفيسر عبد الباري - شاهجهان مسجد نٿو ۽ سندس والد بزرگوار مفتي عبداللطيف صديقي - خطيب شاهجهاني مسجد نٿو، مولانا محمد اديس ڏاهري شاهپور جهانيان، مفتي عبدالرحيم شر سڪندري شاهپور چاڪر وارو، ڊاڪٽر نواز علي ”شوق“ - ڪراچي يونيورسٽي، ميڊم ممتاز ڀٽو - چيئرمين، مسلم هسٽري شعبو (سند يونيورسٽي)، محترمه عزيزه چنه - ڊين آرٽس فيڪلٽي (سند يونيورسٽي)، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو - ساڪن بدين، پروفيسر محمد قاسم سومرو ۽ ڊاڪٽر غلام محمد لاکو - جنرل هسٽري شعبو (سند يونيورسٽي)، ميان محمد شفيع بروهي - سينٽرل لائبريري (سند يونيورسٽي)، گل محمد مغل - لائبريرين سنڌالاجي، حافظ حبيب سنڌي - ساڪن چوهڙ جمالي، پير رفيع الدين خياري - درگاهه خياري شريف تعلقه سڪرنڊ، مخدوم نديم احمد هاشمي ۽ سندس والد بزرگوار مخدوم نيك محمد - درگاهه کهڙا شريف، بشير احمد ڪلهوڙو ۽ سيد صبغت الله شاهه - ساڪن رائيپور، محمد پنهل ڏهر - ساڪن ڏهرڪي، امام راشدي ۽ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي - ساڪن لاڙڪاڻو، سيد گل محمد شاهه بخاري - ساڪن شهدادڪوٽ، ڊاڪٽر گل حسن لغاري - پرنسپال، گورنمينٽ ڪاليج ٽنڊو ڄام، مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، محمد ابراهيم جويو، سيد منير احمد شاهه جيلاني ۽ سيد محمد حنيف شاهه - درگاهه ڏاڪري سڪرنڊ، ڊاڪٽر حافظ غلام محمد ڏاهري - مهرڻ ڪاليج مورو، حڪيم غلام رسول لاکو شاهپور جهانيان وارو، نفيس احمد شيخ،

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

غلام محمد جوهر - ساکن ميرپور بٺورو، ڊاڪٽر مظهر الدين سومرو - ساکن سکرند، محمد صديق منگيو - ساکن سکرند، قاضي محمد مراد سيوهاڻي، پير محب الله شاه راشدي پير جهنڊي وارو، پروفيسر اسرار احمد علوي - درگاه فقير الله علوي شڪارپور، غلام سرور ڀٽو - ساکن منصوره هالا، قاضي محمد موسي - ساکن سونڊا (نٿو) ۽ ابوبڪر شيخ - ساکن بدين سرفهرست آهن.

خاص طرح سان احسان مند آهيان مهربان استاد ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ محسن علم نواز پروفيسر ڊاڪٽر قريشي حامد علي "خانائي" - گورنمينٽ ڪاليج نواب شاه جو، جن مواد کي ڏسڻ ۽ ترتيب ڏيڻ ۾ ڀرپور تعاون ڪيو. ازانسواءِ، پنهنجي نوجوان علم دوست محترم بشير احمد هيسباڻي - ساکن مھراڻ ڪالوني، نواب شاه جو نهايت ئي ثورائتو آهيان، جنهن پنهنجيءَ بئنڪ جي ملازمت جي گوناگون مصروفيتن هوندي به هن تحقيقي مقالي جي صاف ۽ سهڻي ڪاپي تيار ڪرڻ ۽ سٽاءُ قائم رکڻ ۾ مدد ڪئي. مولانا رحيم بخش "قمر" مرحوم ۽ پروفيسر غلام محمد لاکي پڻ مون سان سفر حضر ۾ ساٿ ناهيو. الله سائين سڀني کي شاد ۽ آباد رکي!

هن تحقيقي مقالي جي اهميت ۽ مقصد جي انهيءَ مختصر ۽ مفصل احوال بيان ڪرڻ کان پوءِ، آءٌ اهو ضروري سمجهان ٿو ته هتي پنهنجي پڙهندڙن کي هن مقالي جي مختصر ڄاڻ ڏجي ته جيئن هو اهو چڱيءَ طرح سان محسوس ڪن، ته هن تحقيقي مقالي ۾ ڪهڙين ڪهڙين ڳالهين جو ذڪر ڪيو ويو آهي. دراصل، هيءُ تحقيقي مقالو ٽن ڀاڱن تي مشتمل آهي.

مقالي جو پهريون ڀاڱو مخدوم صاحب جي دور متعلق آهي، جنهن ۾ انهيءَ مکيه عنوان سان لاڳاپيل ٽي باب آهن، جن ۾ مختلف نمونن سان ان دور تي روشني وڌي ويئي آهي، ۽ اهي هن ريت آهن: سنڌ جو تاريخي پس منظر، مغل بادشاهن جو سن وار دور، ڪلهوڙا دور جا اهم تاريخي، مذهبي ۽ سياسي واقعا.

ٻئي ڀاڱي ۾ مخدوم صاحب جي سوانح حيات تي مفصل روشني وڌي ويئي آهي. هن ڀاڱي کي چوڏهن بابن ۾ ورهايو ويو آهي، جن ۾ مخدوم صاحب جو خانداني پس منظر، تعليم ۽ تربيت، طريقت جو سلسلو، درس تدريس ۽ شاگرد، ديني خدمتون، سير سفر، بحثيت شاعر، بحثيت تنقيد نگار، امتيازي خصوصيتون، ڪتب خانو، وفات ۽ مدفن، اولاد ۽ همعصر جي

عنوانن تحت تفصيلي احوال ڏنو ويو آهي.

هن مقالي جو ٽيون ڀاڱو، جيڪو ائين ڪئي سمجھجي ته هن مقالي جي اصل جان آهي، مخدوم صاحب جي لکيل ۽ دستياب ٿيل تصنيفات ۽ تاليفات جي باري ۾ آهي. هن ڀاڱي ۾ مخدوم صاحب جي سنڌي، عربي ۽ فارسيءَ جي ۸۲ ڪتابن جو تحقيقي جائزو پيش ڪيو ويو آهي. انهيءَ تجزيي ۾ هر ڪتاب جو پورو نالو، تصنيف جو سال، ڪاتب جو نالو، ڪتابت جو سال، صفحن جو تعداد (هن ۾ صفحي جي ڊيگهه ۽ ويڪر جي ماپ، ستن جو تعداد ۽ هر سٽ ۾ لفظن جو تعداد ڄاڻايو ويو آهي)، موضوع، متن جي شروعات ۽ خاتمي جون چند سٽون، ڪاتب جي صورتخطي، مجموعي خصوصيات (هن ۾ نسخي جي قدامت ۽ اهميت، ڪتاب ڇپيل آهي يا قلمي صورت ۾ آهي، قلمي صورت ۾ آهي ته ان جا نسخا ڪٿي ۽ ڪهڙن ڪتبخانن ۾ موجود آهن وغيره) ۽ آخر ۾ سڄي ڪتاب ۾ آيل مواد جو نچوڙ ڏنو ويو آهي. آخر ۾ مخدوم صاحب جا جيڪي به ڪتاب ڇپيل خواه قلمي مليا آهن، يا ان موضوع سان واسطو رکندڙ ڳالهيون دستياب ٿي سگهيون آهن، تن کي ضميمي ۾ ڏنو ويو آهي. ازانسواءِ مخدوم صاحب سان واسطو رکندڙ تاريخي ماڳ ۽ مڪانن جا فوٽوگراف، مخدوم صاحب جي هڪ ناياب مهر (جنهن تي سن ۱۱۳۴ھ درج آهي)، سندن هٿ اکر ۽ سندن دستياب ٿيل ڪتابن جا عڪس پڻ شامل ڪيا ويا آهن.

آخر ۾ آءٌ هڪ دفعو وري به پنهنجي محسن ۽ مهربان استاد، محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو ٿورائتو آهيان، جنهن پنهنجي گوناگون مصروفيتن جي باوجود منهنجي هر وڪ تي مدد ۽ رهنمائي ڪئي. آءٌ يقين سان چوان ٿو، ته جيڪڏهن الله تعاليٰ جي باجهه ۽ مهربان استاد جي رهبري شامل حاصل نه رهي ها، ته هيءُ تحقيقي ڪم هوند پايءُ تڪميل تي پهچي نه سگهي ها!

محبت پائي من ۾، رنڊا روڙيا جن،

تن جو صرافن، ان توريو اگهائيو. (شاھ)

طالب العلم

عبدالرسول ”قادري“

بن مجنون خان مگسي

فارغ التحصيل درس نظامي

فاضل عربي ۽ فارسي

ايم. اي (فرسٽ ڪلاس)

ڳوٺ بخشو مگسي (ڌڙي مگسي)

تعلقو سکرند،

ضلعو نواب شاھ، سنڌ.

۲۲ رجب المرجب ۱۴۱۶ هجري

۱۵ ڊسمبر ۱۹۹۵ع

ڀاڱو پهريون

مخدوم محمد هاشم نٿويءَ جو زمانو

باب پهريون

سنڌ جو تاريخي پس منظر

الله تعاليٰ سرزمين سنڌ کي اهو شرف بخشيو آهي، جو ان جي مردم خيز مٽيءَ مان ڪيترائي وڏا بزرگ، اولياءَ الله، عارف بالله، صاف دل صوفي ۽ صالح، درويش ۽ شاعر، عالم ڪامل، سگهڙ ۽ ڏاها، اهل قلم اديب ۽ انشا پرداز پيدا ٿيندا رهيا آهن. سرزمين سنڌ اهو خوش نصيب خطو آهي، جيڪو برصغير مان سڀ کان اول توحيد رباني، رحمتي رسالت ۽ دين اسلام جي نور کان منور ٿيو.

اسلام کان اڳ واري دور جي سنڌ جي تاريخ رڳو ڪن آثارن ۽ اهڃاڻن کان سواءِ ٻنهي ناپيد آهي. پهرين صدي هجريءَ جي آخر ۾ جڏهن عربن هتي جي سرزمين ۽ عوام کي اسلام جهڙي ڪامل ۽ اعليٰ دين سان روشناس ڪرايو. تڏهن کان هتي نئين دور جو آغاز ٿيو ۽ گل غنچا تڙڻ لڳا. ٿوري ئي وقت ۾ هتي اهڙا ته علم جا گوهر ۽ علامه اڪابر پيدا ٿيا، جن جي علمي سڳند ۽ سرهاڻ سڄي دنيا ۾ واسجي ويئي.

سنڌ تي انهيءَ نالي پوڻ جا ڳچ وجوه آهن، جيئن ته:

سنڌ تي اهو نالو حام بن نوح عليه السلام جي پٽ ”هند“ جي پاءُ ”سند“ جي نالي پٺيان پيل آهي. هيءَ سڄي سرزمين ايڪهٺ ملڪن مان ٽيٽاليهن ملڪ جو نالو آهي. پهرين اقليم سندس اتر کان ۽ ٻي ولايت سندس وچان لنگهي ٿي. هيءُ ملڪ پهرين، ٻي، ٽين، چوٿين ۽ پنجين ولايت ۾ مشترڪ آهي... پر هن ملڪ جو گهڻو ڀاڱو ٻي ولايت جي خط هيٺ آهي. تنهن ڪري مڪي پاڪ ۽ مديني منوره جي پاڪ سرزمين سان هن زمين جو حقيقي قرب ثابت آهي.⁽¹⁾

سنڌ تي اهو نالو ”سندو“ نديءَ تان پيو آهي. سنسڪرت ۾ ”سندو“

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

معني سمنڊ يا وڏو درياءُ... "سندو" ندي رواجي ندين کان گهڻو وڏي هوندي هئي ۽ سمنڊ سان ڪلهو پئي هڻندي هئي. انهيءَ سبب اڳاٽن آرين اهو نالو رکيس.

"سندو" جو ڌاتو يا بنياد آهي سنسڪرت لفظ "سيند" (Syand)، معنيٰ وهڻ. انهيءَ سبب "سندو" جي بنيادي معنيٰ آهي "اها ندي، ڇا سدائين پئي وهي."

سندوءَ جو ڌاتو آهي "سد"، معنيٰ رکي وٺڻ يا بچاءُ ڪرڻ. سندو ندي جتان وهي ٿي، تن هنڌن جي رهاڪن جو ڌارين جي ڪاهن ۽ جهنگلي مرن جي حملن کان بچاءُ ڪري ٿي.

"قديم سند" جو مصنف مختلف ڪتابن ۽ ڊڪشنرين جي معنيٰ ۽ تحقيق کان پوءِ لکي ٿو، ته ٻئي ڌاتو ٺهي اچن ٿا، پر پهرئين معنيٰ وڌيڪ عام آهي.⁽²⁾

ڪن جو بيان آهي ته لفظ "سندو" سنسڪرت لفظ "سندوا" مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڇنڊ. "رگويد"، جو هندن جو پراڻو گرنٿ آهي، تنهن ۾ سند جو نالو "سپت سندو" يعني ستن ندين وارو ملڪ لکيل آهي. آرين لوڪن سند تي "سندو درياءُ" ڪري اهو نالو وڌو، جنهن جي معنيٰ آهي سمنڊ. آرين جا پاڙيسري ڀائر ايراني "س" کي "ه" سان پنهنجي لهجي ۾ بدلائيندا هئا، ان ڪري زند جي زبان ۾ "سپت" بدلجي "هپت" ۽ "سند" ڪري "هند" ٿيو. هيءُ لفظ پوءِ رومن صرف و نحو جي چرخي تي چڙهي "انڊ" ٿيو، جو پوءِ قلابازيون ڪائيندو بدلجي "انڊيا" ٿيو ۽ اڃا تائين مغربي زبانن ۾ مروج آهي.⁽³⁾

سند جو نالو حضرت آدم عليه السلام جي هر شڪل پٽ حضرت شيث عليه السلام جو پيو نالو آهي، جنهن کي تورات "سيت" جي نالي سان سڏيو آهي ۽ رگويد "ورث" ڪوٺيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي پاڻي، جنهن ۾ سمنڊ ۽ درياءُ اچي وڃن ٿا. الله تعاليٰ، حضرت آدم عليه السلام جي انهيءَ پٽ کي اها عزت بخشي جو زمين خواه پاڻي جتي هو رهيو، سڀ هن جي نالي سان "سند" ڪوٺجڻ ۾ آيا ۽ الله تعاليٰ، حضرت آدم عليه السلام جي ٻين سڀني پٽن جي نسلن کي فنا ڪري، هن جي نسل کي دنيا جي تختي تي قائم رکيو، جو روز قيامت تائين قائم رهندو.⁽⁴⁾

اهل فارس جڏهن هن ملڪ جي هڪ صوبي تي قبضو ڪيو ته ان درياءُ

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

جو نالو جنهن کي هاڻي سنڌو درياءُ چون ٿا، ان درياءُ جو نالو عربن جي زبان ۾ ”مهران“ آهي، يعني اهل فارس ”سنڌ“ کي ”هند“ جي نالي سان سڏيو آهي، ڇاڪاڻ ته پراڻي ايراني زبان ۽ سنسڪرت ۾ ”س“ ۽ ”ه“ پاڻ ۾ مٽجن ٿا، جن جا گهڻا مثال آهن. انهيءَ ڪري فارس وارن ”سنڌ“ کي ”هند“ ڪري ڪوٺيو. پر عرب جيڪي سنڌ کان علاوه هن ملڪ جي ٻين شهرن کان به واقف هئا، انهن ”سنڌ“ کي ”سنڌ“ جي نالي سان ئي سڏيو... فرينچ ۾ ”ه“ جو حرف ”الف“ بنجي اند ۽ انڊيا ۽ ان جون مختلف صورتون ٿي سڄي دنيا ۾ مشهور ٿي ويو.⁽⁵⁾

بهرحال لغوي ۽ لفظي لحاظ کان ”قديم سنڌ“، ”جنت السنڌ“ ۽ ”عرب و هند کي تعلقات“ جي معنيٰ ڪنهن حد تائين ٺهڪي اچي ٿي. ”آئينه قديم سنڌ“ جو مفروضو تحقيق طلب آهي. البت، ”تحفة الڪرام“ جو حوالو تاريخي لحاظ کان ورنڊار ۽ صحيح آهي.

سنڌ جي عظمت تاريخي طور تسليم شده آهي. ان لاءِ رجال ۽ تاريخ جا ڪتاب شاهد آهن، ته سنڌ ۽ سنڌ جي ماڻهن علمي دنيا ۾ وڏا ڪارناما سرانجام ڏنا آهن. علم حديث، تفسير، فقه، تاريخ، شعر و ادب ۾ مشهور عظيم سنڌي عالمن ۽ اهل قلم بزرگن جا نالا قابلِ قدر ۽ تاريخ جي ورقن ۾ ٽڙيا پکڙيا پيا آهن.

سنڌ، هندي ننڍي کنڊ جو هڪ حصو آهي؛ ليڪن تاريخي، تهذيبي، علمي ۽ ادبي لحاظ کان هن ملڪ جي تاريخ هميشه نرالي پئي رهي آهي. سنڌ جو خطو تاريخي طور تي چئن مکيه زمانن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: سنڌو ماڻھو جي تهذيب جو دور، قديم روايتي تاريخ کان ڏاهر جي زوال تائين جو دور، اسلامي دور ۽ انگريزن کان وٺي اڄ تائين جو زمانو.

برصغير ۾ اسلام سڀ کان پهريائين سنڌ ۾ پهتو، جنهن ڪري هتي توحيد، رسالت ۽ پاڻيچاري جي فضا قائم ٿي. هر طرف مسجدون، محراب، منبر ۽ مدرسا جڙيا، جتي برگزيده پانهن، عالمن، خطين ۽ صالحن سنڌ ۽ هندوآسين کي وحدانيت جو درس ۽ رسالت جو پيغام ڏيڻ شروع ڪيو. عربن جي زماني ۾ سوين عالم ۽ محدث حضرات جا نالا تاريخ ۽ رجال ۾ محفوظ آهن، جن تفسير، حديث، فقه، تصوف ۽ توحيد و رسالت جو پرچار ڪيو.

سنڌ جو ملڪ سن ۹۲ھ / ۷۱۱ع ۾ اسلام جي دائري ۾ آيو. ابتدا ۾

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

بنو اميه پوءِ بنو عباس ۽ آخر ۾ هباري خاندان جي عربن، سنڌ تي ٽي صديون کن راڄ ڪيو. سن ۴۰۱ھ / ۱۰۱۰ع ۾ سنڌ ۾ عربن جي راڄ جو خاتمو ٿيو.

ان بعد هتي سومرن جو مقامي راڄ قائم ٿيو. سومرن جا ويهه - باويهه بادشاهه ٿيا. ان دور ۾ هندستان ۾ به مسلمانن جي بادشاهي قائم ٿي، يعني غزنوي، غوري، خلجي ۽ تغلق حڪمراني ڪندا آيا. ليڪن، پوءِ به سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت برابر قائم رهي. هن دور ۾ پهريون ڀيرو سنڌي ٻوليءَ ۾ شعر و شاعري جا اهڃاڻ ملن ٿا. فارسي زبان پڻ هتي مروج ٿيڻ شروع ٿي. هن زماني ۾ سنڌ جو دستياب پهريون تاريخي ڪتاب ”چچ نامه“ فارسي ترجمي جي صورت ۾ اسان تائين پهتو.

سن ۷۵۰ھ / ۱۲۵۱ع ۾ سومرن جو زوال اچي ٿو، جنهن بعد سمن ڄامن جي سلطنت قائم ٿي. ڄام فيروز، ڄام تماچي، ڄام جوڻو ۽ ڄام نظام الدين (ڄام نندو) هن خاندان جا مشهور سلاطين ٿي گذريا آهن. نٿو سندن تختگاهه هو. هن دور ۾ نٿو ”عراق ثاني“ سڏجڻ ۾ آيو. ڄامن جي دور ۾ مخدوم بلاول وڏو عالم ٿي گذريو. خود ڄام نظام الدين وڏو عالم ۽ شاعر هو. سن ۹۲۷ھ / ۱۵۲۰ع ۾ ارغونن سنڌ تي حملو ڪيو ۽ دولهه دريا خان ٺٽي ۾ وڙهندي مارجي ويو.

سن ۹۲۷ھ / ۱۵۲۰ع کان سنڌ تي ارغونن جي حڪومت قائم ٿي. شاهه بيگ ارغون ۹۳۰ھ / ۱۵۲۴ع تائين حڪومت ڪئي. پوءِ سندس پٽ شاهه حسن ارغون حڪمران بنيو. ان دور ۾ (۹۳۲ھ / ۱۵۲۶ع) بابر هندستان ۾ داخل ٿيو. ان طرح برصغير تي مغل بادشاهت قائم ٿي. شاهه حسن ارغون لاهري بندر کان ملتان تائين، مختلف قبيلن ۽ شهرن تي حملا ڪيا. آخرڪار ملتان فتح ڪري، دهليءَ جي مغلن جي حوالي ڪري ڇڏيائين. شاهه حسن ارغون سن ۹۶۲ھ / ۱۵۵۵ع ۾ فوت ٿيو. کيس پٽائون اولاد ڪونه هو.

شاهه حسن ارغون کان پوءِ سنڌ جو ملڪ هن جي اميرن ورهائي ڪنيو. اتر سنڌ جو حصو سلطان محمود کي مليو، جنهن جو مرڪز بکر هو. هن ۹۸۲ھ / ۱۵۷۴ع ۾ وفات ڪئي ۽ سندس ملڪ اڪبر جي لشڪر اچي والاريو. ان ريت سنڌ دهليءَ جي مغلن جي تصرف ۾ اچڻ شروع ٿي. ملڪ جو هيٺيون حصو ترخان خاندان جي حوالي ٿيو. هن خاندان ۾

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

مرزا عيسيٰ ترخان، مرزا باقي ترخان، مرزا جاني بيگ ترخان ۽ مرزا غازي بيگ حڪمران ٿيا. جاني بيگ جي دور ۾ سن ۱۰۰۰ھ / ۱۵۸۲ع ۾ عبدالرحيم خان خانان هيٺين سنڌ تي قبضو ڪيو. ان طرح سڄي سنڌ مغلن جي حڪومت ۾ اچي وئي. ان هوندي به اڪبر "نئي" کي ترخانن جي حاڪميت ۾ رهڻ ڏنو. جاني بيگ کان پوءِ سندس پٽ غازي بيگ حاڪم ٿيو. هن سن ۱۰۲۱ھ / ۱۶۱۲ع ۾ وفات ڪئي. تڏهن جهانگير، نئي کي سڌو پنهنجي عملداريءَ ۾ ورتو. سنڌ تي ترخانن جو راڄ مڪمل ٿيو. نئي تي مغلن جا صوبيدار يا حاڪم سن ۱۱۵۰ھ / ۱۷۳۶ع تائين ايندا رهيا.

ارغون، ترخان ۽ مغل دور، تهذيبي لحاظ کان هڪ دور تسليم ڪيو وڃي ٿو. تنهي خاندان سنڌ ۾ فارسي علم و ادب جي سرپرستي ڪئي. وچ ايشيا کان ايران تائين سوين عالم، اديب ۽ شاعر سنڌ ۾ پهتا. حاڪمن انهن کي انعام و اڪرام ڏنا. ان ريت پهريون ڀيرو سنڌ ۾ فارسي تصنيف و تاليف جا مستند بنياد پيا. گچ تاريخون لکيون ويون، تذڪرا تيار ڪيا ويا ۽ فارسي شعر و سخن جا ڪتاب وجود ۾ آيا. ان نوعيت جي ادب جي اڀياس جي اڄ به سنڌ ۾ وڏي اهميت آهي.

ارغون، ترخان ۽ مغلن سان سنڌ جي مختلف قبيلن وقت بوقت مهاڏو اٽڪايو، کين للڪاريو ۽ ڪيئي تحريڪون به هلايون. پر تاريخي طور ڪلهوڙا خاندان کي وڏي اهميت حاصل ٿي. ڇاڪاڻ ته هڪ صديءَ جي مسلسل جدوجهد کان پوءِ، آخرڪار ڪلهوڙا خاندان سنڌ ۾ مغلن کي ختم ڪري، پنهنجي حڪومت ٺاهڻ ۾ ڪامياب ٿيو. ميان آدم شاهه ۽ شاهه علي، مغلن سان معرڪن ۾ مارجي ويا. جهڙيءَ ريت مغلن سنڌ ۾ قدم به قدم اقتدار حاصل ڪيو، ان طرح رفتہ رفتہ سندن اقتدار جو خاتمو به ٿيو ۽ ڪلهوڙن سندن جاءِ والاري.

جديد تحقيق مان ثابت آهي، ته ميان نصير محمد ڪلهوڙو سن ۱۰۹۲ھ / ۱۶۸۱ع ۾ ڪلهوڙن جي خانداني حڪومت جو بنياد رکڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. سندس تصرف ۾ ڪاڇو ۽ ڇانڊ ڪو پرڳڻو هئا. لاڳات، مورو ۽ نوشهرو فيروز به سندن قبضي ۾ اچي ويا. ميان نصير محمد جو تختگاهه "ڳاڙهي" ڪاڇي ۾ هو. سندس وفات سن ۱۱۰۳ھ / ۱۶۹۲ع ۾ ٿي.

بعد ۾ ميان دين محمد ڪلهوڙو سندس جاءِ نشين ٿيو. هن جو مرڪز

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

به "گاڙهي" هو. ميان دين محمد حڪومتي دائري کي اڃا به وڌايو. سبي جي ڀنائن، قلات جي بروهين ۽ پاڙيسري زميندارن جي دشمنيءَ آخر رنگ لاتو. ملتان جو وائسراءِ شهزادو معزالدين حملي آور ٿي گاڙهيءَ پهتو. ڪلهوڙن ۽ مغلن ۾ خونريز معرڪا ٿيا ۽ ميان دين محمد کي گرفتار ڪري ملتان وٺي ويا، جتي هن کي سن ۱۱۱۱ھ / ۱۷۰۰ع ۾ ڦاسي ڏني وئي. ميان نصير محمد ۽ ميان دين محمد ڪلهوڙي جا مدفن گاه به "گاڙهي" ۾ ئي آهن. ڪلهوڙن جي حڪومت جو هيءُ پهريون دور هو.

معزالدين جي مار ڌاڙ وقت ميان يار محمد ڪلهوڙو قلات ڏي هليو ويو هو. حالتون صحيح ٿيون. ته پاڻ سن ۱۱۱۲ھ / ۱۷۰۱ع ۾ وڏيءَ قوت سان سنڌ ۾ داخل ٿيو. هن ميان دين محمد جي حڪومت واري سڄي علائقي تي قبضو ڪيو. ڪاڇي مان نڪري، نسبتاً وڌيڪ ويجهي ۽ کليل خطي ۾ پنهنجو تختگاه قائم ڪيائين. هيءُ تختگاه "خدا آباد" جي نالي سان تاريخن ۾ مشهور آهي، جو موجوده دادو ضلعي ۾ موجود آهي. ميان يار محمد ڪلهوڙي کي مغلن باقاعدي تسليم ڪيو. هر ايندڙ ڏينهن تي هن جي حڪومت وڌندي رهي ۽ مضبوط ٿيندي وئي. ميان يار محمد آهستي آهستي بکر ۽ سيوهڻ تائين پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. ان طرح اتر سنڌ مان مغلن جي راڄ جو خاتمو ٿي ويو. سن ۱۱۳۰ھ / ۱۷۱۸ع ۾ نٿي جي حدن اندر مغلن ۽ شاهه عنايت جهوڪ واري ۾ معرڪا ٿيا ۽ شاهه عنايت شهيد ٿيو. سن ۱۱۳۱ھ / ۱۷۱۹ع ۾ خود ميان يار محمد به فوت ٿيو. کيس "خدا آباد" ۾ دفن ڪيو ويو، جتي اڄ به سندس ٺهرايل عاليشان مسجد ۽ سهڻو مقبرو موجود آهي.

ميان يار محمد کان پوءِ سندس فرزند ميان نور محمد ڪلهوڙو سنڌ جو حاڪم ٿيو. ميان نور محمد جي دور ۾ سن ۱۱۵۰ھ / ۱۷۳۶ع ۾ نٿو صوبو به ڪلهوڙن جي قبضي ۾ اچي ويو. ان ريت سڄيءَ سنڌ مان مغلن جي حڪومت ختم ٿي ۽ سڄي ملڪ تي ڪلهوڙن جي حڪمراني قائم ٿي. افسوس! جو ميان نور محمد ڪلهوڙي ۽ خود اهل سنڌ جي اها خوشي عارضي ثابت ٿي. ڇاڪاڻ ته نادر شاهه افشار هندستان جي مارڌاڙ کان پوءِ، سن ۱۱۵۲ھ / ۱۷۴۰ع ۾ سنڌ ۾ داخل ٿيو. ان کان پوءِ ڪلهوڙا حڪمران، مغلن جي بجاءِ ايران جا باجگذار بنجي ويا. نادر شاهه سن ۱۱۶۰ھ / ۱۷۴۷ع ۾ پنهنجي اميرن هٿان قتل ٿي ويو. هن جو افغان سپه سالار احمد

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

شاه هرات بهتو ۽ جديد افغانستان جو بنياد رکيائين. احمد شاه ابدالي سنڌ تي به پنهنجي بالادستي برقرار رکي. سنڌ تي افغانن جي بالادستي ڪلهوڙن جي آخر تائين برقرار رهي. بعد ۾ احمد شاه ابدالي سنڌ طرف به پيش قدمي ڪئي. ان زماني ۾ ميان نور محمد ڪلهوڙو سن ۱۱۶۷ھ/ ۱۷۵۲ع ۾ فوت ٿيو. کيس محمد آباد ۾ دفن ڪيو ويو. هن وقت سندس مدفن شاه پور جهانيان ويجهو، تعلقي دولت پور صنف، ضلعي نواب شاه ۾ واقع آهي ۽ اهو قبرستان اڄ تائين ”ميان جا قبا“ جي نالي سان موجود ۽ مشهور آهي.

ميان نور محمد ڪلهوڙو هڪ وڏو مدبر، دُوراندیش ۽ ديندار حڪمران هو. سندس زندگيءَ جو عڪس سندس لکيل فارسي ڪتاب ”منشور الوصيت“ ۾ صاف صاف ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جنهن ۾ ظاهري طور تي پدري شفقت ڪري پنهنجي پٽن ۽ عملدارن کي وصيت ۽ نصيحت ڪيل آهي، پر ان مان سندس سنڌ وارن لاءِ پيغامِ عمل پڻ سمايل آهي. مثال طور: الله تعاليٰ جي عبادت، رسول ڪريم ﷺ جي رسالت ۽ اطاعت، عالمن ۽ صالحن سان صحبت، اهل بيت جي محبت، پدري شفقت، خيرخواهي، قرآن ڪريم ۽ درود شريف پڙهڻ جي ترغيب، موت جي يادگيري، ڪسرنفسي، سادگي، خوفِ خدا، ملڪي ورهاست، مردم شناسي ۽ سياسي حڪمت عمليءَ جو پورو نقشو چٽيل آهي.^(۶)

اها ٻي ڳالهه آهي، جو مهربان ۽ داناءُ پيءُ جي نصيحت تي پونير عمل نه ڪيو. فتنی فساد ۽ لڙائيءَ تائين نوبت وڃي پهتي. اڳتي هلي ٽيهن سالن ۾ حڪومت ٽالپرن ۾ منتقل ٿي وئي.

ميان نور محمد پنهنجي دور ۾ هڪ غير معمولي شخصيت جو مالڪ هو. جن نازڪ حالتن سان کيس ۽ سندس اولاد کي سڄي ڄمار واسطو پوندو رهيو، سي فولادي عزم رکڻ وارن ماڻهن کي به متزلزل ۽ هراسان بنائڻ واسطي ڪافي هئا، ليڪن هنن ٻنهي پيءُ ۽ پٽن طرح طرح جي مشڪلاتن جي اونداهيءَ مان پنهنجي لاءِ عمل جي راهه هموار ڪئي ۽ پنهنجي عزيز وطن جون اهي خدمتون ڪيون، جن جو نظير صدين جي تاريخ ۾ به نه ٿو ملي. انهن خدمتن لاءِ صبر ۽ تحمل، تدبير ۽ ڏاهپ، جرئت ۽ شجاعت ۽ انتظامي مهارت، کان سواءِ هن ڳالهه جي به ضرورت هئي، ته هڪ هڪ واقعي جي پڇاڙيءَ ۽ نتيجي تي گهري نظر رکي وڃي ها! ميان يار محمد وانگر ميان نور

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

محمد ۾ به اهي وصفون اٽل درجي جون موجود هيون. ⁽⁷⁾
ميان نور محمد جي وفات کان پوءِ، وصيت موجب سندس وڏو پٽ
محمد مراد ياد خان تخت نشين ٿيو. پر ”فتح نامہ“ جي قول موجب:
”ولي چون اولي العزم و غازي نبود.“ ⁽⁸⁾

مطلب ته هو مضبوط ارادي، عزم وارو ۽ غازي نه هو. ان ڪري سندس
دور ۾ ملڪ ۾ بدامني پکڙجي وئي. نيٺ اميرن گڏجي ان کي سن ۱۱۷۰ھ/
۱۷۵۷ع ۾ معزول ڪيو. سندس جاءِ تي ميان غلام شاهه ڪلهوڙو حڪمران
ٿيو. ميان غلام شاهه سان ابتدا ۾ ميان عطر خان ۽ ميان احمد يار خان جون
لڙايون ٿيون، ليڪن آخرڪار اهي خاموش ٿي ويا ۽ ميان غلام شاهه اڪيلي
سر سنڌ جي والي بنجي ويو.

شروع ۾ اله آباد، شاهه پور اول ۽ شاهه پور ثاني سندس سرڪاري
مرڪز هئا. آخرڪار قديم شهر نيرون ڪوٽ جي جاءِ تي ”حيدرآباد“ نالي
پنهنجو شهر وجود ۾ آئي، ان کي تختگاه مقرر ڪيائين. حيدرآباد جو قيام
سن ۱۱۸۲ھ/ ۱۷۶۹ع ۾ ٿيو. ميان غلام شاهه هتي هڪ پڪو قلعو به
تعمير ڪرايو، جو اڄ تائين موجود آهي. غلام شاهه هڪ برجستو حاڪم
ٿي گذريو آهي. هن ڪڇ تي به پيرا حملا ڪيا. احمد شاهه ابدالي هن جي
انتظام مان راضي ٿي، کيس ديره غازي خان ۽ ديره اسماعيل خان جي
حڪومت به ڏني. هن سن ۱۱۸۶ھ/ ۱۷۷۲ع ۾ وفات ڪئي. کيس پنهنجي
دارالحڪومت ”حيدرآباد“ ۾ دفن ڪيو ويو.

ميان غلام شاهه ڪلهوڙي کان پوءِ، سندس پٽ ميان محمد سرفراز
ڪلهوڙو سنڌ جو والي بنيو. پنهنجي پيءُ وانگر هن به ڪڇ تي ڪاهون
ڪيون. ديرن جو انتظام به سندس ذمي رهيو. سندس دور ۾ درباري
سازشن زور ورتو. سن ۱۱۸۹ھ/ ۱۷۷۵ع ۾ دربار ۾ مير بهرام خان ۽ مير
صوبدار خان کي قتل ڪيو ويو. ميان محمد سرفراز ڪلهوڙو ان وقت هالا
جي ڀرسان پنهنجي مرڪز ”خدا آباد“ ثالث ۾ هو. آخرڪار ٽالپرن محلات
تي حملو ڪيو ۽ پاڻ حيدرآباد طرف نڪري ويو. ان طرح سندس حڪومت
پوري ٿي. ساڳيءَ ريت ڪلهوڙن جو عروج زوال پذير ٿيڻ لڳو.

جيتوڻيڪ سن ۱۱۸۹ھ/ ۱۷۷۵ع کان ۱۱۹۸ھ/ ۱۷۸۳ع تائين، پوءِ
به ڪلهوڙن ڏهه سال کن حڪومت ڪئي، پر اهو سندن زوال جو دور آهي.
ميان صادق علي، ميان غلام نبي ۽ ميان عبدالنبي ڪلهوڙو ٿوري ٿوري وقت

— مخدوم محمد هاشم نٿوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

لاءِ حڪمران بنيا. درباري سازشون زور وٺنديون رهيون. نتيجي ۾ مير بجار خان، مير عبدالله خان ۽ مير فتح خان ٽالپر قتل ٿي ويا. سن ۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۲ع ۾ هالاڻيءَ جي ميدان تي ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن ۾ لڙايون ٿيون. ڪلهوڙن شڪست کاڌي ۽ سنڌ تي ميرن ٽالپرن جو راڄ قائم ٿيو. جيتوڻيڪ ڪلهوڙن جو دور سياسي طور تي وڏين ڪاميابين سان ڀريل ڪونهي. تڏهن به علمي ۽ ثقافتي طور تي هيءُ دور تاريخ ۾ يادگار ”سونهري دور“ ليکجي ٿو.

هن دور ۾ شاھ عبداللطيف ڀٽائي جهڙو لاثاني شاعر ٿي گذريو آهي. سنڌ، مير علي شير ”قانع“ نٿويءَ جهڙو بي مثل مؤرخ ۽ تذڪره نويس هن دور ۾ پيدا ڪيو. اهوئي زمانو آهي، جڏهن مخدوم محمد هاشم نٿويءَ جهڙو هاڪارو عالم، اديب، استاد، مفتي ۽ مصنف ڄائو، نپو ۽ وڏو ٿيو ۽ پنهنجو تاريخي علمي ڪردار ادا ڪيو. هيءُ تحقيقي مقالو به سندس ئي سوانح حيات ۽ علمي خدمتن تي مشتمل آهي.

حوالا

۱. مير علي شير ”قانع“ نٿوي: ”تحفة الكرام“ - جلد ۲ (فارسي)، مطبع ناصري، ۱۲۰۴ھ، ص ۲.
۲. آڏواڻي پيرو مل مهرچند: ”قديم سنڌ“، ص ۴۴، ۴۵.
۳. مولائي شيدائي رحيمداد خان: ”جنت السنڌ“، ص ۴.
۴. قريشي شمس الدين: ”آئينه قديم سنڌ“، ڏسو مقدمو ص ۱.
۵. سيد سليمان ندوي: ”عرب و هند کي تعلقات“، (اردو) ص ۳۶.
۶. ميان نور محمد ڪلهوڙو: ”منصور الوصيت و دستور الحڪومت“، (تلخيص).
۷. مهر غلام رسول مولانا: ”تاريخ سنڌ - عهد ڪلهوڙا“ - جلد ۱ (اردو)، ص ۶۵-۵۱۴.
۸. مير عظيم الدين نٿوي: ”فتح نامه“ (فارسي)، ص ۲۹.

باب ٻيو

مغل بادشاهن جو سن وار دؤر

سنڌ ۾ مخدوم صاحب جو سياسي طور اڪثر زمانو ڪلهوڙا حڪمرانن جو دور رهيو آهي. البت، ان وقت سنڌ سميت هندستان ۾ مرڪزي حڪومت مغل بادشاهن جي رهندي پئي آئي. مجموعي طور مخدوم صاحب جو ڏهن مغل بادشاهن جي دور سان واسطو رهيو آهي. يعني اورنگزيب عالمگير (سن ۱۰۶۸ھ/۱۶۵۸ع - ۱۱۱۸ھ/۱۷۰۷ع) کان وٺي شاهه عالم ثاني (سن ۱۱۷۳ھ/۱۷۵۹ - ۱۲۲۱ھ/۱۷۰۶ع) جي دور تائين. هيٺ سڀني مغل بادشاهن جو ابتدا يعني بابر کان وٺي آخري مغل حڪمران بهادر شاه ظفر تائين مڪمل سن وار دور جو وچور ڏنل آهي:

۱. ظهير الدين بابر ابن عمر شيخ مرزا ۹۳۲ھ/۱۵۲۱ع - ۹۳۷ھ/۱۵۲۰ع
۲. نصير الدين همايون ابن بابر ۹۳۷ھ/۱۵۳۰ع - ۹۶۳ھ/۱۵۵۶ع
۳. جلال الدين اڪبر ابن همايون ۹۶۳ھ/۱۵۵۶ع - ۱۰۱۴ھ/۱۶۰۵ع
۴. نور الدين جهانگير ابن اڪبر ۱۰۱۴ھ/۱۶۰۵ع - ۱۰۳۷ھ/۱۶۲۷ع
۵. شهاب الدين شاهجهان ابن جهانگير ۱۰۳۷ھ/۱۶۲۷ع - ۱۰۶۸ھ/۱۶۵۸ع
۶. اورنگزيب عالمگير ابن شاهجهان ۱۰۶۸ھ/۱۶۵۸ع - ۱۱۱۸ھ/۱۷۰۷ع
۷. شاهه عالم اول ابن اورنگزيب ۱۱۱۸ھ/۱۷۰۷ع - ۱۱۲۴ھ/۱۷۱۲ع
۸. جهاندار شاهه ابن شاهه عالم ۱۱۲۴ھ/۱۷۱۲ع - ۱۱۲۵ھ/۱۷۱۳ع
۹. فرخ سير ابن عظيم الشان ۱۱۲۵ھ/۱۷۱۳ع - ۱۱۲۱ھ/۱۷۱۹ع
۱۰. رفيع الدرجات ابن رفيع الشان (سوا ۱۱۲۱ھ/۱۷۱۹ع - ۱۱۲۱ھ/۱۷۱۹ع) تي مهينا بادشاهه رهيو. ۱۹ ربيع الثاني کان ۲۰ رجب المرجب تائين
۱۱. رفيع الدوله ابن رفيع الشان ۱۱۲۱ھ/۱۷۱۹ع - ۱۱۳۱ھ/۱۷۱۹ع

(چار مهينا بادشاهه رهيو، ۲۰ رجب

المرجب کان ۱۷ ذوالقعد تائين)

۱۲. محمد شاه ابن جهان شاه ۱۱۳۱ھ/۱۷۱۹ع - ۱۱۶۱ھ/۱۷۴۸ع
 ۱۳. احمد شاه ابن محمد شاه ۱۱۶۱ھ/۱۷۴۸ع - ۱۱۶۷ھ/۱۷۵۴ع
 ۱۴. عالمگير ثاني ابن معزالدين ۱۱۶۷ھ/۱۷۵۴ع - ۱۱۷۳ھ/۱۷۵۹ع
 ۱۵. شاه عالم ثاني ابن عالمگير ثاني ۱۱۷۳ھ/۱۷۵۹ع - ۱۲۲۱ھ/۱۸۰۶ع
 ۱۶. اڪبر شاه ثاني ابن شاه عالم ثاني ۱۲۲۱ھ/۱۸۰۶ع - ۱۲۵۳ھ/۱۸۲۷ع
 ۱۷. بهادر شاه ظفر ابن اڪبر شاه ثاني ۱۲۵۳ھ/۱۸۲۷ع - ۱۲۷۴ھ/۱۸۵۷ع
- بهادر شاه ظفر سن ۱۸۵۷ع ۾ جنگ آزاديءَ ۾ حصو وٺڻ ڪري جنوري ۱۸۵۸ع ۾ قيد ٿي رنگون پهتو ۽ اتي ۷ نومبر ۱۸۶۲ع تي وفات ڪيائين.

(شاهنواز خان: ”ماثر الامراء“ - جلد ۳، مترجم: محمد ايوب قادري،

مرڪزي اردو بورڊ لاهور، ۱۹۷۰ع، ضميمو ۱، ص ۸۰۸)

باب ٽيون

ڪلهوڙا دور جا اهم تاريخي، مذهبي ۽ سياسي واقعا

۱۰۹۲ھ / ۱۶۸۱ع: ميان نصير محمد ”گاڙهيءَ“ ۾ ڪلهوڙا حڪومت جو بنياد رکيو.

۱۱۰۱ھ / ۱۶۸۸ع: مغل دربار مان نواب زبردست خان ٺٽي جو ناظم مقرر ٿي آيو، پر هتي پهچڻ سان ئي مري ويو. نواب نصرت خان ٺٽي جو ٻيهر ناظم مقرر ٿي آيو.

۱۱۰۲ھ / ۱۶۸۹ع: مخدوم صاحب جو همعصر ۽ سنڌ جو مشهور شاعر، حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي تولد ٿيو.

۱۱۰۳ھ / ۱۶۹۱ع: ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي وفات. ميان دين محمد پنهنجي اباڻي مسند ارشاد کي رونق بخشي. نواب حفظ الله خان ٺٽي جو ناظم مقرر ٿي آيو.

۱۱۰۴ھ / ۱۶۹۳ع: مخدوم محمد هاشم ”ٻٺوري“ ۾ ڄائو.

۱۱۰۹ھ / ۱۶۹۸ع: مخدوم صاحب ابتدائي ديني تعليم پنهنجي والد بزرگ عبدالغفور وٽ پڙهڻ لڳو.

۱۱۱۱ھ / ۱۷۰۰ع: غالباً مخدوم صاحب جو وڌيڪ تعليم پرائڻ لاءِ ٺٽي ۾ اچڻ. ميان دين محمد ڪلهوڙي کي ملتان ۾ قاسمي ڌني ويئي. ان کان پوءِ ميان يار محمد مسند سنڀالي.

۱۱۱۲ھ / ۱۷۰۱ع: ميان يار محمد کي مغل دربار مان سنڌ تي حڪومت ڪرڻ جو پروانو مليو. ميان يار محمد دادوءَ کان ڏکڻ طرف ”خدا آباد“ نالي گاديءَ جو هنڌ تعمير ڪرايو.

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

۱۱۱۲ھ/۱۷۰۱ع: سعيد خان صوبيدار ٿي آيو. ميان يار محمد کي اورنگزيب طرفان عنايتون ۽ نوازشون. اتر سنڌ ۾ دائودپوٽن جي شڪست. مخدوم صاحب جي والد عبدالغفور جي ٻنوري ۾ وفات.

۱۱۱۴ھ/۱۷۰۲ع: مير امين الدين خان حسين ٺٽي جو ناظم مقرر ٿيو.

۱۱۱۵ھ/۱۷۰۳-۴ع: يوسف خان ٺٽي جو ناظم ٿي آيو.

۱۱۱۶ھ/۱۷۰۴-۵ع: نواب احمد يار خان ٺٽي جو ناظم ٿيو.

۱۱۱۷ھ/۱۷۰۶ع: ميان يار محمد هٿان نومزبن جي شڪست.

۱۱۱۸ھ/۱۷۰۷ع: هند ۽ سنڌ جي بادشاهه اورنگزيب عالمگير جي دکن

۾ وفات. اعظم ۽ معظم جي پاڻ ۾ جنگ ۽ اعظم جي هار ۽ قتل.

۱۱۱۹ھ/۱۷۰۸ع: اورنگزيب جو پٽ شهزادو معظم، بهادر شاه اول

جي لقب سان تخت تي ويٺو.

۱۱۲۰ھ/۱۷۰۸ع: سعيد خان عرف عطر خان، معظم جي حڪم سان

ٺٽي جو ناظم مقرر ٿي آيو.

۱۱۲۱ھ/۱۷۰۹ع: ٺٽي جي مشهور شاعر ”محسن“ ٺٽويءَ جي ولادت.

نواب مهين خان ٺٽي جو ناظم ٿي آيو.

۱۱۲۳ھ/۱۷۱۱ع: ميان يار محمد اتر سنڌ ۾ پنهنجي طاقت وڌائڻ

شروع ڪئي. شاکر خان نواب مقرر ٿيو. نواب مهين خان ٻيهر ٺٽي جو نواب

مقرر ٿيو.

۱۱۲۴ھ/۱۷۱۲ع: بهادر شاه اول جي لاهور ۾ وفات. سندس پٽ

معزالدين جهاندار شاه جي تخت نشيني. خواجه محمد خليل، جهاندار شاه

جي حڪم تي ناظم مقرر ٿيو. سال جي آخر ۾ جهاندار شاه، فرخ سير جي

مقابلي ۾ شڪست کاڌي ۽ فرخ سير بادشاهه بڻيو.

۱۱۲۵ھ/۱۷۱۳ع: عطر خان ولد سعيد خان ٺٽي جو ناظم مقرر ٿيو.

ميان يار محمد جي هٿان سبي ۽ ڍاڍر جي فتح.

۱۱۲۵ھ/۱۷۱۳ع: مخدوم صاحب ”زادالفقيه“ نالي سنڌي ٻوليءَ ۾

منظوم ڪتاب لکيو، جيڪا سندس غالباً پهرين تصنيف آهي. عطر خان ۽

لطف علي خان جي لڙائي. ٺٽي جو محاصرو. عطر خان جو مارجڻ ۽ لطف

عليءَ جو ٺٽي تي قبضو.

۱۱۲۸ھ/۱۷۱۵ع: نواب اعظم خان ٺٽي جو والي مقرر ٿيو.

۱۱۲۹ھ/۱۷۱۶ع: نواب اعظم خان جو جهوڪ تي حملو ۽ صوفي

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

شاه عنايت الله جهوڪ واري جي گرفتاري.

۱۱۲۰ھ/۱۷۱۸ع: نواب اعظم خان جي هٿان صوفي شاه عنايت جي

شهادت.

۱۱۲۱ھ/۱۷۱۸ع: فرخ سير قيد ٿيو. جهان شاه بن بهادر شاه اول

جو پٽ روشن اختر، محمد شاه جي لقب سان تخت نشين ٿيو. ميان يار محمد جي وفات. سندس فرزند ميان نور محمد جي جاءِ نشيني. نواب اعظم خان جي معزولي.

۱۱۲۲ھ/۱۷۱۹ع: مهابت خان بن منعم خان ٺٽي جو ناظم مقرر ٿيو.

۱۱۲۳ھ/۱۷۲۰ع: قطب الملڪ ۽ محمد شاه جي فوجن جي لڙائي.

قطب الملڪ جي گرفتاري.

۱۱۲۵ھ/۱۷۲۲ع: مخدوم صاحب جو حرمين شريفين حج ادا ڪرڻ ۽

وڌيڪ تعليم پرائڻ لاءِ ٺٽي مان سفر.

۱۱۲۶ھ/۱۷۲۳ع: مخدوم صاحب مديني منوره ۾ حضور ﷺ جن جي

زيارت جو شرف حاصل ڪيو. ابو طاهر مدنيءَ کان علم حديث ۾ اجازت ۽

سند حاصل ڪرڻ. ٺٽي ۽ مديني جي ٽوئي جي تحقيق، ٺٽي ۽ حرمين جي پاڇي

جي تحقيق ڪرڻ ۽ بعد ۾ ڪتاب لکڻ. حج ادا ڪرڻ ۽ حرمين مان واپسي.

مخدوم صاحب سورت بندر ۾ آيو ۽ سيد سعدالله قادريءَ جو مريد ٿيو.

خلافت جو خرقو ڏڪيو. هندوستان ۾ عيسائي پادرين سان مناظرو ڪرڻ.

سند ۾ سلطان محمد خان پنهنجي پيءُ مهابت خان جي وفات کان پوءِ ٺٽي

جو انتظام سنڀاليو.

۱۱۲۷ھ/۱۷۲۳ع: مخدوم صاحب ماه صفر ۾ حج ۽ سفر حرمين ۽

سورت بندر کان سفر پورو ڪري واپس پنهنجي ماڳ ٺٽي پهتو. نواب سيف

الله ٺٽي جو ناظم مقرر ٿيو، جنهن جلوه گاه امامين جو مقبرو تعمير ڪرايو.

۱۱۲۸ھ/۱۷۲۴ع: مخدوم صاحب جو مرشد سيد سعدالله قادري

سورتي وفات ڪري ويو. ٺٽي ۾ مشهور نقشبندي بزرگ ابوالقاسم جي وفات.

۱۱۴۰ھ/۱۷۲۷ع: سند جو مشهور مؤرخ، مير علي شير "قانع" نثوي

ڄائو، جنهن پنهنجي ڪتابن "تحفة الڪرام" ۽ "مقالات الشعراء" فارسيءَ ۾

مخدوم صاحب جو پهريون ڀيرو اکين ڏٺو احوال لکيو.

۱۱۴۳ھ/۱۷۲۸ع: ٺٽي جي نواب سيف الله جي وفات. نواب دلير خان

جي ٺٽي ۾ مقرري. قلات جي واليءَ عبدالله خان بروهيءَ جو مارجڻ.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

۱۱۴۴ھ/۱۷۳۱ع: ميان نور محمد کي ”ثابت جنگ“ جو خطاب مليو.

مخدوم صاحب جي مديني شريف واري استاد ابوطاهر مدنيءَ جي وفات.
مخدوم عبدالرحمان کهڙائيءَ جي شهادت.

۱۱۴۶ھ/۱۷۳۳ع: مخدوم صاحب سنڌ جي شان ۾ ”مدح نامہ سنڌ“

نالي بهترين ڪتاب لکيو. سنڌ جي مخالفن جا ان ۾ جواب ڏنا.

۱۱۴۸ھ/۱۷۳۵ع: ۲۳ شوال بروز اڱاري تي نادر قليءَ ”نادرشاهه“

جو لقب اختيار ڪري، پنهنجي بادشاهيءَ جو اعلان ڪيو.

۱۱۴۹ھ/۱۷۳۶ع: نادرشاهه هٿان قنڌار جي فتح، نواب همت دلير

خان جي موقوفيءَ کان پوءِ نواب صادق علي بن سيف الله خان ٺٽي کي نيڪي
تي کنيو. مرزا مقبل جي آمد سان صادق عليءَ جو نيڪو ختم.

۱۱۵۰ھ/۱۷۳۷ع: مغل شاهي دربار مان ميان نور محمد کي ٺٽي جو

علائقو نيڪي تي مليو. هن غلام محمد کي پنهنجو نائب بنائي ٺٽي موڪليو.

ميان نور محمد جي نيڪيداريءَ کان پوءِ مغلن طرفان ٺٽي ۾ نوابن گورنرن
جو اچڻ بند ٿي ويو. جيتوڻيڪ ميان جي گادي ٺٽي يا بکر ۾ نه هئي ۽ هن
جي طرفان به سرڪاري ڪاروبار لاءِ عملدار مقرر ڪيل هئا ۽ پاڻ نگراني
ڪندو هو.

۱۱۵۱ھ/۱۷۳۸ع: نادرشاهه ڪابل تي قبضو ڪيو. اتان روانو ٿي،

ڪرنال ۾ محمد شاهي فوجن کي شڪست ڏني ۽ دهليءَ ۾ عام ڪوس
ڪرايو. ميان نور محمد پنهنجي پٽ مرادياب کي لشڪر ڏئي ٺٽي موڪليو.
ان ڪڪرالي جي ڄام کي شڪست ڏني.

۱۱۵۲ھ/۱۷۳۹ع: نادرشاهه دهليءَ مان روانو ٿي ڪابل پهتو. اتان

ڌوڪيندو عمرڪوٽ ويو. ميان ۽ نادر جو پاڻ ۾ ڳرن شرطن تي ٺاهه ٿيو.

۱۱۵۳ھ/۱۷۴۰ع: نادرشاهه سنڌ مان واپس قنڌار روانو ٿيو. ويندي

پاڻ سان گڏ ميان نور محمد جا ٻه پٽ محمد مرادياب ۽ غلام شاهه کي
يرغمال بنائي ويو. ميان جو ڪتبخانو به نادر لٽي کنيو ويو. ان کان پوءِ سنڌ
دهليءَ جي مغلن کان ڦري ايران جي ڏن ڀرو ٿي.

۱۱۵۵ھ/۱۷۴۲ع: مظفر خان بيگلر بيگي، نادرشاهه جون پيڙيون

ڪاهي سورت کان ٺٽي پهتو. ميان نور محمد ان سان ملڻ لاءِ ٺٽي ويو.
ممڪن آهي ته ميان صاحب ۽ مخدوم صاحب جي ان دوران ٺٽي ۾ ملاقات
ٿي هجي!

—مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

۱۱۵۶ھ/۱۷۴۳ع: نادرشاه طرفان سليمان بيگ اسلم کي سڳي ۽ خطبي جي نگرانيءَ لاءِ خدا آباد موڪليو.

۱۱۵۷ھ/۱۷۴۴ع: مخدوم صاحب جي همعصر ۽ مدمقابل عالم مخدوم محمد قائم جي مديني منوره ۾ وفات.

۱۱۶۰ھ/۱۷۴۷ع: ايران ۾ نادرشاه مارجي ويو. قنڌار جي سردارن احمد شاه ابداليءَ کي نادرشاه جي جاءِ تي پنهنجو بادشاهه چونڊيو.

۱۱۶۱ھ/۱۷۴۸ع: احمد شاه ابدالي هندستان تي حملو ڪيو ۽ شڪست کاڌي. محمد شاه هندستان جو بادشاهه وفات ڪري ويو. مخدوم

صاحب جي همعصر ۽ مدمقابل بزرگ مخدوم محمد معين نثويءَ جي وفات.

۱۱۶۲ھ/۱۷۴۹ع: ميان غلام شاه خشڪيءَ رستي يرغماليءَ مان آزاد ٿي، ايران مان سنڌ پهتو. البت، مرادياب خان بحري رستي مسقط بهتو ۽ ٽي سال اتي ترسيو.

۱۱۶۳ھ/۱۷۵۰ع: سنڌ، دهليءَ کان بعد ۾ ايران کان پوءِ، هينئر افغانستان جي ڏن ڀرو بڻي. نثي جي مشهور صاحب ديوان شاعر ”محسن“

نثويءَ جي وفات. ميان نور محمد مشهور وصيت نامو ”منشور الوصيت و دستور الحڪومت“ نالي لکيو.

۱۱۶۵ھ/۱۷۵۱ع: مخدوم صاحب جي همعصر ۽ مشهور شاعر، حضرت شاه عبداللطيف جي پٽ شاه تي وفات.

۱۱۶۷ھ/۱۷۵۴ع: احمد شاه ڌرانيءَ جو سنڌ تي حملو. ۱۲ صفر تي ميان نور محمد جي اسي سالن جي عمر ۾ وفات. ميان صاحب جي وڏي پٽ

محمد مرادياب خان جي سندس جاءِ تي تخت نشيني.

۱۱۷۰ھ/۱۷۵۷ع: مرادياب خان معزول ٿيو ۽ سندس ڀاءُ ميان غلام شاه سنڌ جو حڪمران بنيو.

۱۱۷۱ھ/۱۷۵۷ع: ميان مرادياب خان وفات ڪري ويو. مخدوم صاحب جي استاد مخدوم ضياءُ الدين نثويءَ جي وفات. ميان غلام شاه ۽

سندس ڀائرن، عطر خان ۽ احمد يار خان وچ ۾ رهڙيءَ وٽ فيصلِي ڪن لڙائي لڳي.

۱۱۷۲ھ/۱۷۵۹ع: مخدوم صاحب ڀرپور عملي طور شريعت جي نفاذ جو پروانو سنڌ جي حڪمران ميان غلام شاه ڪلهوڙي کان جاري ڪرايو. (۲ شعبان المعظم ۱۱۷۲ھ)

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

۱۱۷۴ھ/۱۷۶۱ع: مخدوم صاحب غالباً آخري ڪتاب ”الوصية الهاشمية“ عربيءَ ۾ لکيو. مخدوم صاحب نثي ۾ ۶ رجب المرجب خميس جي ڏينهن وفات ڪري ويو. مير علي شير ”قانع“ نثويءَ ڪتاب ”مقالات الشعراء“ فارسي لکي پورو ڪيو. هن ڪتاب ۾ مخدوم صاحب کي وقت جو ”مجدد“ سڏيو ويو آهي.

۱۱۸۱ھ/۱۷۶۸ع: مخدوم صاحب جي وڏي فرزند مخدوم عبدالرحمان جي وفات. مير علي شير ”قانع“ نثويءَ پنهنجو مشهور تاريخي ڪتاب ”تحفة الكرام“ لکي پورو ڪيو. هن ڪتاب ۾ پڻ مخدوم صاحب جو قدرتي تفصيلي احوال آيل آهي ۽ سندس ديني خدمتن جي ساراهه ڪيل آهي.

۱۱۸۲ھ/۱۷۶۹ع: ميان غلام شاهه نيرون ڪوٽ ۾ قلعو تعمير ڪرائي، مٿس ”حيدرآباد“ نالو رکي پنهنجو تخت گاهه بنايو.

۱۱۸۶ھ/۱۲۷۲ع: ميان غلام شاهه جي حيدرآباد ۾ وفات. سندس پٽ ميان محمد سرفراز خان سنڌ حڪومت جون واڳون سنڀاليون. احمد شاه ابداليءَ جي قنڌار ۾ وفات ٿي.

۱۱۸۷ھ/۱۷۷۳ع: مخدوم صاحب جو ٻيو فرزند مخدوم عبداللطيف، ميان سرفراز خان جي لشڪر ۾ قاضي القضاات مقرر ٿيو.

۱۱۸۹ھ/۷۶-۱۷۷۵ع: ميان سرفراز خان کان سياسي غلطيون ٿيون، ان ڪري سندس پيءُ محمود خان مسند نشين ٿيو. محمود خان جلد معزول ٿيو. ميان غلام النبي حڪمران بنيو.

۱۱۹۰ھ/۷۷-۱۷۷۶ع: ميان غلام النبي شهيد ٿيو. ميان عبدالنبي سنڌ جو والي بنيو. محمد سرفراز خان، ان جو پٽ محمد خان، پيءُ محمود خان ۽ ڇاچو عطر خان قيد ۾ عبدالنبيءَ هٿان ماريو ويا.

۱۱۹۳ھ/۱۷۷۹ع: مدد خان سنڌ ۾ قهر بنجي آيو ۽ ظلم مڃايو. مير بجار خان، عبدالنبيءَ جي دور ۾ ماريو ويو. عبدالنبي حڪومت ڇڏي فرار ٿي ويو. صادق علي خان حڪومت جي مسند تي ويٺو.

۱۱۹۸ھ/۱۷۸۳ع: ميان غلام شاهه کان پوءِ هڪ ٻئي پٺيان ميان محمد سرفراز، محمود خان، غلام النبي، عبدالنبي، صادق علي خان، دوباره عبدالنبي حڪومت ڪندا رهيا. پاڻ ۾ سندن حڪمرانيءَ تان مار ڌاڙ، ڪشت و خون جو سلسلو جاري رهيو. آخر ٽالپر سنڌ جا حڪمران بنيا ۽ ائين ڪلهوڙا دور جو ميان عبدالنبيءَ تي خاتمو ٿيو.

ڀاڱو ٻيو

مخدوم محمد هاشم نثويءَ
جي سوانح حيات

باب پهريون

مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو خانداني پس منظر

سر زمين سنڌ جي تاريخ ساز خطي کي پنهنجي شاندار ماضيءَ تي اڄ به فخر آهي. سدا بهار سنڌ جو هيءُ خطو سرسبز شاداب، سڳند ۽ سرهاڻ ڀريو گلشن ۽ گلستان آهي. جنهن مان هميشه علمي ۽ ادبي بهڪندڙ ٻوٽا ۽ تڙندڙ گل ۽ غنچا ڦٽندا رهيا آهن. انهن خوشبودار علمي گلن مان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي به هڪ آهي.

مخدوم صاحب جو نالو محمد هاشم، والد جو نالو عبدالغفور (●) ۽ ذات جو پنهور هو. پنهورن جو نسب، حارث بن عبدالمطلب سان ويڃي ملي ٿو. ⁽¹⁾ تاريخ ۾ هن قبيلي جو تعلق عرب انساب سان مليل آهي ته اهي محمد بن قاسم سان گڏ سنڌ ۾ آيا هئا؛ سنڌ سان لئڻ لائي، هميشه جي لاءِ هتي جا ٿي ويا ۽ سيوهڻ ۾ رهي پيا. ⁽²⁾

”پنهور“ قوم جي باري ۾ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو قول آهي:
”پنهور اصل ۾ عرب آهن، پر مال جي پرورش ڪندي پنهور سڏيا ويا. اسلام جي اوائلي دور کان وٺي سيوهڻ جي اتر ۾ آباد ٿيا ۽

-
- مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي والد جي نالي ۾ ڪيترن مصنفن کان سهر ٿي آهي. ڪن مصنفن عبدالغفور جي بجاءِ عبداللطيف نالو آندو آهي، جيتوڻيڪ عبداللطيف، مخدوم صاحب جي پڙ ڏاڏي جو نالو آهي. اها ڀل هنن ڪتابن ۾ آيل آهي:
(الف) ”سنڌ جي ادبي تاريخ“ - جلد پهريون (خانجهادر محمد صديق ميمڻ) ص ۱۴۹
(ب) ”الوحيد“، سنڌ آزاد نمبر ۱۹۳۶ع، ص ۳۲
(ج) ”پيغام لطيف“، جي. ايم. سيد، ص ۵۳
(د) ”بناء الاسلام“ (مقدم نگار: محمد يوسف ”شاکر“ ابڙو)، ص ۶. مخدوم صاحب خود پنهنجي اڪثر ڪتابن ۾ ”محمد هاشم بن عبدالغفور“ نالو لکيو آهي.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

سندن اميرن جي رياست 'پنهورڪي' قائم رهي. آخري دور ۾ سندن رياست 'سامتاڻي' تائين محدود ٿي، يعني بوبڪ ۽ دادوءَ جي وچ وارو علائقو. ⁽³⁾

مخدوم محمد هاشم جو نسب نامو هن طرح آهي:
"مخدوم هاشم بن عبدالغفور بن عبدالرحمان بن عبداللطيف بن عبدالرحمان بن خيرالدين السندي البتورائي ثم البهرام پوري ثم النثوي." ⁽⁴⁾

مخدوم صاحب جا وڏا پهريائين سيوهڻ ۾ اچي رهيا. مخدوم صاحب جو والد عبدالغفور پنهور به سيوستان جي عالمن مان هڪ هو. پاڻ پوءِ زماني جي گردش جي ڪري، لاڙ طرف "بنوري" ضلعي ٺٽي ۾ اچي رهيو، جتي مخدوم صاحب تولد ٿيو. لاڙ جو مشهور اديب ۽ محقق، محمد سومار شيخ لکي ٿو:

"مخدوم (●) صاحب جو والد عبدالغفور 'اگهاماڻي' ۾ رهندو هو." ⁽⁵⁾
ممڪن آهي، ته مخدوم صاحب جو والد عبدالغفور، سيوهڻ مان لاڙ طرف ايندي، پهريائين ڪجهه وقت اگهاماڻي ۾ رهيو هجي ۽ پوءِ مستقل طور ميرپور بنوري ۾ اچي رهائش پذير ٿيو هجي. شيخ محمد سومار جي ان مٿئين روايت جي ٻئي ڪنهن به ڪتاب مان تصديق ڪا نه ٿي سگهي آهي. مخدوم صاحب خود پنهنجن ڪتابن ۾، پاڻ کي پنهنجي والد جي رهائش جي نسبت سان "بنورائي" ڪري لکيو آهي، نه "اگهاماڻي".

● دراصل، "مخدوم" ڪا ذات نه آهي. مخدوم صاحب ذات جو پنهور هو، پر علمي جدوجهد ۽ ديني خدمتن جي ڪري هر هنڌ "مخدوم" سڏجڻ لڳو. سندس لياقت ۽ فضيلت جي لحاظ کان ماڻهو کين "مخدوم" سڏيندا هئا. پاڻ جيڪڏهن "مخدوم" ٿيو، ته کيس سندس خدمتن کي خادم مان مخدوم بنايو هو.

لغت ۾ مخدوم لفظ جي معنيٰ هن ريت آيل آهي: مَخْدُومٌ ج مَخْدُومٌ: ذ (ع) خدمت ڪيل. جنهن جي خدمت ڪجي. بزرگ، عزت وارو، مان وارو، معزز، ساڻين، آقا، آغا، آگو، سوامي، مربي، مذهبي رهبر، پيشوا، هادي، امام (بلوچ نبي بخش بلوچ خان ڊاڪٽر: "جامع سنڌي لغات" جلد پنجون، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، ۱۹۸۸ع، ص ۳۶۲۳.
رچرڊ برٽن لکي ٿو ته، مخدوم مٿين درجن جي طالبن کي درس ڏيندا هئا... انهيءَ عهدي لاءِ گهڻا ماڻهو خواهان هوندا هئا. ملڪ جو وڏي ۾ وڏو سيد به انهيءَ عهدي لاءِ درخواست ڪرڻ ۾ عارڪين ڪندو هو. (برٽن رچرڊ فرانسز، سر: "سنڌ ۽ سنڌو ماڻريءَ ۾ وسندڙ قومون"، مترجم: محمد حنيف صديقي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، ۱۹۷۱ع، ص ۱۲۶)

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

مخدوم محمد هاشم تاريخ ۱۰ ربيع الاول ۱۱۰۴ھ / ۱۹ نومبر ۱۶۹۲ع تي، خميس جي رات، بئوري ۾ ڄائو. ^(۶) سندس ولادت جي تاريخ، هيٺين عربي فقري مان نڪري ٿي:

”انبت الله نباتا حسنا.“ ^(۷)

۱۱۰۴ھ

”سلو انگوران پلو“ وانگر ڄمندي ئي سندس پيشانيءَ ۾، بخت جي ياوري ۽ علمي جوت جرڪندي رهي. جيئن ته سندس والده سڳوري به هڪ پرهيزگار ۽ نيڪ سيرت عورت هئي، ان ڪري سندس ابتدائي گهرو پرورش به پاڪيزي ۽ علمي ماحول ۾ ٿي. مخدوم صاحب جو والد بزرگوار به اهل علم هو، تنهن ڪري مخدوم صاحب جي پالڻي ۾ هي به خالص علمي نوعيت واري، صاف ستري ۽ خوش بختيءَ ۾ گذري. بيشڪ اهي والدين به خوش نصيب آهن، جن کي الله تعاليٰ وٽان اهڙو صالح اولاد عطا ٿئي ٿو، جو اڳتي هلي مشهور مفسر، محدث، فقيه، شاعر ۽ صاحب علم و قلم بنبو. جنهن جو علمي ڌاڪو، ديس پرديس تائين وڃي پهتو ۽ علمي دنيا ۾، سوا ٻن سؤ سالن جي عرصي گذرڻ کان پوءِ به سندس نالو روشن ۽ زنده آهي. سندس تصنيفون ۽ تحريرون، اڄ به علمي دنيا ۾ يادگار آهن.

مخدوم صاحب جي نسب جو شجرو هن ريت آهي:

حوالا

- (۱) مير علي سير "قانع" ٺٽوي؛ "معياري سالڪانِ طريقت" (قلمي فارسي)، ص ۲۰۲. هن ڪتاب جو هڪ قلمي نسخو، برٽش ميوزيم لائبريري لنڊن ۾ موجود آهي، جنهن جو عڪس راقم کي پنهنجي مشفق ۽ مهربان استاد ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کان تحفي طور مليو. ڊاڪٽر سيد خضر نوشاهي صاحب انهيءَ ناياب قلمي نسخي کي ايڊٽ ڪري، پي ايڇ. ڊي جي ڊگري ورتي آهي. تازو "معياري سالڪانِ طريقت" سن ۲۰۰۰ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو آهي.
- (۲) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي؛ "فاڪهه البستان" (قلمي عربي)، مرتب: ڊاڪٽر احمد اقبال قاسمي، ڏسو مقدمو ص ۱
- (۳) بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر؛ "رهاڻ ميرن کان" جلد پهريون، ص ۳۱
- (۴) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي؛ "اتحاف الاڪابر" (قلمي عربي) ص ۲
- (۵) شيخ محمد سومار؛ "بدين ضلعي جي ثقافتي تاريخ"، ص ۱۱۴
- (۶) بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر؛ "مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي سوانح حيات ۽ علميت بابت ڪي ويچار" (مقالو)، ٽماهي "مهراڻ" حيدرآباد سنڌ، نمبر ۴ سال ۱۹۸۵ع، ص ۱۳۲
- (۷) وفائي دين محمد مولانا؛ "تذڪره مشاهير سنڌ" جلد ٻيو، ص ۴۵۴

باب ٻيو

تعليم، تربيت ۽ نصاب

مخدوم صاحب جو گهراڻو علم وارو هو. پاڻ علمي ماحول ۾ اک کولي هئائين. ذهن ۽ ذڪاوت قدرتي ذات آهي. مخدوم صاحب کي به قدرت ذات ۽ ڏانءَ جو بخرو عطا ڪيو هو. سندس والد عبدالغفور، پنهنجي فرزند کي اعليٰ اخلاق ۽ بنيادي تعليم ڏيڻ لاءِ پريور ڪوشش ڪئي. پاڻ پنهنجي فرزند کي قرآن مجيد ياد ڪرائي، حافظ قرآن بنائين. مخدوم صاحب فارسي، صرف و نحو ۽ فقه جي ابتدائي تعليم به پنهنجي والد وٽ پڙهيو.⁽¹⁾ ان کان پوءِ وڌيڪ تعليم پرائڻ لاءِ نٿي جو رخ ڪيائين.

ان وقت ننگر نٿو علم ادب جو مرڪز هو. اتي ديني مدرسا، علم ادب جو زور ۽ شعر و شاعريءَ جو چهچتو متل هو. تنهنڪري پاڻ نٿي ۾ مخدوم محمد سعيد وٽ عربي تعليم ۽ درس وٺڻ شروع ڪيائين، ۽ وٽس درسي نصاب جو وڃون ياڱو پڙهي پورو ڪيائين. ڇهن مهينن جي قليل عرصي ۾ اهي سڀ ڪتاب با شرح پورا ڪيائين، جي رواجي حالت ۾ شاگرد ڇهن سالن جي عرصي ۾ پورا ڪندا آهن. بالڪ جو اهڙو ذهن ۽ ذڪاوت ڏسي، شهر جا وڏا وڏا عالم عجب ڪاڻڻ لڳا ۽ هن ٻار جي عزت احترام ڪرڻ لڳا. اهڙيءَ طرح سارو شهر به کيس پنهنجي اکين جو نور سمجهڻ لڳو.⁽²⁾

ان کان پوءِ مخدوم ضياءُ الدين نٿوي (المتوفي: ۱۱۷۱ھ/۱۷۵۸ع) وٽ علم حديث جي تحصيل ۽ باقي ڪتاب پڙهي پورا ڪيائين، يعني نون سالن جي عرصي ۾ فارسي ۽ عربي علوم جي تڪميل ڪري فارغ ٿيو.⁽³⁾

ان دوران سن ۱۱۱۳ھ/۱۷۰۲ع ۾ سندس والد عبدالغفور وفات ڪري ويو. مخدوم صاحب کي اڃا به علم حديث ۽ تفسير جي ڪمال حاصل ڪرڻ جو شوق هو، جيڪا سعادت کيس سن ۱۱۲۵ھ/۱۷۲۲ع ۾ حرمين

— مخدوم محمد هاشم نتوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

شريفين جي سفر دوران حجاز مقدس جي عالمن کان حاصل ٿي. مخدوم صاحب حرمين شريفين جي سفر دوران حج جي سعادت حاصل ڪرڻ سان گڏ مڪي شريف ۽ مديني منوره جي مشهور عالمن ۽ محدثن کان به علمي استفادو ڪيو. پاڻ اتان جي عالمن وٽان علم حديث، عقائد، اصول، تجويد ۽ فقه جو درس ورتائين ۽ سندن حاصل ڪيائين.⁽⁴⁾ ان جو وڌيڪ احوال سندس حرمين شريفين جي سفر ۾ ايندو.

(الف) سنڌ جا استاد

مخدوم صاحب، جن بافيض عالمن ۽ استادن کان علم پرايو، انهن ۾ سنڌ جا استاد به آهن. ته مڪي شريف ۽ مديني منوره (عربستان) جا بزرگ ۽ محدث به شامل آهن. هتي پهريائين سنڌ جي استادن جو احوال ڏجي ٿو:

عبدالغفور پنهور: مخدوم صاحب جو پهريون استاد ۽ سندس والد عبدالغفور به اصل ۾ سيوستان جي عالمن مان هو. پوءِ لاڙ طرف بنوري ۾ لڏي آيو، جتي مخدوم صاحب ڄائو. مخدوم صاحب پنهنجي والد وٽ قرآن مجيد حفظ ڪيو. فارسي، صرف نحو ۽ ڪجهه فقه جا ڪتاب به پنهنجي پيءُ وٽ پڙهي پورا ڪيائين. عبدالغفور جي وفات ماه ذوالحج ۱۱۱۳ھ / مئي ۱۷۰۲ع ۾ بنوري ۾ ٿي ۽ اتي ئي دفن ٿيو.⁽⁵⁾ حضرت عبدالغفور هڪ ڀلو ۽ برگزیدو عالم هو. پنهنجي وقت جو يڪتا ۽ يگانو عالم هو. سندس ضمير روشن ۽ دماغ اعليٰ هو. نانءُ ۽ نيڪي گهڻي هيس.⁽⁶⁾

مخدوم محمد سعيد نتوي: هن بزرگ جي زندگيءَ جو احوال گمناميءَ جي گوشي ۾ گم آهي. بس ايترو معلوم ٿي سگهيو آهي ته هن ڀلاري استاد وٽ مخدوم صاحب ٺٽي ۾، علمي نصاب جو وڃون پاڳو پڙهيو هو. ("بذل القوة" - عربي - ڏسو مقدمه ص ۶)

مخدوم ضياءُ الدين نتوي: هيءُ بزرگ، مخدوم صاحب جو ٽيون استاد ۽ شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جي اولاد مان هو. سندس نسب هن ريت آهي: ضياءُ الدين بن ابراهيم بن هارون بن عجائب بن الياس صديقي.

مخدوم ضياءُ الدين جو وڏو ڏاڏو مخدوم الياس آب دائي جي چڪَ ڪري، سنڌ ۾ "ورياه" ڳوٺ ۾ اچي رهيو. مخدوم ضياءُ الدين جو ڏاڏو هارون، ورياه مان لڏي ٺٽي ۾ آيو. مخدوم ضياءُ الدين ٺٽي ۾ سن ۱۰۹۱ھ / ۱۶۸۰ع ۾ ڄائو. پاڻ ٺٽي جي مشهور عالم مخدوم عنايت الله (المتوفي:

— مخدوم محمد هاشم نٿوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

۱۱۱۴ھ / ۱۷۰۲ع) کان تعليم حاصل ڪئي هئائين. باوجود وڏي علميت جي، فقيريءَ جي راه جو سالڪ ۽ نهايت نوڙت وارو هو. پنهنجي همعصرن ۾ وڏي هدايت ۽ ڪافي فيض سان زندگي گذاري، سن ۱۱۷۱ھ / ۱۷۵۸ع ۾ ۸۰ ورهين جي ڄمار ۾ گذاري ويو.⁽⁷⁾

رحمت الله نٿوي: محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو:

”مخدوم محمد قائل ۽ مخدوم محمد هاشم ٻئي علامه رحمت الله نٿويءَ جا شاگرد هئا.“⁽⁸⁾

ڊاڪٽر بلوچ جي انهيءَ مٿئين حوالي مان ظاهر ٿئي ٿو ته مخدوم صاحب، علامه رحمت الله جو شاگرد هو. ليڪن، ڪتابن جي ورق گرداني ڪرڻ کان پوءِ هن روايت جي تصديق ڪانه ٿي سگهي آهي. ”تحفة الڪرام“ ۾ به مخدوم رحمت الله جي شاگردن ۾، مخدوم صاحب جو نالو آيل ڪونهي. البت، مخدوم محمد قائل جو نالو سندن شاگرديءَ ۾ آيل آهي. مخدوم محمد قائل وري مخدوم صاحب جو همعصر ۽ علمي مسائل ۾ مد مقابل هو.⁽⁹⁾

محمد معين نٿوي: هن بزرگ کي مخدوم صاحب جي همعصرن ۾ به شامل ڪيو ويو آهي. البت مولانا دين محمد وفائي، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ ”الوحيد“ ۾ مخدوم محمد معين نٿويءَ کي مخدوم صاحب جو استاد ڪري لکيو آهي.

مولانا دين محمد وفائي لکي ٿو:

”حضرت مخدوم محمد هاشم حديث جي سند (مخدوم محمد

معين) کان حاصل ڪئي، مگر پوءِ بعض خيالات جي اختلافن

ڪري، ٻنهي بزرگن جا پاڻ ۾ تحريري مناظرا به رهيا.“⁽¹⁰⁾

روزنامه ”الوحيد“ ۾ آهي:

”مخدوم محمد هاشم شروع ۾ علامه (مخدوم محمد معين) جو

شاگرد هو، مگر پوءِ پاڻ ۾ سخت مناظرا به رهين.“⁽¹¹⁾

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي هڪ مقالي ۾ لکي ٿو:

”مخدوم محمد هاشم پنهنجو هڪ رسالو ’كشف الغطاء‘

مخدوم محمد معين جي رسالي ’قراة العين‘ جي رد ۾ لکيو آهي،

جتي مخدوم معين کي پنهنجو استاد ۽ شيخ سڏيو اٿس.“⁽¹²⁾

مٿين سڀني حوالن جي برعڪس، اعجاز الحق قدوسيءَ ”تذڪره صوفياءِ

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

سند ” ۾، مخدوم محمد معين کي وري مخدوم محمد هاشم جو شاگرد ڪري لکيو آهي. ⁽¹³⁾

ان کان سواءِ، مخدوم صاحب جي پوٽي مخدوم ابراهيم پنهنجي ڪتاب ”القسطاس المستقيم“ ۾ لکيو آهي:

”بيشڪ مخدوم محمد معين، حديث جو علم، مخدوم محمد هاشم کان حاصل ڪيو هو.“ ⁽¹⁴⁾

مطلب ته علامه قاسميءَ جو ”كشف الغطاء“ وارو حوالو به اهم آهي. ته مخدوم صاحب جي پوٽي جو ”القسطاس المستقيم“ وارو حوالو پڻ وزندار آهي.

بهرحال، ٺٽي جي علمي ۽ هڪ شهر ۾ رهڻ ڪري، ٻنهي بزرگن جو پاڻ ۾ موافقت يا مخالفت جو تعلق ضرور رهيو آهي. انهيءَ اختلاف جي پيش نظر، مخدوم محمد معين جو احوال، مخدوم صاحب جي استادن بجاءِ سندس همعصرن ۾ شامل ڪيو ويو آهي.

مخدوم عنايت الله ٺٽوي: هن بزرگ کي به قدوسيءَ مخدوم صاحب جو استاد ڪري لکيو آهي. ⁽¹⁵⁾ جيئن ته ”تحفة الكرام“ ۾ مخدوم عنايت الله جي رڳو ٻن شاگردن جا نالا آيل آهن. هڪ مخدوم ضياءُ الدين ۽ ٻيو مخدوم محمد معين. ⁽¹⁶⁾ سندس شاگردن ۾ مخدوم محمد هاشم جو نالو ئي آيل ڪونهي. ان ڪري پڪ سان چئي نه ٿو سگهجي ته اهو بزرگ به ڪو مخدوم صاحب جو استاد هو. البت، ايترو ضرور آهي ته مخدوم صاحب جو استاد ضياءُ الدين ٺٽوي، مخدوم عنايت الله جو شاگرد ضرور هو.

(ب) عربستان جا استاد

مخدوم صاحب سند ۾ علم پرائڻ کان پوءِ، سن ۱۱۲۵ھ / ۱۷۲۲ع ۾ حرمين شريفين جي زيارت تي ويو هو، جتي پاڻ علم حديث ۾ هيٺين بزرگن کان علمي استفادو ۽ سندون حاصل ڪيائين. هتي حرمين شريفين جي انهن بزرگن جو احوال ڏجي ٿو:

شيخ عبدالقادر حنفي مڪي: هيءُ بزرگ ابوبڪر صديقي حنفي مڪيءَ جو فرزند، محدث محمد طاهر گجراتيءَ جي اولاد مان هو. شيخ عبدالقادر مڪي فصاحت، بلاغت، علم و فضل ۽ فقه ۾ ممتاز حيثيت جو مالڪ هو. حرم مڪه مڪرمه جو مفتي ٿي رهيو. سندس تصنيف ”فتاويٰ قادريه“ چئن

— مخدوم محمد هاشم ثنوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

جلدن ۾ يادگار آهي. سندس وفات سن ۱۱۳۸ھ/ ۱۷۲۶ع ۾ ٿي. (17)

شيخ عبد بن علي مصري: شيخ عيد بن علي النمري جي زندگيءَ جو احوال معلوم ٿي نه سگهيو آهي. البت، ايترو معلوم آهي ته سندس تعلق عرب ملڪ مصر سان هو. سندس وفات جو سن ۱۱۴۰ھ/ ۱۷۲۸ع آهي ۽ شافعي ۽ ازهري مشهور آهي.

شيخ ابو طاهر محمد مدني: هن يلاري بزرگ جي والد جو نالو ابراهيم ڪوراني مدني هو. شيخ ابو طاهر پنهنجي والد کان خرقو ڏکيو ۽ ٻين کان به فيض پرايائين. پاڻ مجتهد جي حيثيت رکندو هو. هميشه علم ۾ مشغول رهندو هو. سلف صالحين جي صفتن سان سينگاريل هو. پاڻ ڪنهن به علمي ڳالهه يا مسئلي ۾ جيستائين غور و فڪر نه ڪندو هو ۽ ڪتاب ڏسي تحقيق نه ڪندو هو، ته جواب نه ڏيندو هو. (18) تمام نرم دل ۽ گريه زاري ۾ مصروف رهندو هو. سندس وفات رمضان المبارڪ سن ۱۱۴۵ھ/ فيبروري ۱۷۲۳ع ۾ ٿي.

ياد رهي ته ابو طاهر مدني، مخدوم صاحب جو استاد آهي، ته شاه ولي الله جو به استاد رهيو آهي. مخدوم صاحب سن ۱۱۳۵ھ/ ۱۷۲۳ع ۾ حرمين شريفين جي سفر دوران ابو طاهر مدنيءَ کان علمي استفادو ڪيو هو ۽ شاه ولي الله دهلوي اٽڪل ست اٺ ورهيه پوءِ سن ۱۱۴۳ھ/ ۱۷۳۱ع ۾ حرمين شريفين ويو هو ۽ هن به ابو طاهر مدنيءَ کان علم حاصل ڪيو هو.

هن وضاحت جو مقصد هيءُ آهي، ته پروفيسر اسد الله ڀٽي پنهنجي هڪ مقالي ۾ مخدوم صاحب کي شاه ولي الله دهلويءَ جو شاگرد ڪري لکيو آهي. ان کان وڌيڪ عجب اهو آهي ته مخدوم صاحب اهو علم ۽ فيض شاه ولي الله دهلويءَ کان مديني منوره ۾ حاصل ڪيو هو. (19)

جيئن مٿي ڄاڻايو ويو آهي ته مخدوم صاحب حرمين شريفين جي سفر تي سن ۱۱۳۵ھ/ ۱۷۲۳ع ۾ ويو هو ۽ شاه ولي الله دهلوي ان کان ست اٺ سال بعد ۾ سن ۱۱۴۳ھ/ ۱۷۳۱ع ۾ حرمين شريفين ويو هو. (20) پوءِ اهو ڪيئن ٿو چئي سگهجي ته مخدوم صاحب، شاه ولي الله دهلويءَ کان علم ۽ فيض حاصل ڪيو هو؟ جيتوڻيڪ مخدوم صاحب مديني منوره ۾، شاه ولي الله دهلويءَ کان اڳ ۾ ويو هو ۽ شاه ولي الله ست اٺ سال بعد ۾ مديني منوره پهتو. پوءِ ڪيئن ٿو ثابت ٿئي ته مخدوم صاحب، شاه ولي الله دهلويءَ سان مديني منوره ۾ ملاقات ڪئي ۽ کانئس علم ۽ فيض پرايو.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

هوڏانهن ستن اٺن سالن جي وچ وارو عرصو پنهي جي ملاقات جي ئي نفي ڪري رهيو آهي، ته پوءِ شاگردي ۽ فيضيابي ڪيئن ٿي ثابت ٿئي؟
 بهرحال، حقيقت هن ريت آهي ته مخدوم صاحب، شاه ولي الله دهلويءَ جو شاگرد ڪونهي. باقي ٻئي بزرگ، ابو طاهر مدنيءَ جا جدا جدا وقتن تي شاگرد ضرور هئا.

مخدوم امير احمد ته ائين به لکيو آهي:
 ”لم يثبت الي الان لقاء هما ولا مكاتبهما“⁽²¹⁾ يعني: مخدوم صاحب جي شاه ولي الله سان خط و ڪتابت به ڪانه هئي ۽ اڄ تائين سندن ملاقات به ثابت ڪانه ٿي آهي.
 جديد تحقيق مان معلوم ٿيو آهي ته، مخدوم صاحب مديني شريف ۾ علم قرأت شيخ علي بن عبدالملڪ الداروي المالڪي (المتوفي: ۱۱۴۵ھ/ ۱۷۲۲ع) وٽ پڙهيو هو.
 ازانسواءِ، علم فقه ۽ حديث علامه شيخ محمد بن عبدالله مغربي فاسي مدني مالڪي (وفات ۱۱۴۱ھ/ ۱۷۲۹ع) وٽ پڙهيو هو. (●)

(ج) مخدوم صاحب جي دور جو تعليمي نصاب

اسلام جي شروعاتي دور کان هر هڪ استاد ۽ عالم، مفسر ۽ محدث، فقيه ۽ صوفي پنهنجي تجربي، مطالعي ۽ مشاهدي پٽاندڙ درس تدريس، اصلاح ۽ تبليغ جو سلسلو جاري رکندو پئي آيو آهي. برصغير، خاص ڪري سنڌ ۾، مغلن جي عهد کان وٺي ميرن جي صاحبيءَ تائين عربي، فارسي ۽ سنڌي ديني تعليم جو نصاب ٿوري ڦيرگهير سان غالباً ساڳيو رهيو. ان دس ۾ ”درس نظامي“ جي بانيءَ نظام الدين سهالوي (۱۰۸۸ھ/ ۱۶۷۷ع- ۱۱۶۱ھ/ ۱۷۴۸ع) جون ڪوششون قابل قدر آهن. پر جيئن ته ”درس نظامي“ جو باني به مخدوم صاحب جو همعصر آهي، ان ڪري مخدوم صاحب جو سنڌ ۾ ”درس نظامي“ کان اڳ ۾ هلندڙ نصاب سان واسطو رهيو هوندو. غالباً ”درس نظامي“ ۾ شامل نصاب، اڳ ۾ هلندڙ نصاب وانگر

● [”الاتحاف“ (قلمي) ص ۱۲۱، ”ذيل اتحاف الاڪابر“ ص ۱۴۲ ۽ ”سلڪ الدرر“ جلد ۴، ص ۶۰. بحواله مخدوم محمد هاشم نثوي: ”الشفاء في مسئلة الرا“ (عربي) تحقيق: قاري عبدالقيوم بن عبدالغفور السندي، مڪتبه جامعہ بنوريہ ڪراچي، ۱۴۲۰ھ/ ۱۹۹۹ع، ص ۱۹-۲۰]

—مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

لڳ ڀڳ ساڳيو آهي. البت، ”درس نظامي“ ۾ جزوي ڦيرڦار سان منعلق ۽ حڪمت جي ڪتابن جو اضافو ضرور ٿيو، جيڪو اڃا تائين مدرسن ۾ جاري آهي.

هندستان ۾ شاه ولي الله دهلوي (۱۱۴ھ/۱۷۰۲ع-۱۱۷۶ھ/۱۷۶۲ع) مخدوم صاحب جو همعصر ۽ مديني جي عالم ابو طاهر مديني جي ڪري استاد پائي آهي. شاه ولي الله جو به ساڳئي دور ۽ نصاب سان واسطو پيو. ان دور جو نصاب هيٺين يارهن فنن ۾ ورهايل آهي. ممڪن آهي ته ان نصاب ۾ چند ڪتابن جي مٽاسٽا به ٿيل هجي، پر سراسري طور ”درس نظامي“ ۾ شامل منطق ۽ حڪمت جي چند ڪتابن کان سواءِ جيڪو اسان به پڙهيو آهي، اڃا تائين ديني مدرسن ۾ مشهور ۽ مقبول آهي. هن نصاب ۾ جيڪي ڪتاب شامل درس آهن، انهن جو وچور هيءُ آهي:

(الف) علم صرف: ۱. ميزان ۲. منشعب ۳. صرف مير ۴. پنج گنج ۵. زبده ۶. فصول اڪبري ۷. شافيه

(ب) نحو: ۱. نحو مير ۲. شرح مائة عامل ۳. هداية النحو ۴. كافيه ۵. شرح جامي (ج) منطق: ۱. صفري ۲. ڪبري ۳. ايساغوجي ۴. تهذيب ۵. شرح تهذيب ۶. قطبي ۷. مير قطبي ۸. سلم العلوم

(د) حڪمت: ۱. ميذي ۲. صدر ۳. شمس بازغه (هه) رياضي: ۱. خلاصة الحساب ۲. تحرير اقليدس ۳. تشریح الافلاك ۴. رساله قوشجبه ۵. شرح چغمي

(و) بلاغت: ۱. مختصر المعاني ۲. مطول (ز) فقه: شرح وقايه ۲. هداية

(ح) اصول فقه: ۱. نور الانوار ۲. توضيح ۳. تلويح ۴. مسلم الثبوت (ط) كلام: ۱. شرح عقائد نسفي ۲. شرح عقائد جلالی ۳. مير زاهد ۴. شرح مواقف

(ي) تفسير: ۱. جلالين ۲. بيضاوي (ڪ) حديث: مشڪوٰة المصابيح^(۲۲)

عجب آهي، ته هن سڄي نصاب ۾، سنڌ جي ڪنهن به سنڌي عالم ۽ مصنف جو لکيل ڪتاب شامل نه آهي. البت، سنڌ ۾ مخدوم صاحب جي زماني کان ڪجهه اڳ ۽ خود مخدوم صاحب جي دور ۾، عالمن اهو محسوس ڪيو ته ابتدائي تعليم مادري ٻولي سنڌيءَ ۾ ڏني وڃي. ان ڪري ”درس

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

نظاميءَ کان پهريان سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل منظوم بنيادي ديني ڪتاب مڪتب ۾ پڙهائجڻ لڳا، ته جيئن ٻارن جي بنيادي تعليمي مهارت ۽ معلومات پڪي ٻڌي ٿي ۽ اڳتي وڌي نصاب لاءِ به رهڻا ثابت ٿئي.

سنڌ جي تاريخ ۾ ميان نور محمد، ميان غلام شاهه ۽ ميان سرفراز جي وقت، ڪلهوڙن جو بهترين خوشحالي، تعليمي ۽ روحاني ترقيءَ جو دور هو. سندن دور ۾، سڀني وڏن شهرن ۽ ڳوٺن ۾ مدرسا قائم ٿي چڪا هئا، جتي ديني ۽ دنياوي تعليم عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ ڏني ويندي هئي. ميان نور محمد ڪلهوڙي، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ کي وڏو قاضي ۽ شريعت جو نگران مقرر ڪيو... ميان غلام شاهه ۽ ميان سرفراز درويش صفت ۽ علم دوست حڪمران هئا. عالمن ۽ عارفين جي قدردانيءَ ۾ ڪونه گهٽايائون. جيئن ته ڪلهوڙا شروع ۾، مغلن جي نائب جي حيثيت سان گڏ پيڙهي به پيڙهي سنڌ جا حاڪم پڻ هئا، تنهنڪري سمجهجي ٿو ته مرڪزي حڪومت جي پيرويءَ ۾ پڻ ڪلهوڙا حڪومت مدرسن جي امداد جاري رکي هوندي. پراڻن مدرسن، خانقاهن ۽ درگاهن لاءِ جاگيرون وقف ڪيون. عوام به هر سال فصل ۽ ديرن تي مدرسن جو حصو ٻاهر ڪڍندو هو، جنهن جو رواج اڄ تائين ڳوٺن ۾ موجود آهي.⁽²³⁾

اڳتي هلي، انگريزن جي دورتائين، ان نصاب جا اهڃاڻ ۽ آثار بآندار ۽ نمايان ڏسڻ ۾ اچن ٿا. رچرڊ برٽن، سنڌ جي انهيءَ سڄي تعليمي تاريخ ۽ نصاب بابت تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي. هُو لکي ٿو:

”مسلمانن جي تعليم جو سرشتو هن ريت آهي. طالب کي پهريان مڪتب ۾ الحمد شريف (قاعده) جا اکر سڃاڻڻ سيکاريو ويندا آهن. ان کان بعد ٽيهون پارو (عر) پڙهايو ويندو آهي. ان سان گڏ اکرن لکڻ جي مشق به جاري رهندي آهي. مڪتب ۾ پهرئين سال کان پوءِ مڪمل قرآن مجيد پڙهائبو آهي. ان دوران شاگرد کي مادري سنڌي زبان جو اڀياس شروع ڪرايو ويندو آهي. مادري سنڌي زبان جا هي بنيادي ڪتاب شاگرد کي اول پڙهڻا پون ٿا: نورنامو، تفسير هاشمي، سيف الملوڪ، ليليٰ مجنون، حڪايت الصالحين، وفات نامو، معراج نامو ۽ سئو مسئلا.

جڏهن ٻار قرآن مجيد ۽ مادري سنڌي ٻوليءَ ۾ مهارت حاصل ڪري ٿو، ته ان کان پوءِ باقاعدي فارسي تعليم ڏني ويندي آهي.

فارسيءَ ۾ هيٺيان ڪتاب با ترتيب پڙهايا ويندا آهن: دو وايو،
ٽوايو، چنم چراغ، ڪريما، ناگهان، تاريخ انشاء، گلستان،
بوستان، ديوان حافظ، جامي، سڪندر نامه، مثنوي رومي ۽
شاهنامه فردوسي.

مادري زبان ۾ مهارت ۽ فارسيءَ ۾ قابليت کان پوءِ، عربي ڪتابن
جو درس شروع ٿئي ٿو. ان ۾ هيٺيان ڪتاب اچي وڃن ٿا:
صرف نحو: ميزان الصرف، قسم دويم عقد، زبده، ماءِ عامل،
صرف زراڊي، شافيه، نحو ضريري، هداية النحو، كافيه، شرح
جامي، شرح جامي عبدالحڪيم، شرح جامي عبدالغفور.
منطق: ايساغوجي، قال اقول، شمه، نيم روزي، يڪروزي،
شمسيه، قطبي، زبده، تهذيب ۽ سلم.

فقه: وقايه، هداية.

تفسير: جلالين، مدارڪ، بضاوي، اصمعي، كشف جواهر ۽ حسيني.
معاني بيان: تلخيص، مختصر، مطول.

تجويد: جزري

عروض: نصاب الصبيان

طب: طب يوسف، ميزان الطب ۽ تحفة المومنين". (24)

"درس نظامي" ۽ برٽن جي مرتب ڪيل نصاب ۾ ٿورو گهڻو فرق ضرور
آهي. پر سراسري طور ان دور جي تعليمي نصاب جي جهلڪ نمايان معلوم
ٿئي ٿي ۽ ان دور جي تعليمي تاريخ تي پڻ مختصر روشني پوي ٿي. اهڙيءَ
ريت اسان اهو چئي سگهون ٿا ته مغلن، ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دور کان وٺي
انگريزن جي دور تائين، اهو نصاب ٿوري گهڻي ڦيرگهير سان مروج هو ۽ اڃا
تائين مدرسن ۾ جاري آهي. ان نصاب جي موجوده شڪل، جزوي مٽاسٽا سان
"درس نظامي" واري موجود آهي ۽ شاهه ولي الله دهلويءَ وانگر مخدوم
صاحب جو به ان تعليمي نصاب سان واسطو رهيو آهي.

انهيءَ مٿئين بحث مان اهو ظاهر آهي ته مخدوم صاحب پاڻ به اهو درس
پڙهيو ۽ پنهنجي لائق شاگردن کي به اهوئي درسي نصاب پڙهايو هوندو.

حوالا

- (۱) مخدوم محمد هاشم نثوي: "فرائض الاسلام"، مترجم: مولوي عبدالعليم ندوي، دسو مقدمو ص ۱۴
- (۲) انٽر حسن علي: "مخدوم محمد هاشم نثوي" (مقالو)، ماهوار "نئين زندگي"، سيپٽمبر ۱۹۵۰ع، ص ۱۲-۱۳
- (۳) مهر غلام رسول: "تاريخ سنڌ - عهد ڪلهوڙا" - جلد ۲ (مترجم سنڌي)، ص ۸۸۸
- (۴) "فرائض الاسلام"، دسو مقدمو ص ۱۴
- (۵) مخدوم محمد هاشم نثوي: "بنا الاسلام" (سنڌي) مرتب: فقير محمد اسماعيل نثوي، دسو مقدمو ص ۳۴
- (۶) دائود پوٽو محمد علي "عيان": "هڪار"، ص ۳۶
- (۷) مير علي شير "قانع" نثوي: "تحفة الڪرام" (مترجم سنڌي)، ص ۵۶۱
- (۸) سيد علي محمد شاهه دائري وارو: "مصلح المفتاح"، مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، دسو مقدمو ص ۲۷
- (۹) "تحفة الڪرام" (سنڌي)، ص ۵۶۱
- (۱۰) "تذڪره مشاهير سنڌ" - جلد-۱، ص ۱۵۹
- (۱۱) روزنامہ "الوحيد"، سنڌ آزاد نمبر ۱۹۳۶ع، ص ۳۴
- (۱۲) قاسمي غلام مصطفيٰ علامہ: "شاهه ابن فارض" (مقالو)، مخزن "تحفة لطيف" ۱۹۵۸ع، ص ۳۴
- (۱۳) قدوسي اعجاز الحق: "تذڪره صوفياء سنڌ" (اردو)، ص ۲۴۰
- (۱۴) مخدوم محمد ابراهيم مڙي مرقد: "القسطنطين المستقيم" (قلمي عربي)، ص ۱۴۷
- (۱۵) "تذڪره صوفياء سنڌ"، ص ۲۴۰
- (۱۶) "تحفة الڪرام" (سنڌي)، ص ۵۵۸
- (۱۷) مخدوم محمد هاشم: "بذل القوة" (عربي) مرتب: مخدوم امير احمد، مقدمو ص ۷
- (۱۸) شيخ محمد اڪرام: "رود ڪوثر" (اردو)، ص ۵۴۳
- (۱۹) پروفيسر اسد الله ڀٽو، رسالو ٽماهي "سنڌ" حيدرآباد، سيارو ۱۹۸۳ع، ص ۲۴۳
- (۲۰) جلباڻي غلام حسين پروفيسر: "شاهه ولي الله جي زندگي"، ص ۲۶
- (۲۱) "بذل القوة" (عربي) مقدمو ص ۷
- نوٽ: ان ڏس ۾ راقم جو تنقيدي ۽ تحقيقي مقالو، ٽماهي "سنڌ" حيدرآباد، بهار ۱۹۸۳ع ۾ پڻ شايع ٿيل آهي.
- (۲۲) صديقي بختيار حسين پروفيسر: "برصغير ميان قديم عربي مدارس کا نظام تعليم" (اردو)، ص ۲۰-۲۱
- (۲۳) انصاري محمد بخش: "قديم ۽ جديد سنڌ جو تعليمي دستور" (مقالو) ڄماهي "سنڌي ادب" سنڌالاجي، ڄام شورو سنڌ، ص ۲-۱۰۱
- (۲۴) رچرڊ برٽن: "سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون" (مترجم سنڌي)، ص ۱۲۳-۱۲۲

باب ٽيون

طريقت جو سلسلو

(روحاني رهبر ۽ مرشد)

مخدوم صاحب ظاهري تعليم پرائڻ کان پوءِ، نئي جي مشهور نقشبندي بزرگ حضرت ابوالقاسم نقشبنديءَ جي خدمت ۾، تلقين ۽ بيعت وٺڻ لاءِ عرض ڪيو. نقشبندي بزرگ فرمايو ته، ”منهنجي سامهون مون کان تلقين وٺندڙ مريدن جون صورتون پيش ڪيون ويون، انهن ۾ تنهنجي تصوير ڪانه هئي.“ اهو جواب ٻڌي، مخدوم صاحب عرض ڪيو ته، ”مون کي اها جڳهه ٻڌايو، جتي منهنجو مرشد آهي.“ نقشبندي بزرگ فرمايو ته، ”تون سيد سعد الله قادري سورت بندر واري جي خدمت ۾ وڃ!“^(۱)

انهيءَ ڪري مخدوم صاحب، حرمين شريفين جي سفر کان موٽندي، سن ۱۱۳۶ھ / ۱۷۲۳ع ۾ ”سورت بندر“ ۾، روحاني تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ، قادري سلسلي جي بزرگ سيد سعد الله سورتِيءَ جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. اتي هڪ سال عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول رهيو ۽ خلافت جو خرقو ڍڪي، اجازت جي سند وٺي، ماه صفر المظفر ۱۱۳۷ھ / آڪٽوبر ۱۷۲۴ع ۾ پنهنجي ماڳ نئي موٽي آيو.^(۲)

جيتوڻيڪ مخدوم صاحب، مريد ۽ دست بيعت ته سيد سعدالله قادريءَ جو هو، پر ابوالقاسم نقشبندي ٿوئيءَ سان به عقيدت رکندو هو. ان ڪري انهن ٻنهي بزرگن جو احوال ڏجي ٿو:

ابوالقاسم نقشبندي:

ابوالقاسم نورالحق درس ٿوئي، درس ابراهيم جو فرزند هو. درس ابراهيم وڏن کان شيخ بهاؤالدين زڪريا ملتانيءَ جي گهراڻي جو مريد هو.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ابوالقاسم شروع ۾ قرآن مجيد ياد ڪري، ظاهري علمن کان فارغ ٿيو. ٺٽي جي مشهور بزرگ مخدوم آدم نقشبندي (المتوفي: ۱۰۶۶ھ / ۱۶۵۶ع) سندس قابليت ۽ لياقت ڏسي، کيس حڪم ڪيو ته باقي منزلون وڃي شاه سيف الدين (المتوفي: ۱۰۹۸ھ / ۱۶۸۷ع) ولد عروۃ الوثقي خواجه محمد معصوم (المتوفي: ۱۰۸۰ھ / ۱۶۶۹ع) ولد شيخ احمد امام رباني مجدد الف ثاني سرهنديءَ جي خدمت ۾ پوريون ڪري.

ان سلسلي ۾، ابوالقاسم سنڌ مان سنڀري ”سرهند“ پهتو. شاه سيف الدين جي مٿس گهڻي مهرباني ٿي. ظاهري ۽ باطني علمن جي مٿس پالوت ٿي. جڏهن رچي ريتو ٿيو ته شاه سيف الدين چيس ته، ”سنڌ ۾ وڃي، نقشبندي طريقي کي رواج ڏيار!“ ابوالقاسم، مرشد جي اجازت سان واپس ٺٽي آيو ۽ اچي ”نقشبندي“ سلسلي جي روحاني درسگاه کوليائين. پنهنجي ڪامل مرشد، شاه سيف الدين جي ارشاد موجب، سنڌ ۾ نقشبندي طريقي کي زور وٺايائين. وقت جا وڏا وڏا علماء به سندس معتقد ۽ مريد ٿيڻ لڳا. سندس نقشبندي فيض جو اثر هر هنڌ پُرڻ لڳو ۽ پاڻ ”ابوالقاسم نقشبندي“ جي نالي سان مشهور ٿيو. ٺٽي اچڻ سان پاڻ ڪيترن پٽڪيل انسانن جو تعلق الله تعاليٰ سان جوڙيائين. وڏا بدڪار ۽ گنهگار هميشه لاءِ توبه تائب ٿي، سلوڪ جي رستي تي هلڻ لڳا. ايتري قدر، جو سندس فيض جو پرتو سنڌ کان ٻاهر به پري پري تائين وڃي پهتو. سيد گل شاه دهلوي ۽ ميان محمد صديق، دهليءَ جي بادشاه جو وزير به اچي کانئس فيضياب ٿيا ۽ سندس خدمت ۾ رهي، زندگيءَ جا پساه پورا ڪيائون. سورت بندر ۾ به سندس خليفو مشهور هئا.

عمرڪوٽ، ٿر جي پاسي جو ميان ابوالحسن خشت وارو طالب به الله وارن جي مجلسن ۾ پيو ايندو ۽ ڇلا ڪيندو هو. اهو به ابوالقاسم نقشبنديءَ جو نالو ٻڌي، سندس خدمت ۾ آيو ۽ چئن پنجن ڏينهن ۾ فيض پرائي، خلافت ماڻيائين. پاڻ چوڻ لڳو:

”اتي جي هڪ گهڙي، ٻين سڀ ڄمار!“

يعني: سڄي ڄمار حق جي طلب لاءِ ڪوشاڻ رهيس، پر هن نقشبندي درگاه ۾ چند ڏينهن ۾ ڪامياب ٿيس.

ان زماني ۾، جيڪي حق جا طالب سرهند شريف ويندا هئا، ته انهن کي هڪ ئي جواب ملندو هو ته، ”ابوالقاسم نقشبندي نثويءَ ڏانهن رجوع ڪريو.“

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

مخدوم ابوالقاسم نقشبنديء کان جن بزرگن فيض پرايو. انهن مان ڳچ مشهور نالا هي آهن: مخدوم محمد معين نثوي، محمد مقيم ولد سعدالله ساکن قريہ جھيجا، ميان يعقوب سمو ساکن قريہ کبر، شيخ يحيٰ عرب (هن مديني منوره ۾ نقشبندي سلسلي کي وڌايو)، سيد سلطان شاه هندي، ميان حبيب مشهور ميت پوٽو، ميان عبدالولي اگهي، حاجي کمال ايڊجو، مخدوم ضياءُ الدين دانشمند معروف نثوي، ميان نور محمد سهار، سيد محمد ناصر شکر الاهي شيرازي، سيد عبدالله شيرازي، مخدوم عنايت الله بصير واعظ نثوي، مير مرتضيٰ رضوي، سيد رحمت الله شيرازي، ميان عبدالباقي ساکن اگهي و متعلوي، عبدالرحيم سومرو، مخدوم مئيدنو نصرپوري، درس بلال ساکن پراڻ، ميان محمد ڏوهٽو مخدوم آدم نقشبندي. ابوالقاسم نقشبندي علمي خواه عملي کمالات سان هڪ وڏي ۾ وڏو ڦال ۽ حال جو صاحب مشائخ پيدا ٿيو، جنهن هڪ دنيا کي بي انداز فيض رسايو. هن جي صحبت گمراهن کي هدايت جي شاهراهه تي آڻيندي هئي. سندس ڪرامتون ۽ مناقب، تحرير ۽ تقرير جي انداز کان ٻاهر آهن. انهن جي ظهور جي هڪ دنيا شاهد آهي. هن خاندان جا خادم به وڏي علم ۽ يقين ۾ مشهور آهن.

ايڏي علم ۽ عمل جو مالڪ بزرگ، ۷ شعبان المعظم ۱۱۲۸ھ / ۱۰ اپريل ۱۷۲۶ع تي هن فاني دنيا مان رحلت فرمائي ويو. سندس مزار تي جيڪو ڪتبو لکيل آهي، ان جو تاريخ وارو شعر هيءُ آهي:

بسال وصل او هاتف بفرمود،

ابوالقاسم سراسر نور حق بود.^(۳)

۱۱۳۸ھ

شيخ محمد اعظم نثويءَ پنهنجي ڪتاب ”تحفة الطاهرين“ (۱۱۹۰ھ / ۱۷۷۶ع) ۾ مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جي شان ۾، قلم کي هن ريت هلايو آهي:

”ميان ابوالقاسم نقشبندي فيض ۽ كشف جو صاحب، خدا پرستن ۽ عارفن جو اڳواڻ، معرفت، يقين ۽ سلوڪ جو وڏو سالڪ هو. قلم کي ڪهڙي طاقت؟ زبان کي ڪهڙي مجال آهي، جو سندس سهڻيون صفتون ۽ وڻندڙ خوبيون بيان ڪري سگهن! سندس ذات ملائڪ صفت، رحمت جو ڪڪر ۽ سج هئي، جو

جهان ان جي ذات مان فيض پئي ورتو ۽ هزارين ماڻهو، سندس فيض واري نظر سان اهل دل بنجي ويا ۽ حقي ذڪر جي ذريعي، حقيقت جي درجي تي وڃي پهتا. سندس ڪرامتون سج کان وڌيڪ روشن آهن.“⁽⁴⁾

”مڪليءَ“ جي تاريخي قبرستان ۾، هزارين الله وارا، اهل دل بزرگ مدفون آهن. انهن مان شيخ جيو ”مڪليءَ جو ڏيئو“ (چراغ مڪلي) مشهور آهي، پر ابوالقاسم نقشبندي ”ولايت جو سج“ يا ”خورشيد مڪلي“ جي لقب سان مشهور آهي.⁽⁵⁾

مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ کي ٻه فرزند ٿيا: هڪ ميان ابراهيم ۽ ٻيو مخدوم فيض محمد، جي پڻ سندس قبرستان ۾ مدفون آهن.

مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ تي تحقيق جي سلسلي ۾، مڪليءَ جو قبرستان چند ڀيرا ڏٺو ويو آهي. اتي مخدوم صاحب جي مزار جي ويجهو، اتر طرف، ابوالقاسم نقشبنديءَ جي مزار مبارڪ جي به زيارت ڪئي ويئي. هن وقت سندس ڪنهن عقيدتمند، سندس ثرثت جي مٿان هڪ عاليشان چوڪنڊي ٺاڻا ٽن ڦٽن وارو چبوترو ٺهرايو آهي. ان سان گڏ، هن جي مريد مخدوم محمد معين ٺٽويءَ جي قبر به سندس پيرانديءَ کان موجود آهي، جنهن کي پڻ نئين سر پڪو ڪيو ويو آهي.

سيد سعدالله قادري سورتِي:

سيد سعدالله بن غلام محمد سلوني ۱۰۹۹ھ / ۱۶۸۸ع ۾ سلون ۾ ڄائو. اتي ئي پرورش لڌائين. حرمين شريفين ۾ وڃي علم حاصل ڪيائين. پوءِ هندستان موٽي آيو. فارغ التحصيل ٿي، درس تدريس ۾ مشهور ٿي ويو. هر علم ۾ يگانو هو. توريت ۽ انجيل جو به ڄاڻو هو. پنهنجي وقت جو ”فخرالعلماء“ هو. طريقت ۾ سيد عبدالشڪور جو مريد هو. سندس طريقت جو سلسلو، اٺن واسطن سان سيد عبدالقادر جيلاني (المتوفي: ۵۶۱ھ / ۱۱۶۶ع) سان وڃي ٿو ملي:

”سيد سعدالله مريد هو سيد عبدالشڪور جو، اهو مريد هو شاه مسعود الاسفرائئي جو، اهو مريد هو شيخ علي حسيني جو، اهو مريد هو شيخ جعفر احمد الحسيني جو، اهو مريد هو سيد ابراهيم جو، اهو مريد هو شيخ عبدالله الحسيني جو، اهو مريد هو

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

شيخ عبدالرزاق جو، اهو فرزند ۽ مريد هو سيد عبدالقادر جيلاني
بغدادي رح جو.

سيد سعدالله قادري، پورب کان حرمين جي زيارت ۽ حج لاءِ حاضر ٿيو
۽ اتان موٽندي سورت ۾ سڪونت اختيار ڪيائين. ان ڪري کيس ”سورتي“
به سڏيو وڃي ٿو. سورت، هندستان ۾ گجرات ضلعي جو هڪ شهر آهي. پاڻ
گهڻن ڪتابن جو مصنف به آهي، جهڙوڪ: كشف الحق، حاشية الحكمة،
حاشية يمين الوصول فقه، آداب البحث منطق، تحفة الرسول، ثبوت مذهب
شيعه، شرح چهل بيت مشنوي.

سندس وفات ۲۷ جمادي الاول ۱۱۲۸ھ / ۳ مارچ ۱۷۲۶ع تي سورت
۾ ٿي. ^(۶) ”حدايق الحنفية“ ۾، کيس يارهين صديءَ جي علماء ۾ شمار ڪيو
ويو آهي ۽ سندس وفات جو سال ۱۰۳۸ھ ڄاڻايو ويو آهي ^(۷)، جو صحيح نه آهي.
سيد سعدالله قادريءَ کي ٽي فرزند هئا: عبدالعلي، عبدالولي ۽ عبدالله.

حوالا

- (۱) مخدوم محمد ابراهيم ”خليل“ نثوي: ”تڪميل مقالات الشعراء“ (فارسي) ص ۴۵
- (۲) روزنامه ”الوحيد“، سنڌ آزاد نمبر، ص ۳۳
- (۳) ”تذڪره صوفياء سنڌ“، ص ۵۱ کان ۶۲ (تلخيص)
- (۴) شيخ محمد اعظم نثوي: ”تحفة الطاهرين“ (فارسي)، ص ۸۰-۸۱
- (۵) ”تڪميل مقالات الشعراء“ (فارسي)، ص ۱۸۳
- (۶) ڀٽي محمد اسحاق: ”فتها هند“ (اردو) جلد ۵ ڀاڱو ۱، ص ۱۸۸
- (۷) جهلمي فقير محمد: ”حدايق الحنفية“ (اردو)، ص ۴۲۸

باب چوٿون

مخدوم محمد هاشم جو درس تدريس جو مشغلو

دارالعلوم هاشميه جو قيام

مخدوم صاحب ٺٽي مان علمي تحصيل کان پوءِ، پنهنجن ابائن ڪڪڻ يعني بنوري واپس آيو. ان دوران سندس والد حضرت عبدالغفور وفات ڪري ويو هو. ڪجهه ڏينهن ترسڻ بعد، مخدوم صاحب بنوري کي ڇڏي، ڀرپاسي جي هڪ ڳوٺ ”بهرام پور“ ۾ اچي رهيو. ڪنهن به تحريري يا زباني روايت مان اهو معلوم نه ٿي سگهيو آهي، ته مخدوم صاحب ٺٽي مان تعليم پرائي اچڻ کان پوءِ، پنهنجي ڳوٺ بنوري ۾ مدرسي کولڻ ۽ درس تدريس ڏيڻ جي بدران، بهرام پور ۾ ڇو وڃي ديني تعليم جو سلسلو شروع ڪيو؟ البت، پاڻ بهرام پور کي سگهوئي خيرباد چئي، ٺٽي ۾ ڇو آيو ۽ ڪهڙي سبب جي ڪري ٺٽي ۾ اچي مدرسو کولي رهڻ لڳو؟ ان جا سبب تحريري صورت ۾ هن ريت ملن ٿا:

۱. ”الوحيد“ ۾ آهي ته هتي (بهرام پور) ۾ اچڻ سان پاڻ ديني تعليم ڏيڻ لڳو ۽ ساڳئي وقت دين جي اشاعت ۽ ترويج لاءِ وعظ ۽ تقريرن جو سلسلو به شروع ڪيائين، مگر انهيءَ ڳوٺ جي پيرن ۽ فقيرن کي مخدوم صاحب جون نصيحتون ۽ شريعت جي پابندي راس نه آئي؛ تنهنڪري لاچار ٿي، ٺٽي ۾ هجرت ڪري اچي ويٺا.⁽¹⁾

۲. مخدوم صاحب بهرام پور ۾، ماڻهن کي بدعتن ۽ غير شرعي ڪمن کان روڪڻ لڳا، مگر اتي جا ماڻهو اعليٰ هستيءَ جو قدر سڃاڻي نه سگهيا. شايد قدرت کي به اهو منظر هو، انهيءَ ڪري پاڻ اتان لڏي اچي ٺٽي ۾ رهيو.⁽²⁾

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

۲. بهرام پور ۾ مدرسو ۽ ديني تعليم شروع ته ڪيائون. پر ايڏي وڏي علامه شخص کي هڪ وسيع ماحول جي ۽ وڏي پيماني تي ديني حق ادا ڪرڻ جو ارادو هو. تنهن کي هن ننڍڙي ڳوٺ ۾، اهو مقصد پورو ٿيندو مشڪل نظر آيو. تنهن لاءِ پاڻ اتان اهل عيال سميت لڏي هليا آيا. اتي ”مسجد خسرو“ (دبگران واري مسجد) جي قريب هڪ زبردست مدرسي جو بنياد رکيائون ۽ پنهنجي دلي خواهش مطابق ڪم ڪرڻ لڳا. (3) پهرين ٻئي سبب به پنهنجيءَ جاءِ تي صحيح آهن، پر پنهنجي خيال ۾ هيءُ ٽيون سبب مناسب ۽ واجبي معلوم ٿئي ٿو.

جيئن ته ٺٽو ان وقت علم ادب جو مرڪز هو ۽ مخدوم صاحب خود علمي مزاج جو صاحب هو، تنهنڪري مخدوم صاحب لاءِ ٺٽي جو شهر هر لحاظ کان موزون هو. پاڻ هتي ديني اشاعت، درس حديث، تصنيف تاليف ۽ اسلام جي واڌاري لاءِ مشغول ٿي ويو. مخدوم صاحب ٺٽي ۾ اچڻ سان، پنهنجي علمي افتاب ذريعي خلق خدا ۽ حق جي طالب علمن جي رهنمائي ڪرڻ لڳو. ٺٽي شهر جي ”اگر محلي“ ۾، سندس مدرسو ”دارالعلوم هاشميه“ هو. (4) سندس علمي عظمتن جو شعاع پري پري تائين پهچڻ لڳو. جنهن ۾ ڪيترا علم جا پروانا سندس خدمت ۾ حاضر ٿي، علم جي روشني حاصل ڪرڻ لڳا. ”قال الله“ ۽ ”قال رسول الله“ جي صدا، ٺٽي ۽ پوريءَ سنڌ ۾ گونجڻ لڳي.

مخدوم صاحب، ننگر ٺٽي جي ٻن مسجدن ۾ درس تدريس توڙي دين جي تبليغ جاري رکي. هتي انهن ٻنهي مسجدن جو مختصر تعارف ڏجي ٿو:

۱. مدرسي واري مسجد:

هيءَ مسجد، مخدوم صاحب جي پاڙي ۾ هئي، جتي سندس درس جو سلسلو هلندو هو. انهيءَ مدرسي واريءَ مسجد مان سون مسلمانن فيض پرايو. ڏاڍي برڪت ۽ خير واري مسجد هئي. انهيءَ مسجد ۾، مخدوم صاحب پنهنجيون ڪيتريون ئي لازوال تصنيفون مڪمل ڪيون. دين جي خدمتگاري، انهيءَ مسجد مان موصوف ويني ڪئي. انهيءَ مسجد مان ئي هن دين متين جي فروغ ۽ استقامت لاءِ، سنڌ جي حاڪمن ڏانهن خط لکيا. اهائي مسجد سڳوري هئي، جنهن ۾ ويهي، انهيءَ عظيم شخصيت فقهي مسئلن مطابق فتواون جاري ڪيون، جن سنڌ ۾ اسلامي قاعدي قانون کي ڇڏا بخشي.

مخدوم صاحب جو دستور هو. ته پاڻ به بي انهيءَ مسجد ۾ هر روز ٽپهريءَ جو حديث سڳوريءَ جو درس ڏيندو هو. مخدوم صاحب کان پوءِ سندس فرزند مخدوم عبداللطيف پنهنجي والد جي مسند تي ويهي. ساڳئي برڪت واري شغل کي جاري رکيو. مخدوم عبداللطيف جڏهن سن ۱۸۷۲ھ/ ۱۷۷۳ع ۾ ميان محمد سرفراز ڪلهوڙي جي لشڪر ۾ قضا جي عهدي تي فائز ٿي ويو، تڏهن سندس فرزند ميان ابراهيم اها خدمت بجا آڻڻ شروع ڪئي، تاوقتیکه هو پزرگ (مخدوم ابراهيم) ٺٽي مان لڏي ڪراچيءَ ويو. اتان پوءِ مستقل طرح ڪڇ جي مڌئي شهر ۾ وڃي ويٺو. انهيءَ مسجد ۾، صبح جي وقت، مخدوم صاحب وڏي جي وقت کان مدرسو قائم ٿيندو هو. ۽ ٽپهريءَ بعد فقط حديث جو درس ڏنو ويندو هو. اها مسجد تالپر حڪومت تائين موجود هئي. (●) جنهن بعد ٺٽي ۾، نه مخدوم صاحب جو ڪو اولاد رهيو، نه مدرسو باقي رهيو ۽ نه ڪو حديث جي درس ڏيڻ وارو رهيو. انا لله و انا اليه راجعون! سڀ شيءِ فنا آهي. بقا فقط الله جي ذات کي آهي.^(۵)

2. جامع خسرو (دابگران واري مسجد):

بي مسجد، جنهن ۾ مخدوم صاحب هر جمعي جي صبح تي وعظ فرمائيندو هو. کانئس پوءِ، سندس فرزند عبداللطيف به پيءُ وارو طريقو قائم رکندو آيو. ان کان پوءِ مخدوم ابراهيم (جنهن کي عام طرح ”مڌئي مرقد“ سڏيو وڃي ٿو، ڇاڪاڻ ته هو پوءِ ڪن سببن ڪري ٺٽي مان لڏي وڃي مڌئي ۾ رهيو ۽ اتي فوت ٿيو.) انهيءَ مسجد ۾ وعظ ڪندو هو.

”جامع خسرو“ کي ”دابگران واري مسجد“ به چيو وڃي ٿو، ڇاڪاڻ ته اها مسجد ”دابگران جي محلي“ ۾ هئي. هن وقت نه اهو محلو آهي، نه ان جا مڪين موجود آهن. محلي ۽ ماڻهن جي نه هئڻ ڪري ڪو نماز پڙهڻ وارو ڪونه رهيو. اهڙيءَ طرح مسجد زبون ٿي ويئي. هن وقت آثار قديمه جو

● مخدوم صاحب جي انهيءَ گهر ۽ مدرسي واري مسمار ٿيل مسجد کي تازو هن وقت مخدوم صاحب جي خدمتگار محمد علي بروهيءَ (عمر ۷۵ سال) نئين سر جديد نموني تعمير ڪرايو آهي. انهي مسجد جو امام مولوي انور حسين ميمڻ آهي، جيڪو مدرسه مجدديه عثمانيه، ميمڻ محله، ٺٽي ۾ عربيءَ جو استاد پڻ آهي. اسان ۲۹ ڊسمبر ۱۹۹۲ع تي انهي مسجد جو معائنو ڪيو ۽ فوٽو پڻ ڪڍيو.

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

محڪمو مسجد جي سنڀال ڪري ٿو. (●) مسجد جي محراب تي هيءُ ڪتبو، هڪ ست ۾ موجود آهي.

”بسم الله الرحمن الرحيم. محمد رسول الله والذي معه اشداء علي الكفار ورحماء بينهم ۹۹۷ھ.“

مسجد جي جوڙجڪ ۽ ڪاشيءَ جي ڪم جي رٿا لاجواب آهي. خاص ڪري اندريون محراب پٿر جي اڪر جو بهترين نمونو آهي.⁽⁶⁾

مخدوم صاحب جا شاگرد

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي هڪ برک عالم، جيد فاضل، بهترين مُدرس ۽ استاد هو. سندس علم ۽ مدرسي جي هاڪ سموريءَ سنڌ، هند، عرب و عجم ۾ مشهور هئي. پاڻ سموري زندگي احڪام شريعت جي پابندي، تصنيف ۽ تاليف سان گڏ ديني علوم جو درس عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ ڏيندو رهيو. ان ڪري سندس ڪيترا شاگرد عالم فاضل، فقيه، محدث ۽ مفسر ٿي فارغ ٿيا. انهن مان گهڻن جا نالا تاريخ جي صفحن تان متجي ويا آهن، ڇاڪاڻ ته زمانو گذري ويو ۽ مخدوم صاحب جي علمي سج جي شعاع ۽ عظمت جي آڌو انهن علمي ستارن جو سوجهرو ۽ نالو گهٽ مشهور ٿي سگهيو. اهوئي سبب آهي، جو سندس شاگردن جي ڪا سلسليوار فهرست موجود نه آهي. خوش قسمتي سان ڪن تاريخي تذڪرن ۾، سندس ڪن شاگردن جا نالا محفوظ رهجي ويا آهن ۽ انهن جو جيڪو احوال دستياب ٿي سگهيو آهي، اهو هتي ڏجي ٿو:

1. **سيد شهمير شاهه مٽياروي:** هيءُ سيد سڳورو، حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جي عزيزن مان هڪ وڏو عالم، فاضل ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو شاگرد هو.⁽⁷⁾ شاهه صاحب سنت جي زنده رکڻ ۽ اسلامي مقدمن جي حمايت ۾، تمام گهڻو مبالغو ڪندو هو. سدائين انهيءَ ڪم ۾ مشغول رهندو هو ۽ هر ديني ڪم لاءِ طالب علمن جي جماعت وٺي، دين جي

● هن وقت انهي تاريخي مسجد ”جامع خسرو“ جو محل وقوع، ٺٽي کان سڃاڻو ويندڙ روڊ جي لڳ اوڀر طرف آهي ۽ فن تعمير جو هڪ بهتر نمونو آهي. اها تاريخي مسجد هن وقت تمام جهوني آهي. ان جو مٿيون وچون گنبد شهيد ٿي چڪو آهي. سندس سار سنڀال محڪمه آثار قديمه جي حوالي آهي. اسان ۲۹ ڊسمبر ۱۹۹۲ع تي انهيءَ مسجد جو روبرو معائنو ڪيو. مولوي انور حسين ميمڻ به راقم سان گڏ هو.

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
 تقويت لاءِ دل و جان سان ڪوشش ڪندو هو. (8) سندس وفات سن ۱۱۷۷ھ / ۱۷۶۳ع ۾ ٿي.

2. **مخدوم مئيڏن نصريوري:** مخدوم مئيڏن نصريوري، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو شاگرد هو. (9) مخدوم مئيڏن ٻارهين صدي هجريءَ ۾، وڏو ڪامل ۽ فقه جي فن جو جامع، تيز ۽ متبحر عالم ٿي گذريو آهي. فقه جي علم ۾ گهڻن عالمن کان وڌيڪ ماهر هو. ڪيترا ڏکيا مسئلا، بنا ڪنهن هڪ ۽ رنڊڪ جي حل ڪري ڇڏيندو هو. سندس مدرسي مان ڪيترائي علم جا شائق پروانا پڙهي نڪتا. علمي لياقتن سان گڏ سڀني ڪماليٽن ۾، خلق الله ۾ مشهور سالڪ ٿي گذريو آهي. (10)

هيءُ ڀلارو بزرگ، عالم، فقيه ۽ صوفي، نصريور ۾ مخدوم روح الله کان پوءِ، صاحب قضا ۽ فتويٰ جو مالڪ بڻيو. سندس معاصرين مان مخدوم عبدالواحد سيوهاڻي، مخدوم محمد صادق گچيرائي ۽ مخدوم عثمان متعلوي آهن، جن سان هن بزرگ جا بعض فقهي مسئلن تي ردڪد ۽ مناظرا رهيا آهن. مخدوم مئيڏن مريد هو مخدوم محمد امين ڊاسوڙي واري جو. مخدوم مئيڏن تمام پڙاڻو ۾، سن ۱۱۸۱ھ / ۱۷۶۷ع ۾ هن فاني دنيا مان رحلت فرمائي. کيس نصريور ۾ سپردِ خاک ڪيو ويو. (11)

3. **مخدوم عبدالرحمان:** هيءُ ڀلارو شاگرد، مخدوم صاحب جو وڏو فرزند هو. فقه ۽ حديث جي علم جو وڏو ماهر هو. مخدوم صاحب جي وفات کان پوءِ، جهوناڳڙهه هليو ويو ۽ وفات به اُتي ئي اندڙاً سن ۱۱۸۱ھ / ۱۷۶۸ع ۾ ڪيائين.

4. **سيد محمد صالح شاهه جيلاني گهوٽڪيءَ وارو:** هيءُ جيلاني سيد، مخدوم صاحب جو شاگرد هو. سيد محمد صالح شاهه جو والد حضرت موسيٰ شاهه وري مخدوم صاحب جو همعصر هو. سيد محمد صالح شاهه سن ۱۱۲۲ھ / ۱۷۱۰ع ۾ ڄائو. سندس ڪنيت ”ابوجمال“ ۽ لقب ”متقي“ هو.

سيد محمد صالح شاهه ٻارهين صديءَ جي وڏي محدث، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ کان تعليم پرائي. هن خاندان وٽ اڃا تائين ”صحيح بخاري“ جو اهو قلمي نسخو موجود آهي، جنهن تي مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ، سيد محمد صالح شاهه کي علم کان فراغت حاصل ڪرڻ کان پوءِ، پنهنجي هٿ اکرين سند فراغ ۽ اجازت فرمائي آهي.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

هيءُ سيد سڳورو، شريعت ۽ طريقت جو صاحب ۽ ڪامل ولي هو. سندس وفات اربع جي ڏينهن، ۱۱ شوال المڪرم ۱۱۸۲ھ / ۱۸ فيبروري ۱۶۶۹ع تي ٿي. سندس مقبرو وڏي خانقاهه ۾ آهي.^(۱۲)

5. **مخدوم ابوالحسن صغير نثوي مدني:** سندس نالو غلام حسين بن محمد صادق نقشبندي آهي. هن بزرگ کي ”صغير“ ان ڪري چيو وڃي ٿو، ته جيئن ابوالحسن ڪبير کان جدا سڃاڻپ ۾ اچي. ياد رهي ته سنڌ ۾ ابوالحسن جي نالي سان چار بزرگ مشهور ٿي گذريا آهن. انهن جو احوال، مخدوم صاحب جي همعصرن ۾ ايندو. ابوالحسن صغير اصل ۾ نٿي جو ويٺل هو ۽ مخدوم صاحب کان علم حاصل ڪيو هئائين. پر پوءِ قسمت سانگي مدينه منوره ۾ وڃي رهيو. اتي به سنڌ جي عالم، محمد حيات مدنيءَ جي وفات کان پوءِ، سندس جاءِ تي پڙهائيندو رهيو.

ابوالحسن صغير جا هيءُ ڪتاب يادگار آهن: شرح نخبه الفكر، حواشي الدرالمختار، مختار الانوار ۽ رجال مسند احمد بن حنبل وغيره. سندس وفات رمضان المبارڪ ۱۱۸۷ھ / نومبر ۱۷۷۲ع ۾ مديني منوره ۾ ٿي ۽ جنت البقيع ۾ دفن ٿيو.^(۱۳)

6. **مخدوم عبداللطيف:** هيءُ بزرگ، مخدوم صاحب جو پيو نمبر فرزند ۽ شاگرد هو. علم ۽ فضل ۾ وڏو ڪامل هو. سنڌ جي حاڪم، ميان سرفراز ڪلهوڙي جي دور ۾، سن ۱۱۸۷ھ / ۱۷۷۲ع ۾ قاضي مقرر ٿيو هو. سندس وڌيڪ احوال، مخدوم جي اولاد جي بيان ۾ ڏنو ويو آهي.

7. **شاهه فقير الله علوي شڪارپوري:** هن بزرگ جا وڏا ”جلال آباد“ (افغانستان) ويجهو ”حصارڪ“ ۾ رهندا هئا. سندس ولادت سن ۱۱۰۰ھ / ۱۶۸۹ع ۾، حصارڪ جي ويجهو هڪ ڳوٺ ”روتاس“ ۾ ٿي. ظاهري علوم افغانستان ۽ هندستان جي عالمن کان حاصل ڪيائين. حرمين شريفين جي محدثن کان به فيض حاصل ڪيو هئائين. پاڻ بار بار حرمين جي سفر تي ويندو هو. طريقت ۾ محمد مسعود پشاورِي ۽ محمد سعيد لاهوريءَ کان خلافت جو خرقو ڍڪيائين. جوانيءَ ۾ اصل وطن ڇڏي، سير سفر ڪندو رهيو. آخر سن ۱۱۵۰ھ / ۱۷۲۷ع ۾ سنڌ ۾ ”شڪارپور“ کي پنهنجو وطن ڪري ويهي رهيو. فقير الله علويءَ، مخدوم محمد هاشم نثويءَ کان حديث، فقه ۽ طريقت جي سلسلن، اوراد ۽ اذڪار وغيره ۾ اجازت حاصل ڪئي هئي.^(۱۴) ديني علوم ۽ تصوف ۾ ڪامل هو. هميشه هدايت ۽ تلقين جو شغل جاري

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

رڪيائين. وقت جا وڏا امير سندس معتقد هوندا هئا، جهڙوڪ: احمد شاه ابدالي والي افغانستان، نصير خان بروهي والي قلات، محبت خان بلوچ والي مڪران، ميان سرفراز ڪلهوڙو والي سنڌ وغيره. پاڻ عربي ۽ فارسيءَ جو شاعر به هو. بهترين ڪتب خانو پڻ هئس. پاڻ گهڻائي ڪتاب لکيا هئائين، جيئن ته: مڪتوبات شريف، فتح الجميل، براهين نجات، فيوضات الاهيه، طريق الارشاد، منتخب الاصول، وثيقة الاڪابر، قطب الارشاد، فتوحات الغيبية، قصيده مبروره، ڪتاب الازهار، فوائد فقير الله طب و اوراد، محمود الاوراد، شرح قصيده بانث سعاد، ملفوظات، مجموع ملفوظات و عملیات، شرح مثنوي بعض ابیات وغيره. الحاج فقير الله ۳ صفر المظفر ۱۱۹۵ھ / ۲۹ جنوري ۱۷۸۱ع تي شڪارپور (●) ۾ وفات ڪئي.^(۱۵) سندس مزار مرجع خاص و عام آهي.

8. **مخدوم عبدالله منڌرو نرئي وارو:** هيءُ بزرگ ذات جو منڌرو، بدين تعلقي ۾ ”مانڌر“ واري ايراضيءَ ۾ رهندڙ هو. ننڍي هوندي مخدوم محمد هاشم نثويءَ کان تعليم ورتائين. پوءِ ڪن اڻ ٿر سببن جي ڪري ”مانڌر“ مان لڏي، ڪڇ ملڪ هليو ويو ۽ اتي ”نرئي“ نالي ڳوٺ ۾ وڃي رهيو؛ پر اتي به هن کي نه سٺو ويو. لاچار اتان به لڏي، هڪ ٻئي ڳوٺ ”سريءَ“ (تعلقو ابڙاسو) ۾ وڃي رهيو. ڪڇ جو راجا به سندس معتقد هو. مخدوم عبدالله جو اولاد ڪراچيءَ ۾ رهي ٿو. سندس ڪتابن جو وڏو ذخيرو، سندس پوين وٽ ڪڇ ۾ رهجي ويو.^(۱۶) سندس تصنيفن مان هيٺيان ڪتاب يادگار آهن: ڪنز العبرت، قمر المنير، بدر المنير، نور الابصار، خزينة اعظم، تفسير يوسف، هفت بهشت، غزوات، خزينة الابرار، شجاعت سيد الانام، خلفاء راشدين، سنگ نامو، ايمان مجمل ۽ مفصل، نڪاح جي ترتيب ۽ ورثو.^(۱۷) سندس مزار ڪڇ طرف، ڳوٺ ”سٿريون“ تعلقي نرئي ۾ آهي.^(۱۸)

مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ ڊاڪٽر يار محمد، مخدوم عبدالله جي ولادت جو سن ۱۱۵۰ھ / ۱۷۳۷ع ڄاڻايو آهي. البت، سندس وفات جي سن کان اهي خاموش آهن.

- شڪارپور سنڌ جو تاريخي شهر آهي. ڪنهن وقت هن شهر جو واپار ڪابل ۽ قندار تائين هلندڙ هو. شڪارپور شهر کي عالم پناه ڏنل هئي، جنهن کي اڻ دروازا هئا: ۱. لکي در ۲. هزاري در ۳. هاڻي در ۴. خانپوري در ۵. ڪرن در ۶. واڳڻو در ۷. سيوي در ۸. نوشهرو در.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

رچرڊ برٽن، مخدوم عبدالله جو لکت ۾ پهريون ڀيرو احوال آندو آهي. هن به سندس ولادت ۽ وفات جي سال جي ڄاڻي ڪانه ڪئي آهي. هو لکي ٿو: "مخدوم محمد هاشم کان پوءِ، ٻيو سنڌيءَ جو مشهور نثر نگار مخدوم عبدالله نازي وارو هو. هو اٽڪل ٽيهه سال ٿيا، ته سترِي ۾ گذاري ويو." (19)

برٽن، مخدوم عبدالله جي وفات جو سال وضاحت سان ڪونه لکيو آهي. پر ايترو اشارو ضرور ڪيائين، ته هن ڪتاب لکڻ کان ٽيهه سال اڳ ۾ گذاري ويو آهي. برٽن اهو ڪتاب سن ۱۲۶۸ھ / ۱۸۵۱ع ۾ انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان اٺ نو سال بعد ۾ لکيو هو. ڪتاب جي هن سال مان برٽن جي لکت موجب ٽيهه سال ڪڍبا، ته پوءِ سن ۱۲۳۸ھ / ۱۸۲۱ع بيهندو، جنهن کي مخدوم عبدالله جي وفات جو سال قرار ڏئي سگهجي ٿو. مخدوم عبدالله جي ولادت ۽ وفات جي سن جي حساب ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو، ته مخدوم عبدالله جي عمر هجري سن مطابق ۸۸ سال ۽ عيسوي سن مطابق ۸۴ سال ٿي ٿي. اها عمر قرين قياس به آهي.

هن سڄي بحث جو نتيجو اهو نڪري ٿو، ته مخدوم عبدالله جي ولادت جو سن ۱۱۵۰ھ / ۱۷۳۷ع آهي ۽ سندس وفات اندازاً سن ۱۲۳۸ھ / ۱۸۲۱ع ۾ ٿي. هن حساب سان مخدوم عبدالله حياتيءَ جون ۸۴ يا ۸۸ بهارون ماڻي. هن دنيا مان گذاري ويو.

رهيو سوال ته مخدوم عبدالله جو سنڌ جي تاريخ ۾ ٻنهي گهٽ احوال ملي ٿو. ان جو سبب اهو ٿي سگهي ٿو، ته هو سنڌ کان پاسيرو ۽ ڀرپرو ڪڇ طرف وڃي رهيو هو. ان ڪري تذڪره نويسن کي سندس احوال نه ملي سگهيو، يا مليو ته ٻنهي گهٽ. والله اعلم.

9. **مخدوم عبدالخالق نثوي:** هيءُ بزرگ، مخدوم صاحب جو پيارو شاگرد ۽ مريد هو. ٺٽي جو رهاڪو هو. مخدوم صاحب جي درسگاهه هاشميه ۾ نائب معلم طور تعليم به ڏيندو هو. ان هڪ ڪتاب "مطلوب المومنين" نالي سنڌي نظم ۾ تحرير ڪيو هو، جيڪو پوءِ مخدوم صاحب درست ۽ منظور ڪرڻ فرمايو. اهو ڪتاب سن ۱۱۵۷ھ / ۱۷۴۴ع ۾ لکجي تيار ٿيو. مخدوم عبدالخالق ڪتاب ۾، پنهنجي محسن استاد ۽ رهبر جو ذڪر هن طرح ادب سان ڪيو آهي.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

جڏهن نسخو هن ناقص جو اچي تمام ٿيو،
تڏهن منجهه خدمت مرشد پنهنجي وٺي آءُ ويو،
جو عالم عارف ڪامل، زاهد زماني جو،
حاجي محمد هاشم نالو جنهن جو، مولوي مشهور ڪيو،
راتو ڏينهان رحمت رب جي، شال شامل سيٺن هو،
سين اهل اولاد سندن ۽ مڙن مڃين ٿو.⁽²⁰⁾

مخدوم عبدالخالق نثويءَ سن ۱۱۵۷ھ / ۱۷۴۴ع ۾ هيءُ ڪتاب
اسلامي احڪامن بابت خاص طرح طالبن جي ضرورت پوري ڪرڻ لاءِ تصنيف
ڪيو. انهيءَ جو مواد اصل مصنف ”طبراني“ جي عربي ڪتاب ”الطريقة
المحمدية“ تان کنڀائين ۽ سنڌيءَ ۾ آندائين، ته جيئن شاگرد سولي سنڌي
بوليءَ ۾ پڙهي ۽ سمجهي سگهن؛

اڪثر هن سنڌي ۾ جيڪي درج ٿيو،
سو ’طريقة المحمدي‘ ڪنان ميڙي مون لکيو،
ڪارڻ طلب طالبين هي رسالو لکيوم،
’مطلوب المومنين سنڌي‘ نالو تنهن رکيوم،
سنڌي وائي سهڪي سڀيئي پروڙين،
عاصي عبدالخالق کي دُعا مان ڪرين.⁽²¹⁾

مخدوم عبدالخالق جي پٽ مخدوم محمد ”سورة الملڪ“ جو منظوم
سنڌي ترجمو محرم الحرام ۱۱۹۳ھ / جنوري ۱۷۷۹ع ۾ جوڙي راس ڪيو،
جنهن جو قلمي نسخو برٽش ميوزيم لائبرريءَ ۾ آهي. ان جي شروعات هن
ريت آهي:

ساراهجي ته صاحب کي، جنهن قادر مڪو قرآن،
مٿي مير محمد ڪارڻي، جو شافع سڀ جهان.⁽²²⁾

مخدوم عبدالخالق جيئن ته مخدوم محمد هاشم نثويءَ جو پيارو
شاگرد ۽ مريد هو، ان ڪري پاڻ ضرور مڪليءَ جي تاريخي قبرستان ۾،
قرب جوار ۾ دفن ٿيل هوندو! ان سلسلي ۾ هن وقت مخدوم محمد هاشم
نثويءَ جي مزار ۽ قبرستان جي خادم، محمد نور جوکي (عمر ۶۵ سال) کان
پڇا ڪئي ويئي، ته هو مخدوم عبدالخالق جي مزار جي نشاندهي ڪري ۽
اسان جي رهنمائي ڪري، پر هن مخدوم عبدالخالق جي قبر کان لاعلمي ڏيکاري!
10. مخدوم نور محمد نصرپوري: مخدوم نور محمد، سنئون سڌو

— مخدوم محمد هاشم نٿوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

مخدوم محمد هاشم نٿويءَ جو شاگرد هو. ان لحاظ کان هن بزرگ جو اسلامي علوم ۾ وڏو مرتبو هو. هن بزرگ جو مشهور شاگرد، مخدوم محمد عثمان مٽياروي به هڪ وڏو محدث ٿي گذريو آهي. مخدوم محمد عثمان جا ٻه همعصر مشهور آهن: هڪ مخدوم عبدالواحد سيوهاڻي ۽ ٻيو مخدوم ابراهيم نٿوي، جيڪو مخدوم محمد هاشم نٿويءَ جو پوٽو پڻ آهي.⁽²³⁾

مخدوم نور محمد مشهور عالم، محدث ۽ صوفي هو. علم هيئت ۽ نجوم جو ڄاڻو هو. فقهي فضيلتن ۽ علمي ڪماليتن ۾ پنهنجي وقت جو وڏو رهبر هو. ڪجهه عرصو ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي لشڪر ۾ قضا جي عهدي تي به سرفراز رهيو.

11. شيخ الاسلام مراد سيوهاڻي: شيخ مراد انصاري، سيوهڻ جو رهاڪو هو ۽ سندس لقب ”شيخ الاسلام“ هو. پاڻ پنهنجي اهل اولاد سميت سنڌ مان هجرت ڪري، عرب ديس ۾ وڃي رهيو. شيخ مراد سيوهاڻي، مخدوم محمد هاشم نٿويءَ جي شاگردن مان آهي. ”قصيده برده شريف“ جي مخدوم صاحب کان اجازت حاصل ڪئي هئائين. مولانا دين محمد وفائي لکي ٿو: ”مراد سيوهاڻي انصاريءَ جي حضرت خضر عليه السلام سان ٻه ملاقات رهندي هئي ۽ وٽانئس تصوف جو خرقو به ڏکيو هئائين. وفات وقت پنهنجي پٽ شيخ حسين سنڌيءَ کي چيائين، ته اجهو خضر عليه السلام مون کان موڪلائڻ آيو هو ۽ کيس تنهنجي ڀارت ڪئي اٿم. ته تنهنجي آئيءَ وقت امداد ڪندو رهي. مراد سيوهاڻيءَ جو فرزند شيخ حسين سنڌي سيوهاڻي ۽ پوٽو شيخ محمد عابد سنڌي مدني به وڏا بزرگ ۽ محدث ٿي گذريا آهن.“⁽²⁴⁾

12. عزت الله ڪيريو: عزت الله ڪيريو، ”چوٽيارين“ جو رهاڪو هو ۽ مخدوم صاحب جو سنئون سڌو شاگرد هو. وٽس چوٽيارين مان هلي، نٿي ۾ وڃي پڙهيو هو. عزت الله، مخدوم صاحب جي همعصر بزرگ ميان محمد مٿين چوٽيارويءَ جو ڀائيٽو هو. عزت الله کي پنهنجي چاچي ميان محمد مٿين، نٿي ۾، مخدوم صاحب وٽ تعليم پرائڻ لاءِ موڪليو هو. ان سلسلي ۾، ميان محمد مٿين پنهنجي ڀائيٽي کي مخدوم صاحب ڏانهن سفارشي ۽ ڀارت جو خط به لکي ڏنو هو، ته منهنجي ڀائيٽي کي مدرسه هاشميه ۾ اوهان پاڻ پڙهائجو... اهو خط اڃا تائين چوٽياروي بزرگن جي پوين وٽ عبدالحڪيم نالي شخص وٽ مديني منوره ۾ موجود آهي.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

عزت الله عالم فاضل هو. حج به ڪيو هئائين ۽ پنهنجي استاد مخدوم محمد هاشم نثوي سان سندس خط و ڪتابت به هوندي هئي. عزت الله سٺو ڪاتب به هو. پنهنجي لاءِ ۽ پنهنجي ڇاڇي جي ڪتبخاني لاءِ ڪتاب اتاريندو هو. (25)

13. حافظ آدم طالب علم (نثوي؟): حافظ آدم، مخدوم صاحب جو شاگرد هو. مخدوم صاحب جي وصال ڪرڻ بعد، مخدوم صاحب کي جن پلارن بزرگن غُسل ڏياريو هو، انهيءَ خدمت ۾ حافظ آدم طالب علم به شامل هو. (26)

14. نور محمد ”خسته“ تڪڙائي: هيءُ شاعر ٻارهين صدي هجريءَ جي وچ واري دور جو آهي ۽ ”وسي شهمير شاه“ تڪڙ جو ويٺل هو. هن بزرگ، مخدوم محمد هاشم نثويءَ جي درسگاه ۾ تعليم ورتي هئي. سندس ولادت ۽ زندگيءَ جا مفصل حالات معلوم نه ٿي سگهيا آهن. ”خسته“ جي فارسي گادڙ سنڌي ڪلام جو نمونو هي آهي:

تا بر افگندي از رخ تو نقاب.
حشر ٿيو، آفتاب لايو تاب.
آن منم کز تصادمِ هجران،
روز شب تو رهان بي خور و خواب.
کشتيءَ عمر من به بحر غمت،
لهر لودن هُتي ڪُئي غرقاب.
تابشِ حسن بيمثال سنڌي،
بره ڏيئي وري ڪيو بيتاب.
”خسته“ و خوار منجهه ’وسي‘ مون جيئن،
نيست ديگر ڪسي زيز و شاب. (27)

جديد تحقيق موجب مخدوم صاحب جي هنن ٽن شاگردن جا نالا ملي سگهيا آهن:

۱. شيخ عبدالحفيظ بن درويش العجيمي المڪي.
۲. سيد عبدالرحمان بن محمد اسلم الحنفي المڪي.
۳. محمد بن محمد اشرف بن آدم السنڌي النقشبندي. (بحواله ”الؤلؤ المكنون في تحقيق مد السكون“ - عربي - تحقيق: قاري عبدالقيوم السنڌي المڪي، ۱۹۹۹ع، ص ۱۸ ڪراچي)

حوالا

- (۱) روزنامہ ”الوحيد“، سنڌ آزاد نمبر، ص ۲۳
- (۲) ”بنا الاسلام“ (سنڌي)، مرتب: محمد يوسف ”شاکر“ ابڙو، ڏسو مقدمو ص ۷
- (۳) ايضاً، مرتب: فقير محمد اسماعيل ٺٽوي، ڏسو مقدمو ص ۲۴
- (۴) تالپر محمد جمن ڊاڪٽر: ”سنڌ جا اسلامي درسگاه“، ص ۲۳۸
- (۵) سيد حسام الدين راشدي: ”گالهيون ڳوٺ وٺن جون“، ص ۱۰۶
- (۶) ايضاً، ص ۸۹، ۱۰۲
- (۷) وفائي دين محمد مولوي: ”لطف اللطيف“ (سنڌي)، ص ۹۱
- (۸) ”تحفة الكرام“ (سنڌي)، ص ۲۴۲
- (۹) قاضي محمد اڪرم نصربوري: ”امعان النظر“ (عربي)، مرتب: مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ڏسو مقدمو ص ۱۱
- (۱۰) ”سنڌ جا اسلامي درسگاه“، ص ۱۹۷
- (۱۱) ”تذڪره مساهير سنڌ“، جلد ۲، ص ۱۸۷، ۱۸۸
- (۱۲) قاسمي غلام مصطفيٰ مولانا: ”جيلاني سيد سنڌ ۾“ (مقالو)، ٺماهي ”الرحيم“ سنڌي، نمبر ۲-۱۹۶۷ع، ص ۲۰-۲۵ (تلخيص)
- (۱۳) ”بذل القوة“ (عربي) ڏسو مقدمو ص ۴۷
- (۱۴) ”سنڌ جا اسلامي درسگاه“، ص ۲۵۶، ۲۶۱
- (۱۵) ”الوحيد“، سنڌ آزاد نمبر ص ۲۶، ۲۷
- (۱۶) الانا غلام علي ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي“، ص ۳۶
- (۱۷) مخدوم عبدالله: ”کنز العبرت“، مرتب: علامه قاسمي، ڏسو مقدمو ص ح
- (۱۸) سرائي امداد علي: ”قدم ڪاڀرين جا“، ص ۱۳۰
- (۱۹) رچرڊ برٽن: ”سنڌ ۽ سنڌو ماڻھو ۾ وسندڙ قومون“، ص ۷۸
- (۲۰) مخدوم عبدالحق ٺٽوي: ”مطلوب المومنين“، ص ۱۸۱
- (۲۱) مخدوم عبدالحق جو هڪ ٻيو ڪتاب ”ميت جي چوٽڪاري لاءِ دعا جو رسالو“ جي نالي سان برٽس ميوزيم ۾ موجود آهي. ان جي شروعات هن ريت ٿيل آهي:
ساراهجي سو ڏٺي، جو جباري ۽ ماري.
- (ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ“، ص ۴۰۳)
- (۲۲) ايضاً، ص ۳۹۵
- (۲۳) ٺماهي ”الرحيم“ حيدرآباد سنڌ، نمبر ۳-۴، ۱۹۶۷ع، ص ۳۰
- (۲۴) وفائي دين محمد: ”تذڪره مساهير سنڌ“، جلد ۳، تلخيص ۴۸-۲۵۲
- (۲۵) بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر: ”درسگاه چوٽياڙيون“ (مقالو)، ڏسو ماهوار ”پيغام“ ڪراچي، آگسٽ-سيپٽمبر ۱۹۸۰ع، ص ۱۳
- (۲۶) مخدوم عبداللطيف ٺٽوي: ”مناقب مخدوم محمد هاشم“ (قلمي فارسي)، ص ۲
- (۲۷) اسد ٽڪرائي: ”تذڪره شعرا ٽڪر“، ص ۱۸

باب پنجون

ديني خدمتون

شريعت جي پابندي

شريعت سڃاڻ، ڪر طريقت تڪيو،

هنيون حقيقت هير تون، ماڳ معرفت ڄاڻ.

هوءَ ثابوتي ساڻ، ته پستان پالهو رهين!

الله تعاليٰ طرفان رسول الله ﷺ جن تي نازل ٿيل قرآن حڪيم، حق ۽ هدايت، رحمت ۽ حڪمت جو سرچشمو آهي. قرآني تعليمات جو اهم مقصد، چڱن ڪمن جو امر ڪرڻ ۽ بچڙن ڪمن کان روڪڻ آهي. ان ڪري هر هڪ انسان کي قرآني تعليم ۽ سنت رسول تي عمل ڪرڻ لازمي آهي. هن دنيا ۾، انسانن ۽ جنن جي اچڻ جو مقصد به الله تعاليٰ جي عبادت ڪرڻ آهي. مگر علماء ڪرام تي اهو بار اڃا به سوايو آهي ته اهي قرآني تعليم، سنت رسول ۽ امرنهي جو پيغام پهچائين ۽ پرچار ڪن. گمراهن کي حق جو رستو ڏيکارين ۽ ظالمن کي به ظلم کان روڪين.

اڳين قومن ۽ انهن جي عالمن کي به ان ڪري ننديو ويو آهي، جو اهي حق جون ڳالهيون لڪائيندا هئا. ڪو وڏو ماڻهو گناهه ڪندو هو ته خدائي قانون جي تحريف ڪري، ان کي وڏي سزا جي عيوض هلڪي سزا ڏيندا هئا. ان ڪري اهي قومون خدا جي غضب هيٺ اچي ويون. ٻئي طرف اصلاحي دعوت ۽ تبليغ جي ڪري، الله تعاليٰ اسان کي "خير امة" يعني ٻلي امت ڪري سڏيو آهي. بهرحال، هيءَ دنيا عمل جو ميدان آهي، جنهن ۾ جو ڪجهه ماڻهو پوکيندو، ته اڳتي اهائي پوک لٽندو.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي به هڪ جيد عالم، ڪامل ولي، عاشق رسول ﷺ ۽ شريعت جو پابند هو. تنهنڪري الله ۽ رسول جي ارشاد موجب مٿس

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

اهو ٻار ٿي پيو، ته هو پنهنجي علم مان ماڻهن کي روشنائي ڏئي، خلق خدا کي قرآن ۽ سنت جي تعليم ڏئي ۽ امرنهي جي بجا آوري ڪري. ان ڪري مخدوم صاحب پرينءَ جو پيغام پهچائڻ، امرنهي ۽ شرعي احڪامن جاري ڪرڻ ۾، رات ڏينهن ڪوشش ڪندو رهيو. حق جي چوڻ ۾ ڪنهن جي ملامت ۽ مخالفت جو خيال نه ڪندو هو ۽ ڪرڻ به نه گهرجي: ”چون دل شيرنداري سفر عشق مڪن.“ مطلب ته شينهن جهڙي دل نه هجئي، ته عشق جو سفر نه ڪر! مخدوم صاحب به ڏيا وارو، سير دل هو. هميشه تقرير، تحرير، علم ۽ قلم سان اسلام جي خدمت ڪندو رهيو. نتيجي ۾ اجايون ريتون رسمون ختم ٿي ويون ۽ بدعتن کي پنڄو اچي ويو. جهالت ۽ بي دينيءَ جي پاڙ پئجي وئي. اهو سمورو ڪم خدا ڪارڻ، دين متين جي سربلنديءَ لاءِ ڪندو رهيو. بقول سچل: ”سچ ٿا مرد چون، ڪنهن کي وڻي نه وڻي.“ پاڻ شريعت جي خدمت ۽ دين اسلام جو پيغام هڪ ادنيٰ فرد کان وٺي وقت جي حاڪمن تائين پهچايائين. مير علي شير ”قانع“ ٺٽوي لکي ٿو:

” (مخدوم محمد هاشم) سنت جماعت جي مذهب جي تقويت ۽ دين متين جي رسمن زنده ڪرڻ ۾ پنهنجو مٿ پاڻ هو. هن جي ڏينهن ۾ سندس ڪوشش سان اهڙا وڏا ڪم سرانجام ٿيندا هئا، جيڪي سڄي دين جي تائيد جو ڪارڻ هوندا هئا. مشرڪن ۽ دين جي دشمنن تي سندس عمل چڱيءَ طرح جاري هو. سندس وقت ۾ گهٽ ۾ گهٽ سوين ذمي (ڪافر) ايمان سان مشرف ٿيا. نادر شاهه بادشاهه ۽ احمد شاهه جهڙن وقت جي بادشاهن سان خط و ڪتابت جو رستو کليل رکندو هو ۽ سندس استدعائن تي دين جي تقويت متعلق دل گهريا احڪام جاري ٿيندا ۽ چڱيءَ طرح عمل ۾ ايندا هئا. مطلب ته سندن وجود غنيمت هو.“⁽¹⁾

مخدوم صاحب دين اسلام جي تبليغ ۽ ترويج لاءِ جيڪي خدمتون ڪيون، سي سچ وانگر روشن آهن. هن نادر شاهه ۽ احمد شاهه ابداليءَ کي سندن ظلم ۽ استبداد خلاف خط موڪليا هئا.⁽²⁾

ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي طرفان پروانو

مخدوم صاحب جي علمي ڏاڪ ۽ شرعي خدمت عام ماڻهن، طالبن ۽ عالمن سان گڏ وقت جي حڪمرانن تائين پهچي چڪي هئي. هڪ دفعي ان

—مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

وقت جو حاڪم، ميان غلام شاهه ڪلهوڙو سندس فيض ۽ علم جو عروج ٻڌي، سندس زيارت ڪرڻ لاءِ نئي آيو. ميان غلام شاهه، مخدوم صاحب جي ثوراني منهن مبارڪ ۽ خدا داد قابليت کان اهڙو ته متاثر ٿيو، جو کين سڄي سنڌ لاءِ ”شيخ الاسلام“ (قاضي القضاات) مقرر ڪيائين. سندس شرعي تحريرون، سرڪاري ڪورٽن ۾ آخري فيصلو ليکيون ويون.⁽³⁾

ڄام ننڍي جي وفات (سن ۹۱۴ھ / ۱۵۰۸ع) بعد رفتہ رفتہ شهر ٺٽي ۾ دين جي عزت گهٽ ٿيڻ لڳي. ماڻهو فسق و فجور ۽ گناهه جي ڪمن ڏانهن راغب نظر اچڻ لڳا هئا. شهر ۽ ٻهراڙيءَ ۾ نماز گهٽجي وئي، ماڻهو عيش و عشرت ۽ سير و تفريح جا شوقين ٿي ويا هئا. هاڻي ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جو دور شروع ٿي چڪو هو. مخدوم صاحب انهن حالتن کان ميان غلام شاهه کي آگاهه ڪرڻ لاءِ هڪ درخواست نامو روانو ڪيو، جنهن ۾ عوام جا سارا حالات حرف بحرف درج ٿيل هئا. چوري، زناڪاري ۽ غير شرعي ڪمن بابت پوري تفصيل سان بيان ڪيل درخواست ميان غلام شاهه پڙهي غور ڪري، هڪ زبردست پروانو لکي، پنهنجي عالمن، حڪومت جي نائبن ۽ پوليس وغيره کي موڪليو، جنهن جو نقل ۽ مطلب ملاحظي لاءِ ڏجي ٿو:

پرواني جو نقل

”سڀني عمالن ڪامورن ۽ نائبن کي جيڪي هينئر موجود آهن يا انهن جي جاءِ تي هاڻي ايندا، تن کي معلوم هجي ته مخدوم محمد هاشم نثوي جن جي لکڻ موجب هينيان گناهه ملڪ ۾ عام ٿي رهيا آهن، جن کي ختم ڪرڻ لاءِ ۽ شرع محمديءَ جي ترويج لاءِ اوهان سڀئي مخدوم صاحب جن سان تعاون ڪريو ۽ سندس حڪمن جي تعميل ڪريو. اسلام ۽ شرع مطابق جيڪو پاڻ فيصلو ڪن، انهيءَ تي عمل ڪرايو ۽ ڪريو.“

هينين غير شرعي ڪمن جي روڪڻ ۾ سندن هر ممڪن مدد ڪريو، جهڙوڪ: تابوت ڪڍڻ، پٿڻ، عاشوري جي ڏينهن ۾ ماتم ڪرڻ، شراب ۽ ٻين نشي وارين شين جو استعمال، جوا، چوڪري بازي، زنا، فاحشات، کڏڙن جو نچڻ، مسلمان عورتن جو تفريح جي خيال سان باغن ۾ گهمڻ ۽ جبل جي سير لاءِ وڃڻ، قبرن تي عورتن جو وڃڻ يا ميت تي آواز سان روئڻ، جيئن

بيا ماڻهو ٻڌن ۽ ڪنهن انسان ۽ جاندار جو فوتو ڪيڏن سخت منع آهي.

هندوئن کي تاڪيد ڪيو وڃي ٿو ته پنهنجي دوڪانن يا گهٽين ۽ بازارن ۾ ڌوٽي مٿي کڻي، گوڏا پڌرا ڪري نه هلن. سڀني مسلمانن کي حڪم ٿو ڪجي ته ڏاڙهي شرعي حد جيتري رکائين، ڏاڙهي نه ڪوڙائين ۽ وڏيون مڇون رکائڻ به منع آهي. ڏاڙهي ڪوڙائڻ جي منع آهي.

هندوئن کي منع ٿي ڪجي ته پنهنجي وڏن ڏينهن جهڙوڪ: هولي يا ڏياري وغيره تي ڪلٽي عام جاءِ تي ساز سرود نه وڄائين ۽ نه وري ڪنهن ڪلٽي جاءِ تي ڀڳت وغيره ڪن. ڏهل ۽ ناقوس وغيره نه وڄائين ۽ مسلم عوام جي سامهون ڪلين جاين تي ٻُٽن کي سجدو نه ڪن ۽ درياءَ تي وڃي عام تڙن تي ماڻهن کي ڏيکارڻ لاءِ درياھ جي بوجا ڪرڻ، جنهن مان ماڻهن ۾ اشتعال ۽ بدنظمي پيدا ٿئي يا اعتراض شروع ٿئي يا ڪي انهن کي ڏسي براين جا مُرتڪب ٿي پون. اهڙين ڳالهين ۽ هر حرام ۽ بدعت جي منع آهي. اوهان کي تنبيهه ٿي ڪجي، ته مسلمان پنهنجي دين جي حڪمن، روزي، نماز، زڪواة، مال ۽ جان جي عبادتن کي بچا آڻين. سخت هدايت ۽ تاڪيد ٿو ڪجي، ته هن حڪمنامي ۾ ڄاڻايل ڳالهين تي اهڙيءَ طرح عمل ڪرايو وڃي، جو هڪ به شخص ڪنهن گناهه جي ڪم جو ارتڪاب ڪري نه سگهي. جهڙيءَ طرح هيءُ پروانو لکجي ٿو، ان تي پوريءَ طرح عمل ڪيو وڃي. هر آفيسر هن کي پنهنجو ذمؤ ڪري سمجهي، نه ته ان جي جوابدهيءَ لاءِ خود ذميدار رهندو. تاريخ ۲ شعبان ۱۱۷۲ھ. (4)

ديني ۽ انقلابي تبليغ جا اثرات:

مٿئين مذڪور فرمان جو نتيجو ڪهڙو نڪتو؟ انهيءَ سلسلي ۾ خانبهادر محمد صديق ميمڻ لکي ٿو:

”پرواني ملڻ کان پوءِ مخدوم صاحب، ٺٽي جي آس پاس جي ڳوٺن وارن مسلمانن کي اسلامي اصولن ۽ شريعت جي قانون تي هلڻ لاءِ مجبور ڪيو. ٺٽي ۽ ان جي آس پاس مان سڀ بدعتون

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

صفا بند ٿي ويون. اوتارن مان ڏنڊا، ڪونڊا ۽ سرڪلياڻ گم ٿي ويا ۽ غير آباد مسجدون وري آباد ٿي ويون.“⁽⁵⁾

ٿنو، ان وقت علم ۽ هنر جو مرڪز هو. ٿئي ۾ مختلف مڪتبہ فڪر جا وڏا وڏا عالم ۽ فاضل، صوفي ۽ درويش، شاعر ۽ سياڻا رهندا هئا. ان ڪري ٿئي ۾ علمي مجلسن، بحث مباحثي، شعر و شاعري، تصنيف و تاليف جو چهچتو متل هوندو هو. پر ايترن عالمن ۽ صوفي درويشن هوندي، ٿئي ۾ غير شرعي ڪم ٿيندا هئا. جاهل صوفين ڪئين بدعتون جاري ڪري وڌيون هيون. انهن جو اثر، عام ماڻهن سان گڏ اهل علم کي به لپيت ۾ آڻيندو ۽ وڪوڙيندو ٿي ويو. حڪومت طرفان به اسلامي اصولن ۽ شريعت جي پابندي ۽ بدعتن وغيره جي باري ۾ ڀڄا ڳاڇا ڪانه ٿيندي هئي.

اهڙي سمي مخدوم صاحب سنڌ ۾ فرمان جاري ڪرائي، اسلامي زندگيءَ ۾ هڪ عظيم اصلاحي انقلاب برپا ڪيو. هزارين انسان، جن جو خدا کان ناتو ٿيل هو، اُهي شريعت پاڪ تي عمل ڪري، صالح ۽ پرهيزگار بنجي پيا ۽ معاشرو سڌري صالح بنجي پيو.

انقلاب رڳو ڳالهين ڪرڻ ۽ هٿ هٿ تي رکي ويهڻ ۽ تمنائن رکڻ سان ڪونه ايندو آهي، پر ان لاءِ سر ڌڙ جي بازي لڳائڻي پوندي آهي. تقرير تحرير، زبان قلم، تن من ڏن، مطلب ته مالي ۽ جاني قرباني ڏيڻي پوندي آهي. مخالفت جي طوفانن سان نڪر کائبو آهي. انهن سڀني ڳالهين جي پيش نظر مخدوم صاحب انقلاب مان مراد اهو انقلاب وٺي ٿو، جنهن ۾ الله ۽ رسول جو حڪم جاري ٿئي؛ شريعت جي بالادستي قائم رهي، قرآن ۽ سنت تي عمل ٿئي؛ ماڻهو واهيات ۽ خراب ڪم ڇڏي، اعليٰ اخلاق جا صاحب بنجن؛ شيطان مڪار، عيار ۽ ازلي دشمن جو پاسو ڇڏي، رب رحمان جو رستو وٺن؛ جنهن مقصد لاءِ انسان هن دنيا ۾ آيو آهي، اهو حقيقي مقصد حاصل ڪن؛ ماڻهو امن امان، سک شانتي، محبت ۽ قربت ۾ زندگي گذارين ۽ وڌ ۾ وڌ انسان ذات جي بلائي ۽ بهتري ٿئي؛ جهالت جون ريتون رسمون بند ٿين؛ ظلم ۽ تشدد جا پنڌ ٽٽن؛ ماڻهن ۾ اخوت، محبت، اسلامي روح ۽ جذبو اڀارجي. ائين ڪرڻ سان ترقي ۽ جاڳرتا ٿيندي، ۽ واڌاري ۽ سڌاري جون نيون راهون کولنديون ۽ املهم اتساهم پڻ ملندو.

مخدوم صاحب انهيءَ انقلاب جو حامي نه هو، جنهن سان مارڌاڙ، ملڪ ۾ فتنو فساد، ڦرلٽ، هنگامه آرائي، ماڻهن جو امن امان برباد، ڏڦيڙ ۽

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

بدامني پيدا ٿئي ۽ هر هڪ جو سک ۽ آرام ڦٽي. اهي ڳالهيون ته ظلم جي عڪاسي ڪن ٿيون. بلڪه مخدوم صاحب ته ماڻهن جي سک سلامتي، امن، امان، شريعت جي بالادستي ۽ خوشحاليءَ جو خواهان هو:

اورون ڪا پيغام اور هے، ميرا پيغام اور هے،

عشق ڪے دردمند ڪا طرز-ڪلام اور هے!

بهرحال، مخدوم صاحب دين متين جي سربلنديءَ لاءِ اهو ڪارنامو سرانجام ڏنو، جنهن لاءِ هن وقت وڏيون سياسي جماعتون، ادارا ۽ حڪومتون به مصلحت طور عاجز نظر اچي رهيون آهن. مشڪل سان اهو حق ادا ڪري سگهن. پر الله تعاليٰ قادر ڪريم آهي! خود الله تعاليٰ جا موڪليل نبي ۽ رسول به انقلابي هئا، ڇو ته انهن به گمراهي ۽ بگڙيل معاشري جي جاءِ تي نئين شريعت آڻڻ ٿي گهري. نئون ۽ صاف سترو پاڪ نظام آڻڻ ٿي چاهيو. تنهنڪري اها ڳالهه سندن قومن کي نه وڻي ۽ سندن مخالفت ۾ اٿي کڙا ٿيا. خود اسان جو پيارو پيغمبر به رحمة للعالمين هو، پر تنهن هوندي به مخالفن سندن مخالفت ۾ نهنن ڇوٽيءَ جو زور لڳايو، مگر الله تعاليٰ دين اسلام کي پورو ۽ ڪامل ڪيو. ۽ چراغ-مصطفوي نه اجهائو ۽ تا ابد روشن رهيو ۽ رهندو!

اهو لازمي اوس ٿيو هو ته مخدوم محمد هاشم نثويءَ جي انهيءَ عظيم انقلاب جي انفرادي يا اجتماعي طور مخالفت ٿيندي، پر مخدوم صاحب هماليه وانگر مضبوط ۽ اٽل رهيو.

هونئن به چڙواڳ خيال، شريعت جي احڪامن تي عمل ڪرڻ کان منهن موڙي، ڪئين بهانا بنائي ۽ حيل هلائيندا آهن. پنهنجي من مستين ماڻڻ لاءِ جتن ڪندا آهن، ۽ نفس کي راضي ڪرڻ لاءِ هٿ پير هلائيندا آهن، مگر نيٺ کين ناڪامي پلٽ پوندي آهي. انهيءَ سلسلي ۾، ”الوحيد“ ۾ اچي ٿو:

”مخدوم صاحب جي انهيءَ شرعي تحريڪ جي ڪن آواره مزاج ماڻهن (مخالفت سان) ڪوشش ورتي. مگر نتيجو ان جي برعڪس نڪتو. يعني ته ميان غلام شاهه وٽان مخدوم صاحب کي ٿي جي قاضي القضاات جو عهدو مليو، جنهنڪري مخالفن جي طاقت جو هميشه لاءِ خاتمو ٿي ويو.“⁽⁶⁾

انهيءَ شرعي پرواني ملڻ بعد مخدوم صاحب جي مخالفت ٿيڻ لازمي هئي. گهڻن ئي ماڻهن سندس مخالفت ۽ دشمنيءَ ۾ ڪا ڪسر ڪانه ڇڏي.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

پر پاڻ هر وقت بهار وانگر ٻراين جي پاڙين لاءِ ڄميا رهيا. عام ماڻهن جي مخالفت ته اوس ٿيئي هئي، مگر ان وقت جي وڏي عالم ۽ صوفي مخدوم محمد معين نثويءَ به مخدوم صاحب جي ڪن مسئلن ۾ مخالفت ڪئي، جيتوڻيڪ مخدوم محمد هاشم حق تي هو. مخدوم محمد معين جون مخدوم صاحب سان ڏاڙهي ڪٽرائڻ ۽ خاص شرعي نموني ۾ محرم ۾ ماتم ڪرڻ تي رد ڪد هليا، پر ان جو مخدوم محمد معين جي حق ۾ ڪوبه معقول نتيجو ڪونه نڪتو. مخدوم صاحب شرعي حڪمن جي پابنديءَ تي ايترو زور ڏياريو، جو وضوءَ ۽ غسل لاءِ شرعي مقدار تي پائيءَ جي استعمال جو حڪم ڏنائين ۽ پوري وزن جا ڪوزا ٺهرايائين، جن کي ان زماني ۾ ”هاشمي ڪوزا“ سڏيو ويندو هو.⁽⁷⁾

وحده لا شريك له، چئي چوندو آءُ،
فرض، واجب، سنتون، تنئون ترڪم پاءِ،
توبه سندي تسبيح، پڙهڻ ساڻ پچاءِ،
نگا پنهنجي نفس کي، ڪا سنئين راه سونهاءِ،
ته سندي دوزخ باهه، تو اوڏيائي نه اچي!
(شاه)

روحاني طاقت:

مخدوم صاحب ظاهري طرح هڪ وڏو زاهد، شريعت جو پابند، عاشق رسول ﷺ ۽ ڪامل ولي هو. سندس ڪرامتن جو مختصر احوال هيٺ ڏجي ٿو:
هڪ بزرگ صاحب دل جون مڃون سنت مطابق نه هيون. ان ڪري مخدوم صاحب جبراً ان جون مڃون سنت مطابق ڪيون. تنهن تي اهو بزرگ غضبناڪ ٿيو ۽ چيائين ته، اوهان جي خبر لهندس، يعني سزا ڏيندس. پر مخدوم صاحب ان جي ڪابه پرواهه نه ڪئي. مخدوم صاحب حسب دستور ٽپهري نماز کان پوءِ تڏي تي ويهي، حديث شريف جو درس پئي ڏنو، ته ان بزرگ ايڏا پڇاڻڻ واسطي مخدوم صاحب تي باطني توجهه ڪيو. مخدوم صاحب کي معلوم ٿيو ته، ”حسبنا الله“ چئي، پنهنجي هٿ سان توجهه کي رد ڪيو. ان وقت ئي تڏي ۾ باطني توجهه جي اثر ڪري سوراخ ٿي پيو، جنهن جو اثر زمين ۾ به ٿيو، پر مخدوم صاحب امن ۽ قرار سان رهيو ۽ حديث شريف جو درس ڏيندو رهيو.⁽⁸⁾

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ڪڪ سڙن، پڻ سڙن، سڙي سائو گاهه،

جن ريجهايو الله، تئو نه اچي تن کي!

ساڳئي قسم جي هڪ روايت بوعلي قلندر (المتوفي: ۷۲۴ھ/ ۱۳۲۴ع)

جي باري ۾ به آهي، ته ان بزرگ جون مڃون به سنت نبويءَ جي خلاف تمام وڏيون هيون. ڪنهن کي به جرئت نه پئي ٿي، جو کيس مڃڻ وٺڻ لاءِ عرض ڪري. خواجه ضياءُ الدين سنامي (المتوفي: ۷۳۸ھ/ ۱۳۲۸ع) شريعت ۽ تقويٰ جو صاحب هو. پاڻ ڦٽنجي ڪٿي اڳتي وڌيو. (بوعلي قلندر به ٿي پيرا تيز نگاهن سان خواجه صاحب ڏانهن توجه ڪيو، پر خواجه صاحب تي ڪوبه اثر ڪونه ٿيو. خواجه ضياءُ الدين سنامي جي وڃڻ کان پوءِ ماڻهن عرض ڪيو، ته اڄ ضياءُ الدين اوهان تي ڏاڍي سختي ڪئي. بوعلي قلندر فرمايو ته به ٿي پيرا ان تي توجه سٿيم، مگر ان کي شريعت جي زره ڍڪيل هئي. منهنجي باطني تير ان تي ڪوبه اثر نه ڪيو.) خواجه ضياءُ الدين ڦٽنجي ڪٿي بوعلي قلندر جي سونهاريءَ کي جهلي، سندس مڃون ڪيون هيون.^(۹) ان کان پوءِ بوعلي قلندر پنهنجي سونهاريءَ کي چمندو هو ۽ چونڊو هو، ته هيءُ سونهاري (مڃڻ ڪٿڻ وقت) شريعت محمديءَ جي رستي ۾ پڪڙي ويئي آهي.^(۱۰) بهرحال، مخدوم صاحب جي همت ۽ جرئت کي سلام آهي، جو هو شريعت محمديءَ جي احڪام ۽ پابنديءَ ۾ ڪنهن به ننڍي يا وڏي، ۽ پنهنجي ۽ پرائي جي پاس خاطريءَ رک رکاءُ نه ڪندو هو:

جنين سودو سچ سين، وڪر وهايو،

بخرو ”لهم البشري“ جو، ائين لئه آيو،

ان کي لالڻ لنگهايو، ساندارو سمونڊ جو.

شريعت سيحان:

مخدوم صاحب پنهنجي استاد مخدوم ضياءُ الدين ٺٽويءَ جي مرشد مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ سان تمام گهڻي عقيدت رکندو هو. ايتري قدر جو سندس ويهڻ واري ڪٽ کي به ڇنڊيندو ۽ صاف ڪندو هو. هڪڙي ڏينهن مخدوم ابوالقاسم وضو پئي ڪيو. ٻانهن ڌوئڻ مهل ٺوٺ کان پاڻي ٿي نايائين، جيڪو هيٺ ڪارائيءَ ۽ هٿ ڏانهن ٿي ويو. مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ عرض ڪيو ته فقه جي ڪتابن موجب، پاڻي هٿ ۽ ڪارائيءَ کان مٿي ٺوٺ ڏانهن نائڻ گهرجي. مخدوم ابوالقاسم فرمايو، ته مون رسول الله ﷺ

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

جن کي اهڙيءَ طرح ڪندي ڏٺو آهي. مخدوم صاحب عرض ڪيو، ته حسب روايت فقه جو اهو طريقو آهي، آئنده اوهان جي مرضي. مخدوم ابوالقاسم ان وقت حضور ﷺ جن ڏانهن متوجه ٿيو. پوءِ مخدوم نقشبنديءَ چيو ته حضور جن فرمايو، ته جيڪڏهن توهان هن نموني ڪندي ڏٺو آهي، (توهان جي نظر ۽ ڏسڻ ۾ پل تي سگهي ٿي) پر جيئن مخدوم چوي ٿو، ائين معمول ڪر. هاڻي جيئن مخدوم چوي ٿو، اهڙيءَ طرح وضو ڪريان ٿو.

”تڪميل مقالات الشعراء“ جو صاحب لکي ٿو ته سبحان الله! مخدوم صاحب جي حق گوئي جو مرتبو هن مان ڏسڻ گهرجي، جو اهو امر نه فرض هو نه واجب، بلڪ محض احتياط هو ۽ حضرت مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جي تصوف ۽ مڪاشفي جو به ڪمال آهي، جو اڪ چنپ ۾ حضور ﷺ جن کان جواب وٺي آيو.⁽¹¹⁾

اڪيون سي ئي ڌار، جن سان پسين پرينءَ کي،
بي ڏانهن ڪيم نهار، گهڻو ريسارا سپرين.

دربار رسالت ۾ مقبوليت:

”تڪميل مقالات الشعراء“ ۾ آهي ته هڪ شخص مخدوم صاحب کان ڪو مسئلو لکايو. ان کان پوءِ تصديق واسطي صحيح ڪرڻ لاءِ مخدوم صاحب جي استاد مخدوم ضياءُ الدين نثويءَ، جيڪو مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جو مريد هو، وٽ کڻي ويو. مخدوم ضياءُ الدين جو ان مسئلي ۾ رايو ٻي طرح هو، ان ڪري دستخط نه ڪيائين. رات جو خواب ۾ رسول الله ﷺ جن کي ڏٺائين. حضور جن فرمايو ته، ”جيئن محمد هاشم چوي ٿو، توهان به انهيءَ تي فتويٰ ڏيو.“ مخدوم ضياءُ الدين صبح جو انهيءَ ماڻهوءَ کي گهرايو ۽ ڪاغذ تي دستخط ڪري ڏنائين. ان کان پوءِ جيڪڏهن ڪوبه ماڻهو وٽس مسئلي لاءِ ايندو هو، ته ان کي مخدوم محمد هاشم وٽ موڪليندو هو ۽ چوندو هو ته حضور ﷺ جن فتويٰ ان جي هٿ ۾ ڏني آهي.⁽¹²⁾

وڪر سو وهاءِ، جو پئي پراڻو نه ٿئي،

ويچيندي ولات ۾. ڌرو ٿئي نه ضاءِ.

سا ڪا هڙ هلاءِ، آڳهه جنهن جي ايئين.

(شاه)

فتويٰ نويسي:

هڪ ماڻهو هندستان کان فتويٰ وٺڻ آيو. گهمندي مڪليءَ واري قبرستان ۾ پهتو، جتي مخدوم صاحب جي قبر آهي. اتي کيس هڪ شخص مليو. ان پڇيس ته درويش! ڪيڏانهن ٿو وڃين؟ جنهن کي چيائين، مخدوم محمد هاشم نثويءَ کان فتويٰ وٺڻ ٿو وڃان. ان ماڻهوءَ چيس، ڀنو قلم ڏي. هن کان ڀنو قلم وٺي، کيس فتويٰ لکي ڏنائين. هي ماڻهو نئي شهر ۾ آيو، جتي کيس معلوم ٿيو ته مخدوم صاحب گذاري ويو آهي. سندس مدرسو هلندڙ هو. شاگردن کي فتويٰ ڏيکاريا، جن مخدوم صاحب جا اکر سڃاتا. (13)

ساري رات سبحان، جاڳي جن ياد ڪيو،

ان جي عبداللطيف چئي، مٽيءَ لڌو مان،

ڪوڙئين ڪن سلام، آڳهه اچڻو ان جي!

(شاه)

اهڙي قسم جي هڪ روايت مخدوم صاحب جي شاگرد مخدوم عبدالله نرئي واري ۽ گرهوڙي صاحب جي قاصد جي ڪڇ طرف به مشهور آهي. (14)

عين عبادت:

هڪ بي علم شخص، مخدوم صاحب جي عين موقعي نماز پڙهڻ وقت سندس خدمت ۾ اچي حاضر ٿيو. مخدوم صاحب ان بي علم کي نماز پڙهڻ لاءِ چيو. نيٺ هن شخص، مخدوم صاحب جي چوڻ ڪري سندس پٺيان اقتدا ڪئي. قيام، رکوع، سجود وغيره ارڪانن ۾ مخدوم صاحب کي گهڻي دير ڪندي ڏسي، ملول ٿي نماز ڇڏي پڇي ويو. آخر ڪجهه وقت کان پوءِ اهو شخص ڪنهن آدمي نٿي جي رهاڪو سان ملاقي ٿيو، جنهن کان پڇيائين ته مخدوم صاحب نماز کان فارغ ٿيو آهي، يا اڃا رکوع سجود ۾ آهي؟ نٿي جي رهاڪو هن کي ڪوبه جواب ڪونه ڏنو ۽ مخدوم صاحب سان اچي ڳالهه ڪيائين، ته فلاڻو شخص توهان جي پٺيان نماز پڙهندي، ڪڪ ٿي اڌ مان پڇي ويو آهي. مخدوم صاحب کيس چيو، ”جڏهن (نماز ۾) منهنجي هڪ تسبيح درگاهه الاهيءَ ۾ مقبول ٿيندي آهي، تڏهن وري ٻي تسبيح پڙهندو آهيان، تان ته ائين ئي تسبيحون پڙهندو آهيان، نه وڌيڪ.“ (15)

بهرحال، مخدوم صاحب عالم رباني، متقي، روحانيت جو صاحب، شريعت جو پابند ۽ ڪامل ولي هو.

حوالا

- (۱) "تحفة الكرام"، ص ۵۶۵
- (۲) "بناؤ الاسلام"، دسو مقدمو، ص ۲۸
- (۳) "هڪار"، ص ۴۲
- (۴) "الوحيد"، سنڌ آزاد نمبر، ص ۲۳
- (۵) ميمڻ محمد صديق؛ "سنڌ جي ادبي تاريخ"، جلد ۱، ص ۱۵۲
- (۶) "الوحيد"، سنڌ آزاد نمبر، ص ۲۳
- (۷) "الوحيد"، سنڌ آزاد نمبر، ص ۲۳
- (۸) "تڪملہ مقالات الشعراء" (فارسي)، ص ۴۳
- (۹) شيخ عبدالحق محدث دهلوي؛ "اخبار الاخيار" (مترجم اردو)، ص ۲۳۱
- (۱۰) رحمان علي؛ "تذکرہ علماء ہند" (مترجم اردو)، ص ۲۵۵
- (۱۱) "تڪملہ مقالات الشعراء" (فارسي)، ص ۴۴
- (۱۲) ايضاً، ص ۴۵
- (۱۳) گندرو عبدالله؛ "مخدوم محمد هاشم ٺٽوي" (مضمون) روزانه "مهران" حيدرآباد سنڌ، ۷ جون ۱۹۶۸ع
- (۱۴) سرائي امداد علي؛ "قدم ڪاپڙين جا"، ص ۱۳۱
- (۱۵) عباسي شفيق محمد کهڙائي، "قصص الاولياء سنڌ" (قلمي سنڌي)، ص ۱۲۶ نوٽ؛ هي قلمي ڪتاب تازو مخدوم نديم احمد هاشمي، گادي نشين درگاهه عاليه کهڙا شريف، "تاريخ و تذکرہ بزرگان سنڌ" جي نالي ۱۹۹۷ع ۾ مخدوم عبدالرحمان شهيد اڪيڊمي، کهڙا شريف طرفان شايع ڪيو آهي.

باب ڇهون

سير ۽ سفر

حرمين شريفين جو سفر

مخدوم صاحب جو پهريون سفر، سندس بالچتي ۽ ننڍي وهي ۾ پنهنجي وطن بنوري کان نئي شهر ۾، علم پرائڻ واسطي هو. سندس پيو وڏو ۽ اهم حرمين شريفين جو سفر، حج جي سعادت حاصل ڪرڻ سان گڏ وڌيڪ علمي تحصيل خاطر هو. سندس ٽيون سفر به روحاني تعليم ۽ مرشد وٺڻ خاطر، حرمين شريفين مان واپس موٽندي، سورت بندر طرف ٿيو. ان کان پوءِ پاڻ مختلف وقتن تي ديني تبليغ واسطي سنڌ جو سير سفر به ڪيو اٿن. مخدوم صاحب تقريباً ايڪٽيھن سالن جو ٿيو، تڏهن حج ادا ڪرڻ لاءِ سنبريو. مخدوم صاحب عاشقِ رسول ﷺ ۽ عالمِ باعمل هو. ان ڪري هميشه ڪعبه الله ۽ ديارِ حبيب ﷺ جي زيارت لاءِ عشق ۽ محبت، سڪ ۽ سوز جو درياءُ سندس دل ۾ ڇوليون هڻي رهيو هو. پاڻ سن ۱۱۲۵ھ/ ۱۷۲۳ع ۾ حج جي سفر لاءِ نئي مان آسهيو. مخدوم صاحب جي هن سفر جو مقصد حرمين شريفين جي زيارت، ديني علوم، يعني: علم حديث، تفسير ۽ قرأت جي مڪمل تحصيل ۽ تڪميل حاصل ڪرڻ پڻ هو.

حقيقت به ائين آهي ته هر عاقل بالغ مسلمان تي استطاعت هوندي، حج ادا ڪرڻ ۽ علم جي طلب ڪرڻ لازمي آهي. حج گناهن کي مٽي ٿو ۽ علم جي عظمت کي حضور ﷺ جن عبادت کان به افضل قرار ڏنو آهي. طالب علم ۽ عالم جي قلم جي مس کي به شهيد جي رت کان وڌيڪ پاڪ ۽ افضل فرمائي، مسلمانن کي طلبِ علم جي لازوال لڳن عطا فرمائي آهي.

مخدوم صاحب کي الاهي علمي عطا، پنهنجي ذهين طبيعت ۽ عربي ٻوليءَ تي مڪمل عبور هو. ان ڪري وقت اچڻ تي هو ديارِ حبيب ﷺ وڃڻ

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
 لاءِ روانو ٿيو. ان وقت سندس عمر ايڪٿيه سال هئي. ان دور ۾ حج جو سفر اٿانگو ۽ مشڪل هوندو هو. اڄ جهڙيون سهولتون ميسر نه هيون ۽ اهو به معلوم نه آهي، ته مخدوم صاحب اهو سفر ڪهڙي رستي سان طئي ڪيو هوندو؟

مخدوم صاحب حرمين شريفين ۾ حج ادا ڪرڻ سان گڏ اڳوڻي علمي جذبي ۽ دلي شوق سان اتي جي عالمن ۽ استادن کان علم حديث ۽ ٻين علمن ۾ اجازت ۽ سنڌون حاصل ڪيون. مخدوم صاحب مڪي شريف ۽ مديني منوره ۾ جن بزرگن ۽ استادن کان علمي استفادو ڪيو، تن جو ذڪر پاڻ پنهنجي ڪتاب ”اتحاف الاڪابر“ ۾ ڪيو اٿائين.

مخدوم صاحب سفر حج جو احوال بيان ڪندي، پنهنجي ڪن ڪتابن جي حاشي تي لکيو آهي:

”ڪيس جمعي جي رات، ۱۲ تاريخ رجب المرجب سن ۱۱۳۶ھ تي مديني منوره ۾ حضرت رسول الله ﷺ جي زيارت جو شرف حاصل ٿيو.“^(۱)

مخدوم صاحب جي علمي عظمت ۽ عشق رسول ﷺ جي ڪري، سنڌ ۾ هيٺيون واقعو به عام زبان زد ۽ گهڻو مشهور آهي:

”حرمين شريفين جي سفر دوران مخدوم صاحب جڏهن مديني منوره ۾ رسول الله ﷺ جن جي روضي مبارڪ تي حاضري ڏني ۽ سلام پڙهيو، ته روضي مبارڪ مان حضور ﷺ جن طرفان ڪيس سلام جو جواب مليو ۽ ائين ڪيڪاريو ويو ته ’پلي آئين محمد هاشم ٺٽي وارا!‘ ڇو ته محمد هاشم نالي وارا ٻيا ماڻهو به حرم رسول الله ۾ حاضر ۽ موجود هئا.“^(۲)

جيتوڻيڪ مٿين واقعي جو احوال ”تحفة الڪرام“ يا ٻين تاريخي ڪتابن ۾ آيل ڪونهي، پر هيءُ واقعو سڄي سنڌ ۾ ايترو ته مشهور آهي، جو ان جو انڪار به ڪري نه ٿو سگهجي ۽ تواتر جي حد تائين پهتل آهي.

ان کان سواءِ مخدوم صاحب جي همعصر بزرگ حضرت شاهه ولي الله دهلوي به حرمين شريفين جي سفر دوران اهڙن واقعن، فيض برڪت ۽ مشاهدن جو ذڪر پنهنجي ڪتابن ۾ ڪيو آهي. هو لکي ٿو:

”جنهن وقت آئون مديني منوره ۾ حاضر ٿيس ۽ روضي مبارڪ جي زيارت کان مشرف ٿيس، ته مون رسول الله ﷺ جو روح

مبارڪ ظاهر ظهور ڏٺو. اهو ڏسڻ نه رڳو عالم ارواح ۾، بلڪ عالم مثال ۾ هنن ظاهري اکين جي قريب هو. آئون سمجهي ويس ته هيءُ جو عوام ۾ مشهور آهي، ته رسول الله ﷺ نماز ۾ حاضر ٿئي ٿو ۽ ماڻهن جي امامت ڪرائي ٿو وغيره ذالڪ. هي سڀ انهيءَ دقيق جي ڳالهين آهن... مون نبي ﷺ کي سندن اصلي صورت ۾ بار بار گهڻا دفعا ڏٺو آهي.⁽³⁾

مشهور آهي ته شاه ولي الله دهلويءَ اها به دعويٰ ڪئي آهي، ته مون کي خود رسول الله ﷺ سالڪ بنايو آهي ۽ پاڻ منهنجي تربيت فرمائي آهي. ان لاءِ آئون ڪنهن واسطي کان سواءِ رسول الله ﷺ جو شاگرد آهيان.

"سنن ابوداؤد" ۾ حديث مبارڪ به آهي:

"ان الله حرم علي الارض ان ياكل اجساد الانبياء فنبى الله حي يرزق⁽⁴⁾ يعني: الله تعاليٰ زمين تي حرام ڪري ڇڏيو آهي، ته اها نين سڳورن جي جسم کي نه کائي. الله تعاليٰ جا نبي زنده آهن، انهن کي رزق ڏنو وڃي ٿو."

بهرحال، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ سان پليڪار واري روايت ۽ شاه ولي الله دهلويءَ جي مڪاشفات ۽ زيارت واريون روايتون، سڀ انهيءَ دقيق جون ڳالهين آهن. ادب ۽ عشق، سوز ۽ محبت جون علامتون ۽ اهڃاڻ آهن. مخدوم صاحب ڏانهن ڪعبه الله جي طواف وقت عورتن ۽ مردن کي جدا جدا طواف ڪرڻ جو واقعو به منسوب آهي، پر "تحفة الڪرام" ۾ اهو واقعو مخدوم آدم ٺٽويءَ ڏانهن منسوب ٿيل آهي.⁽⁵⁾

مولانا دين محمد وفائي لکي ٿو:

"(مخدوم صاحب جي علمي ڪمال ۽ ديني خدمت ڪري) عام ماڻهن ۾ هيءُ به رواج آهي، ته گذريل زماني ۾ شرعي يا ديني، ڪو وڏو معاملو، ڪنهن دين جي عالم هٿان ٿي گذرندو آهي، ته ان کي گهڻو ڪري مخدوم محمد هاشم ڏانهن منسوب ڪندا آهن."⁽⁶⁾

بهرحال، انهن عام مشهور روايتن ۽ واقعن مان مخدوم صاحب جي علمي عظمت، شرعي خدمت ۽ ديني اهميت جي پليءَ ڀت پروڙ پوري ٿي ۽ سندس مقبوليت ۽ عالمانه وقار ۽ ڪردار جي نشاندهي به ٿئي ٿي.

رجرڊ برٽن، مخدوم صاحب جي حج جي سفر تي هن ريت روشني وڌي آهي:

”هن هندستان ۽ عربستان جو سير ڪيو. عربي ۽ فارسي ٻوليون ۽ فقه چڱيءَ طرح سکيو. چون ٿا ته مسافريءَ دوران هن عيسائي پادرين سان ڪيترا مناظرا ڪيا ۽ سندن مذهب جي خلاف رسالا پڻ لکيا.“⁽⁷⁾

برٽن جو اهو اقتباس تمام قيمتي آهي، جنهن مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته مخدوم صاحب جو هيءُ سمورو سفر مڪمل طور علمي ۽ ديني هو. دين جي خدمت سفر ۾ به جاري رهي. برٽن جي حوالي مان اهو به ظاهر ٿئي ٿو، ته مخدوم صاحب مفسر، محدث ۽ فقيه هجڻ سان گڏ ”مناظر اسلام“ به هو.

جيئن مٿي گذري آيو ته مخدوم صاحب حج ادا ڪرڻ لاءِ خبر ناهي ته ڪهڙي رستي سان سفر اختيار ڪيو هو؟ البت، مخدوم صاحب جي دور جي همعصر بزرگ، شاعر ۽ عاشق رسول ﷺ مخدوم عبدالرئوف ڀٽي هالائيءَ به ٻارهن صديءَ هجريءَ ۾ ٻه ڀيرا حج واسطي عربستان جو سفر ڪيو هو. هن پنهنجي سفر جو ذڪر، سنڌي شاعريءَ جي صنف ”مولود“ ۾ ڪيو آهي ته هو هالا شهر کان نڪري، ڪٿان ڪٿان ٿيندو، سفر ڪري حرمين شريفين پهتو هو. سندس مولودن مان ان دور جي سفر جي منزلن جو اندازو ۽ ڪن شهرن جا نالا به ظاهر ۽ معلوم ٿين ٿا. ممڪن آهي ته ان وقت اهوئي رستو ڀلي پار وڃڻ جو هو، ۽ مخدوم صاحب به ٿئي مان نڪري، اڳتي ساڳيون منزلون طئي ڪري، ديار حبيب ۾ پهتو هجي! مخدوم عبدالرئوف ڀٽي هالائيءَ جو مولود هن طرح آهي:

- منارا مير مُرسل جا، ڏسان شل ڏيهه سڀ ڏوري!
 ۱. هلي هالا، مٿيان ميسا، انڙپور کي ڇڏيان اوري،
 مٿياريءَ جي مهاڳي کان ڇڏيان مانجهو گهليون گهوري.
 ۲. کهو ۽ ڪوٽڙي ڪوٽ ۽ سندا ڪوڪر وڃان سوري،
 ننگر بندر ۽ باگاڻا، ڪراچيءَ کان وڃان ڪوري.
 ۳. مخو مسقط، مطر مرات ۽ مڪلا مٿيان موري،
 حدوده مان هلان هل سان، جدي ۾ جاءِ وهان جوڙي.
 ۴. هلان جدي مان مڪي، صفا مروه وڃان ووڙي،
 ڪريان ڪعبي طواف ۽ حجرا سود کي مان چوري.

۵. پيان پاڻي سندو زم زم، ڇڏيان احرام آت ڇوڙي،
مديني مير سان موليا! ٿڪي نئي ميڙ ڪنهن ٿوري.
۶. مديني خاڪ کي سرمو ڪري پايان پتر پوري،
سي "عبدالرئوف" اڳيان قريشيءَ جي رڪان ڪوري.⁽⁸⁾

سورت بندر

مخدوم صاحب حرمين شريفين جي سفر تان موٽندي مرشد جي تلاش ۾ هندستان آيو توڻو ڏسجي، جتي پاڻ حضرت سيد سعدالله قادري (المتوفي ۱۱۲۸ھ/ ۱۷۲۶ع) سورت بندر واري جو مريد ٿيو. کانئس قادري سلسلي ۾ خلافت جو خرقو حاصل ڪري، سن ۱۱۲۷ھ ۾ واپس ٺٽي موٽي آيو.

پٽ شاه

مشهور آهي ته مخدوم صاحب دين جي آبياريءَ لاءِ هر وقت ڪوشان رهندو هو. جتي ڪو دين جي خلاف بدعت جو ڪم ٻڌندو هو، ته هلي وڃي ان بدعت جي ڪم کي بند ڪرڻ جو سعيو ڪندو هو. مير عبدالحسين "سانگي" لکي ٿو:

"هڪ ڀيرو ناميارا عالم حضرت شاه صاحب وٽ آيا. انهن جو اڳواڻ مخدوم محمد هاشم نثوي هو، جنهن جو لقب 'مخدوم' آهي. انهن عالمن جي اچڻ جو مقصد اهو هو ته حضرت شاه صاحب پنهنجي مجلس ۾ راڳ ۽ سرود وڃائيندو هو، ان کي روڪڻ واسطي آيا، جو اهو ڪم شريعت جي خلاف آهي. جڏهن شاه صاحب عالمن ۽ زاهدن جي اچڻ جو ٻڌو ته پنهنجي فقيرن کي فرمايائون ته تنبورن کي ڪٿي اندر جاءِ ۾ رکن ۽ پاڻ فقيرن جي وچ ۾ اچي ويٺا، جيئن تارن ۾ چنڊ چمڪندو آهي. جڏهن اهي عالم ۽ زاهد آيا ۽ قدمبوسيءَ جو شرف حاصل ڪيائون، ته حضرت شاه صاحب انهن عالمن سان تمام سهڻي نموني پيش آيو ۽ اڳواٽ انهن کان مسئلو پڇيائون، ته هڪڙو وڻ هجي ۽ ان مان عام فائدو حاصل ٿئي. پاڻيءَ کان سواءِ سڪڻ لڳي ۽ پاڻي به گندو ۽ ناپاڪ هجي. اهو پليد پاڻي وڻ کي ڏجي يا ڇڏي ڏجي، ته ڀلي سڪي وڃي؟ عالمن يڪ زبان آواز ڏنو، ته ان ۾ ڪو حرج

ڪونهي، جو پليد پاڻي وڻ کي ڏجي، وڻ ساڻو ٿئي (۽ ان وڻ جو فائدو عام ٿئي). جڏهن عالمن مسئلو حل ڪيو ته تنبورا جيڪي اندر پيا هئا، سي ازخود وڃڻ لڳا. جن ته انهن کي ڪو وڃائي رهيو آهي.

عالمن کي سازن وڃائڻ تي ڪاوڙ آئي ته هيءَ ڪهڙي شرافت آهي، جو شريعت جي خلاف رستو اختيار ڪيو ويو آهي! اسان ته خاص انهن جي روڪڻ لاءِ آيا آهيون ۽ فقير اندر ساز وڃائڻ ۾ مصروف آهن. حضرت شاه صاحب انهن کي اجازت ڏني، ته اندر وڃي جنهن کي ڏسن ۽ شرعي حڪم جاري ڪن. شريعت جي صاحبن جلدي وڃي ڏٺو ته جاءِ کي رڳو هڪ دروازو هو ۽ پاڻ اتان داخل ٿيا. جاءِ کي ٻي ڪا به دري وغيره ڪانه هئي. چارئي طرف بند آهن ۽ تنبورا ازخود وڃي رهيا آهن. اهو ڏسي عجب ۾ پئجي ويا ۽ حضرت شاه صاحب کان ان جو سبب پڇيائون. حضرت شاه صاحب فرمايو ته جڏهن اوهان کان مسئلو پڇيم، ته اوهان جائز ڪيو. پوءِ الله تعاليٰ جي حڪم سان تنبورن وڃڻ شروع ڪيو. جيئن ته منهنجي دل ۾ حقيقي محبت جو وڻ آهي. سرود جي آواز کان اهو ساڻو ٿئي ٿو. (9)

مولانا دين محمد وفائيءَ پنهنجي ڪتاب ”لطف اللطيف“ ۾ اها ساڳي روايت آندي آهي، پر ان روايت جي صحيح هجڻ جي تصديق نٿو ڪري. هو لکي ٿو:

”هونئن به ملڪ ۾ اهو واقعو، عام طرح، ورهين کان وٺي مشهور آهي. پوءِ سچو آهي يا ڪوڙو، ان جو علم الله کي آهي.“ (10)

مرزا قليچ بيگ به لکيو آهي:

”پر سازن جو وڃڻ، سا اها ڳالهه برخلاف آهي.“ (11)

بهرحال، مير عبدالحسين ”سانگي“ جي مٿين روايت ۾ شڪ ۽ پڪ جو مسئلو، تحقيق طلب آهي. البت، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ملاقات ثابت آهي.

جناب سائين جي. ايم. سيد لکي ٿو:

”شاه صاحب، مخدوم محمد هاشم سان ٻه ٽي دفعا مليو ٿو ڏسجي.“ (12)

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

خانبهادر محمد صديق ميمڻ به شاه صاحب جي ملاقاتن جو ذڪر ڪيو آهي. البت، سندس بيان مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته مخدوم صاحب پٽ تي ڪونه آيو هو. خود شاه صاحب وٽس ٿئي ويندو هو. (13)

پراڻ

ڪنهن زماني ۾ سندو درياھ سان گڏ ”هاڪڙو“ نالي پاڻيءَ جو وهڪرو به سنڌ جي اوڀرندي حصي کي پنهنجي شاخن وسيلي آباد ڪندو هو. اروڙ کان هيٺ هاڪڙي جون شاخون هيون. انهن شاخن مان ”پراڻ“ نالي ٻه شاخون هيون؛ هڪ اتر پراڻ ۽ ٻي اولهه پراڻ. اترئين پراڻ جي ساڄي ڪپ تي ونگاه، سندري، علي بندر ۽ اولهندي پراڻ تي سومرن جو پهريون تخت گاه ”ٿري“ اگاهماڻي ۽ ڏيرڪ جا وڏا شهر هئا.

هاڪڙي ۽ پراڻ جا اهڃاڻ ماموين جي بيتن، ميمون شاه عنايت رضوي ۽ شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي بيتن ۾ به آيل آهن. مثال طور:

هاڪ وهندو ”هاڪڙو“، ڀڄندي ٻنڌ اروڙ،

ٻه، مڇي ۽ لوڙه، سمي ويندا سوڪڙي.

(ماموني فقير)

جرم وهجو ماڻهوئا، ننگر جي آڌار،

”پراڻا“ پرار، نوان اڏجو نجهرا.

(ماموني فقير)

وٺا پٽ ”پراڻ“ جا، اڪڙي سامارو،

وڏي گاه وڏو ٿيو، موھ ۾ موچارو.

(ميمون شاه عنايت رضوي)

سارنگ سينگاري، وڃون وسڻ آڻيون،

برسي پٽاري، پريا پٽ ”پراڻ“ جا. (14)

(شاه)

مخدوم صاحب ڪنهن ديني مسئلي جي سلسلي ۾ پنهنجي شاگردن سميت ”پراڻ“ جي پٽ پڻ ويو ٿو ڏسجي، جتي ”دل“ قوم مان ”ڪاچيلا“ پاڙي جا بزرگ کيس مليا هئا. اهي بزرگ، ٻه ڀائر: درس عثمان ڪاچيلو ۽ درس احمد ڪاچيلو هئا. مخدوم صاحب انهن سان روحاني رهاڻيون ڪري واپس ٿئي آيو ۽ چيو:

”پراڻ جا پير، جهڙا ٻڌاسون، تهڙا ڏناسون.“ (15)

مٽياري

مٽياري سنڌ جو آبڱاتو شهر آهي. مٽياري شهر اصل ۾ ”چانگ“ قوم آباد ڪيو هو. اهي محمد بن قاسم سان گڏ سن ۹۲ هجري ۾ سنڌ ۾ لشڪر سان گڏجي آيا هئا. شاهه عبداللطيف ڀٽائي جا وڏا بزرگ پهريائين ”هاله ڪنڊي“ ۾ هئا. ان بعد ”متعاله“ مان ”متعلوي“ (مٽياري) ۾ آيا. جتان پوءِ ”بلڙي شريف“ ۾ ۽ آخر ۾ ”پي پور“ ۾ رهيا. مٽياري اصل ۾ چانگن جو ڳوٺ هو. پر پوءِ ساداتن جي هتي اچڻ ۽ رهڻ ڪري سندن نالي پٺيان ”متعلوي“ سڏجڻ لڳو. جيڪو پوءِ اڳتي هلي عام آچار ۾ ”مٽياري“ مشهور ٿي ويو. (16)

مٽياري، ساداتن سڳورن ۽ يلارن بزرگن سان ڀرپور شهر آهي. هتي گهڻا اهل دل بزرگ ۽ عالم ٿي گذريا آهن. سخي سيد رڪن الدين متعلوي به انهن ڪامل بزرگن مان آهي. پاڻ مخدوم ساهڙ لنجار جو مريد ۽ خليفو هو. حضرت مخدوم نوح رحه سان به سندس ملاقاتيون رهيون آهن. سيد رڪن الدين سخي پنهنجي وقت جو ڪامل ولي ۽ نهايت سخي بزرگ هو. سيد رڪن الدين هڪ دفعي دعويٰ ڪئي ته منهنجي مسجد مٽيارين واري سڀني مسجدن جي مهندار آهي. ان ۾ جيڪو شخص پنج وقتي نماز پڙهندو، ان تي قيامت ڏينهن شفاعت ڪندس. انهيءَ بشارت سببان حضرت مخدوم محمد هاشم نثوي ۽ ان جي پوٽي مخدوم ابراهيم مڏي واري به سفر جي تڪليف سهي اچي سخي (رڪن الدين) بادشاهه جي مسجد شريف ۾ نماز جا پنج وقت پڙهيا. (17)

انهيءَ مٿئين حوالي مان معلوم ٿيو ته مخدوم صاحب نثي مان هلي خاص سيد رڪن الدين سخي جي قول کي سچو سمجهي، مٽياري شهر ۾ اچي سيد جي مسجد ۾ نماز جا پنج وقت پڙهيا ۽ سيد سخي جي مزار جي زيارت ڪئي. مخدوم صاحب جي پيروي ڪندي، سندس پوٽو مخدوم ابراهيم به مٽياري ۾ آيو ۽ مسجد ۾ نماز پڙهي ۽ زيارت ڪئي.

ڪهڙا

شهر ڪهڙا، رياست خيرپور ۾ گهڻي وقت کان علمي مرڪز رهيو آهي. هتي مخدومن جو خاندان آباد آهي. هن خاندان جي نسب جو سلسلو حضور

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

پاڪ ۽ جن جي چاچي حضرت عباس رضه سان وڃي ملي ٿو. هن خاندان جو مورث اعليٰ محمد ابراهيم ٽين صدي هجري جي شروعات ۾ عباسي خليفي معتصم بالله جي دور ۾ ديني تبليغ لاءِ سنڌ ۾ آيو ۽ ”نيرون ڪوٽ“ (حيدرآباد) جي اتر ۾ ”ڪلور“ نالي هڪ ٽڪر تي اچي رهيو ۽ سن ۳۴۸ھ/ ۹۵۹ع ۾ وفات ڪيائين. هن بزرگ جي اولاد مان اسد الله، اڪبر جي زماني ۾ سنڌ جو قاضي القضاات مقرر ٿيو. اڳتي هلي اسدالله، رياست خيرپور جي حدن ۾ ڪهڙن جي ويجهو ”پيري“ نالي ڳوٺ ۾ رهيو. سندس وفات ۹۶۶ھ/ ۱۵۵۹ع ۾ ٿي. مخدوم اسد الله جو پٽ پوتو مخدوم عبدالحق ”پيري“ کي ڇڏي اچي ”ڪهڙن“ ۾ رهيو. اڄ تائين سندس خاندان اتي رهاڪو آهي.⁽¹⁸⁾

ڪلهوڙن جي دور ۾ هن خاندان جو بزرگ مخدوم عبدالرحمان شهيد مشهور ٿي گذريو آهي. هو وڏو عالم ۽ ديني خدمتگار هو. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحم، مخدوم عبدالرحمان شهيد جو گهاتو دوست هو.⁽¹⁹⁾ سنڌ ۾ ڪهڙن جا بزرگ ۽ عالم، دين جي خدمت ڪندا رهيا آهن. مخدوم صاحب جي دور ۾ مخدوم عبدالرحمان مشهور بزرگ هو. هو حق گو ۽ حق تسليم ڪندڙ هو. اتر سنڌ ۾ گهوٽڪي، جو بزرگ حضرت پير موسيٰ شاهه ۽ مخدوم عبدالرحمان شهيد، مخدوم صاحب جا همعصر ۽ دوست هئا.

زباني روايت موجب مخدوم صاحب ڪهڙن ۾ به آيو هو. هڪ دفعي مخدوم عبدالرحمان جي مجلس ۾ ٻن مائهن ڪو شرعي معاملو اچي پيش ڪيو، جنهن تي پاڻ شرعي فيصلي جو جواب ڏنائون. ان ڪچهريءَ ۾ هڪ عالم ويٺو هو، تنهن چيو ته توهان جو فيصلو صحيح نه آهي، پر مسئلو هن طرح صحيح آهي. انهيءَ تي مخدوم ڪهڙائيءَ فرمايو ته بيشڪ حڪم ائين آهي، جيئن توهان فرمايو. پوءِ انهيءَ وقت هڪ دستار گهرائي ان عالم شخص کي ڏنائون. ان وقت مجلس ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ حضرت پير موسيٰ شاهه لوءِ صاحبان گهوٽڪيءَ وارو به موجود هئا.⁽²⁰⁾

هن روايت مان ظاهر آهي ته مخدوم صاحب ننگر ٺٽي مان هلي، ڪهڙن جي شهر ۾ پنهنجي همعصر دوست مخدوم عبدالرحمان شهيد ڪهڙائيءَ وٽ علمي مجلس ۽ رهاڻ لاءِ آيو هو ۽ شهر ڪهڙا ۾ ان شرعي فيصلي واري مجلس ۾ مخدوم صاحب ويٺل هو.

راقم ۲۷ مارچ ۱۹۹۳ع تي ڳوٺ ڪهڙا ۾ مخدوم عبدالرحمان شهيد

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

جي زيارت ڪئي ۽ روبرو ماڳ مڪان وڃي ڏٺو. درگاهه ڪهڙا جي موجوده گادي نشين مخدوم نيڪ محمد ٻڌايو، ته مخدوم محمد هاشم نثوي مان مخدوم عبدالرحمان شهيد وٽ آيو هو ۽ مسجد ۾ اچي رهيو هو. شاهه عبداللطيف ڀٽائي به ڪهڙن ۾ آيو هو ۽ اها جاءِ به اڃا سلامت آهي، جتي شاهه صاحب رهيو هو. گادي نشين ٻڌايو ته مخدوم محمد هاشم، مخدوم عبدالرحمان جو دوست هو. مخدوم صاحب قلمي قرآن شريف ۽ ”دلائل الخيرات“ به مخدوم عبدالرحمان کي سوکڙي طور ڏنا هئا.

مخدوم نيڪ محمد مهرباني فرمائي مخدوم صاحب طرفان سوکڙي طور ڏنل قرآن مجيد ۽ ”دلائل الخيرات“ قلمي جي زيارت به ڪرائي ۽ پڻ ”تذڪره مخاديم ڪهڙا“ قلمي فارسي جي زيارت به ڪرائي. اهي سڀ قلمي ۽ ناياب شيون وٽن اڃا تائين محفوظ ۽ صحيح سلامت حالت ۾ موجود آهن. مخدوم نيڪ محمد تازو نومبر ۱۹۹۲ع ۾ وفات ڪري ويو. هينئر سندس لائق ۽ عالم فرزند، مخدوم نديم احمد هاشمي (فاضل منهاج القرآن) گادي نشين آهي.

نانگو شاهه (بدين)

مخدوم امين عرف سيد نانگو شاهه، لاڙ پٽ ۾ بدين طرف درويش ٿي گذريو آهي. درويش مستجاب الدعوات ۽ مجذوب حال فقير هو. ”گلشن اولياء“ ۾ سندس ڪرامتون ذڪر ڪيل آهن. سيد نانگو شاهه ڪڏهن ڪڏهن جوش ۾ اچي رقص به ڪندو هو. بدن جو تمام ڏبرو، هڏن جي مٿ هوندو هو. بدن تي هميشه هڪ رلي ويڙهيل هوندي هئس. جا ڏاڍي ٺلهي ۽ ڳري هوندي هئي ۽ رقص وقت محبت جي غلبي کان ايڏا تپا ڏيندو هو، جو رليءَ سميت ماڻهن مٿان پيو ورنديو هو. سندس وفات جو سال معلوم نه ٿي سگهيو آهي. پر حالات مان ظاهر آهي ته هو ڪلهوڙن جي زماني جو ٻارهين صدي هجريءَ جي درويشن مان آهي.⁽²¹⁾

نانگو شاهه اصل ۾ شاهه عنايت رضوي جي مسلڪ جو هو، پر شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو به همعصر ۽ دوست هو. نانگو شاهه پلارو درويش هو. وٽس شاهه ڀٽائي به گهڻو تڻو رهندو هو. پاڻ نانگي شاهه کي ڏسي چيو:

جياسون جوڙ ٿي، نانگو ڏٺوسون نت،
جن جو چوچو هڙو ڇت، ڪلي سو باغ ٿيو.

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

نانگو شاه دنيا جي مامري سان وابسته نه هو. سنئون سنڌو الڪ سان لاڳاپيل هو. هن ”نفي“ کي ”امر“ سان اثبات ڪري ڇڏيو هو. رات جو جاڳي ارتو اوتيندو هو. سندس ماڳ مڪان ديھ ۽ ٽپو نانگاڻي، تعلقي ٽنڊي محمد خان ۾، لاکاٽ جي ڀلاري پونءَ ۾ واقع آهي.

جيتوڻيڪ مخدوم صاحب ۽ شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي واقفيت ۽ ملاقاتون ته ٺٽي ۾ ٿينديون رهنديون هيون، پر مخدوم صاحب هڪ دفعي ديني تبليغ ۽ بدعتن بند ڪرڻ جي سلسلي ۾ بدين طرف لاکاٽ لڳ ماتلي نانگي شاه جي اوتاري ويو هو. اتفاق سان اتي اڳ ۾ محمد امين عرف نانگي شاه جي اوتاري تي نانگو شاه ۽ شاه ڀٽائي ويٺا هئا. ٻنهي مخدوم صاحب جي مرحبا ڪئي. مخدوم صاحب، نانگي شاه ۽ ڀٽائي صاحب سان ڪي سوال جواب ۽ رهاڻ ڪري ٺٽي واپس موٽي آيو.⁽²²⁾

سيوهڻ

مخدوم صاحب جو سيوهڻ سان اباڻو تعلق رهيو آهي. سندس والد عبدالغفور پنهور اصل ۾ سيوهڻ جو رهاڪو هو، پر پوءِ زماني جي گردش ڪري لاڙ طرف ٻُوري ۾ اچي رهيو، جتي مخدوم صاحب پڻ ڄائو. سيوهڻ قديمي شهر آهي. سنڌ جي تاريخ ۾ سيوهڻ کي قدامت ۽ قلندر لال شهباز (المتوفي: 172ھ) جي ڪري وڏي اهميت حاصل رهي آهي.

سن ۱۹۸۹ع ۾ بي. بي. سي لنڊن جي نمائندي رضا علي عابديءَ سنڌو درياءَ جو سفر ڪيو هو. ان اهو سفر. جتان سنڌو درياءَ نڪري ٿو، شروع ڪري ويندي سنڌو درياءَ جي چوڙ يعني ڪيٽي بندر تائين ڪيو هو. اهو سفرنامو پوءِ ”شير درياءَ“ جي عنوان سان روزنامہ سنڌي اخبار ”عوامي آواز“ ڪراچي ۾ به ڇپيو آهي. ان دريائي سفر جي سلسلي ۾ رضا علي عابدي سيوهڻ ۾ به آيو هو ۽ سيوهڻ جي شهرين ۽ درگاهه قلندر شهباز جي خدمتگار مجاورن کان معلومات حاصل ڪئي ۽ انٽرويو ورتو هئائين.

ان سفرنامي مان خبر پئي ته مخدوم محمد هاشم ٺٽوي پنهنجي والد جي اصلي شهر ۾ به شرعي پابندي ۽ ديني خدمت جي لاءِ ٺٽي مان هلي سيوهڻ شهر ۾ آيو هو. سيوهڻ ۾ قلندر شهباز جي درگاهه تي دستوري ڌمال ته وڃندي هئي، پر ڌمالي فقير شريعت جو خيال نه ڪندا هئا. ٻيو ته ٺهيو، پر فرض نماز پڙهڻ مهل به ڌمال وڄائيندا رهندا هئا. مخدوم صاحب جي

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

سيوهڻ ۾ اچڻ ۽ سندس چوڻ تي ڌمالي فقيرن فرض نماز پڙهڻ وقت ڌمال وڄائڻ بند ڪئي. مخدوم صاحب جي ڪوشش ۽ سعي جي ڪري فرض نماز مهل ڌمال بند ڪرڻ جو سلسلو اڄ تائين هليو ٿو اچي. هينئر به ڌمالي فقير فرض نماز پڙهڻ وقت ڌمال وڄائڻ بند ڪري ڇڏيندا آهن.⁽²³⁾

ڌامراه (لاڙڪاڻو)

ڌامراه، لاڙڪاڻي ضلعي ۾ قديم ڳوٺ آهي ۽ لاڙڪاڻي کان ستن ميلن جي مفاصلي تي لاڙڪاڻو-رتوديرو روڊ تي واقع آهي. ڌامراه ذات اصل ۾ پنهور آهن ۽ ڌامراه، پنهورن جو مک پاڙو آهي. مخدوم صاحب به اصل ۾ ذات جو پنهور هو، پر ديني خدمت جي ڪري ”مخدوم“ سڏيو ويو.

لاڙڪاڻي طرف مشهور روايت هلندڙ آهي:

”مخدوم صاحب ڌامراهن ۾ آيو هو ۽ هتي هڪ مسجد ۾ رهيو هو. هن وقت ڪوبه ماڻهو ڌامراه ڳوٺ ۾ ان بابت وڌيڪ معلومات ڏيڻ وارو ڪونهي.“⁽²⁴⁾

هن سلسلي ۾ وڌيڪ تحقيق ڪندي، محترم بدر ڌامراه تفصيل سان لکي ٿو:

”مخدوم صاحب واقعي هن تاريخي ڳوٺ ڌامراه ۾ آيو هو. هن وقت ڳوٺ جي ڀر ۾ هڪ پراڻي مسجد زبون حالت ۾ موجود آهي. مخدوم صاحب ان مسجد ۾ اچي رهيو هو. اها مسجد هن وقت ’سیدن جي مسجد‘ سڏبي آهي. ڳوٺ جا جهونا ماڻهو ٻڌائيندا هئا ته هن مسجد ۾ قلمي قرآن مجيد ۽ ڪتاب گهڻا پيل هوندا هئا. ڪنهن وقت سخت برسات جي ڪري مسجد ڊهي پئي ۽ اهي قلمي ڪتاب ۽ قرآن مجيد ڀڄي شهيد ٿي ويا. اها جهوني مسجد ’مخدوم محمد هاشم نثوي‘ جي نالي به مشهور هئي.“⁽²⁵⁾

مخدوم صاحب جي ڌامراه ڳوٺ ۾ اچڻ جا ٻه سبب ٿي سگهن ٿا: هڪ جيئن ته مخدوم صاحب ذات جو پنهور هو ۽ ڌامراه پنهورن جو مکيه پاڙو آهي، ان ڪري مخدوم صاحب مٽي مائٽي ۽ سڳابنديءَ خاطر ڌامراهن ۾ آيو هجي.

ٻيو هيءُ ته ديني خدمت، تبليغ ۽ امرنهي جي اجراءَ لاءِ آيو هجي.

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

بهرحال، انهيءَ سلسلي ۾ وڌيڪ تحريري احوال ڪونه ٿو ملي. هن پوئين ويجهي دور ۾ ڏامراها ڳوٺ جا ٻه اڪابر مشهور ٿي گذريا آهن:

۱. رئيس المهاجرين جان محمد جوڻيجو (المتوفي: ۱۳۳۹ھ)

۲. مولوي عبدالرحمان ڏامراھو (المتوفي: ۱۳۴۸ھ)

نصرپور

مدرسہ مجدديه عثمانيه ننگرٺڻي جي مهتمم ۽ مفتي عبدالرحمان ٺٽويءَ ٻڌايو، ته مخدوم صاحب سنڌ ۾ گهڻن ماڳن مڪانن جو سفر ڪيو هو. ان سلسلي ۾ نصرپور به ويو هو. روايتن مطابق نصرپور ۾ سندس شاگرد مخدوم مئڏنو ۽ مخدوم نور محمد نصرپوري رهندا هئا. (26)

نصرپور سنڌ جو تاريخي ۽ مردم خيز شهر آهي. سلطان فيروز شاه سن ۷۵۱ھ / ۱۳۵۰ع ۾ ”نصر“ نالي هڪ امير کي ساڳري جي ڪناري تي قلعي ٺاهڻ جو حڪم ڪيو هو. اهڙيءَ طرح هيءُ شهر آباد ٿي، سندس نالي پوئتان ”نصرپور“ سڏجڻ لڳو. درياءَ جي هيٺان هجڻ ۽ باغات جي ڪثرت کان شهر تفريح گاهه بنجي پيو. اڳتي هلي درياءَ جي رخ ڦيرائڻ ڪري، شهر جو اوج گهٽجي ويو. (27)

راقم گهڻن ڪتابن جا ورق ورايا، پر اهو حوالو لکت ۾ ملي نه سگهيو آهي ته مخدوم صاحب نصرپور جو سفر ڪيو هو. البت، تاريخ ۾ ايترو احوال آيل آهي، ته مخدوم صاحب جي مدرسي هاشمي جا پڙهيل ٻه شاگرد مخدوم مئڏنو ۽ مخدوم نور محمد شهر نصرپور جا رهاڪو هئا. ممڪن آهي ته مخدوم صاحب پنهنجن فاضل شاگردن وٽ نصرپور آيو هجي، يا ديني تبليغ جي ڪري نصرپور جو سفر اختيار ڪيو هجي!

شڪارپور ۽ گهوٽڪي

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو:

”مخدوم محمد هاشم ٺٽوي تعليم ۽ تبليغ جي سلسلي ۾ اتر سنڌ

۾ به آيو هو.“ (28)

ان ڏس ۾ ايترو يقين سان چئي سگهجي ٿو، ته اتر سنڌ ۾ مخدوم صاحب جو شاگرد شاهه فقير الله علوي شڪارپور ۾ رهائش پذير هو. گهوٽڪيءَ ۾ مخدوم صاحب جو همعصر سيد موسيٰ سالم جيلاني ۽ سندس

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

فرزند سيد محمد صالح شاهه گهوٽڪيءَ وارو، مخدوم صاحب جو شاگرد رهاڪو هئا.

جڏهن ته مخدوم صاحب سيوهڻ، ڏامراها ۽ گهوٽن ۾ آيو آهي. ان ڪري اهو قرين قياس آهي ته مخدوم صاحب شڪارپور ۽ گهوٽڪي ۾ به پنهنجي همعصر بزرگن ۽ شاگردن وٽ آيو هجي!

حوالا

(۱) ”الوحيد“، سنڌ آزاد نمبر، ص ۲۳

(۲) ”قصص الاولياءِ سنڌ“ (قلمي سنڌي)، ص ۱۲۴

(۳) شاهه ولي الله دهلوي: ”فيوض الحرمين“ (مترجم)، ص ۸۱-۸۴

(۴) امام ابو داؤد سجستاني: ”سنن ابو داؤد“ (مترجم) جلد ۱، ص ۳۹۹

(۵) ”تحفة الكرام“، ص ۴۵۴

(۶) وفائي دين محمد: ”لطف اللطيف“، ص ۸۶

(۷) ”سنڌ ۽ سنڌو ماڻھو ۽ ۾ وسندڙ قومون“ (مترجم)، ص ۷۹

(۸) پتي عبدالرئوف مخدوم: ”مولود شريف“، ص ۹۵

(۹) مير عبدالحسين ”سانگي“: ”لطائف لطيفي“ (فارسي)، ص ۱۰۰

(۱۰) ”لطف اللطيف“، ص ۸۴

(۱۱) مرزا قليچ بيگ: ”احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي“، ص ۸۷

(۱۲) جي. ايم. سيد: ”پيغام لطيف“، ص ۵۵

(۱۳) مخدوم محمد هاشم نثوي: ”قوت العاشقين“، مرتب: محمد صديق ميمڻ، ڏسو

مقدمو ص ۱

(۱۴) مير اصغر حسين ”اصغر“: ”وٺا ٻٽ پراڻ جا“، ص ۱

(۱۵) شيخ محمد سومار: ”مخدوم محمد هاشم ۽ ڪاچيلا“ (مقالو)، مهراڻ پبليڪيشن

ٿرپارڪر، ص ۹۶

(۱۶) مير عبدالحسين ”سانگي“: ”لطائف لطيفي“، مترجم: عبدالرسول قادري، ص ۵۴

(۱۷) ”تذڪره مشاهير سنڌ“، جلد ۲، ص ۴۱-۲۳۹

(۱۸) مخدوم الله بخش گهوٽائي: ”تذڪره مخاديم گهوٽا“ (قلمي فارسي) ص ۱-۱۵

(اختصار)

(۱۹) ٿماهي ”مهراڻ“ سوانح نمبر ۳-۴، ۱۹۵۷ع، ص ۸-۱

(۲۰) زباني روايت مخدوم نڪ محمد گهوٽائي، گادي نشين درگاهه گهوٽا شريف

(۲۱) ”تذڪره مشاهير سنڌ“، جلد ۳، ص ۷۰-۲۶۷

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

(۲۲) شيخ محمد سومار: "لطيف سائين جا لاڙ تان پيرا"، ص ۷۲-۷۳

(۲۳) عابدي رضا علي: "شير درياءَ" (مقالو) مترجم: گل حسن ڪرمي، روزانه "عوامي آواز" ڪراچي، قسط ۱۷، ۱ ڊسمبر ۱۹۹۱ع

(۲۴) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لاڙڪاڻويءَ جو راقم ڏي خط، تاريخ ۱۶ جون ۱۹۹۲ع ۽ ۱۸ آگسٽ ۱۹۹۲ع

(۲۵) محترم بدر ڌامراڻي جو راقم ڏي خط، تاريخ ۱۶ ڊسمبر ۱۹۹۲ع

(۲۶) بروايت مفتي عبدالرحمان نثوي، مهتمم مدرسه مجدديه عثمانيه، ميمڻ محل، نثو سنڌ

(۲۷) "سنڌ جا اسلامي درسگاه"، ص ۱۹۴-۱۹۳

ايضاً "تاريخ معصومي" (مترجم سنڌي)، ص ۸۷

(۲۸) "قوت العاشقين"، مرتب: ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي، ڏسو مقدمو ص ۹

باب ستون

مخدوم صاحب بحیثیت شاعر

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي عربي، فارسي ۽ سنڌي ٻوليءَ جو وڏو ماهر ۽ شاعر هو. سندس سوين ڪتاب ان جو ثبوت آهن. انهن ڪتابن مان اڪثر عربي ۽ فارسي نثر ۾ آهن. جيئن ته مخدوم صاحب وڏو نثري مصنف هو، ان ڪري هن شاعريءَ ڏانهن گهٽ توجهه ۽ گهٽ وقت ڏنو. ليڪن، پوءِ به خوش-قسمتيءَ سان سندس عربي، فارسي ۽ سنڌي شعر موجود آهي. البت، مخدوم صاحب جو سنڌي ٻوليءَ ۾ گهڻو شعري مواد موجود آهي.

(الف) عربي شاعري:

مخدوم صاحب کي عربي زبان تي ڪامل عبور حاصل هو. هن نثر سان گڏ عربي نظم ۾ به قلم هلايو. شاعري دراصل دلي جذبن جو اظهار ۽ اندر جو اڌميو آهي. مخدوم صاحب عاشق رسول ﷺ هو. ان ڪري غالباً سفر حرمين دوران روضه رسول تي حاضريءَ وقت عربيءَ ۾ عقيدت جو اظهار ڪيو.

مخدوم صاحب جي هن وقت تائين جيڪا عربي شاعري دستياب ٿي آهي، اهو ڪو وڏو دفتر ته ڪونهي. البت، ٻنهي جهانن جي سردار نبي ﷺ جي محبت ۽ شان ۾ چند قصائد محفوظ رهيا آهن.

۱. مخدوم صاحب ”قوت العاشقين“ نالي هڪ ڪتاب لکيو آهي، جنهن جي پهرئين حصي ۾ ”قصيده برده“ جي تتبع تي عربي قصيدو آئي ۽ ان جو سنڌي نظم ۾ شرح به لکيو آهي. هن عربي قصيدي ۾ ۴۱ شعر آهن. اهو عربي قصيدو ۽ ان جو سنڌي ترجمو ۽ شرح پڙهڻ سان دل کي سرور ملي ٿو. عشق رسول جو درياءُ موجزن ٿئي ٿو. هن قصيدي ۾ رسول الله ﷺ

کي پڪارون ڪيل آهن.

۲. مخدوم صاحب جو حضور ﷺ جن جي شان ۾ مختصر عربي قصيدن جو مجموعو ”ثمانية قصائد صغار في مدح النبي ﷺ“ موجود آهي، جنهن ۾ اٺن مان اسان کي ڇهه عربي قصيدا دستياب ٿي سگهيا آهن. جن جو تفصيلي ذڪر ۽ تعارف ڪتابن واري باب ۾ درج آهي. هيءُ عربي شاعري به عشق رسول جي رنگ ۾ رنگيل آهي.

مخدوم صاحب جي عربي شاعري جيتوڻيڪ ٿوري موجود آهي، پر اها عربي شاعري نهايت پڪي پختي، قافِي، رديف ۽ لفظن جي جڙاوت سان سينگاريل آهي. عربي ٻولي مِثَاج واري، سليس ۽ وڻندڙ استعمال ٿيل آهي، جنهن مان عربي ٻولي ۽ شاعريءَ تي سندس مهارت جو پتو پوي ٿو.

تازو مولوي معروف مٽيارويءَ جي ڪتبخاني مان مخدوم صاحب جو هڪ ڪتاب ”كفاية القاري“ دستياب ٿيو آهي. اسان جي سامهون اڳ ۾ مخدوم صاحب جي عربي شاعريءَ جا چند قصيدا موجود هئا، پر خوش قسمتيءَ سان هيءُ نئون دستياب ٿيل سڄو رسالو عربي ٻوليءَ ۽ نظم ۾ آهي. هيءُ رسالو علم تجويد بابت جڙيل آهي. هن ۾ هڪ هزار عربي شعر موجود آهن. رسالي جي شروعات مخدوم صاحب جي نالي سان نظم ۾ هن ريت آهي:

قال اقل الخلق محمد هاشم،

دام له لطف من الله عاصم.

هن مان ظاهر آهي ته مخدوم صاحب عربي ٻوليءَ جو به وڏو شاعر هو ۽ علم تجويد جهڙي ڏکئي فن تي به عربي نظم ۾ سمجهاڻيون ڏنيون اٿس. ممڪن آهي ته سندس ٻيو عربي شعر جو مواد به اڻ لپ ۽ گمنام ڪتبخانن ۾ محفوظ هجي!

هيٺ نموني طور مخدوم صاحب جي ڪتاب ”قوت العاشقين“ تان عربي شعر ترجمي سميت ڏجن ٿا، ته جيئن مخدوم صاحب جي عربي شعر جي رواني ۽ ادبي چاشني سامهون رهي:

(۱) اغثنِي يا رسول الله حانت ندامتي،

اغثنِي يا حبيب الله قامت قيامتي.

يا رسول الله! ندامت جو وقت ڀرجي آيو آهي. رَسُ يا حبيب الله! قيامت

قائم ٿي رهي آهي.

(۲) اغڻي يا شفيع المذنبين جميع هم.

تفرقت في داماءِ كثرت شامتي.

مون رس تون اي شافع گنهگارن جا، جيڪي جيڪي سمورا ئي صغيرن توڙي كبيرن گناهن سان گنهگار آهن، منهنجي رت ۾ پکڙيل ٿي آهي شامت
ڪثرت سان.

(۳) اغڻي مستغيثا، مذنبا متذللا.

ضعيفا نحيفا من وفور و خامتي.

مون تي پهچ، جو آئون توکي پهچڻ لاءِ پڪاري رهيو آهيان. هڪڙو
گنهگار ذليل ڪيل شخص جو بلڪل ضعيف نبل آهي، پنهنجي زياده لڙي پوڻ
ڪري هوا جي هر جهوٽي اڳيان نيمو پوي.

(۴) فطال العمر قد ضيعت في طرب،

و فرط عيش و احتساء مدامة.

پوءِ عمر ڊگهاري ٿي، پر ساري خوشين ۾ ضايع ٿي ۽ نهايت حد کان
زياده عيش ۾ وڻي ۽ خسيس هميشگي ۾.

(۵) عناكب نسيان نسجن علي قلبي،

لذالك تاسي النفس كان علامتي.

منهنجي قلب ۾ ويساري جي ڪوريٽرن جارا اٿي ڇڏيا آهن، اهوئي سبب
آهي جو نفس جي مايوسي ۽ نااميدي منهنجي علامت آهي.

(۶) مررت بمعوج الطريق غواية،

اطعت عدو لا يريد استقامتي.

بي عقلي ۽ ضلالت سان ڏنگي راه تي هليو آهيان ۽ اهڙي دشمن جي
اطاعت ڪئي اٿم، جو منهنجي سنڌي بيهڻ ۽ بيهارڻ جو ڪو به ارادو نٿو رکي.

(۷) توطنت موماة المهالك انما،

سوي جنابك يا فياض ليست عصامتي.

مون اچي وطن بنايو انهن جڳهن کي، جي هلاڪ ڪرڻ واريون آهن ۽
گرم آج واريون جايون آهن. هاڻي تحقيق تنهنجي بارگاه داران مون کي
ڪابه بچاءِ جي ڳلي ۽ پناهه جي جاءِ ڪانه رهي آهي. يا فياض! تون ئي بچاءِ
۽ پناهه ڏي!

(۸) اغڻي يا غياث المستغيث فاني،

لكثرت او زاري تكسر قامتي.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

فرياد سن اي فرياد ڪندڙ جا فرياد ٻڌي اچڻ وارا! جو تحقيق ته آئون
يا رسول الله ﷺ گهڻي ٻار ڏوهن ۽ گناهن ڪري منهنجي بيهڪ ۽ چيلهه ٿي
پئي آهي.

(۹) فخذ بيدي يا شفيع الخلق انني،

علي شفا جرف هار رايت مقامتي.

پوءِ مون کي منهنجي هٿ ۾ پڪڙي سائين خلق جا شافع! ڇا لاءِ
تحقيق مون ڏٺو آهي ته منهنجو مقام ۽ جڳهه دوزخ جي ڪناري تي پهتل
آهي.

(۱۰) فانت الذي سماك ربي محمداً

واعطاك غفرانا و دار المقامة.

تون ئي اهو نبي آهين، جنهن کي رب نالو رکيو تنهنجو محمد ﷺ ڪري
۽ توکي عطا ڪيائين غفران گناهن جي معافي ۽ نيڪيون ۽ مقام محمود ۽
مقام شفاعت اسان لاءِ.

(۱۱) واعطيت كوثرأ والشمس والضحي،

وفتحاً مبيناً ونصراً ونور كرامة.

۽ توکي ڪوثر عطا ڪيو ويو ۽ سورة انا اعطيناك الڪوثر ۽ والشمس
والضحي ۽ فتح انا فتحنا سورة ۾ بيان ٿيل ۽ مددگار سورة اذا جاء ۾ آيل ۽
نور ڪرامت جو.

(۱۲) وانت الذي اوليت قرباً و رفعة،

ونلت منالا فوق كل مكانة.

۽ تون اهو آهين جو قرب ۽ بلندي درجات ۽ بلندي مڪانات ۾ اولي ٿيو
آهين ۽ تون اهڙي ذات کي رسيل آهين، جا سڀ درجات ۽ مڪان جي مٿان
آهي.

(۱۳) اتيت ببرهان و حجة ساطع،

تبصر عميا في سحام ظلامه.

آئين تون دليلن سان ۽ مٿاهين حجت سان، جنهن ڪري انڌا ڏسندڙ ٿيا
پنهنجي قسمت ۽ نصيب ۾ جو هو اسان مان هئا، جن کي دشمن وٽان ئي
دليل مليا.

(۱۴) اضاء بك الاكوان من كل جانب،

فيا نورالله نور سحامتني.

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

هي ڪُن ۽ ڪون جا عالم هر طرف کان تنهنجي نور کان روشن آهن.
پوءِ اي الله جا نور! منهنجي سواد (ڪاراڻ) کي روشن ڪر!

(۱۵) فيا مصطفيٰ الڪونين و يا خير مرسل،

لعمرك لا ادري سواڪ زعامتي.

پوءِ اي ڪونين جا مصطفيٰ يا اي مرسلن ۾ نيڪ مرسل! تنهنجي عمر
سڳوريءَ جو قسم ته آئون پنهنجو قصو توکان سواءِ ڄاڻان ٿي ڪونه.

(۱۶) فلولاڪ ما خلقت سبع الطباڪ ولا،

سبع الجنان ولا ناحت حمامتي.

جيڪڏهن تون نه هجين ها، ته جيڪر نه خلقيم ست طبعا آسمانن ۽
زمينن جا ۽ نه ست دوزخ ۽ بهشت ۽ نه ڪي اها ڳيري ٿي منهنجي پُڪاريندڙ
هجي ها!

(۱۷) بخ! لك الخير يا طيب طيبة،

تطيب من تهوي لطيب شمامة.

اي پاڪ خوشبوءِ وارا! توکي خير مبارڪ آهي، جو جنهن شخص به
تنهنجي خوشبوءِ سَنگهڻ جو ارادو ڪيو، ته اهو به خوشبوءِ وارو ٿي ويو.

(۱۸) و توجت يا فخري بتيجان قربة،

تقيڪ هاجرة طلة غمامة.

اي منهنجا صاحبِ فخر! تو الاهي قرب جو تاج پاتو آهي ۽ تو تي سخت
منجهند جي گرميءَ ۾ ڪڪرن جي ڇانو هيشه مٿان ٿيندي رهي ٿي.

(۱۹) جبينڪ مصباح ڪواڪب زينة،

لال تلالان عند بسامة.

تنهنجي پيشاني يا سيدا! روشني ڪندڙ مصباح آهي يا ستارا جن جو چمڪو
وڃي ٿي ڪونه. ڄڻ موتي آهن، جي جڙاءِ وقت چمڪو ڪري رهيا آهن.

(۲۰) محبتڪ يا محبوب قد شفقت قلبي،

فياليت قبوري في جوار تهامة.

اي محبوب! تنهنجي محبت منهنجي قلب ۾ پوريءَ طرح جڙجي چڪي
آهي. پوءِ افسوس! جيڪر قبر منهنجي تهامة جي آس پاس هجي!

(۲۱) فيا فراق رسول فارقني،

ان العيون عيون من مدامع دامة.

اي رسول الله جا فراق! پوءِ مون کان هاڻي جدا نه ٿي، ڇاڪاڻ ته

— مخدوم محمد هاشم نٿوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
اڪيون سي اهي اڪيون آهن، جي هميشه ڳوڙهن ڳاڙڻ ڪري هڪ چشمون
پاڻي جو ٿيل آهن.

(۲۲) اتيڪ ارجو يا حبيب بشاره،

و يا من له البشري بفوز سلامة.

يا حبيب! تو وٽ بشارت جي اميد ۾ آيو آهيان ۽ تون اهو شخص آهين،
جنهن کي بشارت فوز سلامتي جي مليل آهي، ۽ مان به ان مان فوز عظيم
(وڏي ڪاميابي) کي پهچندس.

(۲۳) فجودڪ يا قمقام عمر بريه،

فانت الذي تشفي ضرير سقامتي.

پوءِ تنهنجي سخا عام خلق تي آهي. اي جنهن جو معاملو الله تعاليٰ جمع
ڪيو آهي ۽ ان سان عصبيت ٻڌي آهي، پوءِ تون اهوئي آهين جنهن سان
منهنجي هي انڌي بيماري شفاياب ٿي سگهي ٿي.

(۲۴) ظلمت ظلما ڪثيراً و كنت ظلوماً،

جهولاً ذهولاً، لا دريت امانتي.

مون گهڻا ظلم ڪمايا آهن، جو آهيان مظلوم ۽ جهول ۽ عقل ۾ ڪم.
پنهنجي مليل امانت جو قدر نه ڄاڻم ۽ ان کي حاصل نه ڪيم.
(۲۵) فيا نبي الهاشمي شفاعه،

لهاشم و غريق في بحار غرامه.

پوءِ نبي الهاشمي! عرض ڪريان ٿو شفاعت جو، جا ٿي مون هاشم
نالي واسطي، جو ٻڌل آهي فرضن جي قرض جي بحرن عميقن ۾.
(۲۶) فوا حسرتاً! فرطت فيما امرته،

و شمريت ذيلاً لا قتران وثامه.

پوءِ هاءِ افسوس ۽ حسرت! جو ان ۾ جيڪي تو مون کي امر فرمايو،
تنهن ۾ نهايت گهڻو گهڻ وڌ هليو آهيان ۽ ور ڪڍي هر ڦرين شيطانن لاءِ ٻينو
آهيان گڏ ڪرڻ لاءِ.

(۲۷) عليك صلوة الله يا ڪوڪب الهدى،

و يا قمر العرفان شمس شمامه.

اي نيڪ ستارا هدايتن جا! توتي الله جون صلواتون، سلام ۽ رحمتون
هجن شال! اي غالب ٿيڻ وارا دلين جي زڪي پردي جي سج تي پڪ غلبي جا
حاصل ڪندڙ، تو تي الله جون صلواتون ۽ سلام هجن شال!

— مخدم محمد هاشم نتوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

(۲۸) عليڪ من الله السلام سلامة.

مادام اهل الخير في دار السلامة.

توڪي الله طرفان سلام ۽ سلامتيون هجن شال! جيستائين اهل خير جا دار سلامت يعني جنتن ۾ جڳهه وٺندڙ آهن.

(۲۹) سلام علي من سار بالصدق والصفاء.

خليفة حق خير اهل الا عانة.

سلام انهيءَ تي جو هليو هجرت تي صدق ۽ صفائيءَ سان، جو خليفو مددگارن نبي ﷺ جي اهل خير جو حقي واجبي هو.

(۳۰) رفيق رسول الله في الغار انما.

له الغاية القصوي بنيل فخامة.

حضرت صديق رضي الله عنه، رسول الله جن سان وقت هجرت جي غار ۾ هم شريڪ هو ۽ ان ۾ سندس لاءِ نهايت وڏو بخشش جو ڀاڱو آهي.

(۳۱) فلا لسان لنا نحصي فضائله.

فبالرسول له سر الباطنة.

پوءِ اسان کي زبان ڪانهي، جو ان جا فضائل ڳڻي شمار ڪري سگهون. پوءِ رسول الله ﷺ سان سندن راز هوندو هو يعني بلڪل گهرو ۽ گهاٽو.

(۳۲) و بعد علي بدر هو بحر في العطاء.

به عمارة عدل و اعتدال ديانة.

ان بعد اهو چوڏهينءَ جو چنڊ، جو سمنڊ وانگر عطا ۾ مشهور هو، جنهن جي ڪري عدل جي عمارت ۽ ديانت ۽ هدايت جي عمارت تيار ٿي.

(۳۳) اكرم به انه معمار مملكة.

و كان لدين الله مثل دعامة.

ان جي عزت ڪر، ڇا لاءِ جو اهو اسلام جي مملڪت جو معمار هو، ۽ پڻ اهو الله جي دين لاءِ مثال هڪ دعوت ڏيندڙ جي هو.

(۳۴) مكارم اخلاق له ليس تحصر.

فان له فضلاً و خيراً الخزانة.

هن جي نيڪ اخلاقن ۽ چڱن ڪي ڪوئي ڳائيٽو نه آهي. ڇا لاءِ ته هن لاءِ الاهي فضل آهي ۽ خزانو خير جا شامل حاصل آهن.

(۳۵) كذاك علي عثمان ثم علي لهم.

جلالة قدر و اعتلاء مكانة.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

اهڙي طرح حضرت عثمان ۽ حضرت علي رضي الله عنهما آهن. انهن لاءِ به جلالت قدر ۽ مٿانهون مڪان ۽ درجو آهي.

(۲۶) بنورهما قدبان بنيان حڪمة،

بقهرهما خذلان اهل الاهانة.

سندن ٻنهي جي نور سببان بيشڪ ظاهر ٿيا اڳرين وارا سنڌ حڪمت

جا ۽ انهي ٻنهي جي غلبي ڪري اهل تحقير ۽ اهانت جا، الاهي مدد ۽ نصرت کان محروم ٿيل آهن.

(۲۷) فحسبهم شرفا اعطاء خالقهم،

جواهر نور في عقود العمامة.

پوءِ انهن جي شرف موجب انهي ڏنا سندن خالق جواهر نور جا پڳ جي

عقدن ۾.

(۲۸) سلام علي نورين كل منهما،

مجامع احسان و حسن و سامة.

سلام آهي ٻنهي نورن مان هر هڪڙي تي، جي جامع احسان ۽ حسن جا

جلويدار آهن.

(۲۹) و بعد علي باقي الصحابه كلهم،

دوام عين و غين و قاف و لامه.

۽ انهيءَ بعد باقي ڪل اصحاب تي صلواتون ۽ سلام تيستائين هميشه

هجن، جيستائين ع غ ۽ ق ۽ لام آهي، يعني جيستائين قلم لوح تي لکي رهيو

آهي ۽ سج ڪڪرن جي اوڻ ۾ هلي رهيو آهي.

(۴۰) فمن ذا الذي مدح النبي و آله،

لكن للعشاق ميل الملامة.

پوءِ اهو ڪير آهي، جو نبي ﷺ ۽ سندس آل جي مدح ڪري سگهي ٿو؟

ليڪن عاشقن کي اصل لاڙو ئي ملامت ڏي آهي، تنهن ڪري نٿا مڙن.

(۴۱) لفضل رسول الله ليس له حصر،

لسان كل فصيح في قيود سامة.

بيشڪ، فضل رسول الله جو اهڙو آهي، جنهن جو ڳاڻيٽو ڪونهي. ڇا

لاءِ ته هر هڪ فصاحت واري جي زبان رکيل قيمت ۾ قيد پيل آهي، يعني

خاص انداز کان زياده هلي نٿي سگهي.

(ب) فارسي شاعري:

مخدوم صاحب جي دور ۾ فارسي شاعريءَ جو زور هو. سنڌ اندر سوين فارسي گو شاعر موجود هئا. خود نثي ۾ به ڪئين صاحب ديوان شاعر رهندا هئا. هڪ طرف ڪلهوڙا حڪمرانن جي اڳين حاڪمن وانگر درباري بولي فارسي هئي، ته ٻئي طرف نادري ۽ ابدالي اثر رسوخ به سنڌ ۾ قائم هو. سنڌ ۾ ايران جي شاعرن جي قدرشناسي ۽ آمد به گهڻي هئي، ان ڪري سنڌ ۾ فارسي شاعريءَ جو چالامان گهڻو وڌيل هو. هن دور ۾ سوين ديسي توڙي پرديسي فارسي گو شاعر سنڌ ۾ عام جام ڏسجن ٿا، جيڪي اڪثر وقت بوقت حاڪمن جي ثناخواني ۽ قصيده گوئي ڪري، پنهنجي پيٽ جي دوزخ جي آگ پيا اجهائيندا هئا.

ٻئي طرف ساڳئي دور ۾ مخدوم صاحب خود وقت جي حاڪمن کي اسلام جي دعوت جو پيغام به پهچايو، پر پاڻ پنهنجي خالق ۽ مالڪ رب العالمين جي دين اسلام ۽ الله جي رسول ﷺ جي شريعت جي ترويج ۽ خدمت، وعظ و نصيحت، درس و تدريس ۽ تصنيف و تاليف ۾ ايترو ته مشغول رهيو، جو کيس دنيا وارن جي مدح سرائي جو موقعو ئي ڪونه مليو ۽ رب ڪريم کيس اهڙي ساراهه جو محتاج نه بنايو. هو فقط شريعت جي سر بلنديءَ لاءِ رات ڏينهن مصروف رهيو. قال الله ۽ قال رسول الله ۾ مشغول.

مخدوم صاحب، صاحب ديوان ۽ پيشه ور شاعر ڪونه هو، پر کيس عربيءَ وانگر فارسي بوليءَ تي به دسترس هئي. فارسي نثر ۾ سندس گهڻا ڪتاب لکيل آهن. کيس عربي شاعريءَ وانگر فارسي شاعريءَ جي به ڄاڻ هئي. مير علي شير ”قانع“ نثوي فارسي شاعريءَ جي سلسلي ۾ پنهنجي ڪتاب ”مقالات الشعراء“ فارسي ۾ مخدوم صاحب جي فقط هڪ فارسي رباعي مثال طور شامل ڪئي آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته مخدوم صاحب فارسي شعر به چيو آهي.

مخدوم صاحب جي همعصر علامه مخدوم محمد معين نثوي امامن سڳورن جي شهادت تي روج رازو ڪرڻ، پٽن ڪٽڻ ۽ مٽي ۾ مٽي وجهڻ کي جائز قرار ڏنو. ان ڏس ۾ هن هڪ فارسي رباعي هن ريت چئي:

اي واعظ خوش ڪلام شيرين پيغام،
منبر بسواد قير گون ڪن به تمام.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

با رو، سیه خاک بسر فاش بگو،

در تعزيت حسين صبرست حرام.

مخدوم محمد هاشم نثوي شريعت جي لحاظ کان صبر ۽ تحمل، رضا

تي راضي رهڻ، رسول الله ﷺ جي پيروي ڪرڻ ۽ ”ان الله مع الصابرين“ تي

زور ڏنو. مخدوم صاحب مٿئين فارسي رباعيءَ جو جواب پنهنجي چيل وري

هن فارسي رباعي ۾ ڏنو:

اي عاشق صادق محب خوش نام،

در تعزيت حسين کن حزن تمام،

با سوز دلت اشک همين ريز ز چشم،

ليکن ندهي راز محبت به عوام.^(۱)

مطلب ته اي سچا عاشق ناميارا دوست! حضرت امام حسين عليه

السلام جي دردناڪ واقعي تي غم ڀلي ڪر، دل جي سوز سان نيئن مان نير

وهاءِ، پر محبت جو راز عوام کي نه ڏي.

”مقالات الشعراء“ ۾ مخدوم صاحب جي آيل رباعي ته ادبي حلقن ۾

مشهور آهي. البت وڌيڪ فارسي شاعري بابت عصري ۽ پوءِ وارا ادبي ڪتاب

خاموش هئا. راقم ان ڏس ۾ جستجو جاري رکندو آيو. تازو خود مخدوم

صاحب جي فارسي قلمي ناياب نثري ڪتابن ۾ فارسي شاعري جو دفتر

دستاب ٿيو آهي، جيڪو ٻن فارسي ڪتابن ۾ ضمناً شامل آهي: هڪ ”رشف

الزلال“ ۽ ٻيو ”مدح نامہ سنڌ“

۱. مخدوم صاحب ٻيڙي نماز جي وقت تي تحقيق ڪندي سنڌ ۾

اصلي پاڇي بابت فارسي نثر ۾ ”رشف الزلال في تحقيق فئي الزوال“ نالي هڪ

ڪتاب سن ۱۱۲۳ھ ۾ لکيو هو. هن رسالي ۾ مخدوم صاحب جا يارهن

فارسي شعر پاڇي جي سمجهاڻي بابت چيل آهن. مخدوم صاحب سنڌ ۾

اصلي پاڇي بابت ٻن سالن تائين تحقيق ۽ تجربو ڪيو. ان دوران جيڪو

نتيجو نڪتو، ان جو نچوڙ يارهن فارسي شعرن ۾ سمايل آهي.

مثال:

بشنو بيان سايه اصلي ملڪ سنڌ،

تاگويمت علي حده در جملہ ماہها.

مطلب ته سنڌ ملڪ جي اصلي پاڇي جو بيان ٻڌ. سڀني مهينن جي پاڇي

جو سمورو احوال توکي ٻڌايان ٿو.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

۲. اهڙيءَ ريت مخدوم صاحب جي فارسي شاعريءَ جا هڪ سئو کن نوان شعر دستياب ٿيا آهن، جيڪي سندس هڪ ٻئي فارسي ڪتاب ”مدح نامہ سنڌ“ ۾ موجود آهن. اها فارسي شاعري الله تعاليٰ جي حضور ۾ مناجات، رسول الله ﷺ جي شان ۾ شعر ۽ صڌائن تي مشتمل آهي. مخدوم صاحب ”مدح نامہ سنڌ“ ۾ پنهنجي نالي محمد هاشم سان گڏ تخلص طور ”گنهگار“ ۽ ”مسڪين گدا“ جا لفظ استعمال ڪيا آهن.

”مدح نامہ“ ۾ فارسي شعرن جي مواد جو وچور هن ريت آهي:

۲ شعر	(الف) توحيد
۱۴ بيت	(ب) رسالت
۱ بيت	(ج) علم
۹ بيت	(د) گناهن جي بخشش
۵ بيت	(هـ) پاڻ سڳورن جو اخلاق
۲۶ بيت	(و) حضور جن کي پڪارون
۵ بيت	(ز) مناجات
۲۷ بيت	(ح) مناجات

هي جملي ۹۹ فارسي شعر آهن. ممڪن آهي ڳولا ڦولها ڪجي ته اڃا به زياده مخدوم صاحب جي فارسي شاعريءَ جو ذخيرو ملي وڃي. ان حوالي سان مخدوم صاحب جي سوانح جا ڪي نوان گوشا سامهون اچن ۽ ان سلسلي ۾ اسان جي رهنمائي پڻ ٿئي. هتي مخدوم صاحب جي دستياب فارسي شاعريءَ جا ڳچ شعر ترجمي سميت درج ڪجن ٿا:

توحيد ۽ رسالت

خداوند زمين و آسمانهـا،

بود روزي رساں جمله جهانها.

زمين ۽ آسمانن جو مالڪ، سڀني جهانن وارين شين کي روزي پهچائيندڙ آهي.

خلائق را بود از لطف او ڪام،

همم عالم ازو دارد سرانجام.

ساري مخلوق کي ان جي مهرباني سان مراد حاصل ٿيندي آهي. سڄو جهان ان کان ئي ڪاميابي حاصل ڪندڙ آهي.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

محمد گوهر درج رسالت،

محمد اختر برج رسالت.

حضرت محمد ﷺ رسالت جي درج بند ٿيل ڏي جو گوهر آهي. حضرت

محمد ﷺ جلال جي برج جو ستارو آهي.

محمد سرور سالار دين است،

محمد رحمت للعالمين است.

حضرت محمد ﷺ دين جو سردار ۽ سالار آهي. حضرت محمد ﷺ

جهانن جي لاءِ رحمت آهي.

بجان و دل مطيع چار يارم،

بوصف و نام شان هريڪ شمارم.

دل ۽ ساه سان چئن يارن جي تابعداري ڪندڙ آهيان. هر هڪ کي نالي

۽ وصف سان بيان ڪريان ٿو.

امير المومنين ابوبڪر صديق،

ڪم علم دين و دانش ڪرد تحقيق.

مومن جو امير حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنه، جو دين جي علم

۽ ڄاڻ جي تحقيق ڪيائين.

عمر آن بادشاهه عدل و انصاف،

ڪم از عدلش غبار ظلم شد صاف.

حضرت عمر رضي الله عنه عدل ۽ انصاف وارو بادشاهه، جو ان جي عدل

سان ظلم جو غبار صاف ٿيو.

بود عثمان حياؤ حلم را ڪان،

نهاده حق حيا در شان عثمان.

حضرت عثمان رضي الله عنه حياءَ ۽ بردباريءَ جي ڪاڻ هو. الله تعاليٰ

حياءَ حضرت عثمان رضي الله عنه جي شان ۾ رکيو آهي.

شه مردان ڪم تيغ ذوالفقارش،

علي المرتضيٰ دل دل سوارش.

مردن جو بادشاهه جنهن جي تلوار ذوالفقار هئي، حضرت علي المرتضيٰ

رضي الله عنه آهي، جيڪو دل دل تي سوار هوندو هو.

حضور جن کي پڪارون

من درد مندم حضرتآ، فرياد رس يا مصطفيٰ!
پاره شد بهر خدا، فرياد رس يا مصطفيٰ!
اي حضرت مان درد وارو آهيان، اي مصطفيٰ ﷺ منهنجي دانهن ٻڌ:
ٽڪرا ٽڪرا ٿيل آهيان، اي مصطفيٰ ﷺ خدا واسطي منهنجي دانهن ٻڌ.
بيشڪ توڻي محبوب حق، فرمان برت جملہ طبق،
در حڪم تو ارض وسما، فرياد رس يا مصطفيٰ!
اوهان بنا شڪ جي الله تعاليٰ جا محبوب آهيو. سڀئي طبقا اوهان جا
فرمانبردار آهن. زمين ۽ آسمان اوهان جي حڪم ۾ آهن. اي مصطفيٰ ﷺ الله عليه
وسلم منهنجي دانهن ٻڌ.

هستي تو شاه دو جهان، هر شافع اين امتان،
اي دوست رب العلي، فرياد رس يا مصطفيٰ!
اوهان بنهي جهانن جا بادشاهه آهيو. هنن امتين جي شفاعت ڪندڙ به
آهيو. اي مٿاهينءَ جي رب جا دوست! اي مصطفيٰ ﷺ منهنجي دانهن ٻڌ.
جملہ جهان جن و بشر، هر اين و آن زير و زبر،
از بهر تو آهو گواه، فرياد رس يا مصطفيٰ!
سڀئي جهان، انسان ۽ جن، هيءَ ۽ اهي هيٺ ۽ مٿي اوهان لاءِ هر ٿيون به
شاهد آهن، اي مصطفيٰ ﷺ منهنجي دانهن ٻڌ.

از عرش تا زير زمين، هر چيز هر روح الامين،
بهر تو شد اي اصفيا، فرياد رس يا مصطفيٰ!
عرش کان وٺي زمين جي هيٺئين حصي تائين سڀ شيون، روح الامين
جبرئيل عليه السلام به اوهان جي لاءِ اي پلا پيدا ٿيو، اي مصطفيٰ ﷺ منهنجي
دانهن ٻڌ.

هر تو شفيع المذنبين، هر رحمت للعالمين،
اي مرتضيٰ اي مجتبيٰ، فرياد رس يا مصطفيٰ!
اوهان گنهگارن جي شفاعت ڪندڙ، پڻ جهانن لاءِ رحمت آهيو. اي
برگزیده ۽ اي پلا اي مصطفيٰ ﷺ منهنجي دانهن ٻڌ.

جز تو وسيله نيست کس، بهر خدا فرياد رس!
سلطان تخت اجتبا، فرياد رس يا مصطفيٰ!
اوهان کان سواءِ ڪو وسيلو نه آهي، خدا جي واسطي دانهن ٻڌ. اي

— مخدوم محمد هاشم نثري: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

پلائيءَ جي تخت جا بادشاهه! اي مصطفيٰ ﷺ منهنجي دانهن ٻڌ.
اي گوهر درج حيا، و اي اختر برج وفا،
برهان تخت اصطفا، فرياد رس يا مصطفيٰ!
اي حياءَ جي صندوق جا گوهر ۽ وفاداريءَ جي برج جا ستارا، پلائيءَ
جي تخت جا دليل، اي مصطفيٰ ﷺ منهنجي دانهن ٻڌ.
اي رهنمائي مومنان، اي حاجت روائي مسلمان،
مڪرم معظم مهتدي، فرياد رس يا مصطفيٰ!
اي مومنن کي وات ڏيکاريندڙ، مسلمانن جي حاجت پوري ڪندڙ عزت
وارا، تعظيم وارا، هدايت جا صاحب، اي مصطفيٰ ﷺ منهنجي دانهن ٻڌ.
اي بهتر از بهتران، و اي مهتر از مهتران،
اي اتقيا و مرتجي، فرياد رس يا مصطفيٰ!
اي پلن کان پلا، اي سُنن کان سُنّا، اي پرهيزگارن ۾ اميد رکيل، اي
مصطفيٰ ﷺ منهنجي دانهن ٻڌ.
اي دستگير افتادگان، اي چاره بيچارگان،
بدرالجي شمس الضحي، فرياد رس يا مصطفيٰ!
اي ڪريلن جو هٿ وٺندڙ ۽ بيچارن جا سهارا، اونهائيءَ ۾ ڇمڪندڙ
چوڏهينءَ جا چنڊ، ڪچڙي منجهند جا سج، اي مصطفيٰ ﷺ منهنجي دانهن
ٻڌ.
اي ميوه باغ امان، اي طوطيءَ سبب مٿان،
اي صاحب نور الهدى، فرياد رس يا مصطفيٰ
اي امت جي باغ جا ميوا، اي قرآن ڪريم جا طوطا، اي هدايت جي نور
جا صاحب، اي مصطفيٰ ﷺ منهنجي دانهن ٻڌ.
نور نهال دولتي، نور بهار ملتي،
اي حرمت باغ صفا، فرياد رس يا مصطفيٰ!
اوهان دولت جي وجود ۽ ملت جي بهار جا نور آهيو ۽ اي صفائيءَ جي
باغ جي عزت، اي مصطفيٰ ﷺ منهنجي دانهن ٻڌ.
منصور ممدوح بدر، صادق خبر نيكو سير،
خورشيد حق احسن لقاء، فرياد رس يا مصطفيٰ!
بدر جي جنگ ۾ مدد ڪيل، ساراهيل ڳالهه جا سچا، سهڻي سيرت
وارا، حق جا سج، سهڻي ديدار وارا، اي مصطفيٰ ﷺ منهنجي دانهن ٻڌ.

— مخدم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

اي مقصد اقصي همم، عالي مقام ذي الكرم،
اي دردمندان را دوا، فرياد رس يا مصطفي!
اي همتن جي نهايت جا مقصد، متانهين مقام وارا كرم جا صاحب، اي
درد وارن دردن جي دوا، اي مصطفي ﷺ منهنجي دانهن ٻڌ.
اي شاه اسرار قدم، وي ماه انوار حكم،
برعاصيان لطف خدا، فرياد رس يا مصطفي!
اي قديم اسرارن جا بادشاه ۽ اي حڪمتن جي نور جا چنڊ، گنهگارن
تي الله جا لطف، اي مصطفي ﷺ منهنجي دانهن ٻڌ.
اي نور صدق جان و دل، نور حديقہ آب و گل،
اي صاحب جود و سخا، فرياد رس يا مصطفي!
اي ساه ۽ دل جي سچائيءَ جا نور، پاڻي ۽ مٽي جي باغ جا نور، كرم
۽ سخاوت جا صاحب، اي مصطفي ﷺ منهنجي دانهن ٻڌ.
اي روشني عاصيان، نور خدا بر تو عيان،
اي نص ختم انبيا، فرياد رس يا مصطفي!
اي گنهگارن جي لاءِ روشني، تنهنجي اڳيان الله تعاليٰ جو نور ظاهر آهي.
اي دنيا تي نبين جي اچڻ جي ختم ٿيڻ جا نص، اي مصطفي ﷺ منهنجي دانهن
ٻڌ.

بهر ابوبڪر تقي، بهر عمر شاه نقي،
از بهر عثمان ذوالحيا، فرياد رس يا مصطفي!
حضرت ابوبڪر صديق پرهيزگار جي واسطي، حضرت عمر شاه صفائي
واري، حضرت عثمان حياءَ واري جي واسطي، اي مصطفي ﷺ منهنجي دانهن
ٻڌ.

بهر علي المرتضيٰ، بهر حسن ذوالمجتبيٰ،
بهر حسين شه ڪربلا، فرياد رس يا مصطفي!
حضرت علي المرتضيٰ جي واسطي، حضرت امام حسن پلاين جي صاحب
جي واسطي، ڪربلا جي شاه حضرت حسين جي واسطي، اي مصطفي ﷺ
منهنجي دانهن ٻڌ.

حرمت همه اصحابها، حرمت همه احبابها،
لطف بحال زار ما، فرياد رس يا مصطفي!
سڀني اصحابن سڳورن رضي الله عنهم ۽ سڀني پيارن جي مهاڀي، اسان

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

جي ڏکويل حالت تي ڪو لطف فرماء، اي مصطفيٰ سید منهنجي دانهن ٻڌ.
اي حضرت سيد رسل، و اي مهدي و هادي سبل،
و اي ختم سورة اصفيا، فرياد رس يا مصطفيٰ!
اي حضرت رسولن سڳورن جا سردار ۽ اي هدايت وارا حق جي واٽن ڏي
هدايت ڪندڙ ۽ اي پلارن جي سورة جي پڄاڻي، اي مصطفيٰ سید منهنجي
دانهن ٻڌ.

ملڪ و فلڪ از نور او، صافين شد مسرور او،
و اي آفرينش را سزا، فرياد رس يا مصطفيٰ!
ملائڪ ۽ آسمان اوهان جي نور مان آهن ۽ اي پيدا ٿيڻ جا سبب، اي
مصطفيٰ سید منهنجي دانهن ٻڌ.

اي نور حق پيدا ز تو، اي ديده دل بينا ز تو،
اي مالڪ هر دو سري، فرياد رس يا مصطفيٰ!
اي اها ذات، حق جو نور اوهان مان ظاهر آهي ۽ دل جي نگاهه اوهان
جي صدقي روشن آهي. اي ٻنهي جهانن جا مالڪ، اي مصطفيٰ سید منهنجي
دانهن ٻڌ.

باغ فصاحت را کلي، اي مرشد پير ولي،
بهر تو شد ارض و سما، فرياد رس يا مصطفيٰ!
اي فصاحت جي باغ جا گل، پيرن ۽ ولين جا مرشد، اوهان لاءِ زمين ۽
آسمان پيدا ٿيا. اي مصطفيٰ سید منهنجي دانهن ٻڌ.
اين هاشم مسڪين گدا، گفته ثنا بي انتهائي،
يا مرحبا يا مرحبا، فرياد رس يا مصطفيٰ!
هن هاشم مسڪين گداگر ثنا چوڻ ۾ پنهنجي طرفان انتها ڪئي آهي.
مرحبا، اي مصطفيٰ سید منهنجي دانهن ٻڌ.

(ج) سنڌي شاعري

مخدوم صاحب جي مادري ٻولي سنڌي هئي، ان ڪري سندس سنڌي
شاعري عربي ۽ فارسي ڪلام کان زياده آهي. سندس سنڌي ۾ لکيل سڀ
جا سڀ ڪتاب سنڌي نظم ۾ آهن. مخدوم صاحب جي دور ۾ سنڌي نشر
لکڻ جو رواج ٻنهي ڪونه هو ۽ جيڪڏهن هو، ته به تمام گهٽ ۽ هينئر اڻ
لي آهي. تنهنڪري پاڻ جيڪي ڪتاب لکيائين، سي سڀ جهوني نموني واري

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

سنڌي نظم ۾ آهن. ان کان سواءِ مخدوم صاحب جي دور کان اڳ جا ڪي منظوميا هئا، يا خود ٺٽي جي عالمن: ميون ابوالحسن ۽ ميان ضياءُ الدين ٺٽوي به سنڌي نظم ۾ رسالا جوڙيا هئا، جن ۾ ديني مسئلن کي آسان نموني ۾ سمجهايو ويو هو. تنهنڪري مخدوم صاحب به نو مسلم ۽ عام ماڻهن جي فائدي، سهنجائي، پلائي ۽ سمجهاڻيءَ خاطر سنڌي نظم ۾ ڪتاب لکيا. سندس عربي ۽ فارسي ڪتاب ته عالمن ۽ فاضلن جي اکين جو نور ۽ دل جو سرور بنيا. باقي عام ماڻهن لاءِ سندس منظوم سنڌي ڪتاب ايتري قدر ته مقبول ٿيا، جو مدرسن ۽ مڪتبن ۾ ابتدائي طور پڙهايا ويندا هئا. اڃا تائين هر جاءِ تي مخدوم صاحب جي انهن منظوم سنڌي ڪتابن جو پڙاڏو ۽ اثر جاري آهي.

مخدوم صاحب جي زماني ۾ ڊگهن نظمن جو رواج ٿيو. جن کي ”نظم معري“ يا ”ڪَبيت“ واري شاعري چيو ويندو آهي، جنهن ۾ اڪثر الف اشباع وارو قافيو استعمال ٿيندو آهي. مخدوم صاحب جي شاعري ان نوعيت واري آهي، جنهن ۾ اصطلاح ۽ محاورا لاڙي سمايل آهن. مخدوم صاحب جا سنڌي نظم ۾ ڌڙن کان وڌيڪ ڪتاب لکيل آهن. انهن ڪتابن تي تبصرو ۽ تعارف ڪتابن واري باب ۾ آيل آهي. هيٺ مخدوم صاحب جي نموني طور سنڌي شاعري درج ڪجي ٿي:

هئي هئي حياتي ڏينھڙا تو وساري ويا
عمر گذاري عيش ۾ هاريئي هميشا
اجل اوڏو آئيو جيئن جاءِ نه ڪا
ووءِ ووءِ وتين ويسرو اسونهن اڀاڳا
سنجھي صبح سمھين ائين اويلا
توڪي تات نه تند جي ڪٽڻ جي نه ڪرا
جن ڪٽيو ڪالهه هي سرها سي ٿيا
جتي محشر ماڳ ۾ لکين لک مڙندا
دائما دنيا نه رهي باقي منجهه بقا
جيئن ڄال نه نبھي آدم جي ويا
ساڻي سمر ڪر تون ساري سفر لاءِ
ڀانئين جان ڀاڳ مڙان مهندا محمدا!

پر ٻر ٻڌو جندڙو ڏوهن ڌار مڪا
 گوندر مٿي هينئڙي وڌي وڻ ٿيا
 هئي هئي هنجون هاريان ٻڙيان ٻڙ ٻڙها
 مون کي وسيلو ناهه ڪو توريءَ رحيم
 سڪ نه ساريان سپرين طاقت توارا
 ٻڌندي پاڪاريان دانهون ڪريان دردا
 سڻي سڏ سوالي جا سڃاها ٻاجها
 هادي ڪر ”هاشم“ ڏونهن نظر مهر منجها
 پلو پڪيڙي پٽو مهندا محمد! (2)

(د) مخدوم صاحب ۽ شاهه لطيف جي سنڌي شاعري:

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائي هڪڙي دور جا چمڪندڙ چنڊ آهن. مخدوم صاحب عالمن جو اڳواڻ هو. ته شاهه صاحب صوفين جو سرواڻ آهي. مخدوم صاحب علم ۽ قلم جي ذريعي سنڌ واسين جي خدمت ٿي ڪئي. ته شاهه صاحب الاهي اسرار پنهنجي ڪلام ۾ سمائي، سنڌ وارن کي حق جو پيغام ٿي پهچايو ۽ غافلن کي بيدار پئي ڪيو. جيئن ته مخدوم صاحب ۽ شاهه صاحب ٻئي شاندار شاعر ۽ قوم جا همدرد ۽ گهڻگهرا هئا. پنهنجي پنهنجي علم ۽ قلم، فڪر ۽ فهم ذريعي سنڌ کي واسيو، سرهو ۽ سرهو ڪيو. پنهنجي شاعرن جو تعلق اهڙي دور سان آهي. جنهن دور ۾ سنڌي ٻولي آسري نِسري رهي هئي. اڳتي هلي الف-بي جي نئين ترتيب سان سنڌي ٻولي نظم ۾ شاهوڪار بني. اڳ جي ڀيٽ ۾ وڌي ويجهي وڻ ٿي. گلن ٻوٽن سان سينگارجي ثمر آور ثابت ٿي. ادبي تاريخ ۾ اهو ڪلهوڙن جو دور هو، جنهن کي سنڌي ٻوليءَ جو ”سونهري دور“ سڏيو وڃي ٿو. ان دور جي اڪثر سنڌي شاعرن جي ٻولي، فني سٽاءَ ۽ اصطلاحن محاورن ۾ هڪجهڙائي ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

ان علم پرور دور ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائي نج سنڌي شاعري ۽ ادبي ٻوليءَ جو شهنشاهه ٿي اُڀريو. اهڙيءَ ريت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي سنڌي شاعري ۽ ٻولي به ڏاڍي ٻاجهاري آهي. مخدوم صاحب لاڙ جي ڏن يعني علمي شهر ٺٽي ۾ ٿي رهيو، ته وري حضرت شاهه صاحب اُتر جي ڀيٽ ۾ لاڙ کي ويجهو هو. کيس لاڙ سان لئون لڳل هئي. پاڻ هميشه لاڙ تان ڀيرا

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ڪندو رهيو هو. سندس ڏاڏي شاه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي زيارت گاه ”بلڙي“ ۾ آهي. پاڻ ملتان مان ڪاشي آڻائي سندس روضو مبارڪ ۽ ان سان گڏ مسجد به جوڙائي هئائين. شاه صاحب جون لاڙ ۽ خاص ڪري نٿي جي اهل الله درويشن سان جهجهيون روح رهاڻيون رهنديون هيون. اهوئي سبب آهي جو شاه جي ڪلام ۽ ٻوليءَ تي لاڙ جو سوايو اثر رهيو آهي. ٻئي طرف مخدوم صاحب به لاڙ ۽ نٿي جي عالمن جو اڳواڻ ۽ شاعرن جو سرواڻ هو. پاڻ عربي ۽ فارسيءَ جو زبردست عالم هوندي به، ان وقت سنڌي ٻوليءَ جي اهميت کي محسوس ڪندي، پنهنجي مادري زبان ۾ ٻارهن ڪتاب لکيائين. شاه عبداللطيف جي شاعريءَ جي ٻولي عوامي ۽ نج ادبي رنگ جي آهي. مخدوم صاحب ديني مسئلن کي سنڌي ٻوليءَ ۾ سموهيو، پر ان سان گڏ شاه صاحب وانگر سنڌي ٻوليءَ ۾ ادبي چاشني ۽ عوامي رنگ به رچائيندو آيو. هڪ طرف شاه صاحب رات ڏينهن سير سفر ڪري، وطن جي واڻهن ۽ واندين، وسندين ۽ شهرن جو گهرو مطالعو ڪري مشاهدو ٿي ماڻيو. مختلف طبقن ۽ ڌنڌن وارن ماڻهن سان ملي ٻوليءَ جو خزانو محفوظ ٿي ڪيو ۽ ٻوليءَ کي مايدار ٿي بنايو. ٻئي طرف مخدوم صاحب جنهن جو عربي ۽ فارسي جي ڀرپور دور ۽ نٿي جهڙي علمي شهر سان واسطو هو. اتي عربيءَ جا وڏا عالم ۽ فارسيءَ جا صاحب ديوان شاعر رهندا هئا. رات ڏينهن وعظ نصيحت، درس تدريس سان گڏ فتويٰ نويسي، عام ماڻهن جا فيصلا ۽ ديني مسئلا به حل ڪندو هو. وقت جي عالمن سان علمي ۽ قلمي مقابلا به جاري رکندو آيو. مخدوم صاحب ٽن سون کان وڌيڪ عربي ۽ فارسي ۾ ڪتاب لکيا. عربي ۽ فارسي جو شاعر به هو. ايڏين مصروفين هوندي ۽ رات ڏينهن عربي ۽ فارسي ٻولي سان واسطو رکڻ جي باوجود ان دور جي ۽ شاه لطيف جهڙي نيٺ سنڌي نموني ۾ شاعري ڪرڻ کي ادبي ڪرامت چئي سگهجي ٿو. جيتوڻيڪ اهو مشڪل مسئلو آهي ته نج مذهبي شاعريءَ ۾ به ادبي رنگ ڀرڻ ۽ ٻوليءَ کي رس ڀريو ۽ میناج وارو بنائجي، پر مخدوم صاحب گهڻي حد تائين ان ۾ ڪامياب ويو آهي. ان فرق ۽ لاڙي جي ڪري شاه صاحب ۽ مخدوم صاحب جي سنڌي شاعري ۽ ان ۾ ڪتب آندل ٻوليءَ جي ڀيٽ ڪري نٿي سگهجي. ان دور ۾ يا پوءِ ڪو شاعر شاه صاحب سان برميچي نه سگهيو آهي.

پر تنهن هوندي به مخدوم صاحب نظم ۾ ڪٿي ڪٿي اهڙا لفظ جڙيا ۽

—— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون ——

ٻويا آهن ۽ ڪيترين جاين تي اهڙيون سٽون سمايون آهن، جي هوبهو شاه لطيف جي ٻوليءَ جون سڪون ٿيون لاهين ۽ ان دور جي باجهاري ٻوليءَ جي عڪاسي ٿيون ڪن. لفظن ۽ معنيٰ جو مفهوم به جزوي ڦيرڦار سان هوبهو شاه لطيف جي شعرن سان ملي جلي ٿو.

شاه لطيف:

ڇڱا ڪن ڇڱايون، مٺايون مٺن،

جو وڙ جڙي جن سين، سو وڙ سيئي ڪن.

مخدوم صاحب:

بچڙن ڪم بچڙايون، ڇڱايون ڇڱن،

جو وڙ جڙي جن سين، سو وڙ سيئي ڪن.

شاه لطيف:

ٿورا نه ٿورا، مون تي ماروئڙن جا،

پلائيون ۽ پيرا، ڳڻي ڳڻينديس ڪيترا.

مخدوم صاحب:

تنين مٿو ناه ڪو، اپرا اڳانجهڙا،

ڳڻي ڳڻيان ڪيترا، ڪنڌي جنين نه ڪا.

شاه لطيف:

کڻي نيڻ خمار مان، جان ڪيائون ناز نظر،

سورج شاخون جهڪيون، ڪوماڻو قمر،

تارا ڪتيون تائب ٿيا، ديڪيندي دلبر،

جهڪو ٿيو جوهر، جانب جي جمال سين.

مخدوم صاحب:

سڄڻ صورت سهڻو، سرهو سينڻا،

جوت نه ذري جيتري، چنڊ چوڏهين ماه،

ڏسي منهن محبوب جو، تارا شرمڻا،

سڄ، چنڊائي سهڻو، خاصو خير وري.

شاه لطيف:

مهڙ مڙني مرسلين، سرس سندس شان،

اي آڳي جو احسان، جنهن هادي ميڙيم ههڙو.

مخدوم صاحب:

مهر مڙني مرسلين، مشفق مجتبيٰ،

لال لاکيڻو لکڻين، نبي نور هدي.

شاه لطيف:

ستر ڪج ستار، آئون اگهاري آهيان،

ڍڪج ڍڪڻهار، ڏيئي پاند پناه جو.

مخدوم صاحب:

عيب منهنجا ڍڪڻين، ستر ساڻ سچا،

اوگڻ ڪج م پڌرا، آگا عاصين جا.

شاه لطيف:

جڏهانڪر ٿيام، ساڃا، سپرين سين،

تڏهانڪر تر جيترو، ويل نه وسريام،

اندر روح رهيام، سڄڻ اوطاقون ڪري.

مخدوم صاحب:

سڄڻ رهيام روح م، اندر اوتارا،

آهيم سهد سرير م، گهڻو اپارا.

هي چند مثال شاه صاحب جي رسالي (مرتب: غلام محمد شاهواڻي) ۽

مخدوم صاحب جي ڪتاب ”قوت العاشقين“ مان ورتا ويا آهن. جيڪڏهن

مخدوم صاحب جي سڀني سنڌي تصنيفات مان شاه صاحب جي رسالي سان

تقابلي مطالعو ڪجي، ته گهڻوئي هڪ جهڙو لفظي ۽ معنوي مواد سامهون اچي

سگهي ٿو ۽ سنڌي ٻوليءَ جي علمي ۽ ادبي اهڃاڻن بابت اضافو پڻ ٿي سگهي

ٿو.

حوالا

(۱) مير علي شير ”قانع“ نثوي؛ ”مقالات الشعراء“ (فارسي)، ص ۸۴۲

(۲) مخدوم محمد هاشم نثوي؛ ”قوت العاشقين“ (سنڌي)، مرتب: خانبهادر محمد صديق

ميمڻ، ص ۴-۶

ايضا ”مدح نامه سنڌ“ (فارسي) مترجم: مولانا محمد اديس ڏاهري، شاه نور جهانپان

ساهواڻي غلام محمد؛ ”شاه جو رسالو“

باب انون

مخدوم صاحب بحیثیت تنقید نگار

سنڌي ٻوليءَ جي شروعاتي تاريخ، قدامت، صورتخطي، خطاطي ۽ لکت جي مختلف مرحلن کي سمجھڻ، برکڙ پروڙڻ ۽ سهڙي سموهي گڏ ڪرڻ لاءِ وقت بوقت لسانيات جي ماهرن ۽ سنڌي ٻوليءَ جي محققن پاڻ پئي ٽوڙيو آهي. تحقيق دوران مختلف نظريا قائم ڪري، نتيجا پئي اخذ ڪيا آهن. ان ڏس ۾ تازو سنڌي ٻوليءَ جي عظيم محقق، محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ”سنڌي صورتخطي ۽ خطاطي“ بابت جديد تحقيق سامهون آئي آهي. ان ڪري سنڌي ٻوليءَ کي دور- وار سمجھڻ لاءِ آساني پيدا ٿي آهي. ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو:

”سنڌي ٻولي ڏکڻ ايشيائي ننڍي کنڊ جي قديم ترين ٻولين مان هڪ آهي. تاريخي طور تي اها سنسڪرت کان اڳ واري دور جي ٻولي آهي، جيڪا سنڌو ماڻھو جي ڪنهن مقامي پراڪرت يا پراڪرتن مان اُسري. ’مئن جي ڌڙي‘ واري قبل از تاريخي دور جي ٻوليءَ کي ’سنڌ جي ٻولي‘ چئي سگهجي ٿو. پر ’سنڌي ٻولي‘ گهڻو پوءِ اُسري. عيسوي پنجين صدي کان يارهين صدي واري عرصي ۾ يعني راءِ گهراڻي، برهمڻ گهراڻي ۽ پوءِ عرب- اسلام حڪومتن واري دور ۾ سنڌ اندر سياسي ۽ انتظامي مرڪزيت جي ڪري، سنڌ جي جدا جدا ڀاڱن ۾ هلندڙ ’مقامي محاورن ۽ ٻولين‘ ۾ وڌيڪ مرڪزيت پيدا ٿي، جيڪا هڪ عام فهم سنڌي ٻولي جي اوسر لاءِ ڪارگر ثابت ٿي. عرب- اسلامي دور ۾ سنڌي ٻولي جي تاريخي اوسر جا وڌيڪ پڪا پختا حوالا ملن ٿا.

هن دور ۾ عربيءَ سان گڏ سنڌيءَ کي اهميت حاصل ٿي. جو نئين اسلامي معاشري ۾ عربن ۽ سنڌين جي گڏيل رهڻي ڪهڻي سبب بڻي هڪٻئي جي ٻولي سمجهندا رهيا ۽ ڳالهائيندا رهيا. چوٿين صدي هجري (ڏهين صدي عيسوي) ۾ جڏهن ڪي عرب عالم ۽ سياح سنڌ ۾ آيا ته هنن سنڌي ۽ عربي ٻئي ٻوليون سنڌ ۾ عام رائج ڏٺيون... عربن جي دور کان پوءِ سومرن وارو دور (۱۰۵۰ع / ۱۳۵۰ع) عام فهم سنڌي ٻوليءَ جي تعمير ۽ توسيع وارو دور هو، جنهن ۾ سنڌي، سنڌ جي ڏکڻ-اڀرندين ڀاڱي کان اڳتي ويندي ڪڇ تائين رائج ٿي. هن دور ۾ سنڌيءَ ۾ وڌندڙ بياني صلاحيت سببان، ٻوليءَ جي عوامي روايت واري ادبي ذخيري ۾ وڏو واڌارو ٿيو. قصا اسريا ۽ مشهور ٿيا ۽ ڳاهن سان ڳالهيون ڳايون ويون. ان بعد سمن جي دور (۱۲۵۹ع / ۱۵۲۰ع) ۾ وچولي سنڌ جي سمن جي قبيلن جي نج سنڌي ٻولي، معياري سنڌي ٻوليءَ جي صورت ۾ ترقي پذير ٿي ۽ سنڌي ٻوليءَ جون سرحدون وسيع ٿيون. سنڌي نثر ۾ وڌندڙ بياني قوت سببان قص خوانيءَ جو فن وڌيو ۽ شعر ۾ سنڌي بيت هيئت ۽ فن جي لحاظ سان قاضي قادن جي ڪلام ۾ پنهنجي تڪميلي صورت کي پهتو. ارغونن، ترخانن ۽ مغلن وارو دور (۱۵۲۰ - ۱۶۱۸ع) سنڌ ۾ فارسي زبان جي اوسر ۽ عروج وارو دور هو، مگر سنڌي پنهنجي تاريخي ۽ ارتقائي اعتبار سان اهڙي اعليٰ سطح تي پهچي چڪي هئي، جو باوجود فارسيءَ جي عمل ۽ اثر جي سنڌيءَ جي انفراديت ۽ افاديت قائم رهي. هن دور (۱۵۹۰ - ۱۶۱۸ع) جي آخر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي علمي تاريخ ۾ هڪ وڏو انقلاب آيو. جو سنڌ جي سڄاڻ عالمن ۽ استادن هڪ خاص تعليمي نظريي ۽ تعليمي تحريڪ جو بنياد وڌو، ته ٻارڙن کي بنيادي تعليم سندن مادري زبان سنڌي ۾ ڏني وڃي، ته جيئن هو سولائيءَ سان مڪتبي تعليم پوري ڪري سگهن. هن تحريڪ هيٺ نه فقط مڪتبي سطح تي سنڌيءَ ۾ پڙهائيءَ جو سلسلو شروع ٿيو، پر ان لاءِ سنڌيءَ ۾ درسي مواد مهيا ڪرڻ جي شروعات ٿي. ان بعد آخري مغلن، عباسي ڪلهوڙن ۽ ٽالپر اميرن واري دور

(۱۶۸۰-۱۸۶۰ع) ۾ سنڌي زبان ذريعي بنيادي تعليم ڏيڻ واري تحريڪ جا بنياد مضبوط ٿيا. معياري درسي ڪتاب 'ابوالحسن جي سنڌي' جي عام مقبوليت سان سنڌيءَ ۾ تعليم ڏيڻ واري تحريڪ ڪامياب ٿي. 'سنڌي' جي خاص نالي سان وڌيڪ درسي ڪتاب شايع ٿيا ۽ سولي سنڌيءَ ۾ ڪتاب لکڻ جو نظريو عام ٿيو. ان سان گڏ هن دور ۾ سنڌي آساني (ڪلاسيڪي) شاعريءَ جي عمارت اڏجي راس ٿي ۽ سنڌي بيتن ۽ واين جا ذخيرا 'رسالو' جي خاص نالي سان صورت پذير ٿيا. هن دور ۾ اعليٰ فڪر وارا وڏا عارف ۽ ديدار ور داناءُ ۽ شاعر سامئا، جن پنهنجن سنڌي بيتن ۾ اعليٰ انساني اخلاق ۽ ڪردار جا سبق سمجهايا. " (۱)

سنڌي ٻولي ۽ صورتخطيءَ جي هن تاريخي پس منظر کان پوءِ اسان مخدوم صاحب جي همعصر ڪلهوڙا دور تي اچون ٿا. هي ٻارهين صدي هجري فارسي ادب سان گڏ سنڌي ٻولي جي آبپاريءَ جو دور رهيو آهي. تاريخ ۾ ٻارهين صدي هجريءَ کي سنڌي علم ۽ ادب جو "سونهري دور" چيو وڃي ٿو. هڪ طرف صوفي شاه عنايت سر ڏيئي سرهو ٿيو ۽ شاه عبداللطيف ڀٽائي تن تسبيح، من مٿيو، دل دنورو ڪري سنڌ جي چيبي چيبي، هر وسندي ۽ واهڻ، ٿر ۽ بر ۾ وحدت جي وائي ۽ روحاني رمزن سان وڻ ٿڻ واسي ڇڏيا. سچل سرمست وري السني اسرار آلاپي، جهر جهنگ کي سرمست بنائي ڇڏيو. ٻئي طرف سنڌي علم ادب جي محسنن: ميون ابوالحسن سنڌي، مخدوم ضياءُ الدين، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم عبدالله نرئي وارو ۽ مخدوم عبدالرحيم گرهوڙيءَ سنڌي ٻوليءَ ۾ ديني ادب جا ڪيئي ڪتاب تحرير ڪيا.

بهرحال، سنڌي ٻوليءَ جي انهن سڀني محسن بزرگن سنڌي علم ۽ ادب جي گلشن کي سرسبز ۽ شاداب بنايو، جنهن جي سڳند ۽ سرهاڻ ڏيس پرديس کي سرهو بنائي ڇڏيو. هر هڪ عالم ۽ فاضل، صوفي ۽ عارف، سخي ۽ سورهيه، اديب ۽ شاعر پنهنجي ذات ۽ ڏانءَ، وس ۽ وت آهر رت ست ڏيئي، نور نچوئي، قلم هلايو ۽ سنڌي علم ادب سان پال پلايا. انهن سنڌ جي عالمن ۽ اديبن سنڌي ڪتاب لکي عام ماڻهن کي علم سان روشناس ڪرايو. ٻئي طرف سنڌي علم ادب ۾ وڏو بنيادي ڪم ڪري ويا. اهڙن برک بزرگن ۾ سنڌ جو لائبريري عالم مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سرفهرست

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

آهي. جنهن سنڌي ٻولي تي پهرين اصلاحي ۽ تعميري تنقيد ڪري، تحقيق جو دروازو کوليو.

سنڌي ٻوليءَ ۾ جيڪي اڳاٽو ديني ادب محفوظ رهيو آهي، ان جا ٻه دور رهيا آهن. مشهور نظريو هي آهي ته يارهين صدي هجري (سترهين صدي عيسوي) ۾ سنڌ جي سڄاڻ عالمن ۽ استادن، عربي ۽ فارسيءَ بدران مادري زبان سنڌيءَ ذريعي مڪتبي تعليم ڏيڻ جو نظريو قائم ڪيو. پهرئين دور ۾ سنڌيءَ ۾ ننڍا ننڍا عام فھر ۽ آسان رسالا منظوم ڪيا ويا. ٻئي دور ۾ تفصيلي درسي ڪتاب تيار ڪيا ويا، جن جي ابتدا ٺٽي جي عالم ۽ استاد ميوڻ ابوالحسن جي لکيل ڪتاب ”مقدمة الصلوة“ (نماز جي سمجھائي لاءِ مهاڳ) سان ٿي. جيئن ته هي ڪتاب سنڌيءَ ۾ لکيو ويو هو، ان ڪري مصنف جي سولي نالي سان ”ابوالحسن جي سنڌي“ سڏيو ويو. هن ڪتاب کي سنڌي ٻوليءَ جو پهريون مشهور ريڊر چئي سگهجي ٿو.

جيتوڻيڪ ابوالحسن جي ”مقدمة الصلوة“ سنڌي (يارهين صدي هجري/سترهين صدي عيسوي) کان به غالباً هڪ ٻه صديون اڳ سنڌ جي اڳين عالمن ۽ استادن فارسيءَ بدران مادري زبان سنڌي ۾ مڪتبي تعليم ڏيڻ واري اصول ۽ نظريي تحت لکيا. ان پهرئين دور ۾ جيڪي ننڍا ننڍا رسالا سنڌي ۾ منظوم ڪيا ويا، تن مان اوڻيتاليهه منظوم ڪتابن جو قلمي ذخيره حسن اتفاق سان سلامت رهيو، جيڪو عزت بن سليمان نالي هڪ ڪاتب سن ۱۰۲۷ھ - ۱۰۴۹ھ وارن سالن ۾ اٿاريو. اهو ذخيره ساڍن ٽن سؤ سالن کان اڳ واري سنڌي ٻولي ۽ صورتخطيءَ ۾ تصنيف ٿيل آهي، جنهن مان ان وقت جي سنڌي ٻولي جي سٽاءُ، لغات ۽ اوسر تي روشني پوي ٿي. خوش قسمتيءَ سان اهي اڳاٽا اوڻيتاليهه سنڌي منظوميا محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي ڪن جهونن ڪتبخانن مان دستياب ٿيا، جنهن محنت ڪري موجوده صورتخطيءَ ۾ آڻي مرتب ڪري، نئين سر ڪتابي صورت ۾ شايع ڪرايا آهن.⁽²⁾

بهرحال، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي دور ۾ سنڌيءَ ۾ خاص ڪري لاڙ ڀٽ ننگر ٺٽي ۾ ابوالحسن جو اهو ڪتاب ”مقدمة الصلوة“ مڪتبن ۽ مدرسن ۾ ابتدا طور پڙهايو ويندو هو. اهو ڪتاب ان وقت جي مروج آسان سنڌي ۾ هجڻ ڪري ايترو ته مقبول ٿيو، جو مدرسن ۾ ابتدائي طالب علمن کي پڙهايو ويندو هو ۽ عام مطالعي لاءِ به فائدي وارو هو. خود مخدوم

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

محمد هاشم جهڙو عالم ۽ فاضل به پنهنجي مدرسي ۾ ان ڪتاب کي پاڙهندو هو. مخدوم صاحب ”مقدمة الصلوة سنڌي“ جي اهميت جي پيش نظر سڀ کان پهريائين ان جي تحقيقي ۽ تنقيدي مطالعي ڏانهن توجهه ڏنو.

جيئن ته علم وسيع آهي. انسان سهو، خطا ۽ نسيان جو گهر آهي. ان ڪري ابوالحسن ٺٽويءَ کان جن مسئلن ۾ ڪي اوڻائون رهجي ويون ۽ مسئلا تحقيق طلب هئا، انهن جي اصلاح ۽ تنقيد واسطي ۽ حق ۽ حقيقت جي اظهار خاطر مخدوم محمد هاشم ان ۾ ڪجهه بيت وڌايا ۽ ”اصلاح مقدمة الصلوة“ نالي فارسي ۾ رسالو لکيو. اها سنڌي ٻولي جي مشهور ۽ مقبول منظوم ڪتاب تي پهرئين اصلاحي تنقيد ۽ تحقيقي ڪوشش هئي، جيڪا خالص اصلاحي، تعميري ۽ تحقيقي نوعيت جي هئي. مخدوم صاحب جي اها اصلاحي تنقيد فارسيءَ ۾ هئڻ ڪري ۽ عام ماڻهن کي گهٽ فائدي پوڻ سبب آساني خاطر اڳتي هلي پاڻ ان جو سنڌي ۾ ترجمو به ڪيائين. مخدوم صاحب ان سلسلي کي اڃا به وڌايو ۽ ڏن ڪن سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتاب لکيائين.

مخدوم صاحب جي ان ابتدائي اصلاحي تنقيد کان بعد علمي حلقن خاص ڪري ننگر ٺٽي جي عالمن ۾ تحقيقي ۽ تنقيدي مطالعي جو جذبو جاڳيو. اهڙيءَ طرح مخدوم صاحب جي ٻئي همعصر بزرگ حاجي محمد قائم ٺٽويءَ وري ابوالحسن سنڌي جي حمايت ۽ تائيد ۾. مخدوم محمد هاشم جي جواب ۾ هڪ رسالو عربي زبان ۾ ”الردعلي اصلاح مقدمة الصلوة“ نالي لکيو. اهڙيءَ ريت مخدوم صاحب جي اصلاح جي ڪري علمي ۽ تحقيقي بحث شروع ٿيو.

مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي ان علمي بحث بابت لکي ٿو:

”مخدوم محمد قائم سنڌي پنهنجي انهيءَ رسالي ۾ ’مقدمة الصلوة‘ جا اهي سنڌي بيت نقل ڪندي انهن جي عربيءَ ۾ تشريح ڪئي آهي ۽ ويو آهي مخدوم محمد هاشم کي جواب ڏيندو.

هن رسالي ۾ حمد ۽ صلوة کان پوءِ مصنف هن طرح ڪتاب جو تعارف ڪرائي ڏنو آهي. پڄاڻان حمد ۽ صلوة جي الله القائم جي ڪلام ۽ نبي الله الدائم جي حديث جو خادم محمد قائم چئي ٿو، ته سنڌي رسالو جيڪو ’مقدمة الصلوة‘ جي نالي سان مشهور آهي، جنهن کي شيخ امام سائين سڳوري مولانا شيخ ابوالحسن بن

شيخ عبدالعزيز جوڙيو آهي، تنهن جي ڪن مسئلن تي هن دور جي هڪ عالم اعتراض ڪيا ۽ اصلاح لاءِ پنهنجي طرفان ڪي بيت وڌايا. هوڏانهن انهن عبارتن تي ٻئي ڪنهن به عالم اعتراض نه ڪيو. تڏهن مون ضروري ڄاتو ته انهيءَ منظوم سنڌيءَ جو ارث بيان ڪريان، ته جيئن پڙهندڙن کي اهو پتو پوي ته معترض طرفان اهي وڌايل بيت سچ پچ اعتبار جوڳا آهن، يا مورڳو انهن ڏانهن اک ورائي واجهائڻ به نه گهرجي.

مخدوم محمد قائل سنڌي، مخدوم ابوالحسن جي حمايت ۾ جيڪو مٿيون رسالو عربيءَ ۾ لکيو، تنهن تي وري مخدوم محمد هاشم جواب ۾ هڪ ٻيو رسالو عربيءَ ۾ لکيو، جنهن جا ٻه نالا رکيائين: (الف) 'الشفاء الدائم عن اعتراض القائل' (ب) 'تنوير الاصباح علي مسالك الاصلاح'. هن رسالي جي مقدمي ۾ حمد ۽ صلوة کان پوءِ مخدوم محمد هاشم فرمائي ٿو: مون جڏهن 'اصلاح مقدمة الصلوة' جي نالي سان هڪ رسالو لکيو، ته ان دور جي هڪ عالم (مخدوم محمد قائل) جنهن کي مون سان حسد ۽ جاهليت واري حميت هئي، تنهن اهڙا اعتراض ڪيا، جيڪي انصاف جي ليکي کان لنگهيل هئا. ڏنگي واٽ ويندڙ ماڻهوءَ کان سواءِ انهن اعتراضن کي ڪوبه قبول نه ڪندو ۽ نڪي انهن تي راضي ٿيندو. تنهن ڪري مون زمين ۽ آسمانن جي مالڪ الله سبحانه و تعاليٰ تي ڀروسو رکي، انهن اعتراضن جا جواب ڏيڻ گهريا. ۱۱۴۲ھ جي آخر ۾ هن رسالي جي تصنيف ۾ شروع ٿيس ۽ ان جو نالو 'الشفاء الدائم عن اعتراض القائل' ۽ ٻيو 'تنوير الاصباح علي مسالك الاصلاح' رکيم.

مخدوم محمد قائل سنڌي، مخدوم محمد هاشم کي جواب ڏيندي هڪ حديث بابت لکيو آهي، ته شيخ (ابوالحسن) انهيءَ حديث تي واقف ٿيو هوندو. تنهن تي وري مخدوم محمد هاشم مٿئين رسالي ۾ لکي ٿو ته اهو حسن ظن آهي، پر استدلال ۾ چڱو گمان نفعو نه ڏيندو آهي. ٻيو ته شيخ ابوالحسن سنڌي جيتوڻيڪ پرهيزگار انسان هو. الله تعاليٰ اسان کي ان کان نفعو به پهچايو، پر هو علم حديث جو ڄاڻو نه هو. رڳو فارسي ڄاڻندو هو، جيئن

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

عبادات ۾ مجموعہ خاني، مجموعہ سلطاني ۽ ترغيب الصلوة فقہ جاندو هو. تنهنڪري ڪابه حديث جيڪا ڪنهن ڪتاب ۾ نه ملي، تنهن جي ثابتيءَ لاءِ رڳو اهڙي ماڻهوءَ جي قول تي ڀروسو ڪرڻ ڪوريجي جي جاريءَ کان وڌيڪ ڪمزور آهي.⁽³⁾

مخدوم محمد قائم ٺٽوي سن ۱۱۵۷ھ ۾ مديني منوره ۾ پرين جي پيرانديءَ ۾ وڃي آرامي ٿيو ۽ اهو علمي بحث، تنقيد، تحقيق ۽ سوال جواب جي ڏي وٺ جو سلسلو ختم ٿي ويو.

سنڌ جو عظيم اسڪالر، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي اصلاحي تنقيد ۽ تحقيق بابت لکي ٿو:

”بهرحال ڀلاري بزرگ مخدوم ابوالحسن سنڌيءَ جو سنڌيءَ ۾ لکيل ڪتاب ’مقدمة الصلوة‘ انهيءَ اعليٰ پائي جو ثابت ٿيو، جو سنڌ جي چوٽيءَ جي عالمن مان ٻن بزرگن مخدوم محمد هاشم (پهريان) ۽ مخدوم محمد قائم (بعد ۾) ان بابت قلم کنيو. مخدوم محمد هاشم پنهنجي طرفان اصلاح ڏئي تحقيق جو دروازو کوليو. مخدوم محمد قائم مٿس اعتراض ڪيا، جنهن جا مخدوم صاحب محمد هاشم جواب ڏنا. اهڙيءَ طرح تحقيق تي تحقيق جو سلسلو جاري ٿيو.“⁽⁴⁾

مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي اصلاح مان معلوم ٿئي ٿو ته مخدوم صاحب پهريون تنقيد نگار عالم آهي، جنهن مخدوم ابوالحسن سنڌي جي ڪتاب ”مقدمة الصلوة“ تي اصلاحي ۽ تعميري تنقيد ڪئي. الفضل للمتقدم جي اصول پٽاندڙ انهيءَ ڏس ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ کي سبقت حاصل آهي ۽ ڀلائي اڳين لاءِ آهي.

سنڌي ٻوليءَ کان سواءِ، مخدوم صاحب عربي ۽ فارسيءَ جي حوالي سان به مخدوم محمد معين ٺٽوي، مخدوم محمد حيات سنڌي مدني جي ڪتابن جو تنقيدي مطالعو ڪري، رپور اصلاحي جواب ۽ ڪتاب عربي ۽ فارسي ۾ لکيا آهن.

حوالا

- (۱) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: ”سنڌي صورتخطي ۽ خطاطي“، ص ۸-۹
- (۲) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: ”سنڌي ٻوليءَ جو اڳاٽو منظوم ذخيره“
- (۳) غلام مصطفيٰ قاسمي: ”هاشميه لائبريري“ (مقالو) ڏسو ماهوار ”نئين زندگي“
ڪراچي، آگسٽ ۱۹۵۹ع، ص ۱۹
- (۴) سيد علي محمد شاه دائري وارو: ”مصلح المفتاح“، ڏسو مقدمو: ڊاڪٽر نبي بخش
خان بلوچ، ص ۲۷-۲۸

باب نائون

مخدوم صاحب جون امتيازي خصوصيتون

مخدوم صاحب ۾ گهڻيون ئي عالمان ۽ مجاهدانه خصوصيتون هيون، جن کيس تاريخ ۾ اڄ تائين تارن ۾ چنڊ مثل روشن ۽ نروار پئي ڪيو آهي.

1. عربي، فارسي ۽ سنڌي تي عبور:

مخدوم صاحب هڪ ئي وقت عربي، فارسي ۽ سنڌي ٻولين جو ماهر نظر اچي ٿو. هن علمي ۽ پيچيده مسئلن کي نهايت چٽائيءَ ۽ دليلن سان پيش ڪيو آهي. سندس تقرير ۽ عبارت نهايت عام فهم ۽ ڀرڌلائل آهي. ان دور ۾ جيڪي به مسئلا سامهون آيا، انهن تي هن ڀرپور نموني ۾ قلم هلائي، حق جو حق ادا ڪيو. هن تنهي ٻولين ۾ شاعري به ڪئي آهي. تنهي ٻولين ۾ تقريباً ساڍا ٽي سئو ڪتاب لکيائين. سندس دور ۾ ڪنهن ٻئي اهل قلم ۽ مصنف کي ايتري ٻولين تي هڪ جهڙو عبور ۽ ڪتابن لکڻ جو امتياز حاصل ٿي نه سگهيو.

2. سنڌي تصنيفات:

مخدوم صاحب جي دور ۾ سنڌيءَ ۾ آگرين تي ڳڻڻ جيترا ڪتاب مس لکيل ۽ موجود هئا، جيئن ”مقدمة الصلوة“، ”مخدوم ضياءُ الدين جي سنڌي“ وغيره. مخدوم صاحب ان وقت به ڊزن کان وڌيڪ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتاب لکي، عام سنڌي ماڻهن لاءِ سهوليت ڪئي. اهڙيءَ طرح ماڻهن کي بنيادي ديني مسئلا سمجهڻ ۾ آساني ٿي. هن پنهنجي ديني ڀائرن کي سنڌي ٻولي- پنهنجي ٻولي، سنڌي ٻولي- سڀني ٻولي جو گويا درس ڏنو.

3. ديني علمن جي خدمت:

(الف) **قرآن ڪريم:** جيئن ته قرآن حڪيم سڀني علمن جو سرچشمو آهي. ان ڪري مخدوم صاحب قرآني علوم، جهڙوڪ: تفسير، فضائل قرآن، قرأت ۽ تجويد تي ڪافي توجهه ڏنو ۽ گڻ ڪتاب لکيا. اهڙيءَ طرح قرآن جي سنڌي ترجمي ۽ تفسير جو سنڌ ۾ بنياد رکيائين. جيتوڻيڪ برصغير ۾ قرآن جو پهريون فارسي ترجمو مخدوم سرور نوح هالائي (المتوفي: ۱۹۹۸ھ) ڪيو، پر سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ قرآن جي ترجمي ۽ تفسير جي شروعات ۽ سعادت مخدوم صاحب جي قلم سان ٿي. ان ڏس ۾ مخدوم صاحب جي لکيل ”تفسير هاشمي“ کي وڏي اهميت حاصل آهي، جيڪو سندس مادري سنڌي ٻوليءَ ۾ قرآن جي آخري سڀاري جو بهترين تفسير آهي. نماز ۾ هر ماڻهو خاص ڪري ٽيهن پاري ”عم“ جون ننڍيون سورتون پڙهي ٿو، ان ڪري مخدوم صاحب تفسير جي شروعات به ان پاري کان ڪئي.

ان وقت قرآن جو سنڌيءَ ۾ ڪوبه تفسير لکيل ۽ موجود ڪونه هو. تنهنڪري مخدوم صاحب محسوس ڪيو ته نماز ۾ قرآن شريف پڙهڻ ته نور آهي. ان جي معنيٰ ۽ تفسير سمجهي پڙهڻ ۽ ان تي عمل ڪرڻ نورِ علي نور آهي. مخدوم صاحب ان پاري جو نه صرف ترجمو ڪيو، پر پنج سؤ صفحن جو سنڌيءَ ۾ تفسير به لکيو. ۲۹ پاري ”تبارڪ الذي“ (سنڌي) ۽ سورة ”الڪهف“ (عربي) جو تفسير به مخدوم صاحب سان منسوب آهي.

بيشڪ مخدوم صاحب سنڌ ۾ پهريون شخص هو، جنهن سنڌي قوم کي قرآن شريف جي طرف پڪاريو ۽ اهو ذهن نشين ڪرايو ته ڪوبه اصول، طور طريقو ۽ نظام، جنهن جو بنياد قرآن تي رکيل آهي، اهوئي نظام ڪامياب ٿيندو، ڇو ته قرآن ۾ سڀ ديني ۽ دنياوي پلايون سمايل آهن. قرآن ئي انسانن جو رهبر اصول ۽ دستور العمل آهي.

مخدوم صاحب قرآن جو سنڌيءَ ۾ ”تفسير هاشمي“ لکي هڪ انقلابي قدم کنيو. اها سندس علم ۽ فڪر جي امتيازي خصوصيت آهي.

(ب) **حديث نبوي:** مخدوم صاحب سڄي زندگي سنتِ نبويءَ تي عامل رهيو. تفسير سان گڏ علمِ حديث جي تڪميل لاءِ پاڻ حجاز مقدس به ويو. اتان ڪامل محدث ٿي وطن وريو. سندس ڪتابن ۾ اڪثر حديثِ نبويءَ مان ئي دليل ورتل آهن. ان ڏس ۾ مخدوم صاحب ”حيات القاري باطراف البخاري“ ۽ ٻيا ڪتاب لکيا. ڇو ته قرآن مجيد کان بعد سنتِ نبوي ئي انسان

ذات لاءِ ڪامل رهنما ۽ آسوه حسنه آهي.

(ج) **فقه:** ديني مسائل ۽ علم فقه ۾ مخدوم صاحب وقت جو مجدد هو. ڪوبه فقهي مسئلو اهڙو نه آهي، جنهن ۾ هن فقيهان فهر ۽ عالمان قلم نه هلايو هجي. فقه تي مخدوم صاحب جا گهڻائي ننڍا وڏا رسالا لکيل آهن. سندس ”بياض هاشمي“ ان ڏس ۾ هڪ فقهي شاهڪار موجود ۽ مشهور آهي، گويا ديني انسائيڪلوپيڊيا آهي.

(د) **تصوف:** تصوف انسان کي روحاني طرح ڪامل انسان بنائي ٿو. آخرت تي ايمان پڪو ٿئي ٿو. دل جي دنيا آباد ٿئي ٿي. ظاهري علم سان گڏ باطني علم به ضروري آهي. مخدوم صاحب پاڻ ان ڏس ۾ قادري سلسلي ۾ جهد عبادت ڪري، بيعت ۽ خلافت حاصل ڪئي. هن سلسلي ۾ مخدوم صاحب جي خدمت ڪڏهن به وساري نٿي سگهجي. جيتوڻيڪ صوفين سان نسبت غنيمت آهي، پر مخدوم صاحب جي دور ۾ ڪن صوفين تصوف جي نالي ۾ ڪيترين بدعتن، خرافات ۽ غير شرعي ڳالهين کي تصوف ۾ ملائي، مونجهارو پيدا ڪري ڇڏيو هو. اهوئي سبب آهي، جو پاڻ ان صوفيءَ جي روش کي ننڍي ٿو، جو شريعت جي پابنديءَ جو لحاظ نٿو رکي. شريعت تي عمل ڪرڻ کان حيلاً بهانا بنائي ۽ هٿرادو عذر ۽ اصطلاح گهڙي ٿو. مخدوم صاحب خشڪ فقيه نه هو. بلڪه صاحبِ نسبت، بيعت ۽ خلافت جو صاحب عالم پڻ هو. هن هماليه وانگر مستقل مزاجيءَ سان تصوف جي اصل روح ۽ حقيقت کي کولي سمجهايو ۽ غير شرعي ڳالهين کي بند ڪرائڻ لاءِ ڀرپور ڪوشش ورتي. فرمان جاري ڪرائي بدعتن کي ٻنجو ڏنو. پاڻ ظاهري عالم فاضل سان گڏ صوفي باصفا، زاهد، صاحبِ فيض و ارشاد ۽ ڪامل ولي الله به هو.

4. قناعت ۽ سادگي:

اسلام اسراف، اجائي خرچ ۽ فضول ڪمن کان منع ڪئي آهي ۽ کين شيطاني پائر ڪري سڏيو آهي. اسراف رڳو پئسي ڏوڪڙ ۾ نه آهي، پر وقت ۽ هر ڪم ۾ وڃڻائيءَ جو لحاظ رکڻو آهي ۽ اسراف کان بچڻو آهي. مخدوم صاحب ملڪ ۽ قوم جي خوشحاليءَ ۽ آسودگيءَ جو خواهان هو. ماڻهن ۾ اجائي خرچ، وقت وڃائڻ ۽ ٻين ڪمن ۾ اسراف ڪرڻ کي ناپسند ڪندو هو. ان ڪري پاڻ ماڻهن کي هر ڪم ۾ وڃڻي نموني هلڻ لاءِ تاڪيد

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ڪندو رهيو. هن ”سوڙ آهر پير ڊگهيڙ“ واري اصول کي لازم ٿي ڄاتو. ان وقت درياءَ ۽ ڪوهن تان پاڻي گهرن ۾ آندو ويندو هو. پاڻ ماڻهن کي سانگي صرفي لاءِ اهو اصول ٻڌايائين ته پئسي پنجر جي خرچ بچائڻ کان اڳ ننڍين ننڍين ڳالهين تي توجهه ڏنو وڃي، ته اڳتي هلي پاڻ ۾ پابندي ۽ اصولن جو ضابطو آڻي سگهجي. هن وقت ته پاڻيءَ لاءِ نلڪا، ٽيوب ويل، واٽر سپلاءِ وغيره جون سهوليتون موجود آهن، پر مخدوم صاحب جي دور ۾ اڄ کان به ايڏائي سئو سال اڳ ماڻهو پاڻيءَ لاءِ پريشان رهندا هئا. ڳوٺ ۽ شهر به درياءَ جي ويجهو ان ڪري اڏيندا هئا، ته جيئن پاڻيءَ جي حاصلات ۾ آساني ٿئي. مخدوم صاحب ان ڏس ۾ پاڻيءَ جي قدرداني، بچاءَ، وقت بچائڻ لاءِ وضو ڪرڻ واسطي ٺڪر جا پوري ماپ جا ڪوٺرا ٺهرايا، ته عام ماڻهو پورو پاڻي استعمال ڪري، پاڻ کي وڃڻي نموني هلڻ جو هڪ مثالي نمونو ۽ عملي تصوير پيش ڪري سگهي. گهر جو پاڻي اجايو هار وٽ ڪري، پوءِ پريشان نه ٿئي. انهن ڪوٺرن کي عرف عام ۾ ”هاشمي ڪوڙا“ سڏيو ويو. مخدوم صاحب طرفان اهو به سندس دُوراندوشي، پاڻ تي ضابطي ۽ اسراف کان بچڻ لاءِ پهريون قدم هو. جيتوڻيڪ اهي ڳالهيون ظاهر ۾ ته ننڍيون آهن، پر هميشه پهرئين ۽ هڪ وڪ ڪٽڻ کان پوءِ معاملو وڌندو آهي. مخدوم صاحب طرفان اهو دُوراندوشي، آئنده جو اونو، ميانه روي ۽ ”خيرالامور اوسطها“ جو اعليٰ عملي نمونو ۽ بهترين مثال آهي ته مسڪين ۽ عام ماڻهو هر ڪم ۾ ميانه رويءَ سان هلي، بااِصول ۽ خوشحالي زندگي گذاري سگهي. جي ماڻهو حق حلال ۽ محنت مزدوريءَ جي پئسي کي پاڻيءَ وانگر هاريندا آهن، انهن کي آخر حسرت جا هٿ مهٽا پون ٿا.

5. وطن سان محبت:

جنهن ڌرتيءَ تي انسان ڄمي، پرورش پائي، وڏو ٿي رهي ٿو، فطري طور انسان ان سرزمين سان محبت ڪري ٿو. مخدوم صاحب جي دور ۾ ڪنهن ٻاهرئين ماڻهوءَ سنڌ ۽ سنڌ جي ماڻهن جي مخالفت ۽ ڪلا ۾ هڪ ڪتاب لکيو. مخدوم صاحب بروقت ان جو نوٽيس ورتو. هن سنڌ مخالف ڪتاب جو ڀرپور جواب لکي، سنڌ جي شان ۾ ”مدح نامه سنڌ“ نالي هڪ بهترين ڪتاب لکيو، جنهن ۾ سنڌ جو سراسر شان بيان ٿيل آهي. اها مخدوم صاحب جي امتيازي خصوصيت آهي، جو ان کان اڳ ڪنهن به عالم ائين وطن

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
 جي محبت خاطر ۽ سنڌ جي شان ۾ ڪو نجو ڪتاب نه لکيو هو. ان سان گڏ
 مخدوم صاحب جي ڪتابن جي اها خاصيت آهي، جو پاڻ هر ڪتاب جي
 مقدمي ۾ پنهنجي نالي سان گڏ ”سنڌي“ ضرور لکيو اٿائين. اڳ ۾ ڪنهن
 عالم ائين نه ڪيو هو.

6. مسلماني آساني:

مخدوم صاحب جي وڏي معاصر ميون ابوالحسن سنڌي ”مقدمة الصلوة“
 ۾ نماز جي مسئلن ۾ لکيو هو ته جيڪڏهن نماز ۾ ماڻهوءَ کي گهڻا مڃر،
 مڪيون ۽ ڪيڙيون چڪ هتي رت ڪين، ته نمازيءَ جو وضو ڀڄي پوندو.
 مخدوم صاحب هن اهم مسئلي بابت عام ماڻهن جي سهنجائي خاطر،
 اسلام جي آساني واري اصول پٽاندڙ ”اصلاح مقدمة الصلوة“ ۾ مسئلي جي
 وضاحت ڪئي. ان جو نچوڙ ۽ مطلب هيءُ آهي:

گهڻن مڃرن جي ڪاڻڻ ڪري وضو ڪونه ڀڄندو ۽ ڪپڙا پليد
 ڪونه ٿيندا. ڇو ته سنڌ ۾ درياءَ جي ٻنهي پاسي گهاتا ٻيلا،
 جهنگ ۽ وڻڪار جام آهي. اڪثر مارو ماڻهو مال ۽ بني باري
 سانگي جهر جهنگ ۾ ئي رهن ٿا، جتي مڃر جام ٿين ٿا. گرميءَ
 جي مند ۾ اهو مسڪين ماڻهو جنهن وٽ هڪ ڪپڙو يا وڳو آهي،
 جيڪو پاڻي سمهي ٿو. پوءِ انهن ڪپڙن ۾ مڃرن جو رت گهڻو
 لڳي وڃي ٿو. جيڪڏهن گهڻن مڃرن طرفان انسان جي رت
 چوسڻ تي وضو ڀڄي پوڻ جو حڪم لڳائبو ته اتي لازم ايندو، ته
 نماز جي هر رڪعت ۾ يا تراويحن جي هر ٻن رڪعتن کان پوءِ
 هر ماڻهوءَ جو وضو ڀڄي پوندو. اها ماڻهن جي مٿان سختي ۽
 اهنج آهي. اسلام دين آسان آهي. ان ڪري مڃرن جي ڪاڻڻ سان
 وضوءَ جي ڀڄڻ جو حڪم نه لڳندو. وضو ۽ نماز صحيح ۽
 درست رهندا.

اها مخدوم صاحب جي خصوصيت آهي، جنهن عام ماڻهن جي سهنجائي
 ۽ آسانيءَ خاطر هن مسئلي ۾ صحيح حقيقت لکي، ماڻهن جي ڀلائي ۽ اسلام
 جي آسانيءَ وارو اصول بيان ڪيو آهي. اهائي عام ماڻهن لاءِ ڀلائي ۽
 مسلماني آساني آهي.

7. حق گوئي:

مخدوم صاحب جي طبيعت خوددار ۽ باوقار هئي ۽ خوشامد، تعصب ۽ وڌائيءَ کان بيهه خالي هئي. ان ڪري سندس تحرير ۽ تقرير، قول ۽ معاملي ۾ حق ۽ سچ جو عنصر نمايان هو. وقت جي حاڪمن کي به دين مٿين ۽ حق سچ بابت خط لکيائين. وقت جي مصنفن سان علمي مسئلن تي حق سچ چوڻ سان اصلاح ۽ تنقيد ڪيائين، پر اها ٻي ڳالهه آهي ته حق سچ جي ڪلمي چوڻ واري کي متعصب چيو وڃي ٿو. جيئن ته مخدوم صاحب جي زندگي با اصول، با شرع، حق سچ چوڻ جي صفت سان سينگاريل هئي، ان ڪري پاڻ ڪنهن جي رعايت يا بيجا پرواهه نه ڪيائين. پنهنجي حق سچ جي اصول تي آخر تائين ڪاربند رهيو. جيتوڻيڪ ان باري ۾ مٿس ڪي من گهڙت الزام به لڳا، پر مخدوم صاحب جي حق سچ واري اها به اهم خصوصيت آهي.

باب ڏهون

وقت جي حڪمرانن سان لاڳاپا

جيئن ته مخدوم محمد هاشم ٺٽوي هڪ رباني عالم، مجاهد في سبيل الله، انقلابي فڪر ۽ شخصيت جو مالڪ هو. هو حضور ﷺ جن جي قول "افضل الجهاد كلمة الحق عند سلطان جائر" (يعني سڀني جهادن کان افضل جهاد، ظالم حڪمران کي حق سچ چوڻ آهي) تي عمل پيرا هو. مخدوم صاحب پنهنجي علم ۽ قلم، زبان ۽ جان سان وڏو جهاد ڪيو. سندس عزت ۽ دٻڊو نه رڳو عوام ۾ هو، پر وقت جي حاڪمن تي به سندس وڏو اثر هو.

مخدوم صاحب جي دور ۾ سنڌ جون سياسي حالتون ڪشمڪش واريون رهنديون پئي آيون. مرڪز ۾ مغلن جي حڪمراني، نادر شاهه ۽ احمد شاهه ابداليءَ جي سنڌ تي يلغار ۽ ڪلهوڙا حڪمرانن جون سياسي مصروفيتون ۽ حڪمراني پيچيدگيون، ان دور جون اهم ڳالهيون آهن. ان ڪري عوام جي اقتصادي حالتن بگڙڻ جو انديشو به برسر پيڪار هو. مخدوم صاحب انهن حالتن جي سنگينيءَ جو بخوبي اندازو لڳائي، عوام جي ڀلائيءَ ۽ رهنمائيءَ خاطر پاڻ پتوڙيندو رهيو. نادر شاهه ڌراني ۽ احمد شاهه ابداليءَ کي به سندن ظلم ۽ استبداد خلاف خط موڪليا هئائين.⁽¹⁾

نادر شاهه جي نادري تلوار ۽ ابداليءَ جي حملي کان ماڻهو ڪڍ ڪاٽيندا هئا، پر مخدوم صاحب اهڙن سخت حڪمرانن کي به خط لکي راه راست تي آڻڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي ۽ الله ۽ سندس رسول ﷺ جي حڪمن جي پابندي ۽ پوڻواريءَ خاطر حق ۽ هدايت جو پيغام پهچايو. خود مخدوم صاحب جي دور جي مشهور مؤرخ ۽ مصنف، مير علي شير "قانع" ٺٽويءَ پنهنجي ڪتاب "تحفة الكرام" ۾ نادر شاهه ۽ احمد شاهه سان مخدوم

صاحب جي خط و ڪتابت جي تصديق ڪئي آهي.⁽²⁾

مخدوم صاحب مقامي طور سنڌ ۾ ڪلهوڙا حڪمرانن ميان نور محمد ۽ ميان غلام شاه سان خط و ڪتابت ذريعي سنئون سنڌو عوام جي پلائيءَ ۽ شريعت جي اجراءَ لاءِ رابطو رکندو هو.

مخدوم صاحب جي زماني ۾ تاريخي لحاظ کان سنڌ تي مغل حڪمرانن جي مرڪزي حڪومت هئي. سندن پايءَ تخت دهلي بڻي رهيو. مخدوم صاحب جي دور ۾ سراسري طور هيٺيان ڏهه مغل حڪمران ٿي گذريا: ”اورنگزيب عالمگير، شاه عالم اول، جهاندار شاه، فرخ سير، رفيع الدرجات، رفيع الدوله، محمد شاه، احمد شاه، عالمگير ثاني ۽ شاه عالم ثاني.“⁽³⁾

ان دور ۾ جيتوڻيڪ مقامي طور سنڌ تي مغلن طرفان عملدار مقرر ٿي ايندا هئا، پر مجموعي طور سنڌ تي اهو دور ڪلهوڙن جي ابتدائي غلبي، پوءِ عروج ۽ آخر ۾ زوال جي زماني تائين ڦهليل آهي. مخدوم صاحب جي زماني ۾ سنڌ ۾ چار ڪلهوڙا فرمان روا ٿي گذريا. مخدوم صاحب جي زماني ۾ سنڌ ۾ ڪلهوڙا حڪمرانن ۾ ميان دين محمد کان وٺي، ميان يار محمد، ميان نور محمد ويندي ميان غلام شاه ڪلهوڙي تائين جو دور شامل آهي.

تاريخ مان اهو معلوم ٿي نه سگهيو آهي ته مخدوم صاحب جو پهرين ٻن ڪلهوڙا حڪمرانن - ميان دين محمد ۽ ميان يار محمد سان ڪو لڳ لاڳاپو يا خط و ڪتابت جو واسطو رهيو هو. البت، ميان نور محمد ۽ ميان غلام شاه سان سندس تعلقات بابت احوال لکت ۾ ملي ٿو.

مخدوم صاحب جا وقت جي حاڪمن سان اهي لاڳاپا رڳو رعيتي راج ۽ رسمي طور محدود نه هئا، پر مخدوم صاحب انهن لاڳاپن کي مدنظر رکي، عام ۽ خاص ماڻهن جي پلائي ۽ آخرت جي ڪاميابيءَ لاءِ شريعت جي بالادستيءَ جو سلسلو قائم ڪرايو. اڳتي هلي مخدوم صاحب جي سعي ۽ ڀرپور علمي ڪوششن سان عملي طور ملڪ ۾ شريعت جي نفاذ واسطي خود سنڌ جي حڪمران ميان غلام شاه ڪلهوڙي هٿان ”شرعي فرمان“ جاري ڪرايو، جنهن ۾ شرعي، علمي ۽ عملي دستور سمايل آهي. امر بالمعروف ۽ نهي عن المنڪر جو عملي نمونو ۽ ڪردار شامل آهي. فرمان ۾ شامل شرعي نڪتن کي ڏسي، مخدوم صاحب جي علمي بصيرت ۽ عملي جدوجهد، جرئت ۽ عظمت کي سلام ڪرڻو پوي ٿو، جنهن پنهنجي ڀرپور عملي ڪاوشن سان

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

گڏ حڪمرانن هٿان به ايڏو عظيم شرعي ڪارنامو جاري ڪرايو، جيڪا ديني خدمت آهي. اها سندس پُر عزم جدوجهد، انقلابي فڪر و عمل، روحاني پاڪيزگي ۽ شرعي پابنديءَ سان محبت جو زنده جاويد تاريخي مثال آهي. سندس اهو هڪ ئي ڪارنامو سونهري اڪرن ۾ لکڻ جي قابل آهي. هن مان اهو به ظاهر ٿئي ٿو ته مخدوم صاحب غير معمولي حيثيت جو مالڪ، ديني درد ۽ سياسي شعور رکندڙ هو. مخدوم صاحب نه رڳو هڪ اهڙو عالم هو، جنهن کي ديني معاملن ۾ سنڌ طور تسليم ڪيو ٿي ويو، پر هو هڪ اعليٰ مرتبي جو انقلابي مفڪر ۽ برڪ عملي سچو سياستدان به هو، جنهن جو قوم ۾ اهڙو عظيم ديني درد ۽ انقلابي شرعي شعور پيدا ڪيو، جنهن جو عوام سان گڏ عملدارن ۽ وقت جي حڪمرانن به اثر قبول ڪيو ۽ شرعي فرمان جي ڪري ملڪ کي قرونِ اول ۽ خلافتِ راشده وارو دور ياد ڏياري ڇڏيو.

حوالا

- (۱) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: "بناء الاسلام" (سنڌي)، مرتب: فقير محمد اسماعيل ڪنڀار ٺٽوي، ڏسو مقدمو ص ۲۸
- (۲) مير علي شير "قانع" ٺٽوي: تحفة الڪرام (فارسي) - جلد ۳، ص ۲۲۰
- (۳) شاهنواز خان: "مائر الامراء" (مترجم اردو) جلد ۲، ص ۸۰-۸۱

باب يار هون

ڪتب خانو

سرزمين سنڌ ۾ علمي لحاظ کان ننگر ٺٽي کي وڏي اهميت حاصل رهي آهي. نٿو سنڌ جي گادي به رهيو آهي. ٺٽي خوشيون ۽ خوشحاليون به ڏٺيون آهن. حڪمرانن جا حيله ۽ حملا به ٺٽي تي ٿيا، پر نٿو پنهنجي علمي لات کي روشن رکندو آيو آهي. آبهوا، ميوات ۽ بوند برسات جي ڪري زمين جو بهشت آهي. خوشي ۽ عيش اتي تمام وڌيڪ آهي. الله جا اولياءَ، عالم، فاضل ۽ شاعر به اتي ڳڻڻ کان گهڻا آهن. چون ٿا ته عيد جي (خوشين برٿي) ڏينهن هن شهر جو بنياد رکيو ويو.... جيتوڻيڪ اتي اها اڳوڻي رونق نه رهي آهي، پوءِ به ٺٽي پٽي ٻين شهرن کان نٿو شانائتو شهر آهي... علم صرف، نحو، فقه ۽ شعر و شاعري جو زور هن شهر ۾ تمام گهڻو آهي. مطلب ته نٿو (علمي لحاظ کان) ”عراق ثاني“ سمجهڻ گهرجي.⁽¹⁾

اهڙيءَ ريت نٿو ملڪي سياست ۽ علميت جو به مرڪز رهيو آهي. جتي وڏا وڏا عالم ۽ شاعر، صوفي ۽ صالح پانهه رات ڏينهن علمي مجلسون ۽ روحاني روح رهائيون جاري رکندا آيا. ڪنهن وقت اتي علم جو اهو اوج هو، جو ٺٽي جو شهر سياسي تعليم لاءِ مشهور هو. تحقيق جي علم ۽ فقه جي تدريس لاءِ اتي چئن سون کان به زياده مدرسا هئا.⁽²⁾ جتي ايترا تعليمي ادارا موجود هئا، اتي مدرسن ۾ درس تدريس ۽ عام مطالعي لاءِ هزارن جي تعداد ۾ ڪتاب ۽ علم دوست ماڻهن وٽ ڪتب خانن جو هجڻ لازمي آهي.

سڀ کان پهرين ٺٽي جي علمي ست جي سرواڻ، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي مدرسي ”دارالعلوم هاشميه“⁽³⁾ جي ڪتابن ۽ ڪتبخاني جو تذڪرو هن ريت آهي:

ٺٽي شهر جي علمي شخصيتن ۾ مخدوم صاحب ستارن ۾ چنڊ مثل هو.

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

مخدوم صاحب جي لکيل ڪتابن جو تعداد ڏيڍ سئو کان مٿي آهي ۽ ساڍن پنجن سون ڪتابن تي سندس حاشيا ڏنل آهي. علمي دنيا ۾ اها هڪ عظيم الشان ۽ گران قدر خدمت آهي. مخدوم صاحب اهڙي خوشنصيب مرڪز ۾ هئا، جتان جي درسگاهن جو مقام اڄ جي يونيورسٽين کان ڪنهن به نموني گهٽ ڪونه هو. جتي راتو رات هزارين صفحن جا ڪتاب نقل ٿي ويندا هئا. (4)

مخدوم صاحب جي لائبريري دنيا جي وڏين لائبررين مان هڪ بڻي ويندي هئي. دنيا جو ڪو اهڙو ڪتاب ڪونه هو، جيڪو هن ڪتبخاني ۾ موجود نه هو. (5)

مخدوم صاحب نه رڳو تصنيف تاليف جون خدمتون انجام ڏيندو هو، پر ”دابگير مسجد“ جي پاسي ۾ سندس هڪ بي بها علمي ڪتابن جو ذخيرو پڻ هو، جنهن ۾ دنيا جا قديم ترين قلمي نسخا پڻ موجود هوندا هئا. هڪ خيال مطابق سندس عالیشان ڪتبخاني ۾ چوٿين صدي هجريءَ کان اڳ قلمي نسخن کان وٺي يارهين صدي هجريءَ تائين قلمي نسخن جو ذخيرو موجود هو. هڪ بزرگ جي تحقيق مطابق مخدوم صاحب ڪيترن ئي ڪتابن جون شرحون لکيون ۽ ڪيترن ڪتابن تي مفيد حاشيا پڻ لڳايا هئا. ان بزرگ مخدوم صاحب جي خاندان مان پرائمين ۽ آخري فرد وٽ علامه جن جي ڪتبخانن جا ڪجهه پراڻا زبون حال قلمي نسخا ڏنا هئا، جيڪي ٽولهه ۾ تقريباً مٺي فوت جيترا هئا ۽ انهن کي اڏوهي ايتري قدر ته کائي ويئي هئي، جو اگر اگر مٽائجي ته آريار هلي وڃي ها. (6)

هڪ برک عالم ۽ مصنف جي حيثيت ۾ مخدوم صاحب کي ڪتاب گڏ ڪرڻ جو شوق بيحد هو. جيئن ته هن وقت ڇاپخانا، مشينون، پريسون ۽ ڪمپيوٽر جون سهوليتون موجود آهن. ان وقت اڪثر ڪتاب قلمي هوندا هئا ۽ ڪتاب لکڻ ۽ ڪتاب گڏ ڪرڻ به تمام ڪن ڪم هو. وِتر وڏا وڏا ۽ ناياب ڪتاب لکڻ ۽ گڏ ڪرڻ اڃا به وڌيڪ مشڪل هئا. پر مخدوم صاحب جو ڪتابي عشق ۽ علمي ذوق ان مشڪل کي هن ريت حاصل ڪري ٿي سگهيو.

هڪ عرب مهمان مخدوم صاحب جي مدرسي ۾ آيو. ان عرب مهمان وٽ فقه حنفي جو جڳ مشهور ڪتاب ”الدرالمختار“ مصنف: علاؤالدين الحڪفي (۱۰۲۵ھ - ۱۰۸۸ھ) هو. اهو ڪتاب مخدوم صاحب کي وٺي ويو

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

۽ ٿورن ڏينهن لاءِ عرب مهمان کان عاريتاً مطالعي لاءِ گهرڻ جو ارادو ڪيائين. عرب مهمان چيو ته اڄوڪي رات اوهان کي اجازت آهي. ڀلي مطالعو ڪيو، نوٽ وٺو ۽ استفادو ڪيو. مخدوم صاحب اهو ڪتاب وٺي جلد کولي جزا جزا ڪري، پنهنجي مدرسي جي وڏن شاگردن کي چيو ته هنن جزن کي اتاري وٺو ۽ ساڳئي نموني جهڙو جلد ٻڌي ڏيو. ڪتاب امانت آهي ۽ صبح جو ڪتاب واپس ڏيڻو آهي. شاگردن ڪتاب راتو واه لکي ۽ جلد ٻڌي ڇڏيو. صبح جو عرب مهمان ڪتاب گهريو، ته مخدوم صاحب ان کي هڪ ڪتاب جي پاران به ڪتاب ڏيکاري، ته عرب مهمان (مخدوم صاحب جو علمي شوق ڏسي) حيران رهجي ويو.⁽⁷⁾

مخدوم صاحب پنهنجي ڪتبخاني ۾ موجود ڪتابن جي ذخيри جو وچور، روزن جي مسئلن بابت لکيل پنهنجي ڪتاب ”مظهر الانوار“ (عربي) سن ۱۱۲۵ھ ۽ ذبح ۽ شڪار جي مسئلن بابت لکيل ڪتاب ”فاكهة البستان“ (عربي) سن ۱۱۳۲ھ ۾ مختصر طور ڏنو آهي، جيڪي انهن ٻنهي مذڪوره ڪتابن لکڻ وقت مخدوم صاحب سامهون هئا. مخدوم صاحب وضاحت ڪندي مقدمي ۾ لکي ٿو:

”جڏهن هي رسالو لکي رهيو هوس، تڏهن مون کي ڪتابن جو وڏو ذخيره هت آيو. انهن سڀني ڪتابن جو هن ڪتاب لکڻ لاءِ مطالعو ڪيم ۽ انهن ڪتابن مان فوائد هت ڪري هن ڪتاب ۾ گڏ ڪيم. شاگردن کي شوق ڏيارڻ (دين ۽ ڪتابن) جي شائقين جي تسڪين لاءِ انهن ڪتابن جو تفصيلوار بيان ڪريان ٿو.“⁽⁸⁾

انهن حوالي طور آيل ڪتابن جو تعداد به تقريباً تن سون جي لڳ ڀڳ آهي، جنهن ۾ هر فن- علم تفسير، حديث، فقه ۽ لغت وغيره جا وڏا وڏا ۽ ناياب ڪتاب شامل آهن. حوالي طور آيل ڪتابن مان اهو اندازو ٿئي ٿو ته مخدوم صاحب جي ڪتبخاني ۾ ڪيترا ڪتاب هوندا. مخدوم صاحب طرفان اها معلومات به تمام قيمتي ۽ غنيمت آهي، جنهن مان سوا ٻه سئو سال اڳ واري لائبريريءَ تي روشني پوي ٿي ۽ معلومات حاصل ٿئي ٿي.

هڪ قلمي بياض ۾ مخدوم صاحب فارسي زبان ۾ لکيو آهي:

”چار هزار ڪتاب پڙهيم. انهن مان چار ڳالهون پسند ڪيم:

هڪ هيءَ ته اي منهنجا نفس! خدا تعاليٰ جي عبادت ڪرين ته

ڪر، نه ته ان جو رزق نه ڪاءِ.

ٻي هيءَ ته اي منهنجا نفس! جنهن کان خدا تعاليٰ روڪ ڪئي آهي
ان کان پاسو ڪر؛ نه ته ان جي ملڪ مان نڪري وڃ.
ٽين هيءَ ته اي منهنجا نفس! جيڪي ازلي قسمت مان توکي پهچي
ان تي صبر ڪر؛ نه ته ٻيو ڪو خدا ڳول، جيڪو توکي روزي
وڌائي ڏي.

چوٿين ڳالهه هيءَ ته اي منهنجا نفس! جي گناهه جي ڪم جو
خيال ڪرين ته ڪا اهڙي جاءِ تلاش ڪر، جتي توکي خدا نه
ڏسي؛ نه ته گناهه نه ڪر.⁽⁹⁾

هن حوالي مان معلوم ٿئي ٿو ته مخدوم صاحب چار هزار ڪتاب پڙهي،
انهن جو نچوڙ چئن جملن ۾ سمائي ڇڏيو آهي.

بهرحال، مخدوم صاحب وٽ سندس ڪتبخاني ۾ مختلف نوعيت جا
ڪتاب موجود هئا. مدرسي ۾ فارسي ادب جي ابتدائي فارسي کان وٺي مثنوي
مولانا رومي تائين ۽ عربي ۾ صرف ۽ نحو کان وٺي صحيح بخاري ۽ تفسير
بيضاوي تائين ان وقت نصاب ۾ رائج ڪتاب موجود هئا. ان سان گڏ شرعي
مسئلي، تحريرن، فتوائن ۽ فيصلن لاءِ ”قاضي القضاة“ جي حيثيت ۾ وٽس
فقه ۽ فتاويٰ جا ڪتاب به الڳ موجود هئا. ان کان علاوه خود مخدوم صاحب
جا پنهنجا لکيل ٽن سئو کان زياده ڪتاب به قلمي صورت ۾ موجود هئا.

مخدوم صاحب جي لائبريريءَ ۾ سنڌي ادب بابت به جهجهو مواد
موجود ٿو ڏسجي. ابوالحسن جو ڪتاب ”مقدمة الصلوة“ شايد ان کان به اڳ
جو لکيل سنڌي ديني ادب ۽ سندس استاد مخدوم ضياءُ الدين جي سنڌي،
مخدوم صاحب جا پنهنجا سنڌي ۾ لکيل ڊزن کن ڪتاب، سندس ٺاگرڊن
مخدوم عبدالحق نثوي (”مطلوب المومنين“ جو مصنف) ۽ مخدوم عبدالله
نرڻي واري جا لکيل سنڌي ڪتاب به ضرور موجود هوندا. اهڙيءَ ريت
مخدوم صاحب جي لائبريريءَ ۾ عربي، فارسي سان گڏ سنڌي ديني ادب جو
به وڏو ذخيرو موجود ٿو ڏسجي.

مخدوم صاحب کان پوءِ سندس لائق فرزند ان ذخيري جي خاطر خواه
حفاظت ڪئي ۽ ان علمي ذخيري کي اڃا به وڌايو. پر اڳتي هلي حڪومتن جي
الٽ بلٽ، اترافري، اقتصادي بدحالي، علم ادب جي بي قدري، زماني جي
پيرگهير کان مخدوم صاحب جو ڪتب خانو به بچي نه سگهيو. جيئن مخدوم
صاحب جي همعصر حڪمران ميان نور محمد ڪلهوڙي (المتوفي: ۱۱۶۷ھ)

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

جو ڪتب خانو سنڌ تي حملي وقت نادر شاهه ڦري لٽي ايران ڪئي ويو ۽ ميان صاحب جي پٽن کي به يرغمال بنائي وٺي ويو.⁽¹⁰⁾

مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي لکي ٿو:

”مخدوم صاحب جي لائبريري دنيا جي وڏين لائبررين مان هڪ گڻي ويندي هئي. دنيا جو ڪوبه اهڙو ڪتاب ڪونه هو، جيڪو هن ڪتبخاني ۾ موجود نه هو. اڄ اها لائبريري اڃا به شڪار نه ٿي ها ۽ سنڌ ۾ رهي ها، ته مصر، اسپين جي قديم ڪتب خانن جون سڪون لاهي ها. پير ضياءُ الدين شاهه صاحب العلم (جهنڊي وارو) مون کي ٻڌايو، ته اسان جي نادر روزگار لائبريريءَ ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي ڪتبخاني جو هڪ حصو آهي. حضرت پير رشد الله صاحب العلم ٺٽي مان ڪٿائي آيو هو ۽ گهڻا ڪتاب لاهور ۽ ٻين پاسن ڏانهن نڪري ويا.“⁽¹¹⁾

پير جهنڊي جي موجوده ٽنهي درگاهن جا ڪتبخانا هن راقم ڏٺا آهن. تمام وڏو علمي ۽ قلمي ذخيره موجود آهي. رڳو وچين درگاهه جي ڪتب خانن ۾ يارهن سئو قلمي ڪتاب مون پاڻ ڏٺا هئا. چوڻ ۾ اچي ٿو ته اهي قلمي ڪتاب موجوده پير صاحب ڪراچيءَ جي ڪنهن اداري کي وڪرو ڪري ڏئي ڇڏيا آهن. بهرحال، مخدوم صاحب جو ڪتب خانو پنهنجي دور ۾ مشهور ۽ بهترين ڪتب خانو هو.

حوالا

- (۱) شيخ فريد الدين بکري: ”ذخيرة الخوانين“ (فارسي) - جلد ۲، ص ۲۱
- (۲) برٽن رچرڊ. ايف: ”سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون“، (مترجم سنڌي)، ص ۳۲۷
- (۳) ٽالپر محمد جمن ڊاڪٽر: ”سنڌ جا اسلامي درسگاهه“، ص ۳۲
- (۴) الهه رکيو پٽ: ”سنڌ ۾ ڪتب خانن جي مختصر تاريخ“، ص ۲۸-۲۹
- (۵) غلام مصطفيٰ قاسمي: ”هاشميه لائبريري“ (مقالو)، ماهوار ”نئين زندگي“، جولاءِ ۱۹۵۹ع، ص ۱۷
- (۶) حافظ حبيب الله: ”مخدوم محمد هاشم جون علمي ادبي خدمتون“ (مقالو)، جماعي ”سنڌي ادب“ سنڌالاجي، ۸۶-۱۹۸۵ع، ص ۱۷
- (۷) مولوي محمد طفيل احمد ٺٽوي: ”تحفة الزائرین“ (اردو)، ص ۱۶-۲۱۵

— مخدوم محمد هاشم نئوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

مذكوره ڪتاب ۾ ان ڪتاب جو نالو ”رد المختار“ لکيل آهي، جيڪو غلط آهي. ان ڪتاب جو مصنف شامي غالباً مخدوم صاحب کان پوءِ جي دور جو مصنف آهي.

(۸) مخدوم محمد هاشم نئوي: ”مظهر الانوار“ (قلمي عربي)، ص ۱

ايضاً: ”فاڪهه البستان“ (قلمي عربي)، ص ۱

(۹) غلام مصطفيٰ قاسمي: ”منهنجي علمي دائري“ (مقالو)، تمامي ”الرحيم“،

۱۹۶۶-۲ ع، ص ۶۷، ۶۸

(۱۰) ڪلهوڙو ميان نور محمد: ”منشور الوصيت“، مترجم: عبدالرسول قادري (قلمي

سنڌي)، ص ۱۵

(۱۱) غلام مصطفيٰ قاسمي: ”هانسيم لائبريري“ (مقالو)، ماهوار ”نئين زندگي“، جولاءِ

۱۹۵۹ ع، ص ۲۸-۲۹

باب ٻارهون

وفات ۽ مدفن

هيءَ دنيا فاني آهي. پر جن الله جي نيك ٻانهن پنهنجيون حياتيون خدا جي راه ۾ وقف ڪري ڇڏيون آهن، سڀ ڪجهه پنهنجي مالڪ حقيقي، سندس پياري حبيب محمد ﷺ ۽ شريعت اسلام خاطر قربان ڪري ويا، اهي ديني خدمتن ۽ علمي ڪارنامن ڪري چڻ ته زنده جاويد آهن. ظاهر ۾ ڪٿي دنيا مان پردو ته بيشڪ ڪري ويا آهن، پر قرآن حڪيم موجب ”لا خوف عليهم ولا هم يحزنون“ جو وڃي مرتبو مائٽائون ۽ نفس مطمئن سان رب سان رهاڻيون ڪيائون. الله انهن کان راضي ٿيو ۽ اهي ٻانهن وري الله تعاليٰ کان راضي ۽ خوش آهن.

بهرحال، جو نڪر گهڙيو آهي، اهو ضرور هڪ ڏينهن اوس ڀڄندو. هر نفس کي موت جو ڌاڻقو چڪڻو آهي ۽ بقا صرف الله تعاليٰ جي ذات کي آهي. اهو ساڳيو اڻ ٿر امر ربي مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ تي به اچي هڪ ڏينهن لاڳو ٿيو. مخدوم صاحب جي آخري ڏينهن ۽ وفات جي باري ۾، سندس لائق فرزند مخدوم عبداللطيف ٺٽويءَ اکين ڏٺو احوال پنهنجي ڪتاب ”مناقب مخدوم محمد هاشم ٺٽوي“ ۾ هن ريت لکيو آهي:

”ضعيف ٻانهو فقير عبداللطيف چوي ٿو ته مخدوم صاحب جي حياتي مبارڪ ۾ ته سندس وصفون تمام گهڻيون هيون، پر وصال کان پوءِ به باصفا اهل وفا بزرگن خواب ۾ مشاهدا ڪيا آهن.

جڏهن مخدوم صاحب جي ڄمار ستر سالن جي قريب ٿي، ته کين ۱۶ ربيع الاول سن ۱۱۷۴هـ تي تيز بخار ٿيو، ان سان گڏ کين پيچش جو عارضو به ٿي پيو....

تاريخ ۶ رجب المرجب، خميس جي ڏينهن سن ۱۱۷۴هـ (۹)

فيبروري ۱۷۶۱ع) تي مخدوم صاحب هن فاني جهان مان موڪلائي، دارالبقا ڏي رحلت ڪري ويو. انالله و انا اليه راجعون! ان ڏينهن جڏهن صبح جي نماز جو وقت ٿيو، ته پاڻ فجر نماز تيمم ڪري اشارن سان پڙهيائون. فجر نماز کان پوءِ راقم عبداللطيف سندس خدمت ۾ آيو ۽ عرض ڪيو، ته طبيعت ڪيئن آهي؟ پاڻ فرمايائون، ته الحمد لله! پر اڄ فجر جي نماز پڙهي ته اٿم، مگر ڪمزوريءَ جي ڪري صحيح نماز ادا ڪرڻ ۾ شڪ آهي، تنهنڪري ان نماز کي فديءَ ۾ داخل ڪيو، يعني هن نماز جو منهنجي طرفان فديو ادا ڪجو.

مخدوم صاحب کي غسل سيد عبدالقادر شيرازي، ميان محمود، سعدالله، فخرالدين، ابراهيم رنگريز ۽ حافظ آدم طالب علم ڏنو. مخدوم صاحب جي جنازي نماز قاضيءَ ۽ سندس فرزندن جي اجازت سان مخدوم محمد باقر پڙهائي. ماڻهن جي گهڻائيءَ ڪري سندن جنازي نماز وڏي عيد گاهه ۾ ادا ڪئي وئي. ڪن معتبر ماڻهن ٻڌايو ته مخدوم صاحب جي جنازي نماز تي اندازاً ڏهه هزار ماڻهو هئا. جنازي نماز کان پوءِ عيد گاهه جي پوئين پاسي کين دفن ڪرڻ لاءِ آندو ويو.

مخدوم صاحب جي ڪرامتن مان هي به آهي، ته جنهن حويلي ۾ مخدوم صاحب بيمار رهيو ۽ اتي وصال به ڪيو هئائين، کيس غسل به اتي ڏنو ويو هو ۽ ان جاءِ تان پنج ڇهه مهينا خوشبوءِ ايندي رهندي هئي. ^(۱)

آخر ۾ مخدوم عبداللطيف ٺٽويءَ پنهنجا ۽ ڪن صالح بزرگن جا خواب آندا آهن، جيڪي انهن مخدوم صاحب جي وفات کان ٻيءَ رات ۽ پوءِ ڏٺا، جن ۾ اهو ذڪر آهي ته مخدوم صاحب جيئري ته شريعت محمدي جو خدمتگار رهيو، پر وفات کان پوءِ به حضور ﷺ جن جي مجلس ۽ حضور ۾ حاضر آهي ۽ مخدوم صاحب جي حجري ۾ اصحابن سڳورن ۽ حسنين ڪرڀمن جي آمد ٿي آهي. ^(۲)

رچرڊ برٽن، مخدوم صاحب جي مزار ۽ ان جي اهميت تي روشني وجهندي لکي ٿو:

”هو هينئر هڪ ولي ڪري ليکيو وڃي ٿو. هن جو مڪلي ٽڪريءَ

— مخدوم محمد هاشم نتوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

تي مقبرو آهي. سو پنهنجي هر وطنين لاءِ هڪ زيارتگاه جي جاءِ آهي.⁽³⁾

مخدوم صاحب جو پنهنجو گهڻو خاندان به سندس پيرانديءَ کان مدفون آهي. مخدوم صاحب جي مزار تي هيٺيون عربي ڪتبو لڳل آهي:

”العالم والعارف بالله تعالى،

قد سار الي الله بنور و حضور،

الهمت ايا درس بعام المتوفي،

قد شرفه الله بلطف و وفور.

۱۱۷۴ھ

تولد ۱۰ ربيع الاول ۱۱۰۴ھ - وصال پنجشنبہ ۶ رجب ۱۱۷۴ھ

ڪٽبه بقلمه محمد اصغر الدرس

خادم درگاه شريف حاجي محمد نور جو ڪيو.“

مخدوم صاحب جي مزار هيٺ به زيارتگاه خاص ۽ عام آهي. مخدوم صاحب جي مزار تي قبو ٺهيل ڪونهي. البت مزار پڪين سرن سان ٺهيل آهي. مزار کي چوڌاري ننڍڙو ڪٽهڙو به ڏنل آهي. هن وقت مخدوم صاحب جي زيارتگاه جو خدمتگار حاجي محمد نور جو ڪيو آهي، جيڪو ”گهاري“ جو رهاڪو آهي. مخدوم صاحب جي مزار مبارڪ ۽ درگاه تي حڪومت طرفان به ڪافي توجهه ڏنو ويو آهي. پاڻي ۽ بجلي وغيره جو به تمام سٺو انتظام رکيو ويو آهي. مخدوم صاحب جي مزار مبارڪ سان لڳ اولهه طرف ڀر واري ”هاشمي مسجد“ ۾ مولوي عبدالستار گنبائي پيش امام مقرر آهي، جنهن جا مصارف ضلعي ڪائونسل ٺٽي طرفان پورا ڪيا وڃن ٿا. راقم جڏهن به مخدوم صاحب جي مزار جي زيارت ڪئي آهي، ته دل کي اڻ ميو روحاني سڪون حاصل ٿيو آهي:

ساري رات سبحان، جاڳي جن ياد ڪيو،

ان جي عبداللطيف ڄئي، مٽيءَ لڌو مان،

ڪوڙئين ڪن سلام، اچيو آڳهه ان جي.

مخدوم صاحب جي وفات تي گهڻن شاعرن ڏک ڀريا ۽ دلسوز شعر چيا ۽ تاريخي مادا ڪڍيا آهن. هتي صرف تاريخي مادن واريون سٽون ملاحظي لاءِ هيٺ ڏجن ٿيون:

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

محمد پناه "رجا" نثوي؛	بهشتش داد ايزد منزل جاه
غلام علي "مداح" نثوي؛	که انه دخل الجنة ست سال وصال
محمد رفيع نثوي؛	هاتقم گفتم که گل شد مشعل دين رسول
مرزا غلام علي بيگ نثوي؛	طائر قدس بفردوس محمد هاشم
ميان محمد رحيم نثوي؛	در جوار مصطفى ماواي يافت
محمد حسن خان نثوي؛	جعل الله جنة مثواه. ⁽⁴⁾

۱۱۷۴ھ

سيرت، کردار ۽ حليو:

مخدوم محمد هاشم نثوي رحم عالم باعمل، صاحبِ فکر و دل، سنت نبويء جو جياريندڙ، شرڪ ۽ بدعت جو ڪپيندڙ، صاحبِ شريعت و طريقت، ڪامل معرفت ۽ حقيقت، عاشقِ رسول اڪمل، خادمِ دين بي بدل، علم ۽ حڪمت جو سرچشمو، محنت ۽ مطالعي جو مجسمو، متقي پرهيزگار، ڪامل ڪردار جو سنڌي بزرگ هو. پاڻ دين اسلام جي خدمت لاءِ رات ڏينهن سرگرم رهندو آيو. آخر دم تائين قلم جو ڪرھو ڪاهيندو رهيو.

مخدوم صاحب جن نهايت سهڻي سيرت جا مالڪ هئا. سندس مبارڪ خصلتون، حليم طبيعت کي ڏسي هر ڪو شخص متاثر ٿيندو هو. پاڻ همه تن رحمت هئا. نهايت پرهيزگار، وڏا عابد ۽ زاهد هئا. خداوند ڪريم مخدوم صاحب جن جي هڪ اهڙي لاجواب هستي پيدا ڪئي هئي، جي ساڳئي وقت هڪ مفتي، هڪ جيد عالم، هڪ مبلغ و عظم، عابد ۽ زاهد، متقي، فنا في الرسول، خليف طبع، هادي، ڪامل ولي، بي رياءَ هڪ عظيم شاعر به هئا.

مخدوم صاحب جن نهايت سادي لباس ۽ شرعي طريقي سان گذاريندا هئا. پاڻ حليم ۽ خوش مزاج هوندا هئا. جيڪو به سندس ملاقات لاءِ ايندو هو، تنهن کي محبت ۽ ميناڇ ۾ اهڙو ته قابو ڪڙيندا هئا، جو هو سدائين ملڻ لاءِ منتظر هوندو هو. سندس فيض جو ڀرتو وڌو هو، جو جنهن تي سندس نوراني نگاهه پوندي هئي، سو پتر مان پاڻي ٿي پوندو هو.

هو جيڪڏهن مخدوم ٿيو، ته کيس سندس ديني خدمتن خادم مان مخدوم ڪيو هو. هو نهڻو ۽ نياز وارو هو. سندس محبت ۽ خلق ڏسي ماڻهو مٿس مفتون هئا.

مخدوم صاحب طبيعت جو حليم، مزاج جو خليف ۽ ازحد پرهيزگار هو.

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
 ڇا هلندي ڇا ويهندي، ڇا مجلس ۾ ڇا ٻاهر، مطلب ته هر هڪ ڪم، خواه
 ادا ۽ انداز ۾، شريعت جي حڪمن جي پوري پوري تعميل ڪندو هو ۽
 سموري حياتي سيرت پاڪ جي نموني تي بسر ڪيائين.
 مخدوم ٺٽويءَ جي شڪل صورت يا حليي بابت ڪابه تحريري شاهدي
 نه ملي سگهي آهي. موجوده دور ۾ ٺٽي جي ٻن وڏن عالمن راقم کي تحقيق
 دوران زباني روايتون ٻڌايون، جن مخدوم صاحب جي خواب ۾ زيارت ڪئي
 آهي. ٻنهي راوي بزرگن جي خواب ۾ ڏنل زباني روايتن موجب تقريباً مخدوم
 صاحب جو ساڳيو حليو بيان ٿيل آهي:
 ”قد درميانو، گول چهره، ڪڻڪ رنگو، باشرع ۽ سفيد سونهاري
 ۽ پڳ.“

[ٻراويت: مفتي عبدالرحمان ٺٽوي، مهتمم مدرسه عثمانيه مجدديه،
 ميمڻ محلو، ٺٽو.]

”وچولو قد، سهڻو ڪڻڪ رنگو، منهن ڪشادو گول، اڇي ڌاڙهي
 ۽ اڇي پڳ ۽ پڳ جي مٿان سفيد چادر ويڙهيل.“
 [ٻراويت: مولوي ابوالسراج محمد طفيل احمد نقشبندي، خطيب درگاه
 عبدالله شاهه اصحابي، مڪلي، ٺٽو.]

حوالا

- (۱) مخدوم عبداللطيف ٺٽوي: ”مناقب مخدوم محمد هاشم“ (قلمي فارسي)، ص ۱-۴
- (۲) ايضاً ص ۴-۹
- (۳) برٽن رچرڊ، ايف: ”سنڌ ۽ سنڌو ماڻھو ۽ ٻر وسندڙ قومون“، (مترجم سنڌي)، ص ۷۹
- (۴) وفائي دين محمد: ”تذڪره مشاهير سنڌ“، جلد ۲، ص ۶۴-۲۶۱

باب تير هون

اولاد

مخدوم محمد هاشم نثويء کي الله تعاليٰ بہ فرزند ۽ هڪ نياڻي عطا ڪئي هئي. سندس هڪ فرزند جو سهڻو نالو عبدالرحمان آهي ۽ ٻئي پٽ جو منو نالو عبداللطيف هو: ”جهڙو پنهنجو پاڻ، تهڙي ستا ساٿ جي“ موجب ٻئي پيئر پلاري بزرگ جو اولاد، نيڪ صالح، عالم ۽ مصنف هئا. مخدوم صاحب جي پنهنجي لائق فرزندن جو تفصيلي احوال هيٺ لکجي ٿو:

مخدوم عبدالرحمان

هيءُ پلارو صالح عالم فاضل، والد جو صالح فرزند، قرآن جو حافظ، وڏو عالم ۽ صوفي هو. سندس ولادت ۱۶ شوال المڪرم ۱۱۲۱ھ تي ٿي. پنهنجي والد کان پوءِ سجاده نشينيءَ جو کيس ئي شرف حاصل ٿيو. سندس والد جا مريد سنڌ کان ٻاهر ڪاٺياواڙ ۽ ڪڇ ۾ بہ پکڙيل هئا، جنهن ڪري هيءُ بزرگ سنڌ کان ٻاهر مريدن جي هدايت ۽ تلقين لاءِ بہ ويندو هو. هڪ دفعي ڪاٺياواڙ جي علائقي جي ڳوٺ ”ڪوتياڻي“ ۾ پنهنجي مريدن وٽ رهيل هو، تہ اتي ئي ۵۱ سالن جي ڄمار ۾ اجل جو قاصد اچي پهتو. تاريخ ۵ ربيع الاول ۱۱۸۱ھ ۾ هن فاني جهان مان رحلت فرمائي ويو.^(۱)

حاجي عبدالرحمان جي اولاد مان پڻ ميان محمد نالي هڪ توفيق وارو نوجوان، علم ۽ صلاحيت جو ڌڻي، وڏن جي پيرويءَ تي هلندڙ هو.^(۲) مخدوم عبدالرحمان جي تصنيفات مان حج جي مسئلن تي منظوم سنڌي ڪتاب ”حيات العاشقين“ پڻ يادگار آهي. اصل ۾ مخدوم عبدالرحمان، پنهنجي والد مخدوم صاحب جي حج، عمره ۽ حرمين جي پاڪ

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
 سرزمين جي فضائل ۽ مسئلن بابت فارسي ۾ لکيل ڪتاب ”حيات القلوب الي
 زيارت المحبوب“ جو نچوڙ سنڌي نظم ۾ ”حيات العاشقين“ جي نالي ترجمو
 ڪيو، جيڪو حج جي سنڌي خوانده حاجين ۽ پانڊيٽرن لاءِ نهايت ڪارائتو
 ثابت ٿيو. ”حيات العاشقين“ جي مواد جو وچور هن ريت آهي:

مقدمو	۱ صفحو
باب پهريون - منجهه بيان حج جي	۲۹ صفحو
باب ٻيو - منجهه بيان عمري جي	۱۴۴ صفحو
باب ٽيون - منجهه بيان مسئلن متفرقن	۱۵۰ صفحو
باب چوٿون - منجهه بيان زيارت رسول الله جي	۱۷۹ صفحو
باب پنجون - منجهه بيان مسئلن متفرقن	۱۹۵ صفحو
خاتمو	۲۳۵ صفحو

”حيات العاشقين“ جي نظم جو نمونو هيءُ آهي:

جهر هي رسالو تمام ٿڌو اچي هن ماڳا
 تهر اڪاره سو ۽ اٺهڻ هو وره هجرتا
 سائينم سو قبول ڪري پنهنجي مهر منجهه
 جيڪو پسي هن رسالي ۾ سهو ڪ خطا ڪا
 سو ور تنهن کي صحيح ڪري پنهنجي پلايا
 تنهن کي آڱو اجر ڏيندو پانهنجي پارا.^(۳)

مخدوم عبدالرحمان جو هٿ سان لکيل مخدوم محمد هاشم جو
 ڪتاب ”حيات القاري باطراف البخاري“ جو قلمي نسخو، پير جهنڊي جي
 ڪتبخاني ۾ موجود آهي.

مخدوم عبداللطيف

هيءُ ڀلارو مخدوم صاحب جو ٻيو نمبر فرزند هو. سندس ولادت ۱۴
 شعبان المعظم ۱۱۴۴ھ تي ٿي. پنهنجي والد بزرگوار جي آغوشِ شفقت ۾
 پرورش حاصل ڪيائين. قرآن جو حافظ، حديث جو وڏو عالم هو. فقه ۾
 يڪتاءِ روزگار هو.^(۴)

مير علي شير ”قانع“ نثوي لکي ٿو:

”هاڻي عبداللطيف، پيءُ جو جاءِ نشين آهي. هو پيءُ جي دستور
 موجب هر جمعي ڏينهن صبح جو جامع خسرو (دابگران واري

مسجد) ۾ چڱي وعظ جي محفل منعقد ڪندو آهي. هر روز ٽپهريءَ وقت پنهنجي مسجد ۾ حديث پاڙهڻ جو شغل جاري رکندو هو ۽ پنهنجي مدرسي کي مڃائيندو ايندو هو. هن سال (۱۸۷۱ھ) ۾ جڏهن ميان محمد سرفراز خان جي لشڪر ۾ قضا جي عهدي تي مقرر ٿيو آهي، تڏهن سندس فرزند ارجمند ميان ابراهيم عرف موليدنو پيءُ ۽ ڏاڏي وارا ڪم سنڀالي رهيو آهي.⁽⁵⁾

سندس شهرت جي هي حالت هئي، جو وقت جا حاڪم مشڪل سوالن جو ڪانئس حل ڪرائيندا هئا. مخدوم عبداللطيف بدعات جي رد ۽ حنفي فقه ۾ ڏاڍو متشدد هو. هن علامه محمد معين ٺٽويءَ جي ڪتاب ”دارسات اللبيب“ جي رد ۾ هڪ وڏو عالمانه ڪتاب ”ذب الذبابات“ عربيءَ ۾ لکي، پنهنجي علمي فضيلت جو ڏاڪو ويهاريو آهي. ان کان سواءِ سندس ٻيا رسالا به تصنيف ٿيل آهن، جن مان هيٺين جا نالا معلوم ٿي سگهيا آهن:

الحجة البيضاء، غايت المرام، الشهاب الثاقب لرجم الكاذب، فرائض الاسلام (پنهنجي والد جي عربي ڪتاب جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو اٿس) ۽ مناقب مخدوم محمد هاشم ٺٽوي.

مخدوم عبداللطيف ۴۵ سالن جي ڄمار ۾ ۱۷ ذوالقعد ۱۱۸۹ھ تي ٺٽي ۾ وفات ڪري ويو.⁽⁶⁾ مڪلي ٽڪريءَ تي پنهنجي والد مخدوم صاحب جي پيرانديءَ کان دفن ٿيو.

مخدوم عبداللطيف جو عظيم علمي ڪارنامو سندس ڪتاب ”ذب الذبابات الدراسات عن المذاهب الاربعة المتناسبات“ عربيءَ ۾ لکيل آهي. هيءُ بهترين عربي ڪتاب مخدوم محمد معين ٺٽوي جي ڪتاب ”دارسات اللبيب“ جي جواب ۽ رد ۾ لکيل آهي. مخدوم محمد معين رنگين طبيعت ۽ عجيب آدمي هو. هڪ طرف اهل بيت جي محبت جو دعويدار، امان سڳورن لاءِ ماتم ڪرڻ جو قائل هو. خلفاءِ راشدين جي ترتيب جو مخالف هو. ٻئي طرف وحدة الوجود جو عارف هو. راڳ ۽ سرود جو اهڙو ته عاشق هو، جو وفات به محفل سماع ۾ ڪيائين. ان کان وڌيڪ هي ته عمل بالحدِيث جو زور شور سان داعي هو ۽ چئني مذهبن جي پيروي جو مخالف هو. مخدوم محمد معين جو ڪتاب ”دارسات اللبيب“ به ترڪ تقليد ۽ عمل بالحدِيث بابت تحرير ٿيل آهي.

مخدوم محمد معين جي هن ڀرڌلائل ڪتاب جو رد ۽ جواب لکڻ هر

— مخدوم محمد هاشم نقوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ڪنهن جي وس جي ڳالهه نه هئي. گویا قدرت هن کان اول مخدوم محمد هاشم جي علمي خاندان کي منتخب ڪري ڇڏيو هو. جيئن ته مخدوم جي فرزند مخدوم عبداللطيف ”دراسات اللبيب“ جو ضخيم ٻن جلدن ۾ رد لکيو. ان اهو رد اهڙي علمي انداز ۾ لکيو، جو ڪوبه عالم مخدوم عبداللطيف جو جواب اڃا تائين ڪونه لکي سگهيو آهي. مخدوم عبداللطيف جي تحرير متين، پيرايه بيان نهايت سنجيدو ۽ دلائل جو طريقو محققانه آهي. اڳتي هلي مخدوم عبداللطيف جي پٽ مخدوم ابراهيم به مخدوم محمد معين جي ڪتاب ”دراسات اللبيب“ ۽ ٻين رسالن جو جامع رد ۽ جواب ”القسطاس المستقيم“ نالي ڪتاب ۾ لکيو. ”القسطاس المستقيم“ جو قلمي نسخو، سيد محب الله شاه راشدي پير جهنڊي جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي ۽ سنڌ جي ٻين ڪتبخانن ۾ به محفوظ آهي.

مخدوم محمد معين جو ڪتاب ”دراسات اللبيب“ ۽ مخدوم عبداللطيف جو ”ذب الذبابات“ ٻئي ترتيبوار سن ۱۹۵۷ع ۽ سن ۱۹۵۹ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپيا آهن.

مخدوم ابراهيم (مڌئي مرقد)

مخدوم عبداللطيف کي هڪ فرزند مخدوم ابراهيم نالي هو، جيڪو ”مڌئي مرقد“ جي نالي سان مشهور آهي ۽ ”هڪ ئي رائجو لکان ڏا مت“ ثابت ٿيو. هو وڏو عالم ۽ صوفي هو. سندس ولادت سن ۱۱۶۲ھ ۾ ٿي ۽ ٽي. تڏهن سندس ڏاڏو حال حيات هو. سندس سموري تعليم ۽ تربيت پنهنجي علمي گهراڻي ۾ ٿي.

مخدوم ابراهيم جي سوانح حيات تي فارسي رسالو لکيل آهي. اهو رسالو مخدوم ابراهيم جي مريد امين بن شيخ هارون چترائي. جيڪو آخري وقت ۾ سائنس سفر ۾ گڏ هو، خليفي احمد خان نظاماڻيءَ جي چوڻ تي پنهنجي مرشد مخدوم ابراهيم جي زندگيءَ ۽ ڪرامتن بابت فارسي زبان ۾ ”مناقب مخدومين معظمين“ نالي سن ۱۲۴۳ھ ۾ لکيو هو. ان ۾ مخدوم ابراهيم جي مرشد خواجه صفي الله نقشبندي ۽ خود مخدوم ابراهيم ۽ سندس اولاد جو قدرتي تفصيل سان احوال آيل آهي. هيءُ رسالو اڻ ڇپيل ۽ قلمي صورت ۾ آهي. مخدوم صاحب جو وڌيڪ احوال ان ڪتاب تان اختصار ڪري، ان جو سنڌي ترجمو هيٺ درج ڪجي ٿو، ته جيئن اڪيڻ ڏئي مصنف

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

جو لکيل ۽ هڪ صادق مريد جي قلم مان نڪتل نئين معلومات سامهون اچي: مشهور آهي ته مخدوم ابراهيم ٺٽي ۾ ڄائو. پاڻ هاشمي نسب حارث بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبدمناف جي اولاد مان آهي. سندس والد جو نالو مبارڪ مخدوم مرحوم عبداللطيف آهي. مخدوم ابراهيم جي والده سڳوري جو نالو بيبي عائشه آهي. بيبي عائشه جي پيءُ جو نالو ابراهيم آهي. هيءُ ابراهيم، حضرت ابوالقاسم نقشبندي جو فرزند آهي.

مخدوم ابراهيم جي ڏاڏي مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ سن ۱۱۷۴ھ ۾ لاڏاڻو ڪيو ۽ مخدوم ابراهيم جي تعليم جو سلسلو جاري هو. ٻه سال پوءِ سن ۱۱۷۶ھ ۾ حاجي صفي الله حج جي ارادي سان حرمين شريفين ويندي، ٺٽي تشریف فرما ٿيو. ان وقت مخدوم ابراهيم جي عمر ۱۴ سال ۽ صفي الله جي عمر اندازاً ويهه ورهيه هئي.

مخدوم ابراهيم ان کان پوءِ پنهنجي والد مخدوم عبداللطيف وٽ وڌيڪ تعليم پرائڻ لڳو. ڳچ مدت ۾ مروج درسي ڪتاب پڙهي پڄاڻائين. علم تفسير، حديث، اصول فقه فروع، تصوف، معقول ۽ منقول ۾ ڪامل مهارت حاصل ڪيائين. فارغ ٿي پنهنجي پيءُ جي اجازت سان طالبن کي درس پڙهائڻ لڳو. گهڻائي مسلمان جهالت کي ترڪ ڪري، سندس علم جي نور کان روشناس ٿيا. سندس سهڻي صحبت ۽ علمي روشنيءَ جي ڪري سندس اهي متقي ۽ پرهيزگار مثالي شاگرد بنيا.

مخدوم ابراهيم جا ديني علم ۾ گهڻائي ڪتاب ۽ قصيدا لکيل آهن. ننڍپڻ ۽ قوه جواني کان سير سلوڪ پنهنجي ڏاڏي ۽ پيءُ کان حاصل ڪيائين. اهڙيءَ ريت ڏاڏي ۽ پيءُ وٽان کيس تلقين جي طريقي جي اجازت هئي. هن سلسلي ۾ سندس ڏاڏي جو لکيل ڪتاب ”اتحاف الاڪابر“ آگاهي ڏئي ٿو.

جيتوڻيڪ فيض پنهنجي پيءُ ڏاڏي کان مليو هوس، پر اڳتي هلي جوانيءَ واري شروعاتي دور ۾ ٺٽي کان وٺي ملتان تائين جيڪو به صاحب ڪمال بزرگ ٻڌائين ٿي، ته اوڏانهن سندس صحبت لاءِ ڊوڙيو ٿي. آخرڪار سندس والد مخدوم عبداللطيف سن ۱۱۸۹ھ ۾ وفات ڪئي.

جيئن ته قاضي القضاات وارو عهدو هن علمي خاندان ۾ هلندو ٿي آيو. اهو قضا جو عهدو سندس والد مخدوم عبداللطيف جي وفات کان پوءِ مخدوم ابراهيم کي سنڀالڻو پيو. پاڻ اهو عهدو ڳچ وقت ميان سرفراز خان عباسي

— مخدوم محمد هاشم نٿوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
جي وقت کان ميان عبدالنبي جي آخري عهد تائين سنڀاليائين ۽ ديني حدون ۽ شرعي مسئلا نڀريندو آيو.

غالباً اڳتي هلي ميان عبدالنبي عباسي ۽ مير فتح علي خان ٽالپر جي پاڻ ۾ اڻ بڻت ٿي، ان ڪري ميان عبدالنبي دارالخلافه ڪابل تيمور شاهه کي مدد لاءِ سعيو ڪيو. مخدوم ابراهيم ميان سان وفاداري، همدردي ۽ احسان جي طور تي شڪارپور تائين ويو. قدرت کي ٻي ڳالهه منظور هئي. اتي شڪارپور ۾ مخدوم ابراهيم کي حاجي صفي الله جي موجودگي جي پروڙ پئي. جيئن ته مخدوم ابراهيم جي سندس ننڍي هوندي ئي ۾ واقفيت هئي، ان ڪري سلوڪ ۾ ويتر سائن تعلق مضبوط ٿيو. ٽن مهينن جي مدت ۾ سلوڪ ۽ طريقت جا مرحلا طئي ڪري، سندس مريد ٿي خلافت حاصل ڪيائين. حاجي صفي الله نقشبندي، مخدوم ابراهيم کي جيڪا خلافت جي سند ۽ اجازت لکي ڏني هئي، اها هن ريت آهي:

فضيلت و ڪمالات دستگاه، حقائق و معارف آگاه، مظهر انوار رباني، مولد اسرار سبحاني، اخوي ميان محمد ابراهيم - الله تعاليٰ کيس سلامت رکي - کي سلوڪ طريقت جي پوري ڪرڻ تي کيس ولايت صغريٰ ۽ ڪبريٰ ۽ نقشبندي ۽ قادري حضرات جي تعليم جي طريقي جي اجازت ڏجي ٿي.

موڪلائڻ مهل صفي الله نقشبندي ۽ پنهنجي مريد ۽ خليفو مخدوم ابراهيم کي چيو:

اي مخدوم! پاڻ وصال ماڻيئي ۽ اسان کي فراق ڏيو ٿو وڃين! آخرڪار مخدوم ابراهيم شڪارپور مان مرشد کان اجازت وٺي، پنهنجي شهر ٺٽي پهتو، اڳ ۾ ظاهري تعليم ڏيندو هو، هينئر الله تعاليٰ جي مخلوق کي روحاني تعليم سان مالا مال ڪرڻ لڳو. ماڻهو کانئس فيضياب ٿيڻ لڳا. سندس ڪرامتون ڳڻڻ ۽ ليکي کان گهڻيون آهن.

مخدوم دين اسلام جي واڌاري لاءِ ڀرپور ڪوششون ورتيون. امر ونهي جي اجراءِ لاءِ پاڻ پتوڙڻ لڳو. ڪيترا ڪافر سندس هٿ تي اسلام جي دائري ۾ داخل ٿي مسلمان ٿيا.

اڳتي هلي، دين اسلام ۽ شريعت جي نفاذ خاطر وقت جي حاڪمن سان سندس تڪرر ٿيو ۽ شريعت جي نفاذ کان حاڪمن منهن موڙيو. شريعت جي حڪمن ۾ رڪاوٽون پوڻ لڳيون. پاڻ اول سنّت نبوي جيان ڪجهه وقت

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

صبر کان ڪم ورتائين. نيٺ ٺٽي مان هجرت ڪرڻ تي مجبور ٿيو. ان ڪري پهريائين ٺٽي مان ڪراچي بندر لڏي ويو. ڪراچيءَ مان ٻيهر مسقط بندر لڏو پيو. ان لڏ پلاڻ دوران جيڪي تڪليفون پيش آيون، انهن جو اکين ڏٺو شاهد (هن ڪتاب جو مصنف امين بن هارون چترائي) ۽ حاضر هو. (7)

انهن حاڪمن (ميرن) جي ظلمن ڪري حضرت مخدوم ابراهيم چوندو هو ته، ”الله تعاليٰ هنن تڪليفن جي عيوض امداد ڪندو رهي ٿو.“ مطلب ته ڪراچي بندر کان ڪوچ ڪري ”اربق“ جاءِ، جيڪا مسقط بندر جي مضافات ۾ آهي، پهتا. اتان پنهنجي مرشد حضرت صفي الله سان گڏ حرمين شريفين جي زيارت ڪيائون. ان دوران ”اربق“ ۾ سنڌ وارن مريدن ۽ جماعتين کيس واپس سنڌ هلڻ لاءِ زور ڀريو.

حاصل ڪلام، سن ۱۲۲۴ھ ۾ ضلع ساڪره جي مضافات ۾ ”دها“ جاءِ تي ويٺا هئا ۽ پنهنجي عمر جو حساب پئي ڪيائون ۽ چيائون پئي ته منهنجي عمر ۶۳ سال آهي. پوءِ مون (امين بن هارون) کي فرمايائون ته، ”تون حساب ۾ خبردار آهين، اڄ منهنجي عمر جو حساب ڪر. منهنجي ڄمڻ جي تاريخ حضرت ابراهيم عليه السلام جي هن ڪلام موافق جملي مان نڪري ٿي: ربي خلقتني فهو يهدين (پارو ۱۹، سورة شعراء، رڪوع ۴) مطلب ته منهنجي پالڻهار مون کي پيدا ڪيو آهي، اهو ئي مون کي سڌو رستو ڏيکاريندو آهي.“ هن مان ۱۱۶۲ سال نڪري ٿو. پوءِ حساب ڪيم ته سندن عمر ۶۲ سال ٿي. ان تي کلي مزاح طور فرمايائون ته، ”هڪ سال جي اسان کي رعايت ڏني اٿئي.“ آخرڪار ان سال آهستي آهستي ”نده“ شهر ۾ سيد نور محمد حسيني، جيڪو سندن وڏن خليفن مان ۽ عالم هو، وٽ پهتا. اتي عارضي نفت الدم (وات مان رت اچڻ) ۾ بيمار ٿي پيا. چند ڏينهن اتي هئا. اتان مهيني صفر ۾ سن ۱۲۲۵ھ ۾ ڪڇ ملڪ جي پاسي ”مڏئي“ شهر جي ارادي سان آيا ۽ مڏئي جي آس پاس ”سرايه“ جاءِ وٽ اچي رسيا.

ڪن فقيرن کان نقل ٻڌل آهي، ته جڏهن مخدوم صاحب سرايه وٽ اچي لٿا، ته روز روز ان سرزمين تان گذرندي زمين کي ڏسندا رهندا هئا ۽ چوندا هئا، ته شايد هڪ ولي بزرگ الله تعاليٰ جي اوليائن مان هن زمين ۾ دفن ٿيندو. نيٺ مخدوم ابراهيم ان ئي زمين ۾ دفن ٿيو.

اصل ڳالهه تي اچون ٿا، ته جڏهن مخدوم ابراهيم مڏئي وٽ سنڌ جي سڀني خليفن کي واپس سنڌ وڃڻ جي اجازت ڏني. پاڻ وٽ خليفو محمد

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

فاضل، ساکن لکپت ملڪ ڪڇ ۽ ميان عبدالرحمان ولد مخدوم عبدالله (غالباً منڌرو) ساکن زيه (نريه) ملڪ ڪڇ ۽ چند ٻيا فقير، حضرت جي خدمت خاطر مڏئي شهر ۾ آيا ۽ رهيا. هنن ڏينهن ۾ سندن بيماري وڌي وئي. ان سخت بيماري هوندي به پاڻ مسجد ۾ پنج وقت نماز ادا ڪندا هئا ۽ تهجد نماز به پابندي سان پڙهندا هئا.

آخر امر ته جمعي جي ڏينهن، پهرئين ماه ربيع الاول ۱۲۲۵ھ جمعي نماز جماعت سان ادا ڪرڻ کان پوءِ چند فقيرن سان ٻيڙيءَ ۾ چڙهي سير ڪيائون. ٽپهري نماز مهل نزع جي حالت ۾ ٽپهري نماز اشارن سان ادا ڪيائون. سج لٿي مهل سامه الله تعاليٰ جي حوالي ڪيائون.

ماڻهن خليفي محمد فاضل ۽ عبدالرحمان کي وڃي ٻڌايو، جيڪي اڃا شهر ۾ هئا. سندن جسم کي ٻيڙيءَ مان لاهي سراهه جي جاءِ تي آندائون. ميان عبدالرحمان حضرت جن کي تڙ ڏياريو. جنازي نماز ادا ڪرڻ کان پوءِ سڀني جي اتفاق راءِ سان ان زمين ۾ کين دفن ڪيو ويو، جتي آخر ۾ پاڻ اها زمين ڏسي ٻڌايو هئائون، ته هڪ اولياءُ الله هن زمين ۾ دفن ٿيندو.

حضرت جي وفات جي خبر انهن ئي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ پهچي وئي ۽ هر ٻڌي ۽ جوان کي صدمو پهتو. سندس ولادت جي تاريخ سن ۱۱۶۲ھ ”ربي خلقتني فهو يهدين“ مان نڪري ٿي ۽ سندس وفات جي تاريخ هنن لفظن مان نڪري ٿي: ”ان ابراهيم احي الدين بجهاده فمات هاجرا“ = ۱۲۲۵ھ. مطلب ته بيشڪ ابراهيم پنهنجي ڪوشش سان دين کي جياريو، پوءِ هجرت ۾ وفات ڪري ويو.

هن مان ظاهر ٿيو ته سندس چيل لفظن موجب عمر مبارڪ ۶۳ سال ٿي. واللہ اعلم. هي الفاظ ان تي شاهد آهن. سيد غلام علي ”مائل“ سادات شڪر الاهي سندس وفات جي تاريخ نثر ۾ هن ريت چئي آهي:

”ذهب العلم من حدود ملڪ السند“ مطلب ته سنڌ ملڪ جي

حدن مان علم ڪڍي ويو. (8)

”تڪملہ مقالات الشعراء“ جي مصنف، مخدوم ابراهيم مڏئي مرقد جو تفصيلي احوال هن ريت لکيو آهي:

”مخدوم محمد ابراهيم (مڏئي مرقد) علم ۾ يگانہ روزگار هو.

ارشاد ۾ پڻ وقت جو پلارو بزرگ هو. سندس زماني ۾ ڪوبه ان

جهڙو سنڌ ۾ نه ٿيو. ڪشف ڪرامت جو صاحب هو. سندس

حالات ۾ ميان محمد امين چترائي جو رسالو لکيل آهي. سندس خليفو به گهڻا آهن، پر سندس مريدن جو تعداد به لک آهي. مريدن جي دعوت تي نڪرندو هو. هر شهر يا هر ديھ ۾ جتي به ايندو هو، ته اتي مريد گڏ ٿيندا هئا ۽ جيڪي کانئس تلقين وٺندا هئا، انهن جا نالا لکيا ويندا هئا. هن فقير (تڪلم جي مصنف) انهن کاغذن مان ڪن لستن کي ڏٺو ۽ پڙهيو به آهي.

هڪ شخص مخدوم محمد هاشم جي مزار جي زيارت تي آيو ۽ ان جو اهو ارادو به ڪونه هو ته ڪو مخدوم صاحب جي اولاد جي به زيارت ڪندو، مگر جڏهن مخدوم صاحب جي زيارت ڪيائين ته دل ۾ چيائين، رڳو وڏن بزرگن جي زيارت ڪرڻ ۽ سندن اولاد کان ڪنارو ڪرڻ ادب جي خلاف آهي. ان ڪري اهو خيال ڪري نٿي شهر روانو ٿيو. خدا جي قدرت! گهڻي مدت کان ان شخص کي سلوڪ جي معاملي ۾ مونجهارو رهندو هو ۽ سندس عقده حل نه ٿي ٿيا. اهو شخص جڏهن مسجد جي دروازي وٽ آيو، اڃا هڪ پير مسجد ۾ اندر داخل ڪيائين ۽ پير دروازي کان ٻاهر هوس، ته (مخدوم محمد ابراهيم) جي نظر فيض اثر ان شخص تي پئي. قدرتي طور ان شخص جو سائن جو مونجهارو ۽ سلوڪ جو مشڪل، صالح بزرگ جي هڪ ئي نگاهه سان حل ٿي ويو:

اي لقائي تو جو اب هر سوال،

مشڪل از تو حل شود بي قيل و قال.

مطلب ته تنهنجو ديدار ئي هر سوال جو جواب آهي ۽ چوڻ کان سواءِ توکان مشڪل آسان ۽ حل ٿي وڃي ٿو. اهو شخص ڪمال عقيدت سان مريد ٿيو ۽ رفتہ رفتہ خلافت به حاصل ڪيائين. ان خليفن جو لقب خليفه پلاسپوش آهي.

هڪ ڀيري مخدوم محمد ابراهيم جمعي جي ڏينهن درياءَ تي غسل ڪرڻ ويو. اتي غسل ڪري چادر وڇائي ان تي ويهي رهيو ۽ فقير به غسل کان فارغ ٿيندا، هڪ هڪ ٿي اچي مجلس ۾ ويٺا. مخدوم ابراهيم اهڙي ته جذب جي حالت ۾ هو، جو سندس فيض اهل مجلس کي سيراب ڪري رهيو هو. جيڪو مسجد کان نماز لاءِ سڏڻ تي آيو، ته اهو به هن روحاني شڪار جي

ڪوڙڪيءَ ۾ ڦاسي ٿي پيو. هوڏانهن نماز جو وقت وڃي رهيو هو. ايتري ۾ خليفو احمد خان نظاماڻي هوش ۾ اچي ويو ۽ هي بيت پڙهڻ لڳو:

آج تيري نين ني مسجد مين،

هوش لوڻا هي هر نمازي ڪا.

ان وقت پاڻ مخدوم ابراهيم به هوش ۾ آيو ۽ ٻين بيخودن کي به هوشيار ڪيائين ۽ فرمايائين ته نماز جو وقت مڪروه نه ٿئي، ان ڪري چڱو آهي ته هتي تا نماز پڙهون.

آسمان سجده ڪند بهر زميني ڪه درو

يڪ دوڪس، يڪ دو نفس بهر خدا نشيند.

مطلب ته آسمان، زمين واسطي سجدو ڪري، جو ان ۾ هڪ به

شخص هڪ به نفس خدا جي واسطي ويٺا. ⁽⁹⁾

مخدوم ابراهيم پنهنجي پيءُ ۽ ڏاڏي وانگر وڏو مؤلف ۽ مصنف به آهي. سندس عربي عبارت ۾ به وڏي رواني آهي. ڇو ته هڪ پاسي سندس تربيت علمي گهراڻي ۾ ٿي، ته ٻئي پاسي عرب ملڪن ۾ به گهڻو گهمندو رهيو. ان ڪري سندس عربيت کي اصليت جو رنگ اچي ويو. مخدوم ابراهيم کي سندس ڏاڏي مخدوم محمد هاشم نثويءَ جهڙو سڪون ۽ اطمينان هجي ها، ته جيڪر اڃا به تاليفي ذخيره گهڻو ڇڏي وڃي ها، پر افسوس جو کين سڪون نه مليو. ان دور ۾ نثو علمي لحاظ کان اجڙي چڪو هو. ملڪ جي حڪومت به ڪمزور ٿي وئي هئي، ان ڪري مخدوم محمد ابراهيم جي ڪا به قدرداني نه ٿي سگهي. ڪڏهن ڪٿي، ڪڏهن ڪٿي ڪشالا ڪيندو رهيو. ويتر نقشبندي طريقي ۾ داخل ٿي، ورد وظيفا پڙهي ۽ ٻيون رياضتون ڪري پنهنجي صحت به وڃائي ويٺو هو. اها ڳالهه به سندس آڏو حائل ٿي، تڏهن به سندس تصنيف سندس همعصرن مان مخدوم عبدالواحد سيوستانیءَ کي ڇڏي، باقي ٻين سڀني کان گهڻي آهي. ⁽¹⁰⁾ مخدوم صاحب جا هي ڪتاب يادگار آهن:

- اعناء الواصل

- امانة اذي العبيد

- تحرير في بيان آخرالظهر

- تطيب افواه الاخوان في المنع شرب الدخان

- توثيق الاسباق في مسئلة الصداق
 - تهذيب البيان
 - الحبل المتين في اوصاف خلفاء الراشدين
 - رساله في بيان السلسلة
 - سحق الاغبياء
 - سير التقرير في تحقيق مقاصد مسئلة استعمال الحرير
 - طريده الحياك مماطرده الخصر بقطع التباك
 - غسل العباك عن تصويب قطع التباك
 - القسطاس المستقيم
 - القول الرضي بتصحيح حديث الترمذي
 - مفتاح الكلام
 - نثر حلاوي المعارف والعلوم
 - نشيج الضحي في قصص اللحى
 - وصول الغنا في تحريم الدفوف مع الجلال والغناء
 - وعظ الانوار في مسئلة روية القمر يوم الشك في النهار
 - هدايت الناس في البقاء الشعر علي الراس
 - دماج المغمر
- مخدوم محمد ابراهيم جا اڪثر ڪتاب مدرسه ”مظهر العلوم“ ڪڏه ڪراچي ۾ قلمي صورت ۾ محفوظ آهن، جن جو تفصيلي مطالعو ڪري، مولانا عبدالرشيد نعماني هڪ تحقيقي مقالو بهاولپور جي رسالي ”الزبير“ جي ”ڪتبخانه نمبر“ ۱۹۶۷ع ۾ شايع ڪرايو آهي.
- مخدوم ابراهيم ڪامل ولين ۽ راسخ عالمن مان هو. طريقت ۾ خواجه صفي الله نقشبندي ڪابلي (المتوفي: ۱۲۱۲ھ) جو مريد هو. بلند مقامات تي پهتل هو. حضرت خواجه صاحب ڪيس پوري خلافت عطا ڪئي هئي. سندس وفات سن ۱۲۲۵ھ ۾ ڪڇ ۾ مڏئي بندر ۾ ٿي. سندس مزار تي قبو ٺهيل آهي. جتي سندس مقبرو آهي، اتي جي ماڻهن ۾ مشهور آهي ته ادب جي لحاظ کان ڪوبه پڪي قبي جي مٿان لنگهندو آهي، ته ان وقت اهو پڪي زمين تي ڪريو پري ۽ مريو وڃي.^(۱۱)
- درگاهه خياري شريف تعلقي سڪرنڊ جي موجوده گادي نشين، حضرت پير رفيع الدين خياري (عمر ۷۰ سال) ٻڌايو، ته اسان جا مرشد ”وسين

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

شريف "لاڙ وارا آهن ۽ اهي وري مخدوم محمد هاشم نثويءَ جي پوٽي
مخدوم محمد ابراهيم مڏئي مرقد جا مريد هئا. ٻارهن مهيني مخدوم
ابراهيم جي مزار جي زيارت لاءِ، اڃا تائين وسين شريف وارن بزرگن جا پويان
مڏئي بندر ويندا آهن.⁽¹²⁾

مخدوم ابراهيم مڏئي مرقد سنڌي، فارسي ۽ عربي ٻولين جو ماهر
مصنف ۽ شاعر هو. سنڌيءَ ۾ سندس هيءَ ڪافي دستياب ٿي آهي، جيڪا
مولود جي سر ۾ ڳائي آهي:

- چئيج سنيھڙو سڄڻا! ساٿي سيد کي ساري.
۱. پانڌي چئيج پرينءَ کي، ميان الله نياپو هي نئي يار،
گهايل گوندر ڏينهن گذاري.
۲. قيدن ڪئي آهيان، ٻڄاڻان پرين يار،
وئيو هنجون نت هيءَ هاري.
۳. توکي ساريو سپرين، پل پل پور پون يار،
محب وچوڙو مون ماري.
۴. عاصي مان 'ابراهيم' ڄئي، ٻاجه ٻاجهائي ڪن ڪا يار،
ايندم شال اوتاري.⁽¹³⁾

مناجات و استغاثه

مخدوم محمد ابراهيم مڏئي مرقد، مديني منوره ۾ ٻنهي جهانن جي
سردار حضرت محمد رسول الله ﷺ جي سامهون زيارت ڪندي هيءَ مناجات
وڌي سڪ ۽ سوز سان پڙهي هئي. هن مناجات ۾ حضور جن کي سڪ ۽ سوز
مان سڏڙا ۽ ڀرت مان پڪارون ڪيل آهن. تبرڪ طور هن عربي تضمين سان
سندس چيل فارسي مناجات جو هڪ شعر شامل ڪجي ٿو:

اي تو مقبول درگه صمدي، وي تو محبوب حضرت احدي،
مجتبائي جناب حق ابدي، بهر عصاة شافع و سندي،
من ڪه غرقم به بحر جرم و بدي، يا حبيب الله خذ بيدي،
مالعجزى سواڪ مستندي.⁽¹⁴⁾

مخدوم ابراهيم جو اولاد: مخدوم ابراهيم کي ٻه نياڻيون ۽ هڪ پٽ
عبداللطيف نالي هو.

۱. سندس وڏي نياڻيءَ جو نالو بيبي عائشه هو. هيءَ بيبي سڳوري

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ولايت جي صاحب ۽ والد طرفان کيس نقشبندي سلسلي ۾ اجازت مليل هئي. سن ۱۲۴۳ھ ۾ ڪتاب ”مناقب مخدومين معظمين“ لکجڻ وقت يعني مخدوم ابراهيم جي وفات کان ۱۸ سال پوءِ، بيبي سڳوري حال حيات هئي.

۲. سندس ٻي نياڻي مخدوم ابراهيم جي وفات کان پوءِ گذاري وئي

هئي.

۳. **مخدوم عبداللطيف:** هيءُ ڀلارو مخدوم ابراهيم جو فرزند ۽ مخدوم محمد هاشم جو پڙ پوٽو آهي. پيءُ جي وفات سن ۱۲۲۵ھ کان پوءِ رشد و هدايت جي مسند تي ويٺو. خلق کي ظاهري ۽ باطني رهنمائي ڪرڻ لڳو. عبداللطيف پنهنجي پيءُ مخدوم ابراهيم جي مڌي شهر ۾ وفات کان پوءِ ”اريق“ مان لڏي، پنهنجي اباڻي شهر ٺٽي ۾ آيو. سن ۱۲۳۰ھ ۾ ٺٽي شهر جي اتر طرف قديم مسجد ۾ امامت ڪرڻ لڳو. اها مسجد اصل ۾ سندس والد ۽ پڙ ڏاڏي مخدوم محمد هاشم جي ڏينهن جي آهي. ان کي نئين سر تعمير ڪرايائين. مخدوم وڏي محمد هاشم کان وٺي هن وقت تائين ان ”هاشمي مسجد“ ۾ امامت ڪندا ٿا اچن. عبداللطيف ٺٽي ۾ دين متين جي خدمت ڪندو رهيو. ڪيترن ڪافرن کي اسلام سان مشرف ڪري، کين ڪفر جي اونڌاهيءَ کان ٻاهر ڪڍيائين.

مخدوم عبداللطيف پيءُ جي وفات ۱۲۲۵ھ کان چوڏهن سال پوءِ زندهه رهيو. ۳ جمادي الاول بروز سومر ۱۲۳۹ھ تي ٺٽي ۾ وفات ڪيائين. محمد امين بن هارون چترائي سندس وفات تي هي شعر چيو آهي:

روز دوشنبه بتاريخ سيوم قبل الزوال،

جمادي الاولى از عالم گزيده استقار.

سال وصلش چون زهوش خویش پرسيدم بگفت،

کرده مهان عبداللطيف پير با رحمان جوار.^(۱۵)

مخدوم عبداللطيف فن تحرير ۾ يگانو هو. ”تڪمل مقالات الشعراء“

جي مصنف مخدوم محمد ابراهيم ”خليل“ جو هيءُ بزرگ نانو هو. مخدوم ”خليل“ پنهنجي پيءُ کان روايت ڪري ٿو:

”مخدوم عبداللطيف ثاني ۽ سندس فرزند عبدالغفور فقهي

تحريريون لکندا هئا. هڪڙو بزرگ مسجد جي حجري ۾ ته ٻيو

مسجد جي صحن ۾ ويهندو هو. هڪ تحرير لکندو هو، ته ٻيو ان

جو جواب ڏيندو هو ۽ ائون جو ننڍيءَ عمر وارو هوس، انهن

تحريرن کي کڻي ٻنهي کي پهچائيندو هوس." (16)

مخدوم عبداللطيف (ثاني)، قيوم جهان (خواجہ صفی اللہ) کان سلوڪ ۾ تلقين ورتي ۽ خلافت پنهنجي والد مخدوم محمد ابراهيم کان حاصل ڪئي. مخدوم صاحب مڏئي وارن آخر عمر ۾ کيس فرمايو، ته جي تون گهرين ٿو ته آئون ۽ خدا هڪ هجان ۽ ٻيو ڪجهه به نه هجي، ته خليفي نظاماڻيءَ سان صحبت ڪر ۽ جي پاڻ ڏانهن خلق جي رجوعات گهرين ٿو، ته وسين واري خليفي سان ساٿ سنگت ڪر ۽ جي اگاهاري ترار ٿين گهرين ٿو جو جيڪا به بد دعا يا پٽ پاراتو ڏين سو پورو ٿي وڃي، ته کڻي اوڙهيندڙ خليفي وٽ وڃي ويهه. (17)

مخدوم "خليل" ٺٽويءَ هيءُ قصو به لکيو آهي:

"ٺٽي جو هڪ وڏو ماڻهو، جيڪو مخدوم عبداللطيف ثاني جي پيءُ جو مريد به هو. ان هوندي به مخدوم عبداللطيف تي شريعت جي خلاف هڪ ڪوڙي تهمت رکي، ان ڪري کيس ڏاڍو ڏک ٿيو ۽ ان جي حق ۾ بد دعا ڪيائين. خدا جي قدرت! ان شخص کي اچي رت جا اسهال ٿيا. کيس سڌ پئجي وئي ته مخدوم عبداللطيف جي پاراتي جو اثر آهي. سو کين گهڻوئي عرض ڪيائين، پر پاڻ راضي نه ٿيا. نيٺ حضرت معف وارن سرهندي ڏانهن سفارش جو سائل ٿيو. ان بزرگ مخدوم عبداللطيف کي سفارش ڪئي ته هن کي شفا جو پيالو لکي ڏيو. پاڻ فرمايائين ته اوهان جي چوڻ تي پيالو لکان ٿو، پر جيڪي منهنجيءَ دل ۾ ايندو اهو لکندس. بزرگ معف وارن قبول فرمايو. مخدوم عبداللطيف هي لکيو ته، اي پالڻهار! تون منتقم (بدلو وٺندڙ) آهين. تنهنجو هڪ نالو منتقم به آهي. هن ماڻهوءَ مون کي ڏاڍي تڪليف ڏني آهي. تون ان کان منهنجو انتقام وٺ. جڏهن اهو پيالو حضرت معف وارن ڏنو ۽ فرمايو ته مخدوم عبداللطيف ڪڏهن به راضي نه ٿيندو ۽ پاڻ به مخدوم جي ڪري ماڻ ڪري ويا. نيٺ ان ماڻهوءَ جي حالت خراب ٿي وئي. پاڻ کي ڪٿ تي ڪٿائي اچي مخدوم جي دروازي تي رکيائين ۽ مخدوم کي گهرايو ويو. پاڻ ان کي ڏسي هيئن فرمائڻ لڳا:

"هنئين جا حبيب، سا ميخ مدامي نه لهي!"

اهو چئي موني ويا ۽ کين اڏو ڏک هو، جو اتي پل به نه ويٺا.
نيٺ مريض جا مائٽ نااميد ٿي، ان کي موٽائي کڻي ويا ۽ اهو ان
مرض ۾ مري ويو. (18)

مخدوم عبداللطيف کي چار فرزند هئا: عبدالغفور، عبدالرحمان،
عبدالحئي ۽ عبدالله ”اميد“. اهي فرزند مخدوم ابراهيم مڏئي مرقد جي حال
حياتي ۾ ڄاوا هئا ۽ چئني جي ڄمڻ جي جاءِ بقمه اربق آهي. اهي چارئي
پنهنجي ڏاڏي مخدوم ابراهيم جي وفات کان پوءِ پنهنجي پيءُ مخدوم
عبداللطيف سان گڏجي ٺٽي شهر ۾ آيا. انهن چئني جو احوال هن ريت آهي:

1. **مخدوم عبدالغفور:** انهن چئني مان وڏو مخدوم عبدالغفور هو،
جنهن جي ولادت سن ۱۲۱۶ھ ۾ ٿي. هي اڃا بالغ نه ٿيو هو، ته سڀني علمن
۽ فنن جي تحصيل ڪري چڪو هو. وڏي علم وارو، ظاهر باطن ارشاد ۽
هدايت، طريقت جي تلقين ۽ شريعت جي تدريس ۾ پنهنجن ابن ڏاڏن جي
مسند سنڀاليائين. هن تعليم پنهنجي والد کان ورتي هئي. هو عربيءَ جو وڏو
نازڪ خيال شاعر هو. مخدوم ”خليل“ ٺٽوي لکي ٿو:

”فارسيءَ جو مشهور شاعر گل محمد ’دخوش‘ ناطق مڪراني
هڪ دفعي ڪو مٽيارين ۾ ناراض ٿي پيو. (دخوش مڪراني،
مخدوم عبدالغفور جو همعصر هو ۽ مٽيارين ۾ مخدوم محمد
هاشم جي شاگردن جي شاگرد مخدوم عبدالڪريم وٽ پڙهندو
هو.) دخوش ناراضگيءَ ۾ فارسي شعر چيو:

آبرو گر طلبي آب مٽياري م طلب.

لقمه چرب بجز نان جواي م طلب.

مطلب ته جيڪڏهن عزت آبرو طلبن، ته مٽياريءَ جو پاڻي به نه
طلب. اتي سنو ۽ مٺو طعام به رڳو جوار جي ماني آهي، ان ڪري
اهو به نه طلب.

اهو بيت جڏهن مخدوم عبدالغفور ٻڌو، ته پاڻ فرمايائين:

آبرو گر طلبي آب مٽياري بطلب.

لقمه چرب مجنونان جواي بطلب.

مطلب ته جيڪڏهن عزت آبرو طلبن ته مٽياريءَ جو پاڻي طلب.
سنو ۽ مٺو طعام نه ڳول، جوار جي ماني طلب ڪر.

مخدوم عبدالغفور، مٽياري شهر جي ان ڪري قدرداني ڪئي، جو

— مخدوم محمد هاشم نٿوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

اتي مخدوم عبدالڪريم مٽياروي جهڙو فياض موجود هو. مخدوم عبدالڪريم، جو اهو مٽياريءَ جي گلا وارو بيت ٻڌو، ته ان کان خوش نه ٿيا. دلخوش مڪرائيءَ ان ڪري هڪ ٻيو سٺو غزل چيو، جنهن جو مطلع هي هو:

طرفه شهريست مٽاري ڪه بسامان گررد،

خالي از شور و شرفتنه دوران گررد.

جيئن ته هن شعر ۾ مٽياريءَ جي تعريف آهي، ان ڪري مخدوم عبدالڪريم مٽياروي اهو شعر ٻڌي خوش ٿيا. ⁽¹⁹⁾

مخدوم عبدالغفور جو هڪ ڪتاب ”حجم ذبح العيون في رد مبيح الفسق الفتون“ يادگار آهي.

2. **مخدوم عبدالرحمان:** مخدوم عبداللطيف جو ٻيو فرزند ميان عبدالرحمان هو. ان جي ولادت سن ۱۲۱۸ھ ۾ ٿي. ظاهري علم جو واقف هو. پر ننڍي هوندي کيس هيانجي جي تڪليف هئي، ان ڪري سنهي هائيءَ وارو ۽ ڪمزور رهندو هو. اهوئي سبب آهي، جو هو علم حاصل ڪرڻ جي گهڻي محنت ۽ تڪليف برداشت نه ڪري سگهيو. عبدالرحمان جمعي جي ڏينهن ۲۲ شعبان المعظم ۱۲۳۹ھ تي پنهنجي والد جي وفات کان پوءِ ٿين مهيني ۾ وفات ڪري ويو.

3. **عبدالحي:** مخدوم عبداللطيف جو ٽيون فرزند مخدوم ميان عبدالحي آهي. ⁽²⁰⁾

4. **مخدوم عبدالله** ”اميد“ نٿوي: مخدوم عبداللطيف جو چوٿون فرزند، ٺٽي جي مشهور خاندان هاشميه جو چشم و چراغ هو. تعليم پنهنجي والد کان پرايائين. اهڙيءَ طرح باطني فيض ۾ به ڪامل هو. هو وڏو متقي ۽ برهيزگار هو. تقرير جي فن ۾ وڏي مهارت وارو هو. مخدوم ”خليل“ نٿوي لکي ٿو:

”مخدوم عبدالله جي تقرير وڏي متانت سان لبريز هوندي هئي.

قاضي ميان عبدالرحيم نٿويءَ روبرو ٻڌايو ته ٺٽي شهر وارن جي

تقرير جي بلاغت ۽ متانت هائي رڳو مخدوم عبدالله جي وجود

سان وابسته آهي.“ ⁽²¹⁾

مخدوم عبدالله، ”تڪلمه مقالات الشعراء“ جي مصنف مخدوم

محمد ابراهيم ”خليل“ نٿويءَ جو مامو پڻ هو:

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

کس کس کو یاد کيجئي، کس کس کو روئي

کيا کيا نه هوا، آسمان کي انقلاب سي!

مخدوم عبدالله نثر سان گڏ نظم ۾ به وڏي مهارت رکندو هو. سندس

تخلص ”اميد“ هو. هي فارسي شعر ان جو آهي:

جان بي قالب درين عالم رسيدن مشڪل است،

طائر روح سبڪ روحان پريدن مشڪل است.⁽²²⁾

مخدوم عبدالله جي تاريخ وفات معلوم نه آهي. اندازاً تيرهين صدي

هجريءَ جي آخر ڌاري سندس وفات ٿي هوندي!

پير محمد هاشم جان سرهندي لکي ٿو:

”مخفي نه رهي ته هينئر مخدوم محمد هاشم جي اولاد مان ڪو

به نه رهيو آهي. اسان جي زماني ۾ سندس اولاد مان مخدوم

غلام احمد نالي شخص لاولد گذاري ويو آهي. اهڙيءَ طرح

مخدوم محمد هاشم جي نسل مان ڪوبه نه رهيو آهي.“⁽²³⁾

تازو راقم کي محترم دوست غلام رسول ڏاهري، شاهپور جهانيان

واري کان مخدوم محمد هاشم نثويءَ جا هيٺيان ٽي ڪتاب مطالعي لاءِ مليا:

۱. شد النطاق فيما يلحق من الطلاق (عربي)

۲. تمام العناية في الفرق بين الصريح والكناية (عربي)

۳. فرائض السلام (عربي)

انهن ٽئين ڪتابن مان پهرين ٻن ڪتابن تي ڇپائيءَ جو سن ۱۳۰۰

هجريءَ ۽ آخري ڪتاب تي سن ۱۳۱۲ هجري لکيل آهي. انهن ٽنهي ڪتابن

جي آخر ۾، عربي، فارسي ۽ اردوءَ ۾ هيٺيون نوٽ لڳل آهي:

”هي ڪتاب عالمن ۽ فاضلن جي اڳواڻ، علم معقول ۽ منقول جي

جامع ۽ علم جي سمونڊ، مخدوم محمد هاشم نثويءَ جا لکيل

آهن... انهن ڪتابن جا مصنف جي هٿ لکيل نسخا، سندس

پونير مان مخدوم غلام محمد کان ڇپائي واسطي، مولوي سيد

رفيع الدين حسيني قادري جي وساطت سان اسان کي مليا. پوءِ

انهن تي زرڪشير خرچ ڪري، حاشيا لکائي ڇاپيا ويا آهن، ته

جيئن انهن جو فائدو عالمن ۽ عام ماڻهن کي ٿئي، ۽ دعا خير سان

ياد ڪن.“

هوڏانهن ”مونس المخلصين“ ۾ مخدوم صاحب جي پونير مان آخري

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

شخص جو نالو " غلام احمد " لکيل آهي. راقم جي خيال ۾ اهو ساڳيو ئي هڪڙو " غلام محمد " نالي وارو بزرگ آهي، پر ڌار ڌار لکت يا ڪتابت جي سهوم " محمد " ۽ " احمد، جو فرق رهجي ويو آهي. بهرحال اهو بزرگ مخدوم غلام محمد، مخدوم محمد هاشم نثويءَ جي اولاد مان آخري نشاني هو ۽ سندس وفات مخدوم محمد هاشم جي وفات سن ۱۱۷۴ھ کان انڪل ۱۲۸ ورهيه بعد ۾ سن ۱۲۱۲ھ کان به پوءِ ئي آهي. جيئن مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب جي ڇپجڻ وقت سن ۱۲۱۲ھ ۾ زندهه هو ۽ پاڻ ڪتاب ڇپائڻ لاءِ ڏنا هئائين.

نٿي جو رهاڪو ۽ صالح شخص، فقير محمد اسماعيل ڪنڀار، جيڪو ويجهڙ ۾ گذاري ويو آهي، لکي ٿو:

"مخدوم صاحب جي خاندان مان آخر ۾ فقط هڪ نياڻي رهي هئي، جا نٿي جي عقيلي خاندان جي هڪ فرد عبدالرحيم عقيلي جي گهر ۾ هئي. ميان عبدالرحيم عقيلي جي وفات کان پوءِ اها مائي صاحب به وفات ڪري ويئي. کيس ڪوبه اولاد ڪونه ٿيو. مخدوم صاحب جو خاندان اتي اچي ختم ٿيو." (24)

راقم پاڻ مخدوم صاحب تي تحقيق جي سلسلي ۾ ڪيترا دفعا نٿي ويو آهي، ته جيئن روبرو ماڳ مڪان پيئي ڏسجن ۽ اتان جي اصل باشندن ۽ اهل علم کان مخدوم صاحب بابت زباني روايتون ۽ اتي عام ۽ مشهور هلندڙ حڪايتون ۽ حقيقتون معلوم ڪجن. ان ڏس ۾ "ساجهاني مسجد" جي خطيب مفتي عبداللطيف سان ملاقات ٿي. "مدرسہ مجددية عثمانيه" جي مهتمم علامه مخدوم عبدالرحمان ميمڻ سان به علمي رهاڻيون ٿيون. سندن ڪتبخاني ۾ مخدوم صاحب جي چند ناياب ڪتابن ڏسڻ جو به موقعو مليو. پاڻ مخدوم صاحب جي اولاد ۽ پونير جي باري ۾، ساڳي فقير محمد اسماعيل ڪنڀار واري ڳالهه جي تصديق ڪيائون. بهرحال نٿو ته موجود آهي، پر نٿي ۾ مخدوم صاحب جو اولاد هينئر باقي نه رهيو آهي ۽ نٿي جي اها اڳوڻي علمي عظمت ۽ روشني به نه رهي آهي:

هر اک مڪان ڪو هي، مڪين سي شرف "اسد"!
مجنون ڪو مرگيا، اب جنگل اداس هي.

اڄ نه اوطاڦن ۾ طالب تنوارين،
آديسي اٿي ويا، مڙهيون مون مارين،
جي جيءَ کي جيارين، سي لاهوتي لڏي ويا.

خدا رحمت ڪند، اين عاشقان پاڪ طينت را.

حوالا

- (۱) مولوي دين محمد وفائي: "تذڪره مشاهير سنڌ" - جلد ۲، ص ۲۸-۲۲۹
- (۲) مير علي شير "قانع" نثوي: "تحفة الكرام"، ص ۵۶۶
- (۳) مخدوم عبدالرحمان: "حيات العاشقين" (سنڌي)، ص ۲۳۵
- (۴) "تذڪره مشاهير سنڌ" - جلد ۲، ص ۳۲۹
- (۵) مير علي شير "قانع" نثوي: "تحفة الكرام"، ص ۵۶۶
- (۶) "تذڪره مشاهير سنڌ" - جلد ۲، ص ۳۲۹
- (۷) راقم جي خيال ۽ تحقيق موجب مخدوم ابراهيم جهڙي خانداني عالم ۽ ڪامل ولي جو پنهنجو ديس جڏي هجرت ڪري وڃڻ ۾ به ڪو سياسي عنصر جو عمل دخل ٿي سگهي ٿو. ان جو مثال هي آهي ته هن رسالي ۾ مٿي اهو مختصر احوال اشارتاً گذري آيو آهي، ته سنڌ جي والي ميان عبدالنبي ڪلهوڙي ۽ مير فتح علي خان ٽالپر جي وچ ۾ پوئين دور ۾ اڻٻڌ ٿي هئي. ڪلهوڙن هارايو ۽ ميرن ڪلهوڙن کي شڪست ڏئي، سنڌ جي حڪومت جون واڳون سنڀاليون هيون. جيئن ته مخدوم ابراهيم وقت جي ڪلهوڙا حڪمرانن جي رعيت، قاضي القضاات جي عهدي تي فائز هو. ڪلهوڙن سان خانداني تعلق ۽ ڪلهوڙن جي اسلامي احڪامن جي اجراءَ لاءِ ڪوشش ۽ اهڙين ٻين ڪن ڳالهين جي ڪري مخدوم ابراهيم کي ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جو طرفدار رهڻو پيو. جڏهن ٽالپر، ڪلهوڙن کي مار ڏاڙ کان پوءِ شڪست ڏيئي حڪمران ٿيا، ته هڪ حڪومت جي ختم ٿيڻ ۽ نئين حڪومت ۽ حڪمرانن جي اچڻ سان سندس تعلقات مٿين سببن ڪري ضرور ڪسيده ٿيڻ لازمي امر هو. ان ڪري مخدوم ابراهيم سياسي ويڙهه کان ڪناره ڪشي ڪري عافيت انهيءَ ۾ سمجهي، ته پنهنجو ماڳ مڪان جڏي ڪنهن ٻئي هنڌ آزاديءَ سان وڃي دين جو ڪم ڪري.
- (۸) امين بن هارون چترائي: "مناقب مخدومين معظمين"، (قلمي فارسي) ص ۱-۱۲
- (۹) مخدوم محمد ابراهيم "خليل" نثوي: "تڪميل مقالات الشعراء" (فارسي)، ص ۴۷-۴۹.
- (۱۰) غلام مصطفيٰ قاسمي: "تماهي الرحيم" - مشاهير سنڌ نمبر ۲-۴، ۱۹۶۷ع، ص ۱۸
- (۱۱) پير محمد هاشم جان سرهندي: "مونس المخلصين" (فارسي)، ص ۱۱۳

- (۱۲) پير صاحب خياروي سان تاريخ ۱ مارچ ۱۹۸۷ع تي درگاه خياري شريف (تعلقه سڪرنڊ) ۾ ملاقات ٿي. هن ملاقات ۾ راقم سان گڏ محترم استاد مولانا ڪريم بخش مگسي، مدرسه دارالقرآن ميهڙ ۽ الحاج رحيم بخش ”قمر“ نوابشاهي مرحوم به موجود هئا. پير صاحب خيارويءَ تازو ۱۷ اپريل ۱۹۹۹ع تي وفات ڪئي آهي.
- (۱۳) محمد سومار شيخ؛ ”ڪڇ جا شاعر ۽ سنڌي اديب“ (مقالو) روزانه ”مهراڻ“ ڪراچي، سالگره نمبر ۱۵ جنوري ۱۹۶۱ع، ص ۶۵
- (۱۴) ماهوار ”الرحيم“ سنڌي ۲-۱۹۶۵ع ص ۱۱۷
- (۱۵) ”مناقب مخدومين معظمين“ (قلمي فارسي)، ص ۱-۹
- (۱۶) ”تڪميل مقالات الشعراء“ (فارسي)، ص ۴۹
- (۱۷) ايضاً، ص ۵۰
- (۱۸) ايضاً، ص ۵۱
- (۱۹) ايضاً، ص ۲۶۴
- (۲۰) ”مناقب مخدومين معظمين“ (قلمي فارسي)، ص ۱۱
- (۲۱) ”تڪميل مقالات الشعراء“، ص ۵۱
- (۲۲) ايضاً، ص ۵۱
- (۲۳) ”مونس المخلصين“ (فارسي)، ص ۱۱۳
- (۲۴) ”بنا الاسلام“ (سنڌي)، ڏسو مرتب جو مقدمو، ص ۴۱

باب چوڏهون

همعصر

ٻارهين صدي هجريءَ جي سنڌ - علمي ۽ ادبي لحاظ کان سرسبز، شاداب ۽ ساوڪ واري رهي آهي ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو اهو زمانو، سنڌ ۾ علم و ادب ۽ سنڌي ٻوليءَ جي آبياريءَ جو دور هو. سنڌ جي چڱي چڱي تي مدرسا ۽ مڪتب، درسگاهون ۽ درگاهون آباد هيون. سنڌ جي هر وسنديءَ ۽ واهڻ ۾ عالم ۽ فاضل، اديب ۽ شاعر، سگهڙ ۽ ڏاها پنهنجي علمي خدمت ۽ روحاني رهائين ذريعي مشهور هئا، ۽ سنڌ واسين جي هر لحاظ سان علمي ۽ عملي خدمت ۾ رڌل ۽ ڪوشان هئا. ان سلسلي ۾ خاص ڪري ننگر ٺٽو علمي لحاظ کان ويتر اوج ۽ موج تي رسيل هو.

ٺٽو، سنڌ جو اهو خوش نصيب شهر آهي، جيڪو علمي ۽ سياسي لحاظ سان بغداد، قرطبه ۽ مصر جون سڪون لاهيندو رهيو آهي. هئملٽن نالي هڪ انگريز سياح ٺٽي جي علمي عظمت جو اعتراف هن طرح ڪيو آهي:

"ٺٽي جو شهر سياسي تعليم لاءِ مشهور هو. تحقيق جي علم ۽

فقه جي تدريس لاءِ اتي چئن سون کان به زياده مدرسا هئا." (1)

تاريخ ۾ به ٺٽي جو علمي شان شانائتو ۽ نروار آهي. ٺٽي ۾ هڪ ئي وقت سوين مدرسا علم آموزيءَ لاءِ آباد هئا. هر هڪ گهراڻو ۽ هر هڪ فرد علم جو مرڪز ۽ منبع هو. هر علم دوست جي اوطاق ۽ بيٺڪ "اڪيڊمي" جو ڪم ڏيندي هئي. هر هڪ عالم، اديب ۽ شاعر وٽ جدا جدا ڪتبخانا هئا. گهرن ۽ اوطاقن ۾، رستن تي، دوڪانن ۽ بازارن جي چوراھن تي علم پرورن جون ملاقاتون، صحبتون، مجلسون ۽ مشاعرا صبح شام ۽ رات ڏينهن ٿيندا رهندا هئا. هڪ ئي وقت مخدوم محمد هاشم، مخدوم محمد معين، مخدوم ضياءُ الدين، ميان نعمت الله، ميان محمد صادق، آخوند محمد شفيق

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

۽ آخوند ابوالحسن جهڙا يگانہ روزگار عالم ۽ مير محسن، غلام علي "مداح"، پالچند "آزاد"، شيوڪرام "عطارد"، شيخ محمد محفوظ "سرخوش"، غلام علي "مومن"، محمد پناه "رجا"، مير ابوالبقا، بهرور علي ۽ مير ابوتراب "ڪامل" جهڙا نغزگو شاعر ٺٽي شهر ۾ موجود هئا، جن مان هر هڪ پنهنجي دور جو غزالي ۽ دواني، سعدي ۽ انوري هو. اهي سڀ بزرگ پاڻ صاحب تصانيف ۽ صاحب دواوين هئا. انهن مان هر هڪ کي جدا جدا ڪتب خانو هوندو هو. بلڪ دوست احباب به وقت بوقت استفادو ڪندا رهندا هئا. (2)

مخدوم محمد هاشم به انهيءَ علمي دور ۽ شهر جو ڪثير التصانيف بزرگ هو. سندس همعصر بزرگ به قلم ۽ قرطاس جا صاحب، مدرسن جا وڏا عالم، استاد ۽ فيض جا سرچشما هئا. سڀئي بزرگ اهل دل ۽ علم جا روشن ستارا هئا، جن مخدوم صاحب سان گڏ سنڌ جي علمي فضا کي روشن ڪري چمڪائي ڇڏيو هو. مخدوم صاحب جي دور ۾ سنڌ اندر ڪئين اهل دل ۽ اهل علم موجود هئا، پر هتي انهن مشاهيرن جو تذڪرو شامل ڪيو ويو آهي، جن جو مخدوم صاحب سان سنئون سڌو تعلق رهيو، ۽ انهن جو مخدوم صاحب سان همعصرانه واسطو لکت ۾ ثابت ۽ موجود آهي:

1. ميان ابوالحسن سنڌي ٺٽوي

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو واسطو ٻارهين صدي هجريءَ سان آهي. ان دور ۾ سنڌ اندر چار "ابوالحسن" جي ڪنيت سان مشهور سنڌي عالم ٿي گذريا آهن. اهو به حسن اتفاق آهي ته انهن مان ٽي ابوالحسن، ٺٽي شهر جا رهاڪو هئا ۽ چوٿين ابوالحسن جو تعلق نواب شاهه ضلعي سان آهي. انهن چئني بزرگن مان هڪ ابوالحسن صغير سنڌي مدني، مخدوم صاحب جو شاگرد هو. باقي ٽي بزرگ مخدوم صاحب جا ويجهه همعصر هئا.

ميون ابوالحسن سنڌي ٺٽوي، چئني بزرگن مان عمر ۽ بزرگيءَ جي لحاظ کان سرفهرست آهي. پاڻ سنڌي صورتخطيءَ جو موجد ڄڻو وڃي ٿو. هن بزرگ جو سنڌي ادب تي وڏو احسان آهي، جو اڄ سنڌي صورتخطيءَ جي ترقي يافتہ شڪل جي ڪري، سنڌي علم ۽ ادب جو پندار نظر اچي ٿو، ميون ابوالحسن ٺٽي ۾ ڄائو. سندس والد جو نالو عبدالعزيز هو. هو ٻارهين صدي هجري ۾ سن ۱۰۲۵هه کان اڳ ڄائو ۽ ٻارهين صدي هجريءَ جي اوائل سالن

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

۾ وفات ڪيائين. سن ۱۰۸۰ھ - ۱۱۰۰ھ وارن سالن ۾ هيءُ جيئرو هو. سندس ڪتاب ”مقدمة الصلوة“ سنڌ ۾ مشهور آهي. هن اهو ڪتاب يارهين صدي هجريءَ جي آخري سالن ۾ لکيو. جيئن ته ميون ابوالحسن هيءُ ڪتاب عربيءَ يا فارسيءَ جي بدران ”سنڌيءَ“ ۾ لکيو. ان ڪري اهو ”ابوالحسن جي سنڌي“ جي نالي سان مشهور ٿي ويو.

ميون ابوالحسن فقهي مسئلن جو چڱو ڄاڻو هو ۽ قديم سنڌيءَ جو شاعر به هو. سندس ڪتاب ”مقدمة الصلوة“ سنڌي نظم ۾ اوائلي ڪتاب ۽ سنگ ميل جي حيثيت رکي ٿو. هن ڪتاب ۾ نماز جا مسئلا بيان ڪيل آهن. اهوئي ننڍڙو ڪتاب سنڌي نظم جو آهي، جنهن تي ان دور جي وڏن عالمن مخدوم محمد هاشم نثوي ۽ مخدوم محمد قاسم فارسي ۽ عربي ۾ رسالا لکيا.^(۳)

مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي جي زباني روايت آهي، ته ميون ابوالحسن نثويءَ جي وفات اندازاً سن ۱۱۲۵ھ ڌاري ٿي آهي.

2. ابوالحسن ڪبير نثوي مديني

هن بزرگ جو نالو محمد بن عبدالهادي، لقب نورالدين ۽ ڪنيت ابوالحسن آهي. ابوالحسن ڪبير نثي ۾ ڄائو ۽ اتي ئي علم پرايائين. علم ۾ ڪمال حاصل هوس. مخدوم محمد هاشم هن کي نثي جي عالمن جو اڳواڻ ڪري سڏيو آهي. نثي کان پوءِ مديني منوره هجرت ڪري ويو. اتي به شيخ محمد بن عبدالرسول برزنجي، شيخ ابراهيم بن حسن الڪوراني ۽ عبدالله بصري کان علم حديث ۾ سند ورتائين.

مديني منوره ۾ ”مدرسة الشفاء“ نالي مدرسو قائم ڪيائين، جنهن ۾ پاڻ درس ڏيندو رهيو. عرب عجم جي سوين عالمن ڪانئس علم حديث پڙهيو. ابوالحسن ڪبير جي مدرسي تي ”الشفاء“ نالي پوڻ بابت به روايتون آهن:

(الف) هن مدرسي ۾ ابوالحسن ڪبير طرفان سندس مدرسي ۾ قاضي عياض اندلسي جو مشهور ڪتاب ”الشفاء“ في تعريف حقوق المصطفيٰ جو درس لازمي طور ڏنو ويندو هو.

(ب) هڪ فوجي سالار بيمار ٿيو. هو زندگيءَ جي آخري ڪشمڪش ۾ مبتلا هو ۽ مخدوم ابوالحسن ڪبير ڏانهن دعائ لاءِ رجوع ٿيو، جيڪو ان

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

وقت مسجد نبويءَ ۾ درس ۾ مشغول هو. مخدوم ابوالحسن ڪبير ان بيمار فوجي سالار جي صحت لاءِ دعا گهري، جيڪا الله تعاليٰ وٽ مستجاب ٿي ۽ سالار کي تندرستي عطا ٿي. ان سالار وري مخدوم ابوالحسن ڪبير لاءِ هڪ مدرسو تعمير ڪرايو، جنهن جو نالو ”مدرسة الشفاء“ مشهور ٿي ويو.

سندس هيٺيان ڪتاب يادگار آهن: حاشيه صحيح بخاري، حاشيه صحيح مسلم، حاشيه ابن ماجه، حاشيه نسائي، حاشيه ابوداؤد، حاشيه ترمذي، حاشيه مسند احمد بن حنبل، حاشيه بيضاوي، حاشيه فتح القدير، حاشيه ڪتاب الاذڪار، حاشيه الزهراوين، حاشيه جلالين، حاشيه شرح الجوامع، تفسير لطيف، القبوضات النبويه ۽ منهل الهداة شرح معدن الصلوة.⁽⁴⁾

مخدوم ابوالحسن ڪبير جي وفات مديني منوره ۾ ۱۲ شوال المڪرم ۱۱۳۹ھ تي ٿي. جڏهن ابوالحسن ڪبير فوت ٿيو، ته پوري مديني شهر جو ڪاروبار معطل ٿي ويو. سندس جنازي نماز ۾ عام و خاص جو وڏو اجتماع ٿيو ۽ کيس جنت البقيع ۾ دفن ڪيو ويو.⁽⁵⁾

3. مخدوم عبدالرحمان ڪهڙائي

سنڌ جي رياست خيرپور ميرس ۾ ”ڪهڙن“ جي عباسي خاندان جو وڏو اثر رهيو آهي. خاص ڪري علمي لحاظ کان سندس نالو روشن آهي. هن خاندان جو وڏو ڏاڏو محمد ابراهيم، خليفه معتصر بالله عباسي جي دور ۾ دين جي تبليغ لاءِ سنڌ ۾ آيو. اڳتي هلي، سندس پوٽير ڪهڙن ۾ سڪونت اختيار ڪئي. ڪلهوڙن جي دور ۾ هن خاندان جي هڪ بزرگ مخدوم عبدالرحمان ڪهڙائي شهيد جي هاڪ هر طرف هلڻ لڳي. مخدوم عبدالرحمان، مخدوم محمد جو فرزند ۽ مخدوم محمد عاقل جو پوٽو هو. هن ظاهري خواه باطني تعليم پنهنجي والد کان حاصل ڪئي ۽ پنهنجي والد مخدوم محمد جي وفات کان پوءِ سندس مسند تي ويهي اسلام جي تبليغ، شرڪ ۽ بدعت جي پاڙ پٽڻ ۾ مشهور رهيو.⁽⁶⁾

مخدوم عبدالرحمان شهيد، حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو گهاٽو دوست هو. مخدوم شهيد فطرتاً حق گو ۽ مجاهد مرد هو. اگرچہ سندن طبيعت ۾ عجز تمام گهڻو هو، تاهم جابر کان جابر ۽ ظالم کان ظالم امير کي به حديث شريف ”افضل الجهاد كلمة الحق عند امير جائز“ جي فرمان موجب حق چئي ڏيندا هئا.

— مخدوم محمد هاشم نٿوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

مخدوم صاحب سن ۱۱۴۵ھ ۾ ۲۲۲ چئن سان ميان نور محمد
كلهوڙي جي لشڪر هٿان شهيد ٿيو. سندس وفات جو سن هيٺين جملن مان
نڪري ٿو:

- هي هي ستون سند فتاد.
- در مسجد قتل شد.
- شمع هدي کشته شد.
- يد خلهم بجنات.
- بل احياء عند ربهم يرزقون فرحين.
- کانوا غازين.

مخدوم غلام محمد بگائي سندس شهادت جو احوال سنڌي نظم ۾
جوڙيو هو. مخدوم شهيد جا ٻه فرزند هئا: قاضي احمدي ۽ قاضي محمدي.⁽⁷⁾

4. مخدوم محمد قائم سنڌي مدني

هيءُ پلارو بزرگ وڏو عالم ڪامل، بهترين فاضل، عقلي خواه نقلي
علمن جو جامع هو. ڪسي توڙي وهبي فيض جو مرڪز هو. مخدوم رحمت
الله جو شاگرد هو ۽ مخدوم محمد هاشم جي مد مقابل هو. علمي بحثن ۾
عالم سان سندس ڪيئي صحبتون ٿيون، جن ۾ ذهن ۽ ذڪاء جي بدولت
ڪيترن کان گوءِ ڪشي ويو. هر روز ٽپهريءَ جي وقت حديث نبوي عليه
الصلوة والسلام جو بيان ڪندو هو ۽ ڪيترن توفيق جي صاحبن کي سلوڪ
جي وات جي هدايت ڏيندو هو. سن ۱۱۴۵ھ ۾ هڪڙو دفعو حج تي وڃي
خير سان واپس آيو. وري پيو دفعو اهليه سميت وڃي اتي رهي پيو ۽ انهيءَ
برڪت پيري هنڌ حديث جي درس ۾ سڀني عالمن ۾ مشهور ٿيو. هو سن
۱۱۵۷ھ ۾ گذاري ويو. سندس وفات جي تاريخ ”في جنات تجري“ مان
نڪري ٿي.⁽⁸⁾

5. مخدوم محمد معين نٿوي

هن بزرگ کي مخدوم نارو ڪري سڏيندا هئا. سندس پيءُ مخدوم
محمد امين بن مخدوم طالب الله دل لاکا قوم جو فرزند هو. مخدوم معين
معقول، خواه منقول ۾ وقت جو علامه ۽ زماني ۾ لاجواب هو. هو سلوڪ جي
رستي جو واقف، ميان ابوالقاسم نقشبندي سان ڏاڍو عقيدو هوس. پوين

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ڏينهن ۾ جناب ڪرامت نصاب سيد عبداللطيف ”تارڪ“ (ڀٽائي) سان ڏاڍو يارائو ۽ عقيدت مندائو رستو رکيائين. سندس ۽ مخدوم محمد هاشم جي وچ ۾ هميشه بحث مباحثو جاري رهندو هو. محققانه شعر چوندو هو. فارسيءَ ۾ ”تسليم“ ۽ هنديءَ ۾ ”پيراڳي“ تخلص هوس. سندس وفات سن ۱۱۶۱ھ ۾ ٿي. سندس بلند مقامي لاءِ ايترو ئي ڪافي آهي جو وقت جو صاحب سيد عبداللطيف ”تارڪ“ (ڀٽائي) پنهنجي ڳوٺ (ڀٽ شاهه) خادمن کي چيو، ته هلو ته پنهنجي يار جو آخري ديدار ڪرڻ هلون. ائين چئي ٿي آيو ۽ راڳ جي محفل ٻريا ڪيائين. محفل جي عين گرمي ۽ ذوق واري وقت مخدوم (معين) اٿي اندر ويو ۽ جهٽ ۾ ساهه ڏنائين. سيد (ڀٽائي) جنازي سان شموليت ڪري ڳوٺ ڏانهن موٽندي چيو، ته ٿي جو ڏسڻ سندن ڪري ٿيندو هو. بس اڄ کان (اچڻ) بند آهي.^(۹)

مخدوم محمد معين محدث هوندي ۽ شاهه ولي الله دهلويءَ سان علمي نسبت رکندي به تقليد نه ڪندو هو ۽ مختلف خيالن ۽ نظرين جو صاحب هو. سندس مختلف نظرين جي پيش نظر مخدوم محمد هاشم، سندس فرزند مخدوم عبداللطيف ۽ پوٽي مخدوم ابراهيم، مخدوم محمد معين جو علمي ميدان ۾ قوي دليلن سان رد ڪيو ۽ مخدوم محمد حيات سنڌي مدني به سندس رد ۾ قلم هلايو.

مخدوم محمد معين جي مزار مڪلي ٽڪريءَ تي حضرت ابوالقاسم نقشبنديءَ جي پيرانديءَ کان آهي. سندس هيٺيان ڪتاب لکيل آهن:

- دراسات اللبيب في الاسوة الحسنة بالحبيب

- رساله اويسيه

- شرح رموز عقائد الصوفيه

- رساله اثبات رفع البدين (عربي ۽ فارسي)

- ايقاظ الوسنان

- غاية الفسخ لمسئلة النسخ

- رساله في تحقيق اهل البيت

- غاية الايضاح في المحاكمه بين النووي و ابن الصلاح

- رساله في بحث حديث المصراة

- ابراز الضمير للمصنف الخبير

- انوار الوجد من منح المجد

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

- رساله في انتقاد الموضوعين من فتح القدير
 - رساله في تحقيق معني الحديث لا نورث ما تركنا صدقة
 - مواهب سيد البشر في حديث الائمة الاثني عشر
 - الحجة الجليلة في نقض الحكم الافضيلة
 - رساله في اثبات اسلام ابي طالب⁽¹⁰⁾
- مخدوم محمد معين ۽ مخدوم محمد هاشم جي درميان جيڪي علمي ۽ قلمي معرڪا ٿيا، انهن جو ذڪر تصنيفات واري آخري باب ۾ آيل آهي.

6. مخدوم محمد حيات سنڌي مڊني

هيءُ بزرگ ذات جو چاچڙ، سندس پيءُ جو نالو ابراهيم عرف ڦلاريو، عادلپور لڳ گهوٽڪي اتر سنڌ ۾ ڄائو. ڪجهه وقت سنڌ ۾ علم حاصل ڪري، ان کان پوءِ قسمت سانگي علم جي طلب ۾ مديني شريف وڃي نڪتو. اتي سنڌ جي ٺٽوي محدث ابوالحسن ڪبير جي خدمت ۾ حديث جي تڪميل ڪيائين. اڳتي هلي عرب و عجم جي استادي ۽ اڳواڻ هجڻ جو شرف حاصل ڪيائين.

پنهنجي محدث استاد ابوالحسن ڪبير جي وفات کان پوءِ سندس جاءِ تي مسجد نبويءَ ۾ درس ۽ وعظ جي مسند تي ويٺو، جنهن ۾ هزارين ماڻهو شريڪ ٿيندا هئا. سندس مدرسي مان عرب، هندستان، مراڪش، شام ۽ مصر جي سوين بزرگن کانس حديث جو فيض حاصل ڪيو. جن مان ڪن جا نالا هي آهن: شيخ احمد بن عبدالرحمان شامي، شيخ محمد سعيد صغير، شيخ عبدالقادر خليل، شيخ غلام علي آزاد بلگرامي، شيخ محمد فاخر اله آبادي، محدث خيرالدين سورتِي ۽ شيخ غلام حسين عرف ابوالحسن صغير ٺٽوي. مخدوم محمد حيات مڊنيءَ جا مخدوم محمد هاشم سان ڪن علمي مسائل تي مناظرا به رهيا آهن. هڪ ٻئي تي انهن پلارن بزرگن تمام سنجيدگي سان رد ڪد ڪيا آهن. علامه محمد معين ٺٽويءَ جي ڪن ڪتابن جو رد به پاڻ لکيو اٿس. سندس تصنيفات ۾ هيٺيان ڪتاب مشهور آهن:

- تحفة المبين في شرح اربعين
- شرح الحكم العطائية
- العون في كشف حال فرعون
- رساله في رد بدعة التعزية

—مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

- تحفة الانام في العمل بحديث خير الانام
- رساله في النهي عن العشق المرادن والنسوان
- الجنة في عقيدة اهل السنة
- الايقاف علي سبب الاختلاف
- رساله رد قرة العين في البكاء علي الحسين
- رساله رد الحجة الجليه
- رساله تحريم الدخان
- شرح الترغيب والترهيب منذري

مخدوم محمد حيات سنڌي اربع جي ڏينهن، ۲۶ صفر المظفر ۱۱۱۲ھ تي مديني منوره ۾ وفات ڪئي ۽ جنت البقيع ۾ دفن ٿيو. آزاد بلگرامي پنهنجي استاد محمد حيات جو سال وفات ”رحلة شيخي“ مان ڪڍيو آهي.^(۱۱)

7. شاهه عبداللطيف ڀٽائي

حضرت شاهه صاحب، سنڌ جي مٽياري سيدن جي ”ڪريم پونا“ خاندان مان آهي. سندس سنڌ ۾ خاندان جو سلسلو سيد مير علي هراتيءَ کان شروع ٿيو. اهو نسب نامو هن ريت آهي: سيد عبداللطيف ڀٽائي بن شاهه حبيب بن عبدالقدوس بن جمال شاهه (جلال شاهه) بن لعل محمد عرف الله شاهه بن عبدالمنعم بن هاشم بن حاجي بن جلال عرف جراز بن شرف الدين بن مير علي سنڌي هراتي. شاهه صاحب جو اهو سلسلو مٿي امام موسيٰ ڪاظم رضه سان ملي، حضرت علي المرتضيٰ ڪرم الله وجهه تائين پهچي ٿو. شاهه صاحب جي ولادت سن ۱۱۰۲ھ ۾ ٿي. نئين تحقيق موجب شاهه صاحب جتي ڄائو، اهو گهر ۽ ڳوٺ ”سئي قنڌر“ واري تاريخي مقام جي لڳ اولهه طرف هو. اها گهر واري جاءِ روينيو رڪارڊ موجب سروي نمبر ۱۲۴، ديهه ”سئي قنڌر جاگير“ تعلقي شهدادپور ۾ آهي.^(۱۲)

شاهه صاحب قرآن شريف ۽ مڪتبي تعليم استاد ميان نور محمد ڀٽي کان ورتي، جيڪو ”وائين“ ڳوٺ جو ويٺل هو ۽ شاهه حبيب جو محبتي ۽ معتقد هو. ان سان گڏ ننڍپڻ کان جوانيءَ جي دور تائين، شاهه لطيف جي تربيت پنهنجي والد شاهه حبيب جي شفقت ۽ هدايت هيٺ ٿيندي رهي. شاهه صاحب سير سفر مان به گهڻو ڪي ٻرايو. مطلب ته شاهه صاحب پڙهڻ سان گڏ پروڙڻ ۽ پُرجهڻ ۾ ڪمال حاصل ڪيو. پاڻ چوويهن ورهين جو ٿيو ته

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

شادي ڪيائين. قرآن شريف، شاهه ڪريم جي ملفوظات ”بيان العارفين“ ۽ مثنوي مولانا رومي سان سندس روح رهاڻ هئي. اهي ٽي ڪتاب پاڻ سان گڏ رکندو هو.

شاهه صاحب طريقت ۾ پنهنجي والد شاهه حبيب وانگر ”قادري“ سلسلي جو پوئلڳ هو. ان سان گڏ پاڻ ”اويسي“ سلسلي ۾ پنهنجو روحاني رشتو، حضرت نبي ڪريم ﷺ سان ڳنڍيائين ۽ مرشدي طريقي کي جاري رکيائين. شاهه صاحب پرجهي پروڙي، گهمي ڦري، ڏسي وائي، ڪشالا ڪڍي، هاڻي پڇي لال ۽ رڇي راس ٿيو هو. پاڻ جوانيءَ کان پوءِ اچي پٽ وسايائين. اتي پنهنجي صحبتي فقيرن سان سندن اخلاقي ستاري لاءِ راڳ رنگ ذريعي اصلاح ڪرڻ لڳو. پٽ وسائڻ سان گڏ پنهنجي وڏن جي درگاهن جي سار سنڀال لاءِ پاڻ شاهه ڪريم جو روضو ۽ مسجد جوڙايائين. پنهنجي ڏاڏي عبدالقدوس شاهه تي قبو اڏايائين. پٽ تي پنهنجي والد شاهه حبيب جي مقبري سان گڏ مسجد به تعمير ڪرايائين.

شاهه صاحب هڪ جهانديده درويش، حال ۽ قال جو صاحب هو. پاڻ چاليهن سالن جي دور کان پوءِ ۽ شاهه حبيب جي وفات بعد، پٽ تي ڳوڏو ڪوڙي اچي ويٺو. راڳ سان روحاني رهاڻ ڪرڻ لڳو. هن دور ۾ شاهه صاحب پنهنجن پيارن مريدن ۽ معتقدين جي اصلاح ۽ پوئواري ڪرڻ، حال لهڻ خاطر وڻن وڃڻ، حال وارن فقيرن ۽ درويشن سان ملڻ ۽ عالمن عارفين سان صحبتون به ڪرڻ لڳو. پنهنجي رس پرڻي ڪلام ذريعي الاهي عشق جا اڌما ۽ اٿلون ڏئي، عام خاص کي سيراب ڪرڻ لڳو، جنهنڪري پٽائيءَ جي پٽ تي خدائي نور وسڻ لڳو.

هن سمي پٽ تي هر جمعي رات لطيفي راڳ جو سلسلو جاري ٿيو ۽ محبتن جا پٽ تي ميڙا لڳي ويا. شاهه، عشق ۽ عرفان جي منزلن تي پهچي چڪو هو ۽ آخري وقت ۾ سر ”سهڻي“ جي هيءَ وائي اچارڻ لڳو هو:

”ڪهڙي منجه حساب، هئڻ منهنجو هوت ري.“

حضرت شاهه صاحب جو وصال ۱۴ صفر المظفر ۱۱۶۵ھ / ۲ جنوري ۱۷۵۱ع تي پٽ شاهه ۾ ٿيو ۽ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي مٿس عاليشان روضو تعمير ڪرايو. سندس وفات جو سال قاضي ابراهيم هالائيءَ ”رضوان حق“ مان ڪڍيو آهي. محمد پناهه ”رجا“ نثويءَ هيٺين ستن مان وفات جو سال ڪڍيو آهي:

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

شد محو در مراقبه جسم لطيف پاڪ.

۱۱۶۵ھ

گرديد محو عشق وجود لطيف مير.⁽¹³⁾

۱۱۶۵ھ

حضرت شاه صاحب جي عظمت ۽ شاعريءَ جو اعتراف نه رڳو هتان جي اديبن ۽ نقادن ڪيو آهي، پر غير ملڪي ۽ مغربي اديبن به مڃيو آهي. ايڇ. ٽي. سورلي لکي ٿو:

”شاه عبداللطيف جنهن قسم جي شاعري ڪئي آهي، اهڙي شاعريءَ جو سنڌ ۾ ٻيهر لکڻ ممڪن ئي نه آهي..... ان جي شاعريءَ ۾ هڪ قسم جي هدايت آهي.“⁽¹⁴⁾ رچرڊ برٽن لکيو آهي:

”سيد عبداللطيف جي شاعراڻي شهرت سندس مشهور ڪلام ’شاه جو رسالو‘ تي ٻڌل آهي. هن جا هم وطني کيس ’سنڌ جو حافظ‘ ڪري ليکيندا آهن. انهن ۾ ڪي اهڙا ٿورا هوندا، پڙهيل خواه اڻ پڙهيل، جن سندس درد ڀريو داستان پڙهيو يا ٻڌو نه هوندو.“⁽¹⁵⁾

ڊاڪٽر اينيمري شمل لکي ٿي:

”شاه صاحب جو تخیل تمام وسيع آهي... شاه صاحب جي شاعرانه جوڙجڪ به ايتري ڳوڙهي آهي، جو آسانيءَ سان ان جو ترجمو ڪري نٿو سگهجي.“⁽¹⁶⁾

سنڌ جو اديب ۽ شاه جو شارح، ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

”شاه عبداللطيف جهڙو هر وجه ڪامل ۽ هر دلغيز شاعر سنڌ ۾ اڃا ڪونه پيدا ٿيو... سندس شاعراڻي خستوريءَ جي خوشبوءِ سڀ ولات واسي ڇڏي. شاه ئي آهي، جنهن ۾ هڪ وڏي شاعر جون ڪلي لياقتون موجود آهن.“⁽¹⁷⁾

شاه جي عاشق ۽ پارکو، علامه آءِ. آءِ. قاضيءَ غير ملڪي دانشورن جي مقرر ڪيل تنقيدي معيار موجب، شاه صاحب کي دنيا جو وڏي ۾ وڏو شاعر ثابت ڪيو آهي. ان سلسلي ۾ پهرئين ڪسوٽي مشهور انگريز اديب ڪارلائل جي ڏني اٿس. جنهن موجب شعر اهو آهي، جو ڳائي سگهجي. ٻي ڪسوٽيءَ موجب جيڪڏهن شاعر جي شعر مان ڪو مصرع يا لفظ بدلائجي،

—مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ته شعر جو روح ختم ٿي وڃي. ٽين ڪسوٽي آهي زبان جو استعمال، جنهن جي ذريعي شاعر پنهنجا خيالات ظاهر ڪري ٿو.

اهي ٽيئي خوبيون هڪ ئي وقت شاه صاحب جي شعر ۾ موجود آهن، جيڪي ڪنهن به دنيا جي وڏي شاعر ۾ موجود ڪونهن. شاه صاحب جي شعر ۾ فڪر جي گهرائي ۽ وسعت آهي. ڳائي سگهجي ٿو. وڏو توڙي ننڍو، پڙهيل توڙي جاهل ان مان حظ حاصل ڪري سگهي ٿو. سنڌي زبان جي لفظن جي استعمال جي لحاظ کان سنڌ جي حيثيت رکي ٿو. سنڌي ثقافت ۽ تهذيب و تمدن جو ترجمان آهي.⁽¹⁸⁾

شاه عبداللطيف ڀٽائي ۽ مخدوم محمد هاشم نثوي همعصر آهن. ٻنهي جي چڱي ڏيٺ ويٺ ۽ هڪ ٻئي لاءِ وڻن عزت هئي. مخدوم صاحب بلريءَ جي ڀرسان بهرام پور ۾ رهندڙ هو، جو شاه صاحب جي ساڻس ڏينهن جي مخدوم صاحب سان شاه صاحب جي ڄاڻ سڃاڻ ۽ ملاقاتن جو سلسلو ويندي سن ۵۴-۱۱۵۳ھ وارن سالن تائين قائم رهيو. انهن سالن ۾ شاه صاحب ارادو ڪيو ته بلريءَ ۾ مڃين شاه ڪريم جي مزار تي قبو جوڙائي. مخدوم صاحب کي جڏهن خبر پئي، تڏهن شاه صاحب کي چيائين ته قبو نه ٺهرائي. جنهن تي شاه عذر پيش ڪيو ته مڃين شاه ڪريم سان سندس بي انتها محبت آهي، انهيءَ ڪري ٿو قبو جوڙائي، پر ان سان گڏ مسجد به تعمير ٿيندي. ان بعد ملاقاتن ۾ ڪا ويجهائي ڪانه رهي، پر باوجود ان جي شاه صاحب کي مخدوم صاحب لاءِ آخر تائين وڏي عزت هئي.⁽¹⁹⁾

8. مخدوم عبدالرئوف ڀٽي

هيءُ بزرگ مشهور مولودگو شاعر ۽ عاشق رسول ﷺ ٿي گذريو آهي. سندس شجرو هن ريت آهي: مخدوم عبدالرئوف بن عمر بن عبدالحميد بن فتح الله بن احمد بن اسحاق ڀٽي هاله ڪنڊي. سندس ولادت سن ۱۰۹۴ھ ۾ ٿي. سموري زندگي عبادت ۽ رياضت ۾ گذاريائين.

ميان نور محمد ڪلهوڙو، سنڌ جو حاڪم به سندس معتقد هو. پاڻ عاشق رسول ﷺ هو. سندس چيل مولود سڄيءَ سنڌ ۾ مشهور آهن. پاڻ به دفعا حج به ڪيائين. سندس وفات سن ۱۱۶۱ھ ۾ ٿي. سندس وفات جي تاريخ ”کان وليا رؤف الخلق“ مان نڪري ٿي.⁽²⁰⁾

مولودن ۾ پنهنجي نالي سان گڏ عموماً ”عاصي“ لفظ استعمال ڪيو

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
 اٿس. جيئن ته: ”عاصي عبدالرئوف چئي، نيئي مديني مار“. نموني طور
 سندس هڪ مولود هيٺ ڏجي ٿو:

دوست منو دلبر، آءُ نه وساريان پرين پيغمبر!
 تو لئي وار وچايان، پنهل ڄام پٿر.
 سرهو مشڪ عنبر کان، پريم آن جو پگهر.
 حسن تنهنجي تان حضرتنا، ٿيو قربان قمر.
 ”عاصي“ عبدالرئوف چئي، سولو ڪرين سفر.⁽²¹⁾

9. مخدوم عبدالله واعظ نثوي

مخدوم عبدالله، جنهن کي ”ميان موريو“ به سڏيندا هئا، ميون
 ابوالحسن سنڌي (مقدمة الصلواة واري) جو عزيز شاگرد هو. وڏو صالح،
 پرهيزگار، صاحب علم ۽ عمل ۽ خدائي توفيق ۽ ذات جو مالڪ هو. هن جي
 وعظ وارين مجلسن مان هزارين عام ۽ خاص ماڻهو فائدو پرائيندا هئا. هن
 جو ڪلام ڏاڍو اثرائتو ۽ دلين ۾ گهر ڪندڙ هو. هو جيڪي فرمائيندو هو،
 ان تي اڳ پاڻ به عمل ڪندو هو. هن جو وجود برڪت ئي برڪت هو. هو
 شعر و شاعريءَ جي ڪوچي مان نه لنگهيو هو، مگر ان هوندي به ٺٽي جي
 مشهور بزرگ قاضي محمد يحيٰ جعفريءَ جي تاريخ وفات آيت ”ذالك الفوز
 الكبير“ (۱۱۲۷ھ) مان ڪڍي هٽائين.

ميان عبدالله عرف ميان موريو واعظ تمام وڏي ڄمار کي رسي
 ۱۱۶۷ھ ۾ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري هليو ويو.⁽²²⁾

10. مخدوم محمدي ڪهڙائي

مخدوم امير احمد، مخدوم صاحب جي چوڏهن همعصرن ۾ مخدوم
 محمدي ڪهڙائيءَ کي به شامل ڪيو آهي. مخدوم محمدي، حضرت مخدوم
 عبدالرحمان شهيد ڪهڙائيءَ جو فرزند آهي. هن جي ولادت، سندس والد صاحب
 جي شهادت کان ٻه سال اڳ ۾ سن ۱۱۴۳ھ ۾ ٿي. مخدوم محمدي مادر
 زاد عالم ۽ ولي هو. ستن سالن جي عمر ۾ قرآن شريف ياد ڪيائين. سندس
 وڌيڪ تعليم لاءِ مخدوم ابوالمعالي نوشهراڻيءَ کي مقرر ڪيو ويو، پر ان
 جيڪو به ڪتاب کيس کولي سمجهايو ٿي، ته مخدوم محمدي گويا اهو اڳ
 ۾ ئي پڙهيل هو ۽ ان ڪتاب بابت ڪافي ۽ شافي تقرير ڪندو پئي ويو.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائي به ڪهڙن ۾ مخدوم محمديءَ جو مهمان ٿي رهيو هو. مخدوم محمدي نهايت بارع، شريعت جو جانثار ۽ صاحب استغنا بزرگ هو. سندس وفات سن ۱۱۷۱ھ ۾ ٿي.⁽²³⁾

11. سيد موسيٰ شاه جيلاني گهوٽڪيءَ وارو

قطب زمان، شيخ المشائخ حضرت سيد موسيٰ حسني جيلانيءَ جي والد جو نالو سيد مبارڪ شاه هو. سيد موسيٰ شاه جي ڪنيت ابو صالح ۽ لقب محي الدين ثاني هو. پاڻ خاندان قادريه جي وڏن مشائخن ۽ وڏن بزرگن مان ٿي گذريا آهن. شريعت جا وڏا ڄاڻو، طريقت جي رازن ۽ رمزن کان واقف، نيڪيءَ جي حڪم ڪرڻ ۽ برائيءَ کان روڪڻ ۾ پنهنجي وقت جا منفرد ۽ يگانه هئا. ماڻهن جا ديني اڳواڻ هئا. لوءِ شريف (گهوٽڪي) جي سيد خاندان جو هن بزرگ جي وجود ۽ برڪتن سان هڪ نئين دور جو آغاز ٿيو. هي بزرگ پنهنجي والد جي وفات کان پوءِ پنهنجي ڀائرن سان گڏجي جمشيره جي پرڳڻي مان لڏي درياءَ جي هن ڀر آيا ۽ گهوٽڪيءَ ۾ سڪونت اختيار ڪيائون. ڪيترو زمانو عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول رهيا. پوک ڪري حلال جي ماني هٿ ڪندا هئا.

حضرت موسيٰ شاه اڃا ننڍا ئي هئا، جو سندن والد گذاري ويو هو. گهوٽڪيءَ جو هڪ ڪنير فقير هو، جيڪو سلطان باهو جو مريد ۽ خليفو هو. حضرت موسيٰ شاه جي والده ان ڪنير فقير سان پنهنجي پٽ کي گڏائي موڪليو ته هيءُ ننڍڙو سيد حضرت سلطان باهوءَ جو مريد ٿئي ۽ فيض حاصل ڪري. سلطان باهوءَ، سيد موسيٰ شاه کي فرمايو ته، ”ابا! تون ننڍو آهين. اڳ ۾ وڃي ظاهري علم پراءِ، پوءِ باطني علم کي وٺ. تون اسان جو مريد آهين.“ حضرت موسيٰ واپس اچي ظاهري علم پرائڻ کي لڳي ويو. ان مان فراغت کان پوءِ ڪنير فقير کي ساڻ ڪري آسريو مرشد ڏانهن. اتي کيس معلوم ٿيو ته حضرت سلطان باهو وفات ڪري ويو آهي. حضرت موسيٰ شاه کي ڏاڍو صدمو پهتو. پر حضرت سلطان باهو، موسيٰ شاه لاءِ الله جو اسم زمين تي لکي ڇڏي ويو هو. الله جي اسم سان سندس سڀ لطيفا حل ٿي ويا ۽ هر هنڌ فيض جاري ٿيڻ لڳو. وٽائس الله جا طالب فيض وٺڻ لڳا. سندس درگاه تي لنگر هر وقت حاضر ملندو هو.

حضرت موسيٰ شاه چنڇر جي ڏينهن، ۸ ذوالحج ۱۱۷۳ھ تي وفات

—مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ڪئي. سندس مزار جامع مسجد لڳ ماڻهن لاءِ زيارتگاهه آهي. سندس وفات جو سال ”غلام محمدي“ جي سهڻي جملي مان نڪري ٿو. هينيان بزرگ سندس همعصر هئا: مخدوم محمد هاشم نثوي، عبدالرحمان شهيد گهڙائي، مخدوم اسماعيل پريالوي، شاهه پٿائي ۽ خواجه محڪم الدين سيرانِي.⁽²⁴⁾

12. مخدوم محمد اسماعيل پريان لوءِ وارو

هيءُ پيارو ولي ڪامل، تصوف عرفان سان گڏ ظاهري علم جو به وڏو عالم هو. (سندس لقب عبدالرسول هو) طريقت ۾ شيخ جمال الدين کان بيعت ورتي هئائين. سندس اکر تمام سهڻا هئا. قرآن مجيد، معقول ۽ منقول جا سمورا ڪتاب پنهنجي قلم سان لکي، پنهنجي ڪتبخاني ۾ گڏ ڪيا هئائين. مريدن کي فيض ڏيڻ سان گڏ درس ۽ تدريس ۽ درسي ڪتابن کي نقل ڪرڻ ۾ مشغول رهندو هو. پنهنجي زماني ۾ ڪمالات ۽ ڪشف جي لحاظ سان يڪتاءِ زمانه هو. گهڻن الله جي ٻانهن کي حقيقي ”پريان جي لوءِ“ جو ڏس ڏنائين ۽ ڏيکاريائين به. مخدوم پريان لوءِ واري جو صوفياڻو مقولو آهي ته: ”نقشبندي ۽ قادري طريقا ٻئي هڪ ٻئي جي ويجهن آهن. قادري طريقو ٿورڙائي آهي ۽ نقشبندي ٿور صفاتي آهي. قادري بادشاهه آهي ۽ نقشبندي وزير آهي.“ سندس وفات مخدوم محمد هاشم نثويءَ کان چند مهينا اڳ ۾ ۸ ربيع الاول سومر جي ڏينهن سن ۱۱۷۴ھ تي ٿي. سندس تاريخ وفات هن جملي مان نڪري ٿي.

روح پاڪش جاءِ لاهوت = ۱۱۷۴ھ

سندس درگاهه ۽ مقبرو پريان لوءِ، ضلعي خيرپور ميرس ۾ آهي.⁽²⁵⁾ هن بزرگ فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ شعر به چيو آهي. نموني طور سندس مولود هيٺ ڏجي ٿو:

مدد ڪريجاه، قبر حشر ۾ منهنجي خبر لهيجاه.

ڏوهه ڏنگايون ڪيم ڪچايون،

پنهنجي فضل سان ميت مڊايون.

روهه رکيءَ کي رڻ ۾ رسيجاه،

موت مرڻ ويل وهلو وريجاه!

سام سڄي جي لام لڳاسون،

پيلا تنهنجي پٺيءَ پياسون،

اڳا! اسماعيل جو عرض سڻيجاه،

ڪلمي قوت سين پساهه پڄائيگاه.⁽²⁶⁾

13. مخدوم ابوالحسن ڏاهري

مخدوم ابوالحسن ڏاهري، نواب شاهه ضلعي جو ناميارو عالم هو. سندس والد جو نالو بادل بن عبدالرشيد هو. سندس ولادت سن ۱۱۱۶ھ ۾ ٿي. پاڻ علمي تحصيل ابوبڪر هالائيءَ واري، نورالدين محمد ۽ مرزا محمد خليل بدخشانيءَ کان حاصل ڪيائين. طريقت ۾ عبدالرسول صديقيءَ کان نقشبندي سلسلي ۾ بيعت ڪري خلافت حاصل ڪيائين. مخدوم ابوالحسن ڏاهري ۽ باطني علمن ۾ وڏو ماهر هو. ان سان گڏ عربي ۽ فارسيءَ جو به سٺو شاعر هو. سندس هيٺيان ڪتاب يادگار آهن:

- ينابيع الحياة الابدية لطلاب الطريقة النقشبندية

- اساس المصلي

- رفع الفرية والمرية

- ڪچڪول نامه

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ”ينابيع“ ڪتاب بابت لکي ٿو:

”مخدوم ابوالحسن ڏاهريءَ جو ڪتاب ’ينابيع الحياة الابدية‘ امام

غزالي جي ڪتاب ’ڪيميائي سعادت‘ جي پايي جو ڪتاب آهي.“⁽²⁷⁾

مخدوم ابوالحسن ڏاهريءَ جي وفات ۱۲ ربيع الاول ۱۱۸۱ھ تي ٿي. سندس مزار ”ڊوڙ“ شهر جي ويجهو ابوالحسن نالي مقام ۾ زيارتگاهه آهي. سندس مقبري ۾ سندس فرزند عبدالرسول ۽ پوٽو محمد پريل به دفن ٿيل آهن. هن وقت سندس پونير مان شاهه محمد ڏاهري وڏيءَ ڄمار جو سندس درگاهه جي ڏيئي کي روشن ڪيو ويٺو آهي، پر اها اڳوڻي علمي روشني نه رهي آهي.

راقم سن ۱۹۸۰ع ۾ مخدوم ابوالحسن تي تحقيق جي سلسلي ۾ ميان شاهه محمد ڏاهريءَ سان روبرو ملاقات ڪئي، پر وٽانس ڪو به تفصيلي احوال ملي نه سگهيو. ايتري قدر جو وٽس ابوالحسن جو ڪو قلمي ڪتاب يادگار وڌڻ جي نشاني طور موجود ڪونهي.

14. محمد احسن خان نثوي

محمد احسن خان وڏي انسانييت ۽ فضيلت جو صاحب هو. شاهي عهديدار هو. ٺٽي جي جواهر خانن جي خدمت سندس حوالي هوندي هئي. سن ۱۱۸۵ھ ۾ اولاد يادگار ڇڏي گذاري ويو. سندس نسب جو سلسلو هن

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
 ريت آهي: محمد احسن بن محمد عاقل بن محمد مراد بن شيخ محمد امين
 بن مخدوم عثمان بن مخدوم بهاؤالدين بن ميان سچڻ صديقي اصل ساڪن
 اڄ. (28)

محمد احسن نثويءَ جي باري ۾ مير علي شير "قانع" نثويءَ جو قول آهي:
 محمد احسن ڪلام الله جو حافظ، عربيءَ ۾ تحصيل ڪيل،
 تقويٰ پرهيزگاريءَ ۾ ڪامل ۽ سلامت روي ان تي ختم آهي.
 درس تدريس ۾ مشغول رهندڙ ۽ حسن اخلاق وارو آهي نثوي
 شهر ۾ هر ماڻهو سندس حسن اخلاق جو قائل آهي. اڳين بزرگن
 جي طريقي تي هلندڙ، سڀني ماڻهن سان سلوڪ، تواضع، اخلاص،
 باطن جي صفائي ۽ دل جي سچائيءَ سان هلندڙ آهي. جيتوڻيڪ
 سندس طبيعت شعر چوڻ ڏانهن مائل ڪانهي، پر ڪڏهن ڪڏهن
 غزل وغيره چوندو آهي. (29)

15. مخدوم محمد زمان لنواريءَ وارو

هيءُ ڀلارو ڪامل بزرگ هو. سندس والد جو نالو عبداللطيف هو.
 محمد زمان ۲۱ رمضان المبارڪ ۱۱۲۵ھ تي ڄائو. ننڍپڻ ۾ قرآن مجيد
 پنهنجي پيءُ وٽ پڙهيو. فارسي ۽ عربي مولوي محمد صادق نقشبنديءَ وٽ
 نثوي ۾ پڙهيو. طريقت جي سلسلي ۾ خواجه ابوالمساڪين محمد نقشبنديءَ
 کان خلافت جو خرقو حاصل ڪيائين.

مخدوم محمد زمان جو فيض سنڌ، هند ۽ عرب تائين پهتو. سنڌ جو
 عظيم صوفي سرتاج شاعر، حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي به وٽس زيارت
 واسطي ويو هو. شاهه صاحب سندس خادم کي چيو ته خواجه صاحب کي
 اطلاع ڪري، ته سيد جي ساڻس ملاقات ٿئي. خواجه صاحب فرمايو ته شاهه
 صاحب کي چئو، ته ٿورو ترسي ته آءُ پاڻ سندس استقبال لاءِ اچان ٿو. شاهه
 صاحب خادم کان پڇيو، ته ڪهڙو ڪم ٿي ڪيائون. خادم چيو، ته
 خاموش ويٺا هئا. شاهه صاحب فرمايو، ته انهيءَ شغل مان واندو ٿي ڪٿي ٿو
 اسان ڏانهن اچي، اُت ته پاڻ هلي ملونس. شاهه صاحب، خواجه صاحب جي
 سامهون اچي فرمايو ته:

سامي سفر هليا، ڪو پروڙي پنڌ،

جني هيٺانهان ڪنڌ، آءُ نه جيئندي ان ريءَ!

خواجہ صاحب جواب ۾ فرمايو ته:

ڪين آهي ڪين ٿي، وڃي ڪين ڪماءِ،
لاڳاپا لوڪ جا، لا سين سڀ لهراءِ،
سامي پوءِ سلنداءِ، ڳالهه پريان جي ڳجهه جي!

شاه صاحب ورندي ڏني:

قلم وهي ويو ڪانهن، سرتيون ڪنهن سهاڳ لئي،
انگ اڳي ئي لڪيو، اُت نه پهچي ٻانهن،
ڪنهن کي ڏيان دانهن، پرين مون سين هيئن ڪيو!

خواجہ صاحب وراثو ڏنو:

ويهه وڃي وٽ تن، قلم جنين جي هٿ ۾،
ميٽي انگ اڳيون، واري پيو لکن،
پنو سو پاڙهن، جنهن مان پسڻ پرين کي!

ان کان پوءِ شاه صاحب پڇيو، ته فنا کان پوءِ ڇا آهي؟ ان بابت ڪو
پتو آهي. پاڻ فرمايائون، ته ان فنا کان اڳ ۾ ڇا آهي؟ شاه صاحب اهو
جواب ٻڌي خاموش رهجي ارادو ڏيڪاريائين ته بيعت ڪري. مگر خواجہ
صاحب فرمايو، ته اسان نقشبندي طريقي وارن وٽ راڳ ڳائڻ حرام آهي،
سواءِ ڪن خاص حالتن جي. شاه صاحب فرمايو، ته مون سڄي ڄمار سرود
سماع ۾ صرف ڪئي آهي، هيئن ئي ان جو ڇڏڻ محال آهي. پوءِ هڪ ٻئي سان
ڪجهه وقت رهاڻ ڪري، شاه صاحب روانو ٿيو. خواجہ صاحب موڪلائڻ
وقت هڪ اجرڪ پاڪر شاه صاحب کي ڏني.

مخدوم محمد زمان چنڇر جي ڏينهن ۴ ذوالحج سن ۱۱۸۸ھ تي
مخدوم محمد هاشم کان ۱۴ سال پوءِ وفات ڪئي. سندس وفات جو سال
قرآني آيت ”رضي له قولا“ مان نڪري ٿو. سندس جاءِ نشين لائق فرزند گل
محمد مسند نشين ٿيو. ⁽³⁰⁾

مخدوم محمد زمان شاعر به هو. سندس شعر جو نمونو هيءُ آهي:

صاحب سيد خلقيو، جڏهن جاءِ نه ماءِ،
’ليس ڪمٽله شيءِ‘، حسن حد نه ڪاءِ،
نڪو وصل وڃ ۾، نه ڪو وڃ وڃا،
ظاهر ڏنائين ذات ۾، صورت سنديس شاهه،
سرور ڪئو سجدو، آڻي ايماننا.

’المومن مرآة المومن‘، لوڪا ڳال لڪاء،
ڪنجون قرف ٿئا، هم هت حبيب جي.

16. مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي

حضرت گرهوڙي صاحب ظاهري خواه باطني علوم جو جامع هو. مجاهد ۽ مناظر اسلام هو. کيس مطالعي جو تمام گهڻو شوق هوندو هو. ڊاڪٽر دائودپوٽي جو خيال آهي، ته گرهوڙي صاحب جو جنم سن ۱۱۵۲ھ ۾ خيرپور رياست جي شهر ”راڻي پور“ ۾ ٿيو.⁽³¹⁾

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي تحقيق موجب گرهوڙي صاحب کپري تعلقي جي ڳوٺ ”واڙ“ ۾ ڄائو هو ۽ مڱرين جي ”موسيحا“ پاڙي مان هو.⁽³²⁾ گرهوڙي صاحب جي والد جو نالو سعدالله هو. ديني علم مخدوم محمد هاشم جي همعصر ۽ چوٽيارين جي بزرگ ميين محمد ميين کان حاصل ڪيائين. تصوف جي نقشبندي سلسلي ۾، لنواري واري بزرگ سلطان الاولياء مخدوم محمد زمان کان بيعت ڪئي هئائين. پاڻ هميشه دين اسلام جي خدمت ۾ مصروف رهندو هو. آخري وقت ۾ هڪ هندو جوڳيءَ سان جهاد ڪندي شهيد ٿيو. اهو واقعو سن ۱۱۹۲ھ ۾ ٿيو. سندس وفات جو سال ”بحق خلوت گزیده“ مان نڪري ٿو. گرهوڙي صاحب مصنف ۽ شاعر به هو. سندس هيٺيان ڪتاب يادگار آهن:

- فتح الفضل

- شرح ابیات سنڌي

- گل نما (فارسي)

- مکتوبات (فارسي)

- مجموعہ رسائل (سنڌي). هن مجموعي ۾ ڪُل ٻارنهن رسالا آهن.

جي فقه، تصوف ۽ اخلاقيات جي موضوع تي آهن.

گرهوڙي صاحب جي ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

ڪنين ماضي من ۾، ڪنين استقبال،

حاصل جنين حال، آءُ نه جيئنڊي ان ري.

لوڪ لهوارو لڏيو، اوڀر آديسين،

سجڻ سڻ ڪن، لوڪ ليکي ونگويون.

لنءُ تهين سين لاءِ، جنهن لنءُ لڳي لعل ٿئين،
بي سين لنءُ م لاءِ، متان کس لڳي ڪارو ٿئين.

17. مياڻ محمد مياڻ چوٽياروي

هيءُ ڀلارو بزرگ، وڏو عالم ۽ مخدوم صاحب جو همعصر هو ۽ ٺٽي ۾ پڙهيو به هيو. مياڻ محمد مياڻ ڪيريو ساند پوره ٿرائي چوٽياروي (درسگاه چوٽياري جو باني) هو. سندس شجرو هن ريت آهي: مياڻ محمد مياڻ بن مجاهد بن اويابو عرف جاهد بن زفر بن خيرالدين بن صاحب.

محمد مياڻ جي ولادت اندازاً سن ۱۱۰۰-۱۱۱۰ھ ڌاري چوٽيارين جي ماڳ تي ٿي. مياڻ ٺٽي ۾ پڙهيو. ان وقت چوٽيارين کان ٺٽي ڏانهن وات نصرپور وٽان هئي. مياڻ نصرپور وٽان لنگهندو هو ۽ مياڻ شاهه عنات رضويءَ وٽ به ويندو هو. مياڻ اندازاً ۴۰-۱۱۲۵ھ واري عرصي ۾ ٺٽي مان تعليم پوري ڪري، موٽي اچي پنهنجي ماڳ چوٽياري ۾ رهيو. درسگاه چوٽياريءَ جو بنياد رکيائين ۽ شادي ڪيائين ۽ اولاد وارو به ٿيو. مياڻ مياڻ چوٽيارين ۾ لڳ ڀڳ پنجاهه پنجونجاهه سال درسگاه ۾ ديني تعليم ڏيندو رهيو. سندس وفات ۵ محرم سن ۱۱۹۶ھ ۾ ٿي، يعني مخدوم صاحب جي وفات کان ۲۲ سال کن بعد ۾. کيس موجوده ڳوٺ چوٽياري جي مقام ۾ دفن ڪيو ويو، جتي سندس مزار زيارت گاهه آهي. سندس وفات جي سال جو تاريخي مادو هيٺين عبارت ۾ مان نڪري ٿو:

عامل مخلص امين محمد مياڻ... ۱۱۹۶ھ

استقامه محمد مياڻ... .. ۱۱۹۶ھ

مياڻ مياڻ علم سان گڏ حليم جي گڏ سان به سينگاريل هو. نهايت نوڙت ۽ تواضع وارو بزرگ هو. پنهنجو نالو هميشه ”مسڪين محمد مياڻ“ ڪري لکندو هو. کيس عربي توڙي فارسيءَ تي دسترس هئي. فقه ۾ سندس مطالعو وسيع هو. فقه حنفيءَ کان سواءِ ٻين فقهن کان به باخبر هو. عربي گرامر تي به عبور حاصل هوس. سندس شاگرد ته گهڻا هئا، پر انهن مان مشهور مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي آهي، جيڪو هڪ ئي رانجهو لکن جو مٽ هو. چوٽيارين جي ڪتبخاني ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو بياض، گرهوڙي صاحب جي هٿن جو لکيل اڃا تائين موجود آهي.

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ميون محمد مبین ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي همعصر هئا. غالباً ساڳين استادن وٽ پڙهيا ۽ ساڳئي وقت دستاربندي به ڪيائون. ٻنهي جي هڪ ٻئي سان خط و ڪتابت هئي. ميون محمد مبین، مخدوم صاحب ڏانهن فقهي مسئلن ۽ ڪتابن گهرائڻ بابت خط لکندو رهندو هو. مبین مبین پنهنجي ڀائٽي عزت الله کي هڪ خط ڏنو، جنهن ۾ مخدوم صاحب کان ڪن فقهي مسئلن جا جواب ۽ ڪتاب ”برهان“ جي طلب ڪيل آهي. مخدوم صاحب ان خط جو جواب، عزت ۽ احترام جي لقبن سان ڏنو آهي. مبین مبین ڏانهن مخدوم صاحب جي لکيل خط جو ٺٽو هن ريت آهي:

”سائين منهنجا! اوهان وڏي عنايت فرمائي جيڪي مسئلا مون ڏي لکيا، مون انهن جا جواب ائين لکيا جيئن منهنجي ناقص ذهن ۾ آيا... اسان وٽ ڪتاب ”البرهان“ جو فقط ٻيو جلد موجود آهي، مگر قلمي لکيل نسخو ايترو ته ضعيف آهي، جو اوهان تائين اڌاري طور امائڻ ممڪن ناهي. البت جيڪڏهن هت ان کي لکايو، ته اهو اسان لاءِ ڏئيءَ جي فضل سان سولو ٿيندو.“ (33)

18. سيد محمد بقا شاه شهيد

سيد محمد بقا، سنڌ ۾ راشدي خاندان جو باني، سيد علي مڪيءَ جي اولاد مان ٻارهين صدي هجريءَ جو مشهور بزرگ آهي. هيءُ سيد سڳورو وڏو ڪامل ولي هو. (34) سندس ولادت جو شرف رسول پور عرف نندي سائي کي مليو، جتي ۱ شعبان المعظم ۱۱۲۵ھ تي تولد ٿيو. سندس روحاني نسبت سيد عبدالقادر حسني جيلاني ثاني ۽ حضرت مخدوم محمد اسماعيل پريان لوءِ واري بزرگ سان هئي. هيءُ سيد سڳورو سموري زندگي حق ۽ هدايت جو پيغام پهچائيندو رهيو. (35)

۶۲ ورهين جي ڄمار ۾، واٽ ويندي ڪن چورن کيس مٿي تي ڪتابن جي پري ڏسي، ملڪيت سمجهي، ڀل ڪان شهيد ڪري وڌو. سندس شهادت سن ۱۱۹۸ھ ۾ ٿي ۽ کيس شيخ طيب جي ڳوٺ ۾ دفن ڪيائون. سندس وفات جي قطع تاريخ هن ريت آهي:

چو سيد محمد بقا شد شهيد،
حلاوت ز رحمت الاهي چشيد.
بسي بود نافع بهرخاص و عام،

— مخدوم محمد هاشم نٿوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ڪزو زود طالب خدا شد رسيد.
خرد سال تاريخ او در دلم،
بگفتا بدرجه شهادت رسيد.

۱۱۹۸ھ

پاڻ سنڌي شعر به چيو اٿائين. سندس شعر جو نمونو هتي ڏجي ٿو:
سڄڻ ڪم سارئين، آءُ ساريان صحي،
اديون آريجن جا، پڇان روز پهي،
ويندي ڪيچ ڪهي، جيئنديس ڪين جتن ري.

جي ڪهان ته ڪوڪ نه نڪري، صبر آءُ نه سهان،
اڪيون لايو پر ڪي، ويئي سُر سهان،
ڪنهن کي ڪين چوان، ته ڪنهن پر اڪندي آهيان.⁽³⁶⁾

وفات کان پوءِ سندس وڏو فرزند سيد محمد راشد هدايت ۽ رشد جي
مسند تي ويٺو ۽ فيض عام ڪرڻ لڳو. هن وقت تائين سندس نالي ”راشدي“
سيد مشهور آهن. موجوده پير صاحب پاڳارو شاهه مردان شاهه راشدي
خاندان ۽ گاديءَ جو چهر و چراغ آهي.

19. مير علي شير ”قانع“ نٿوي

هن باب ۾ هڪ اهڙي بزرگ جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي، جنهن جو
واسطو خود مخدوم صاحب جي دور ۽ شهر سان آهي. اهو آهي مير علي شير
”قانع“ نٿوي. هن شخصيت جي ڪري اڄ اسين ڪلهوڙن جي دور جي سنڌ
جي تمدني، سياسي ۽ ادبي تاريخ معلوم ڪرڻ جا اهل ٿيا آهيون. مير علي
شير جو تعلق ٺٽي جي شڪر الاهي سادات سان آهي. سن ۱۱۴۰ھ/ ۱۷۲۷ع
۾ ڄائو ۽ سن ۱۲۰۳ھ/ ۱۷۸۸ع ۾ ٺٽي ۾ وفات ڪيائين. مير ”قانع“ ڪجهه
وقت ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي درٻار ۾ سرڪاري مؤرخ پڻ ٿي رهيو،
ليڪن هيءُ عهدو سندس طبيعت جي خلاف هو. ان ڪري نوڪري ڇڏي اچي
ٺٽي ۾ تصنيف ۽ تاليف ۾ مشغول ٿيو. هڪ دفعو سير سفر لاءِ سنڌ کان ٻاهر
سورت ويو ٿو ڏسجي. باقي سڄي زندگي سنڌ ۾ گذاريائين. اڪثر بيشتر
ڪلهوڙن جي سرڪاري مرڪزن، جهڙوڪ: خدا آباد، محمد آباد، مراد آباد
۾ پڻ نظر اچي ٿو.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

مير صاحب جملي ۴۲ ڪتاب تصنيف ۽ تاليف ڪيا، جن مان اڪثر ڪتاب سنڌ جي تاريخ ۽ تذڪري سان تعلق رکن ڪري پوءِ جي عالمن لاءِ تحقيق جو بنيادي ذريعو بڻيا. ”قانع“ جي لکيل ڪتابن جي لسٽ هيءَ آهي:

۱. ديوان علي شير
۲. مثنوي شمس از قدر حق
۳. مثنوي قضا و قدر
۴. نو آئين خيالات
۵. مثنوي قصه ڪامروپ
۶. ديوان فال غم
۷. ساقي نامہ
۸. واقعات حضرت شاھ
۹. چھار منزلہ
۱۰. ترويج نامہ حسن و عشق
۱۱. اشعار متفرقہ
۱۲. صنايع و تاريخ
۱۳. بوستان بهار
۱۴. مقالات الشعراء
۱۵. تاريخ عباسيہ
۱۶. تحفة الڪرام
۱۷. اعلان غم
۱۸. زبدة المناقب
۱۹. مختارنامہ
۲۰. نصاب البلغاء
۲۱. مثنوي ختم السلوك
۲۲. طومار سلاسل گزیده
۲۳. شجرہ اطهر اہلبیت
۲۴. معيار سالڪان طريقت
۲۵. روضۃ الانبياء
۲۶. زينت الاخلاق
۲۷. غوثیہ

۲۸. نصاب نام
 ۲۹. ميزان الافكار
 ۳۰. تهذيب طباع
 ۳۱. سرفراز نام
 ۳۲. حديقة البلغاء
 ۳۳. مثنوي کان جواهر
 ۳۴. ميزان فارسي
 ۳۵. رساله معما مع شرح
 ۳۶. بياض محک الشعراء
 ۳۷. ديوان اشعار
 ۳۸. قصائد و منقبت
 ۳۹. انشاي قانع
 - ۴۰، ۴۱.... (نامعلوم)
 ۴۲. لب تاريخ کلهوڙه^(۳۷)
- مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ متعلق سڀ کان پهريون ڪتابي احوال پڻ مير علي شير ”قانع“ ٺٽويءَ پنهنجي ڪتاب ”مقالات الشعراء“ ۾ آندو آهي. ياد رهي ته مير ”قانع“، مخدوم صاحب جي وفات کان چند ڏينهن اڳ هيءَ لاثاني تذڪرو ”مقالات الشعراء“ لکي پورو ڪيو هو. مخدوم صاحب جي وفات کان ست سال پوءِ، هن ”تحفة الكرام“ لکي پورو ڪيو، جنهن ۾ پڻ مخدوم صاحب بابت قدرتي تفصيلي احوال آيل آهي. بهرحال، مير علي شير ”قانع“ ٺٽوي، مخدوم صاحب جي دور ۽ شهر جو اکين ڏٺو شاهد هو.

20. مخدوم روح الله بکري

هيءُ ڀلارو جامع علوم منقول و معقول، حاوي معالمن فروع و اصول، پنهنجي زماني ۾ صلاحيت ۽ تقويٰ سان مشهور و معروف هو. سنڌ جو حاڪم ميان نور محمد کلهوڙو سندس بيحد معتقد هو. کانئس دعا گهرائڻ جو هميشه احتياج ڏيکاريندو هو.

مير ”قانع“ ٺٽوي لکي ٿو:

”مون کي مخدوم روح الله سان سن ۱۱۶۶ھ ۾ محمد آباد ۾ ملاقات ٿي، جو اتي ميان نور محمد کلهوڙي جي دعا ڪرڻ لاءِ

تشریف فرما ٿيا هئا“ (38)

مخدوم روح الله جي صوفي شاه عنايت الله (شهادت ۱۱۲۰ھ) سان
پس غائبانه محبت هئي. شاه عنايت الله جو هڪ فارسي خط مخدوم روح
الله جي نالي لکيل محفوظ آهي، جنهن ۾ سندن محبت ۽ عقيدت ظاهر ٿئي
ٿي. مخدوم روح الله جي وفات ٻارهين صدي هجريءَ جي پوئين اڌ ۾ ٿي. (39)

21. مولوي محمد حسين

مولوي محمد حسين، مخدوم صاحب جو همعصر هو. سن ۱۱۷۷ھ/
۱۷۶۳ع ۾ فارسي ڪتاب ”قصص الانبياء“ جو ”سيرِ بُستان“ جي نالي سان
سنڌي نظم ۾ ترجمو ڪيائين. (40)

22. مخدوم محمد مقيم پيلائي

مخدوم محمد مقيم، مخدوم محمد هاشم نثويءَ جو همعصر ٻارهين
صدي هجريءَ جي عارفن مان آهي. محمد مقيم ولد مخدوم ميان سعد الله
قادري (سنڌي لازمي) اصل ديهه ”لڪڙي“ جو ويٺل آهي، جا بٺوري پرڳڻي ۾
هئي. محمد مقيم نٿي ۾ علوم حاصل ڪري، ان کان پوءِ نٿي جي مشهور
عارف ڪامل، خواجہ ابوالقاسم نقشبنديءَ کان بيعت وٺي، تصوف جي منزل
طي ڪري، ڪمالييت جو صاحب ٿيو. نٿي مان علم پراڻي، فيض حاصل ڪري
اچي ڳوٺ ٻيله سيد يعقوب شاه ۾ مقيم ٿيو. سندس والد وڏو پرهيزگار ۽
تقويٰ جو صاحب هو.

محمد مقيم وڏو عالم، واعظ ۽ صاحب ڪرامت حضوري بزرگ هو.
کيس غيب مان روزينو ملندو هو. جوانيءَ جي زماني ۾ هميشه جمعي جي
ڏينهن حديث جو ڪتاب کولي عام ماڻهن کي وعظ ڪندو هو، پر پوئين دور
۾ ماڻهن جي بي توجهيءَ ڪري وعظ ڪرڻ بنهه بند ڪري ڇڏيائين. سندس
وفات جي تاريخ معلوم ڪانهي، پر مولانا دين محمد وفائيءَ کيس ٻارهين
صدي هجريءَ جي مشاهيرن ۾ شمار ڪيو آهي.

مولانا دين محمد وفائيءَ لکي ٿو:

”نٿي جي شهر ۾ ڪنهن هندوءَ، پيغمبر خدا ﷺ جي صحابين
سڳورن کي گاريون ڏنيون، جنهن تي ڏاڍو شور مچي ويو.
مخدوم محمد هاشم جو زمانو هو. هن صاحب هندوءَ کي قتل

ڪرائڻ جي فتويٰ ڏني ۽ هوڏانهن مخدوم صاحب جو همعصر وڌو عالم مخدوم ضياءُ الدين ٺٽوي ۽ ٺٽي جا ٻيا علماء، هندوءَ کي تعزير ڏيڻ جي راءِ ڏنائون.

ميان نور محمد ڪلهوڙي جي حڪومت هئي. مخدوم محمد هاشم جيڪا قتل جي فتويٰ ڏني هئي، حاڪم ان موجب حڪم جاري ڪيو ۽ ٻئي ڪنهن به عالم کان ڪجهه پڇيائين به ڪونه.

مخدوم ضياءُ الدين جو هڪ وڏو نامور عالم هو، تنهن کي انهيءَ واقعي جو ڏاڍو افسوس ٿيو ته وقت جي حاڪم اسان کان ڇو نه پڇيو؟ انهيءَ تشویش دور ڪرڻ جي ارادي سان لکڙي جي ڳوٺ مخدوم محمد مقيم وٽ لنگهي آيو. کيس سموري ماجرا ٻڌائيندي چيو ته حاڪم اسان کان ڇو نه پڇيو؟ فقط مخدوم محمد هاشم جي چوڻ تي هندوءَ کي قتل ڪرائي ڇڏيائين. هوڏانهن شريعت موجب ان کي فقط تعزير ڏيڻو هو. هاڻي اوهان هن مسئلي جي حق يا ناحق جو فرق حضور رسول ﷺ جن کان سمجهي، پوءِ اسان کي ٻڌايو ته سچ ڇا آهي؟

مخدوم مقيم چيو ته حاضر، انشاءِ الله سڀاڻي اوهان کي جواب ڏيندس. جڏهن ٻيو ڏينهن ٿيو ته مخدوم ضياءُ الدين کي چيائين ته حضور رسول الله ﷺ جن فرمايو ته، ”ڌيءَ کي مارجي، ته ٺٺهن اک رکي.“ ازانسواءِ، حضور رسول الله ﷺ جن اوهان تي گناهه جي چٽي رکي آهي. جنهن تي گناهه لاهڻ لاءِ مخدوم ضياءُ الدين فقيرن کي کاڌو ڪارايو، مگر گناهه معاف نه ٿيو. ان کان پوءِ ٻئي دفعي ڪفارو ڏنو يعني کاڌو ڪارايو، پر اڃا به ٽئين دفعي جو حڪم ٿيو، جنهن کان پوءِ مخدوم محمد مقيم فرمايو، ته هاڻي گناهه معاف ٿي ويو. (41)

23. مولانا عبدالرزاق

مولانا عبدالرزاق ۽ علي اڪبر (مصنف: حصن الاموال)، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جا همعصر هئا. (42) مولانا عبدالرزاق جو قديم سنڌيءَ ۾ ”ميت جو وقت وارڻ“ بابت هڪ رسالو مشهور آهي.

”ميت جو وقت وارڻ“ هڪ اصطلاح آهي، جو ڪن سنڌي فقيهن، فقهي

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

اصطلاح ”اسقاط“ جي مطلب کي سنڌيءَ ۾ ظاهر ڪرڻ لاءِ واضح ڪيو آهي. اسقاط جو مطلب آهي، ڪن شرعي ذميدارين جي ادائگيءَ ۾ رهجي ويل ڪوتاهين جو ڪنهن حيلي سان پورا ٿي وڃڻ. هن رسالي ۾ هن قسم جي حيلي ڪرڻ جو طريقو سيکاريو ويو آهي. مؤلف، ميت جي نمازن ۽ روزن وغيره جو فديو ڪٽڻ وقت پنهنجو نالو ۽ ڪتاب جي مڪمل ٿيڻ جي تاريخ هنن لفظن ۾ ڄاڻايا آهن:

عاصي عبدالرزاق کي اِيءَ آئي منجهه پروجاءِ
ڪيم تحقيق تنهن جو توري ٿڪن ساڻ
ويهين ماه ذِي القَعْد جي ستهين سالا
اڪارهين سَن مٿي ٿيا ڪنا هجرت حبيبا.

مصنف هيءُ رسالو ۲۰ ذوالقعد ۱۴۱۷ھ تي لکي پورو ڪيو. پر عبدالرزاق ڪير هو، اهو معلوم ٿي نه سگهيو آهي. البت، وقت وارڻ جي فديي معين ڪرڻ لاءِ جا تحقيق ڪئي ويئي آهي، ان ۾ شهدادپوري، روپاهي ۽ ساندڪن جي ماڻهن جا نالا ورتا ويا آهن، جنهن مان گمان پيدا ٿئي ٿو ته مؤلف شهدادپور کان روپاهه تائين وڃڻ لڙ جو رهندڙ هو.

سنڌ جا اڪثر فقيه، هن راءِ (اسقاط) جي تائيد ڪندڙ آهن ۽ سنڌي ڪتابن ۾ ڪيترن ئي اهڙن حيلن جو ذڪر ڪيل آهي. مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ به ميت جي وقت وارڻ لاءِ حيلي متعلق هڪ فارسي رسالو لکيو آهي، جنهن ۾ اهڙي حيلي ڪرڻ کي درست قرار ڏنو اٿس. ان رسالي جو نالو ”فتح الكلام في كيفية اسقاط الصلوة والصيام“ آهي.⁽⁴³⁾

مولانا عبدالرزاق جي باري ۾ مير علي شير ”قانع“ ٺٽوي صرف ايترو لکي ٿو:

”عبدالرزاق، محمد قيوم جو فرزند آهي، جيڪو مشهور معروف ماڻهو هو. عبدالرزاق ۽ سندس ٻه پٽ ميان محمد ۽ محمد حفيظ، سورت بندر ۾ گذاري ويا.“⁽⁴⁴⁾

24. علي اڪبر

علي اڪبر، مخدوم صاحب جو همعصر غالباً ٺٽي جي آسپاس لاڙ پٽ جو رهاڪو هو. سندس سنڌي زبان ۾ ”حصن الاموال“ نالي هڪ ننڍڙو رسالو لکيل ۽ مشهور آهي. هن رسالي ۾ زڪوة، خراج، عشر ۽ صدقة الفطر

—مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

وغيره جا مسئلا بيان ٿيل آهن. هيءُ رسالو ذوالحج ۱۱۶۲ھ جو لکيل آهي. فطري ۽ زڪواة جا احڪام بيان ڪندي، مصنف ٺٽي جي مروج ماڻن جو ذڪر ڪيو آهي. ان مان ظاهر آهي ته مصنف ٺٽي جي انتظامي حدن جو رهندڙ هو. (45)
علي اڪبر جي باري ۾ ”تحفة الكرام“ وارو صاحب لکي ٿو:
”علي اڪبر بن ميان محمد حافظ بن مخدوم بايزيد. ميان علي اڪبر پيءُ جي جاءِ تي ويهي نالو ڪڍيو ۽ حياتيءَ جو عرصو پورو ڪري گذاري ويو. اولاد ڪونه ڇڏيائين.“ (46)

25. مخدوم محمد ابراهيم ڀٽي

مخدوم محمد ابراهيم، هالن پراڻن جي ڀٽي خاندان جي بزرگن مان هو ۽ مخدوم عبدالرئوف جو سڳو ڀاءُ هو. هيءُ شريعت جو صاحب هو. ان وقت مذهبي مسئلا، جي عربي ۽ فارسيءَ ۾ ئي هوندا هئا، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪرڻ جو چاهه ۽ ذوق سنڌ جي علمائن ۾ گهڻي قدر هو. مخدوم ابراهيم به پراڻي سنڌي نظم ۾ هڪ ڪتاب لکيو آهي، جنهن جو نالو آهي: ”مخدوم ابراهيم جي سنڌي“

مخدوم صاحب پنهنجي سنڌيءَ ۾ اهي ۲۵۰ ضروري مسئلا لکيا آهن، جن جي ڄاڻ هر مسلمان لاءِ ضروري آهي. مخدوم ابراهيم جي سنڌيءَ ۾ سندس همعصر علمائن جي تصنيفات وارو ڏوهيڙو ڪم آيل آهي. هن ڏوهيڙن جي ترتيب اها ساڳي رکي آهي، جهڙي مخدوم محمد هاشم جي ڪتاب ”زادالفقير“ جي ترتيب آهي. (47)

مخدوم ابراهيم، سنڌي ٻوليءَ ۾ موزون شاعريءَ جي ابتدا ڪندڙ ۽ نعت گو شاعر، مخدوم عبدالرئوف ڀٽيءَ جو ننڍو ڀاءُ هو. سندس ولادت سن ۱۱۰۲ھ / ۱۶۹۰ع ۾ ٿي. ان حساب سان هو مخدوم محمد هاشم جو همعصر ۽ عمر ۾ ان کان ٻه سال وڏو هو. (48)

مخدوم ابراهيم غالباً ڪتاب ”مقدمة الصلوة“ کان متاثر ٿي، پنهنجي علائقي وچولي سنڌ هالا طرف ديني مسئلن کي سنڌي ٻوليءَ ۾ تبليغ خاطر منظوم ڪيو.

26. محمد پناه ”رجا“ ٺٽوي

هينئر مخدوم صاحب جي انهن همعصر ۽ واقفيت وارن شاعرن جو ذڪر

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

آهي، جن مخدوم صاحب جي وفات تي فارسي زبان ۾ قطعہ تاريخ چيا، جن مان مخدوم صاحب جي وفات جو سن ۱۱۷۴ھ نڪري ٿو. انهن ۾ پهريون ٺٽي جو مشهور شاعر محمد پناه ”رجا“ ٺٽوي آهي.

محمد پناه جو تخلص ”رجا“ آهي. شعر ۾ ابوترا بڪامل جو شاگرد هو. طبيعت جي لطف ۽ فڪر جي جدت جي ڪري شعر ۾ سهڻا نڪتا ڳولي ڪيندڙ، تاريخ ڪيڙ ۾ عجيب فڪر جو ڌڻي، نمڪين ماڻهو ۽ مجلس جو مور آهي. فقيرن ۽ الله وارن سان عقيدت رکندڙ آهي. ٺٽي جي اندر شاعرن ۾ غنيمت آهي. سند جي وزير مير لطف الله عرف مير متاري وٽ عزت جي زندگي گذاريائين. شاهه عبداللطيف جو بيحد معتقد هو. هن جو فارسي ڪلام ”مقالات الشعراء“ ۾ گهڻو آيل آهي.⁽⁴⁹⁾

27. غلام علي ”مداح“ ٺٽوي

غلام علي ”مداح“ ٺٽوي، ٺٽي جي مشهور شاعر محمد محسن جو پٽ هو. سندس ولادت سن ۱۱۴۵ھ ۾ ٿي. سندس پيءُ ”محسن“ ٺٽويءَ هڪ سجع تيار ڪئي، جنهن مان سندس پٽ جو نالو ۽ تاريخ ولادت حاصل ٿي ٿي:

غلام علي بي بدل يافتر = ۱۱۴۵ھ

”مداح“ خوش فڪر، رنگين طبع ۽ سخن جي مشق سان گڏ عربي علم ۾ به ڀرپور ڪوشش ڪئي. شعر و شاعريءَ ۾ مير علي شير ”قانع“ ٺٽويءَ سان صحبتون رهيس. پيءُ جي وفات کان پوءِ، پنهنجي پيءُ جي نالي کي شاعريءَ جي ذريعي زنده رکيو اچي.⁽⁵⁰⁾

”مداح“ گهڻو ڪري ميان سرفراز خان ڪلهوڙي وٽ سندس صاحبزادگيءَ جي زماني ۾ رهندو هو ۽ سندس شاعريءَ ۽ ٻين علمن ۾ استاد هو. سندس ڪماليت جو اندازو هيٺين تاريخي قطعي مان ڪري سگهجي ٿو، جيڪو سيد نجم الدين محي الدين ثاني ڪشميريءَ جي فرزند نصير الدين ابوبڪر جي ولادت تي لکيو اٿس. ”مداح“ پنهنجي شاعرانه طبع آزمائي ۽ قابليت جو جوهر ڏيکاريندي، هيٺين چئن خانن جي دائري ۾ ٻه بيت لکيا آهن، جن کي جتان به هيٺان مٿان، اٽو سٽو پڙهيو وڃي، ته وزن ۽ شعر به پورو ٻيهندو ۽ ماده تاريخ به هر پهلو کان حاصل ٿيندو. اهو ٻن شعرن وارو دائرو هيءُ آهي:

اقدام و اعلم	اوثق عادل	عادل اڪمل	پر دل دانا
فائق نامي	واصل اقدس	مدرک واطيب	ازهمه والا
نيڪ بهادر	نافع ڪامل	سيد وارجع	موقن اعطي
اعبد اطهر	حاڪم اڪبر	اصدق اوفي	منعم و موليٰ

”مداح“ جون نظمون، نعتون، قصيدا ۽ غزليات بي شمار آهن. سندس وفات جي تاريخ معلوم ڪانهي. پر مير علي شير ”قانع“ نٿويءَ جي تصنيف ”تحفة الڪرام“ جي لکڻ تائين (۱۱۸۲ھ) به زنده هو.⁽⁵¹⁾

28. محمد رفيع نٿوي

محمد رفيع پنهنجي حياتي جهان آباد ۾ گذاري، خانيءَ جي خطاب جو شرف حاصل ڪيو. احمد شاه جي گزٻڙ کان پوءِ راجپوتانه ۾ رهڻ لڳو. وري وڪيل جي حيثيت ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي وٽ آيو ۽ ٿورو عرصو ٿئي ۾ رهيو ۽ واپس موٽيو. نيٺ ٻيهر ٿئي ۾ اچي سڪونت اختيار ڪيائين. هيءُ تقويٰ ۽ فضيلت جي زيور سان سينگاريل، مفتيءَ واري عهدي تي پاءُ جو جانشين آهي.⁽⁵²⁾

29. مرزا غلام علي بيگ نٿوي

مرزا غلام علي ”مومن“، الله وردي بيگ گادرونيءَ جو پوتو، هڪ لياقت ۽ انسانيت پريو نوجوان ۽ تازو شاعر آهي. شيخ قمرالدين جي خدمت ۾ بادشاهي لشڪر ۾ رهندو هو. هاڻي سنڌ جي والي ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي حاضريءَ جو خاص خدمتگار آهي.⁽⁵³⁾

30. محمد رحيم نٿوي

محمد رحيم نٿوي شاعر آهي. سندس اڪثر شاعري هجو ۽ هزل جي طرز واري آهي. شايد ان کان سواءِ ٻي شاعري به ڇپيل اٿس.⁽⁵⁴⁾

حوالا

- (۱) برٽن رچرڊ، ايف: "سنڌ ۽ سنڌو ماڻھو ۽ ۽ وسندڙ قومون" (مترجم سنڌي)، ص ۲۲۷
- (۲) مير علي شير "قانع" نثوي: "تحفة الكرام"، ڏسو سوانح حيات، ص ۴۲
- (۳) بلوچ خديجه پروفيسر: "مقدمة الصلوة عرف ابوالحسن جي سنڌي"، ڏسو مقدمو، ص د-م
- (۴) ٽالپر محمد جمن ڊاڪٽر: "سنڌ جا اسلامي درسگاه"، ص ۲۱۷
- (۵) سيد فياض محمود: "تاريخ ادبيات مسلمانان پاڪ و هند" - جلد ۲، ص ۲۲۷
- (۶) مخدوم الله بخش کهڙائي: "تذڪره مخادير کهڙا" (قلمي فارسي)، ص ۱۰-۱۷ (تلخيص)
- (۷) مخدوم امير احمد: "مخدوم عبدالرحمان الشهيد کهڙوي" (مقالو)، ٽماهي مھراڻ، سوانح حيات نمبر، ص ۱۰
- (۸) مير علي شير "قانع" نثوي: "تحفة الكرام"، ص ۵۶۱
- (۹) ايف، ص ۵۶۲
- (۱۰) مخدوم محمد معين: "دراسات اللبيب" (عربي)، مرتب: عبدالرشيد نعماني، ڏسو مقدمو، ص ۵۴
- (۱۱) بلگرامي غلام علي آزاد: "ماثر الكرام" (مترجم اردو)، ص ۲۳۴
- ايف، "تذڪره مشاهير سنڌ" - جلد ۳، ص ۷۰
- (۱۲) بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "شاه جو رسالو" - جلد پهريون، ڏسو مقدمو ص ۱۰
- (۱۳) ايف، ص ۱-۶۳ تلخيص
- (۱۴) سورلي، ايڇ. ٽي: "شاه عبداللطيف آف ڀٽ" (مترجم اردو)، ص ۹۵-۱۹۳
- (۱۵) برٽن رچرڊ، ايف: "سنڌ ۽ سنڌو ماڻھو ۽ ۽ وسندڙ قومون" (مترجم سنڌي)، ص ۷۹
- (۱۶) شمل اينيميري ڊاڪٽر: "سنڌي ادب جي ارتقا" (مترجم سنڌي)، ص ۵۶
- (۱۷) گربخشاڻي هوتچند مولچند ڊاڪٽر: "مقدمه لطيفي"، ص ۱۰۵
- (۱۸) قاضي آءِ. آءِ. علامه: "شاه جو عالمي شاعرن ۾ مقام" (مقالو)، ڏسو "تحفة لطيف"، ص ۱-۷
- (۱۹) بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "شاه جو رسالو" - جلد پهريون، ڏسو مقدمو ص ۶۰
- (۲۰) مير علي شير "قانع" نثوي: "تحفة الكرام" (مترجم سنڌي)، ص ۸۰-۳۷۷
- (۲۱) بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "مولود"، ص ۶
- (۲۲) وفائي دين محمد: "تذڪره مشاهير سنڌ" - جلد ۲، ص ۲۲۷
- (۲۳) مخدوم محمد هاشم نثوي: "بذل القوة" (عربي)، ڏسو مقدمو، ص ۷۶
- (۲۴) قاسمي غلام مصطفيٰ: "جيلاني سيد سنڌ ۾" (مقالو)، ڏسو رسالو ٽماهي "الرحيم" سنڌي، جلد ۲ نمبر ۱۰، ص ۹-۱۹ تلخيص
- (۲۵) وفائي دين محمد: "تذڪره مشاهير سنڌ" - جلد ۳، ص ۶
- (۲۶) بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "مولود"، ص ۵
- (۲۷) قاسمي غلام مصطفيٰ: "چار ابوالحسن سنڌي" (مقالو)، ماهوار "الرحيم" سنڌي، ۱۹۷۷-۷۸، ع ۴۰-۳۸
- (۲۸) مير علي شير "قانع" نثوي: "تحفة الكرام" (سنڌي)، ص ۵۴۱

- (۲۹) مير علي شير "قانع" ٺٽوي: "مقالات الشعراء" (فارسي)، ص ۵۰
- (۳۰) وفائي دين محمد: "تذڪره مشاهير سنڌ" - جلد ۲، ص ۱۵-۱۱
- (۳۱) دائود پوٽو عمر بن محمد، ڊاڪٽر: "ڪلام گرهوڙي"، ڏسو مقدمو- ص ۸
- (۳۲) جتوئي علي نواز پروفيسر: "شهيد گرهوڙي صاحب جو ڪلام"، ڏسو مقدمو، ص ۷
- (۳۳) بلوچ نبي خان ڊاڪٽر: "درسگاه جوتيار" (مقالو)، ماهوار "پيغام" آگسٽ-سيپٽمبر، ۱۹۸۰ع ص ۵-۲۰ (تلخيص)
- (۳۴) منشي عطا محمد شڪارپوري: "تاريخ تازه نوائي معارڪ" (فارسي)، ص ۸۷۴
- (۳۵) چوڌري تبسم: "تذڪره پيران پاگاره" (اردو)، ص ۹۴
- (۳۶) بدوي لطف الله: "تذڪره لطفي" - جلد ۱، ص ۷۴-۱۷۲
- (۳۷) مير علي شير "قانع": "تحفة الكرام" ڏسو سوانح حيات، ص ۱۱-۷۲ (تلخيص)
- (۳۸) ايضاً، ص ۲۲۴
- (۳۹) وفائي دين محمد: "تذڪره مشاهير سنڌ" - جلد ۱، ص ۸۷-۹۰
- (۴۰) ميمڻ عبدالمجيد سنڌي: "سنڌي ادب جو تاريخي جائزو"، ص ۷۹
- (۴۱) وفائي دين محمد: "تذڪره مشاهير سنڌ" - جلد ۲، ص ۸۰-۲۷۱
- (۴۲) قاضي يار محمد ڊاڪٽر: "سنڌ ۾ فقهي تحقيق جو ارتقا"، ص ۸۰
- (۴۳) ايضاً، ص ۸۹-۹۱
- (۴۴) مير علي شير "قانع" ٺٽوي: "تحفة الكرام"، ص ۵۴۵
- (۴۵) قاضي يار محمد ڊاڪٽر: "سنڌ ۾ فقهي تحقيق جو ارتقا"، ص ۸۰
- (۴۶) مير علي شير "قانع" ٺٽوي: "تحفة الكرام"، ص ۵۶۳
- (۴۷) ميمڻ محمد صديق: "سنڌ جي ادبي تاريخ" - جلد ۱، ص ۷۴-۱۷۳
- (۴۸) قاضي يار محمد ڊاڪٽر: "سنڌ ۾ فقهي تحقيق جو ارتقا"، ص ۵۶-۵۷
- (۴۹) "تحفة الكرام" (سنڌي)، ص ۵۹۹
- ايضاً "مقالات الشعراء" (فارسي)، ص ۲۲۴
- (۵۰) ايضاً ۵۹۹
- ايضاً ۷۴۵
- (۵۱) وفائي دين محمد: "تذڪره مشاهير سنڌ" - جلد ۲، ص ۸۴-۱۸۲
- (۵۲) مير علي شير "قانع" ٺٽوي: "تحفة الكرام"، ص ۵۴۴
- (۵۳) ايضاً، ص ۶۰۱
- (۵۴) مير علي شير "قانع" ٺٽوي: "مقالات الشعراء" (فارسي)، ص ۲۴۴

ڀاڱو ٽيون

مخدوم صاحب جي تصنيفات ۽
تاليفات جو علمي جائزو

علمي خدمتون

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي برک عالم ۽ وڏو مصنف هو. مخدوم صاحب ان دور جي نصابي تعليم ۽ درس تدريس سان گڏ درسِ حديث، جمعي جي وعظ ۽ تبليغ، عام ماڻهن کي درپيش ايندڙ مسئلن جا شرعي جواب ۽ فتويٰ لکڻ، شرعي احڪام جي پابندي ۽ عمل جاري ڪرائڻ، وقت جي عالمن ۽ فاضلن جي ڪتابن جو تحقيقي ۽ تنقيدي اڀياس ڪرڻ ۽ انهن جي تعميري ۽ اصلاحي تنقيد ڪرڻ ۾ ڀرپور حصو ورتو. پاڻ علمي ۽ ديني ڪتابن جي تصنيف ۽ تاليف ۾ آخر وقت تائين ڪوشش جاري رکيائين ۽ قلم جي ڪاروان کي آخر دم تائين ڪاهيندو، علم ۽ حڪمت جا ماڻڪ موتي ۽ هيرا جواهر ورهائيندو رهيو.

مخدوم صاحب جي سموري زندگي بااصول ۽ تائيم ٿيل مطابق گذري. مخدوم صاحب جا چوويهه ڪلاڪ هر ڪم واسطي ورهايل هئا. درس تدريس کان سواءِ، ڪتابن جي تاليف لاءِ خاص وقت مقرر هو. عبادت ۽ ياد الاهيءَ لاءِ جدا وقت هو.

مخدوم صاحب ابتدا کان وٺي آخر تائين قلم هلايو. سوين ڪتاب-سنڌي، عربي ۽ فارسي ٻوليءَ ۾ لکيائين، جن مان اڪثر مذهبي ۽ شرعي مسئلن تي آهن. تاريخ ۽ سيرت تي به ڳچ ڪتاب آهن. مخدوم صاحب جي عربي ڪتابن جي باري ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو:

”مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جا عربي ڪتاب جامعة الازهر-

مصر ۾ پڙهيا ويندا هئا ۽ پڙهايا وڃن ٿا.“^(۱)

مخدوم صاحب جي وفات کي سوا ٻن سؤ سالن کان مٿي عرصو گذري چڪو آهي. ان سموري عرصي ۾، سنڌ، برصغير ۽ باقي دنيا ۾ ڪيئي تبديليون ۽ ذهني توڙي فڪري دنيا ۾ عجيب و غريب انقلاب برپا ٿي چڪا آهن. سنڌ ۾ ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دور ۾ رائج درسي ڪتابن کي انگريزن

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

آئي ڪاپاري ڌڪ لڳو. اڳ ۾ فارسي ۽ عربيءَ تي زور هوندو هو. هاڻي ته انگريزي ٻولي گوءَ کڻي ويئي آهي.

دراصل، ان سڄي تبديلي، ذهني ڦيرڦار، فڪري وهڪري ۽ علمي ادبي ردوبدل ۾ سنڌ واسين جو تمام گهڻو نقصان ٿيو آهي. هڪ طرف ٻارهنين صدي هجريءَ جو علمي ورثو، جيڪو اڪثر عربي ۽ فارسيءَ ۾ آهي، زماني جي انقلابن جي ور چڙهي ضايع ٿي ويو. ٻئي طرف انگريزن جي فتح پڻ سنڌ کي علمي طور ڪاپاري ڌڪ هنيو. اڄ ڪيئي عربي ۽ فارسيءَ جا ديني مدرسا برباد ٿي چڪا آهن. سنڌ جا قلمي نسخا — برٽش ميوزيم ۽ انڊيا آفيس لائبريري جي زينت بنيل آهن ۽ هينئر عام اهل سنڌ انهن ناياب قلمي نسخن جي ڏسڻ لاءِ سڪي رهيا آهن ۽ فائدي وٺڻ کان قاصر آهن. ان کان علاوه سنڌ جا سوين مخطوطا ناعاقبت انديشيءَ، پنهنجن جي بي قدريءَ ۽ ٻين سببن ڪري پڻ لائبريري، آفيس ڪتب خانو، دڪان، پنجاب يونيورسٽي لاهور ۽ لکنو وغيره ۾ وڃي پهتا آهن.

انهيءَ وضاحت جو مقصد هيءُ آهي ته سنڌ جي لائبريري عالم ۽ عظيم ليکڪ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي ڪتابن جو صحيح تعداد، انگ اکر ۽ انهن ڪتابن جا نالا معلوم ڪرڻ، اڄ اسان لاءِ مذڪوره حالتن ۽ سببن پٽاندري انتهائي مشڪل آهن.

مخدوم صاحب سڄي زندگي قلم هلايو ۽ سوين ڪتاب تحرير ڪيا. ليڪن، ان ڏس ۾ سردست ڪا حتمي راءِ قائم ڪرڻ مشڪل آهي. حقيقت ۾ مخدوم صاحب سنڌ جي بديار نويس عالمن مان هڪ هو. هتي اسان مخدوم صاحب جي تحرير ڪيل ڪتابن جي تعداد ۽ نالن بابت بحث ڪري، ڪنهن نتيجي تي پهچڻ جي ڪوشش ڪريون ٿا.

سنڌ جي نامياري محقق ۽ عظيم اسڪالر، محترم استاد ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجو وڙ ڪري، مخدوم صاحب جي هڪ قلمي عربي ڪتاب مان ضروري مواد جو عڪس، راقم ڏانهن اسلام آباد مان موڪليو هو، جنهن ۾ مخدوم صاحب جي ۱۰۵ عربي، فارسي ۽ سنڌي ڪتابن جي فهرست ڏنل آهي. انهن ۾ ۷۴ عربي ڪتاب، ۲۱ فارسي ۽ ۱۰ سنڌي ڪتابن جا نالا شامل آهن.^(۲)

مخدوم صاحب پنهنجي ڪتاب ”اتحاف الاڪابر“ ۾ لکي ٿو:

”منهنجون تصنيفون عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ آهن، ۽ اهي هن

وقت تائين هڪ سو پندرهن کان وڌيڪ آهن.⁽³⁾

اسان جي تحقيق موجب ته، ”اتحاف الاڪابر“ (۱۱۲۶ھ) ۾ آيل مخدوم ٺٽويءَ جي ڪتابن جي فهرست، مخدوم صاحب جي ڪنهن شاگرد يا ڪاتب ان مذڪور ڪتاب ۾ سن ۱۱۲۶ هـ کان پوءِ درج ڪئي آهي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ فهرست ۾ مخدوم ٺٽويءَ جي سن ۱۱۲۶ھ کان پوءِ جي لکيل ڪتابن جا نالا به شامل آهن، مثلاً: ”الشفاء“ (۱۱۴۷ھ)، ”كشف الرين“ (۱۱۴۹ھ) ۽ ”حياة القاري“ (۱۱۶۱ھ).

بهرحال، مخدوم صاحب ”اتحاف الاڪابر“ نالي اهو مٿيون ڪتاب حرمين شريفين جي سفر دوران مڪي شريف ۾ سن ۱۱۲۶ھ ۾ لکيو هو. مخدوم صاحب ان ڪتاب لکڻ کان پوءِ برابر ۲۸ سال زندهه رهيو ۽ لاڳيتو قلم هلائيندو رهيو. خبر ناهي ته مخدوم صاحب انهيءَ پوئين دور ۾، قلم ذريعي علم جا ڪيترا واھڙ وهايا هوندا ۽ ڪتاب لکيا هوندا!

مخدوم محمد ابراهيم ”خليل“ ٺٽوي پنهنجي ڪتاب ”تڪميل مقالات الشعراء“ ۾ مخدوم صاحب جي ڪتابن جو تعداد، هڪ سئو چوڏهن لکيو آهي ۽ ان بعد تمام حيرت سان لکي ٿو:

”سبحان الله! هنن بزرگن جي همت ڪيڏي نه بلند هئي. هينئر ته ايڏي تصنيف ڪرڻ ئي محال ڪم آهي. انهن جي هٿ ۽ قلم ۾ ڪهڙي نه طاقت هئي، جو پاڻ ايترو ڪم ڪري ويا آهن. مگر حق ته هيءُ آهي جو اهو سڀ ڪجهه ازلي فيض ۽ الله تعاليٰ جي مهرباني ۽ ڪرامت سان ٿيو آهي.“⁽⁴⁾

”تڪميل مقالات الشعراء“ جي حاشيي تي سيد حسام الدين راشديءَ مخدوم صاحب جي پونيرن مان ميان غلام محمد جي حوالي سان آندو آهي، ته مخدوم صاحب جا ڏيڍ سئو ڪتاب لکيل آهن. راشدي صاحب خود حاشيي تي مخدوم صاحب جي ڪتابن جي الف-بي وار فهرست ڏني آهي، جنهن ۾ ۱۲۵ ڪتابن جا نالا ڏنل آهن.⁽⁵⁾ اها ساڳي فهرست ۲۲ سالن کان پوءِ، ۱۵ ڪتابن جي اضافي سان، تماهي ”مهراڻ“ حيدرآباد سنڌ، نمبر ۱ ۽ ۲ سال ۱۹۸۰ع ۾ ٻيهر آندي ويئي آهي.

مخدوم صاحب جي ڪتابن جي باري ۾ سنڌ جو مشهور عالم ۽ مترجم، مخدوم امير احمد لکي ٿو:

”مخدوم صاحب جي تصنيفات جو تعداد ٽن سون کان به وڌيڪ

آهي ۽ مختلف مسائل ۾ هزارن کان وڌيڪ تحريرون ان کان سواءِ آهن." (6)

مخدوم امير احمد وڏي جستجو ڪري، ۱۲۵ ڪتابن جي فهرست به ڏني آهي. انهن ڪتابن جي موضوع ۽ فن توڙي موجودگيءَ جو تذڪرو به ڪيو آهي، ته اهي ڪتاب ڪهڙي ٻوليءَ، فن ۽ ڪهڙي ڪتبخاني ۾ موجود آهن. دراصل، مخدوم ٺٽويءَ جي ڪتابن جي فهرست ٺاهڻ جي سڀ کان اول ۽ وڌيڪ ذميداري سندس اهل علم فرزندن ۽ شاگردن تي هئي، پر افسوس جو مخدوم صاحب جي فرزند عبداللطيف به ان ڏس ۾ فقط ايترو لکيو آهي: "مخدوم صاحب جون تصنيفات هڪ سؤ کان وڌيڪ آهن." (7)

مولانا غلام رسول مهر پنهنجي ڪتاب "تاريخ ڪلهوڙا" ۾، مخدوم صاحب جي ڪتابن جو تعداد ساڍا ٽي سؤ لکيو آهي. (8)

بهرحال، مخدوم صاحب جي ڪتابن جي تعداد بابت حتمي طور چئي نه ٿو سگهجي. البت، مخدوم صاحب جي ۱۶۲ ڪتابن جا نالا دستياب ٿي سگهيا آهن، تنهنڪري اهو چئي سگهجي ٿو ته مخدوم صاحب جي ڪتابن جو انگ هڪ سؤ کان ساڍن ٽن سون جي وچ تي آهي. راقم جي ڪتبخاني ۾ ۸۲ ڪتاب محفوظ آهن، جيڪي ڇپيل، فوٽو اسٽيٽ ۽ قلمي صورت ۾ آهن.

مخدوم صاحب جا ڪيئي ڪتاب ضايع ٿي ويل آهن، يا اسان جي اکين کان اوجھل آهن. جيڪي ڪتاب زماني جي انقلابن کان بچيا، تن مان ڪجهه بمبئي، لاهور، ڪراچي ۽ حيدرآباد مان پئي چپيا آهن، يا وري سنڌ جي قومي ۽ ذاتي لائبررين جي زينت بنيل آهن. علامه عبدالعزيز ميمني، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، سرهندي، همايوني، ڳڙهي ياسيني بزرگ، راشدي ۽ جهنڊي وارا پير صاحب ۽ سنڌ جا ٻيا اهل علم ڪتبخانن وارا صاحب- اهي خوش نصيب بزرگ آهن، جن جي ذاتي ڪتبخانن ۾ مخدوم صاحب جون ناياب تصنيفات اڄ به موجود آهن. تازو مخدوم صاحب جا ڪي عربي ڪتاب ڪوئٽه، افغانستان، حلب بيروت مان به شايع ٿيا آهن.

راقم جو مخدوم صاحب تي تحقيق جي سلسلي ۾ گهڻائي پيرا ٿي ويڻ ٿيو. هڪ دفعي منهنجي معلوم ڪرڻ تي ٺٽي جي مفتي ۽ مدرسه عثمانيه مجدديه جي مهتمم مفتي عبدالرحمان ٺٽويءَ مخدوم صاحب جي ڪتبخاني جي باري ۾ ٻڌايو:

”ابتدائي حالات جي ته خبر ناهي. گهڻا سال اڳ ئي ۾ زبردست مينهن پيو هو. سڀ ڪو پنهنجيءَ ۾ پورو هو. مخدوم صاحب جي پونير مان عورتن کان سواءِ ٻيو ڪو به ڪو نه هو. ان ڪري عورتون اهي هزارين ڪتاب اتان ڪڍي محفوظ ڪري سنڀالي نه سگهيون. اهڙيءَ حالت ۾ جهنڊي وارن پيرن مان ڪو پير صاحب اهي ڪتاب ان جاءِ مان ڪڍرائي، پاڻ سان اٺ پرائي کڻي ويو. اهڙيءَ طرح مخدوم صاحب جا ڪتاب ئي ۾ محفوظ رهي نه سگهيا.“⁽⁹⁾

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب به ان روايت جي تصديق ڪندي، پنهنجي هڪ مقالي ۾ اهڙي قسم جي وضاحت ڪئي آهي.⁽¹⁰⁾

بهرحال، ئي يا سنڌ ۾ مخدوم صاحب جي نالي هڪ اهڙو ادارو يا اڪيڊمي هجي، جنهن ۾ ڪوشش ڪري سنڌ، هند، حرمين شريفين، برٽش ميوزيم لنڊن ۽ ٻين هنڌن تان مخدوم صاحب جي ڪتابن جا عڪس وٺي محفوظ ڪجن، ته جيئن محقق ۽ علم جا پياسا اتي ڪهي وڃي اهي ڪتاب ڏسن، پڙهن، ترجمو ۽ تحقيق ڪن ۽ مخدوم صاحب جي علمي پالوت مان سيراب ٿين. مخدوم صاحب جا عربي ۽ فارسي ڪتاب ترجمو ڪري شايع ڪجن ۽ سندس سنڌي ڪتاب وري جديد نموني ۾ مرتب ڪري، سليس سنڌيءَ ۾ آڻي عام ڪجن، ته جيئن مخدوم صاحب جي علمي ۽ تحقيقي دور جي ديني ۽ شرعي نڪتن کان واقفيت ملي ۽ فائدو عام ٿئي.

هن وقت مخدوم صاحب جي جملي تصنيفات جو احاطو ڪرڻ ته ممڪن ڪونهي. ڇو ته سندس سڀني تصنيفات جو احوال گمناميءَ جي گوشتي ۾ ۽ اسان جي اکين کان اوجھل آهي. البت، تحقيق دوران مخدوم صاحب جا جيڪي ڪتاب دستياب ٿي سگهيا آهن، يا انهن ڪتابن جا نالا ڪن تاريخي ڪتابن ۾ محفوظ رهجي ويا آهن، انهن جو اسان اڳتي هلي تفصيلي احوال بيان ڪنداسون.

حوالا

- (۱) جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر: ”سنڌيون“، ص ۶۱
- (۲) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو راقم ڏانهن خط، مؤرخ ۲ آڪٽوبر ۱۹۸۵ع.
اسلام آباد
- (۳) بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر: ”مخدوم محمد هاشم نثوي جي سوانح حيات ۽ علميت بابت ويچار“ (مقالو)۔ ٽماهي ”مهراڻ“ حيدرآباد سنڌ، ۴-۱۹۸۵ع، ص ۱۳۳.
- (۴) ”تڪميل مقالات الشعراء“ (فارسي)، ص ۴۳
- (۵) ايضاً، ص ۵۲ کان ۵۹
- (۶) ”بذل القوة“ (عربي)، دسو مقدمو، ص ۱۱
- (۷) ”مناقب مخدوم محمد هاشم“ (فارسي قلمي)، ص ۲
- (۸) ”تاريخ ڪلهوڙا“ (اردو)۔ جلد ۲، ص ۹۹۳
- (۹) بروايت مفتي عبدالرحمان نثوي. تاريخ ۵ مئي ۱۹۸۴ع
- (۱۰) قاسمي غلام مصطفيٰ: ”هاشميه لائبرري“ (مقالو)۔ ماهوار ”نئين زندگي“ ڪراچي سنڌ، جولاءِ ۱۹۵۹ع، ص ۱۶

(الف) سنڌي ڪتابن جو جائزو

زاد الفقير

تصنيف جو سال: ماه رمضان ۱۱۲۵ھ
ڪاتب جو نالو: شيخ عبدالرحمان بن شيخ عبدالله
ڇپائيءَ جو هنڌ: مجتبائي پريس لاهور، يڪم رجب المرجب ۱۳۱۲ھجري
صفحن جو تعداد: ۵۳ صفحا، صفحي جي ڊيگهه ۹ انچ، ويڪر ۶ انچ، هر صفحي ۾ ۱۷ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري ۱۲ لفظ آهن.
موضوع: فقه

مٿن جي شروعات: بسم الله الرحمن الرحيم
ڪر هو حمد حڪيم کي ساراهيو سلطان،
رحمت سين رحيم جنهن آيايو جهان.
مڃڻ وسارا وهو اڀيو منجهه اسلام
ڪهو ڪلمو صدق سين مٿي محمد ڄام.
خاتمو:
خاتمه الطبع:
صور تخطي:
تمام شد نسخ زاد الفقير، من تصانيف سلطان العلماء
مخدوم مرحوم محمد هاشم ٺٽوي رحمه
ڪتاب جي صورتخطي عربي رسم الخط ۾ آهي. ڪاتب
جي تحرير صاف، سهڻي ۽ دلپذير آهي ۽ لفظن کي
اعرابون ڏنل آهي.

مجموعي خصوصيات: هيءُ رسالو ٻين ٻن ڪتابن ”راحة المومنين“ (مخدوم محمد هاشم ٺٽوي) ۽ ”مطلوب المومنين“ (مخدوم عبدالخالق) سان گڏ ڇپيل آهي. مخدوم صاحب هن ڪتاب ۾ ۱۳ ڪتابن جا حوالا آندا آهن. ”زاد الفقير“ جو

ڇپيل نسخو راقم جي لائبريريءَ ۾ محفوظ آهي ۽ سنڌ جي اڪثر ڪتب خانن ۾ پڻ موجود آهي.

مخدوم صاحب سنڌي زبان ۾ ڌڙن کان وڌيڪ سنڌي مواد جو وچور:

ڪتاب لکيا آهن. اهي سڀ ڪتاب نظم ۾ جوڙيل آهن. جيتوڻيڪ پاڻ عربي ۽ فارسي ٻولين جو وڏو ڄاڻو هو، پر پاڻ پنهنجي مادري سنڌي ٻوليءَ جي اهميت ۽ خدمت سان گڏ عام سنڌ جي ماڻهن لاءِ ديني مسئلن کي سليس ۽ سهنجي نموني ۾ پيش ڪرڻ جي خيال کان سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتاب لکڻ ضروري ڄاتائين.

مخدوم صاحب جي پهرئين تصنيف جي حوالي سان ٻه ڪتاب اسان جي سامهون آهن: هڪ ”زادالفقير“ (سنڌي) ۽ ٻيو ”مظهر الانوار“ (عربي). هنن ٻنهي ڪتابن تي تصنيف جو ساڳيو سال ۱۱۲۵ھ لکيل آهي. اهو معلوم ٿي نه سگهيو آهي ته انهن ٻنهي مان اول ڪهڙو ڪتاب تصنيف ٿيو. البت، ”زادالفقير“ سندس سنڌيءَ ۾ پهريون رسالو آهي، جيڪو رمضان المبارڪ ۱۱۲۵ھ ۾ لکيو ويو. ان وقت مخدوم صاحب جي ڄمار ۲۱ ورهيه هئي. ڪتاب ۾ ڪافي نج قدير سنڌي لفظ ڪتب آندل آهن، جيڪي ان وقت عام مروج هئا. هن وقت اهي اڪثر لفظ لاڙ ۾ ته مروج آهن، پر لاڙ کان سواءِ ٻئي پاسي گهٽ استعمال ۾ آهن ۽ گهڻو ڪري متروڪ ٿي چڪا آهن، جيئن ته: مهت = مسجد، ٺوڪ = شيءِ، ڏهلي = ڏکي، ڳپور = ننڍو ٻار، گيهون = ڪڻڪ، مهڏا = اڳيان، هڏه = اصلي، مڇڻ = مٿان وغيره.

اهڙيءَ طرح مخدوم صاحب سنڌي الف-بي جي مخصوص حرفن جي

هيٺين صورتخطي قائم ڪئي آهي:

قديم	جديد
ٿري	ٽي
ڊرج	ڊج
ڪرهو	ڪريو
ٻاج	ٻاجه
جه	جنهين
ڪه	ڪنهين
آجان	آڄاڻ

دنيا	دُني
ڏانهن	ڏُونه
رحمتون	رحمت
ڏينهن	ڏينه
دل جون	دلجي
جيڪي	جيڪ
مينگه	مِڃ
نه ته	نات
ٻڌي	سُئي
کان	ڪنا
ڪائڻ	ڪيڻ
دغائون	دغاءُ
ڪندس	ڪريندس
سهنجي	سُهجي
چنڊ	چنڊر
مڙن	مِرَن
مڙس	مرس
هٿان	هٿا
ماڻهو	ماڙو
گهڻو	گڻو
سجھندو	سجندو
هيٺون	هي
ماڳ	ماڳ
ڳالهيون	ڳالي
پر	منجه
مون	مَن
هن کان	هنا
گهڻي	گن
نڪتو	نگڻو

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

مخدوم صاحب جو هيءُ ڪتاب ”زادالفقير“ (درويش جو ثمر) سنڌي نظم ۾ جوڙيل آهي، جنهن ۾ اسلام جي ٽئين ۽ اهم رُڪن روزي بابت شرعي سمجهاڻيون ڏنل آهن. جيئن ته روزو درويش جي باب ۾ صبر ۽ توفيق جو سچو پڇو ثمر آهي، تنهن ڪري ڪتاب جو نالو ئي مخدوم صاحب رکيو آهي ”زادالفقير“. هيءُ ڪتاب مخدوم صاحب جي ڪلام ۾ تارن منجهه ڇنڊ ڇنڊ آهي. مخدوم صاحب هن رسالي ۾ رمضان المبارڪ جي ڇنڊ ڏسڻ کان وٺي روزن بابت سڀ مسئلا مختصر ۽ جامع نموني ۾ لکيا آهن. هر هڪ مسئلي کي سهڻي پيرايي ۾ سمجهايو ويو آهي. نموني طور ڪتاب ۾ آيل مواد جا مختصر عنوان لکجن ٿا:

ڇنڊ ڏسڻ جو حڪم، رمضان جي ڇنڊ ڏسڻ جي شهادت، عادل جي تعريف، عيد جي ڇنڊ جي شهادت، مطلع جي اختلاف جو مسئلو، رمضان شريف ۾ سحري کائڻ ۽ نيت ڪرڻ، شڪ جو روزو، سرمي ۽ تيل وجهڻ جو روزي تي اثر نه پوڻ، روزي جي فديي جو مقدار، پاڻيءَ ۾ ٽٻي هڻڻ جو روزي تي اثر ۽ ڪفاري جي ادائگي وغيره.

نظم جو نمونو:

مخدوم صاحب ڪتاب جو نالو، پنهنجو نالو ۽ تصنيف جو سال نظم ۾ هن ريت آندو آهي:

ڪتاب

لکڻم رسالو روزن جو ڪري محنتا،
ميڙيم مسئلا تن جا ڪري وس وڌا،
”زادالفقير“ سنڌي رکيم تنهنجو ناء.

نالو

عربي آڃاڻن کي گهڻي ڏهلي هو،
سنڌي ڪيم سهڪي جان سڪي سڀو ڪوءِ،
ته مان مومن تن کي پڙهي ياد ڪن،
جيڪي آهين ان ۾ سي مسئلا سڪن،
ڪڻي هت ”هاشم“ کي مان ڪڏهن دعا ڪن.

سال

وره جا هجرت کان تنهن ڏينهن ليڪيام

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

تان اڪاره سو پنجيهه هوا ۽ رمضان جا ايام.

(۱۱۲۵ھ)

”سند جي ادبي تاريخ“ واري صاحب جو قول آهي ته ”زادالفقير“ جو نظم پختو، ميناج ۽ نزاکت ڀريو آهي... ”زادالفقير“ جي ساري نظم ۾ قافيا بلڪل باقاعدي ۽ پختا رکيل آهن. جتي جتي پنجن مصرعن کان زياده مصرعون ڏوهيڙن ۾ رکيل آهن، اتي قافيو عمدي طرح ڪم آيل آهي، مثال طور:

بقا ناه بلاد کي دنيا ناه دوا

اجل ٿو اوتون ڪري ٿي قريب قيام

سمر سندي ساڻيا ڪر هو تات تمام

ڊڄو ڊاءِ ڌڻي جي آڳي ڀر علام

ڪريو ياد ڪريم کي سنجهي صبح شام

ميڃڻ وسارا وهو اڀيو منجهه اسلام

ڪهو ڪلمو صدق سين مٿي محمد ڄام.

مٿين مثال مان آسانيءَ سان معلوم ڪري سگهجي ٿو ته ”زادالفقير“

جي نظم جي عبارت نزاکت ۽ ميناج جي ڪري شاهه ڀٽائيءَ جي ڪلام

جون سڪون پئي لاهي.^(۱)

”زادالفقير“ جي فقهي اهميت:

”زادالفقير“ اسلام جي ٽئين رڪن روزي بابت شرعي مسئلن جو هڪ

مختصر جامع ۽ مفيد ڪتاب آهي. ان ڪري سند ۾ هن ڪتاب جي اهميت ۽

افاديت زياده آهي. مصنف ڪتاب ۾ رمضان جي روزن بابت نه رڳو سڀئي

مسئلا ۽ فقهي احڪام گڏ ڪيا آهن، پر هر ڪنهن حڪم ۽ مسئلي جي

مختلف رخن سميت هر هڪ ڳالهه پوري وضاحت سان سمجھائي آهي.

جيتوڻيڪ مخدوم صاحب جو روزن جي باري ۾ عربي زبان ۾ هڪ ضخيم

ڪتاب ”مظهر الانوار“ جي نالي سان لکيل آهي، پر سنڌيءَ ۾ هيءُ ننڍڙو

ڪتاب ”زادالفقير“ ڄڻ ته انهيءَ عربي ڪتاب جو خلاصو ۽ نت آهي.

قوت العاشقين

مخدوم صاحب هيءُ ڪتاب سنه ۱۱۲۷ هجري ۾ لکيو. سيرت النبي ﷺ جي معجزن واري حوالي سان هيءُ سندس پهريون مشهور ڪتاب آهي. جنهن ۾ متن ۲۵۰ صفحا، مرتب جو مقدمو ۽ سوانح ۱۰ صفحا، جملي ۳۶۰ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه ۷ انچ ۽ ويڪر ۴ انچ آهي ۽ هر صفحي ۾ سراسري طور ۱۷ کان ۲۱ سٽون ۽ هر سٽ ۾ ۷ لفظ آهن.

مخدوم صاحب جو هيءُ دلپذير ڪتاب گهڻو اڳ ۾، بمبئيءَ مان لیتو ۾ ڇپيو هو. زيرِ نظر نسخو ميان عبدالله لغاريءَ جي ڪوشش سان ”سنت مسلم ادبي پرنٽنگ پريس، حيدرآباد“ مان ٽائپ ۾ ڇپجي ظاهر ٿيو، جو اصل تصنيف ۱۱۲۷ھ کان ۲۴۲ سال پوءِ سن ۱۳۶۹ھ / ۱۹۵۰ع ۾ شايع ٿيو. انهيءَ ٽائپ ۾ ڇپيل نسخي کي به چاليهن سالن کان مٿي عرصو گذري چڪو آهي. هيءُ ڪتاب نهايت شاندار ۽ عشقِ رسول ﷺ سان ٽٽار آهي. هن ڪتاب جا قلمي توڙي ڇپيل نسخا، سنت جي اڪثر ڪتبخانن ۾ موجود آهن. راقم جي سامهون جيڪو نسخو آهي، اهو محترم ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائيءَ جي لائبرريءَ ۾ موجود آهي. مخدوم صاحب جو اصل هٿ جو لکيل قلمي نسخو ”رحيميه لائبريري- بدين“ ۾ محفوظ آهي. تازو مفتي عبدالرحمان ٺٽويءَ هن ڪتاب کي موجوده سليس نظر ۾ ۽ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ موجوده نثر ۾ آڻي شايع ڪرايو آهي.

موافق جو وچور:

”قوت العاشقين“ ۾ رسول الله ﷺ جن جا فضائل ۽ معجزا ڏنل آهن. هيءُ ڪتاب ٻن حصن ۾ ورهايل آهي. مخدوم صاحب هن ڪتاب جي شروعات ۾ حضور پاڪ ﷺ جي فضائل ۽ شان ۾ پنهنجو چيل هڪ عربي قصيدو ”قصيده برده“ جي نموني آندو آهي ۽ ان جو سنڌي نظم ۾ ترجمو ۽ تشريح به

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ڪندو ويو آهي. ٻئي حصي ۾ مخدوم صاحب حضور جن ﷺ جا هڪ سئو سٺ معجزا نظر ۾ بيان ڪيا آهن. معجزن جي ترتيب اهڙي نرالي آهي، جو هڪ معجزو ۾ ٻه ٽي ٻيا معجزا به سمايل آهن. اهڙيءَ ريت جملي ۱۸۶ معجزا شامل ڪيا ويا آهن.

مخدوم صاحب جي سنڌي ڪتابن مان ”قوت العاشقين“ اسان جي نبي سڳوري ﷺ جي فضائل جي باب ۾ لکيل آهي. ڪتاب جو شعر عربيءَ ۾ آهي ۽ ان جو سنڌي ترجمو ۽ تشريح عاشقن کي تڙپائيندڙ ۽ دل ۾ ولولو پيدا ڪندڙ آهي. مخدوم صاحب، هن ڪتاب ۾ نهايت وڻندڙ ٻولي استعمال ڪئي آهي. ڏاڍي سڪ ۽ سوز مان آهون ۽ دانهون ڪيون آهن ۽ ڀرت مان پياري پيغمبر ﷺ کي پڪاريو آهي. ”قوت العاشقين“ مان پهريون ۽ آخري عربي شعر ترجمي سان نموني طور هيٺ ڏجي ٿو:

پهريون شعر

”اغثني يا رسول الله حانت ندامتي،
اغثني يا حبيب الله قامت قيامتي.“
رسهم يا رسول الله رب جا اجها عاصين
سڃاها سپين پرين مرڪڻ مرسلن
سونهارا سپين پرين سدا سونهن سپن
سڳورا سڀ خلق جا منجهه ٻنهي جهانن
اي سائين سهڻا سپرين ڀلا ڪان ڀلن
ڀلارا ڀلين ڀتين ضامن ضعيفن
ڪوڏايل ڪريم جا نرمل نور اکين
ريهارا رحيم جا ڌوا ڌيه ڌڻين
ٻاجهائيندڙ ٻهون پرين اتي عاصين.

آخري شعر

”لفضل رسول الله ليس له حصر،
لسان كل فصيح في قيود سامة.“
فضل سنڌي رسول جي نانهن نهايت ڪا
نه ڪو چيه نه پاند ڪو نه تنهن جو آهي اپارا
وسئو واسئو مينهن جيان اٽلي عالم تان

گجي سو گوڙيون ڪري دائر جيئن دريا
 سدا تنهن سمونڊ جي ڪنڌي ناه ڪرا
 هاتڪ سڀ حيران ٿيا تنهن ورهن جي وصفا
 ڪهيون زبانون تن جون جي وڏا شاعر ۽ علما
 منجهه مدح محبوب جي عاجز ٿي او بيٺا
 تان طاقت ناه تمام جي قدرت ڪنهن کان
 ڪير سگهندو تنهن جون ڪري سائين ري ٿنا.
 هن ڪتاب جي ٻئي حصي ۾ ۱۸۶ معجزن جو بيان آهي:
 سهسين سڄي رسول جا سئجن معجزا
 ڳاڻيئون نه ٿي تن جو نه ڪو شمارا
 ليڪو ناه لکن ۾ اڀر اڳانجهڙا
 ڪمين ڪروڙين ناه ڪا پري پدمنڙا
 جيڪي معجزا سنڌي ۾ ميڙي مون لکڻا
 ته ٽين سؤ چاهسي معجزين ليکي شمارا.
 مخدوم نثوي لکي ٿو ته حضور جن ﷺ جن جا معجزا چئن قسمن جا آهن:

ڪي آڳاٽا ڄمڻ ڪنا، ڪي ڄاڻڻ پڄاڻا،
 ڪي هئا بعد رسالت جي، ڪي بعد وفاتا.
 معجزن جو تفصيل هن ريت درج آهي:
 قسم پهريون: ڇهه معجزا
 قسم ٻيو: ارڙهن معجزا
 قسم ٽيون: هڪ سؤ چويهه معجزا
 قسم چوٿون: ڏهه معجزا

اهي ڪل ۱۶۰ معجزا ٿيا. انهن معجزن ۾ ضمناً ٻيا معجزا به آيل آهن، جيڪي جملي ۱۸۶ معجزا ٿين ٿا. انهن معجزن جو احوال جن ڪتابن تان ورتل آهي، تن ۾ مشڪوآء، مواهب اللدنيه، سيرت گاذروني، الشفاء قاضي عياض، سيرت شامي، روضة الصفا ۽ سيرت حلبى وغيره جا نالا قابلِ ذڪر آهن.

مخدوم صاحب، هن ڪتاب ۾ ڏاڍي ٻاجهاري ۽ پياري ٻولي استعمال ڪئي آهي. لفظن جي جزاوت، سرحدفي ۽ سهڻائيءَ ۾، هڪ ست ٻيءَ ست

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
 کان خوبصورت ۽ پُرکشش آهي. جن تہ لفظ مخدوم صاحب جي آڏو ٻانهون
 ٻڌيو بيٺا آهن ۽ پاڻ انهن کي چُونڊي چيو ٿي، سوڌي سنواري ۽ سهيڙي
 سينگاري شعر ۾ جڙيندو ويو آهي، مثال طور:

مهڙ مڙني مرسلين مشفق مجتبي
 لال لاکيئون لکڻين، نبي نور هدي
 سڄڻ صورت سوهڻو، سرهو سينءُ
 ماڻڪ موتين هار جيئن منهن ۾ محمدا
 پاپوهيندي پڌرا جوهر ڪن جلوا
 ڪڙن ڪٽهار ٿا ڪر مرڪندي مهندا
 شرم ٿئي شمس کي پسو پرينءَ پڙءُ
 جوت نہ ذري جيتري کي چنڊ چوڏهينءَ ماه
 ڏسي منهن محبوب جو تارا شرمءُ
 سڄ چنڊائي سهڻو خاصو خير وري.

هن ڪتاب جي باري ۾ خانهدار محمد صديق ميمڻ پنهنجي راءِ ڏيندي
 لکي ٿو:

”حضرت مخدوم صاحب جي سنڌي ڪتابن مان قوت العاشقين
 اسان جي نبي ڪريم ﷺ جي فضائل جي باب ۾ لکيل آهي. ڪتاب
 جو شعر رسول الله ﷺ جي عاشق کي تڙپائيندڙ ۽ ولولو پيدا
 ڪندڙ آهي. هي ڪتاب ڪيترا دفعا لکيو ۽ ڇپجي چڪو آهي، پر
 هن وقت لکيو ڇاپو پڙهڻ ۾ آسان نہ آهي. تنهن ڪري هاڻوڪي
 صورتخطيءَ ۾ ٽائيپ ۾ ڇپايو ويو آهي تہ جيئن اسڪولن ۽
 ڪاليجن جا شاگرد ۽ ٻيا رسول الله ﷺ جا عاشق ان مان فيض
 پرائي، نبي ڪريم ﷺ جا متوالا ٿي پون. ڪتاب جو صحيح
 نسخو هٿ ڪري، تحقيقات سان ڇپايو ويو آهي.“⁽²⁾

راحة المؤمنین

مخدوم صاحب، ”قوت العاشقين“ کان پوءِ سن ۱۱۳۰ھ ۾ هيءُ ڪتاب سنڌي ۾ لکيو، جيڪو ۱۸۲ سال پوءِ سن ۱۳۱۲ھ ۾ مولوي محمد عثمان پراڻي سنڌيءَ ۾ مجتبائي پريس لاهور مان شايع ڪيو. هن ڪتاب ۾ ۵۶ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه نو انچ ۽ ويڪر ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۷ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور ۱۲ لفظ آهن. هيءُ رسالو ”زاد الفقير“ سان گڏ هڪ ئي جلد ۾ ڇپيل آهي. هيءُ ڪتاب سنڌي نظم ۾ ”ذبح ۽ شڪار“ جي مسئلن بابت لکيل آهي. جانور کي حلال ۽ ذبح ڪرڻ ۽ شڪار ڪرڻ جي باري ۾ ڪوبه اهم ۽ ضروري مسئلو ڪونهي، جو هن ننڍڙي رسالي ۾ آيل نه هجي. گويا مخدوم صاحب درياءَ کي ڪوڙي ۾ بند ڪيو آهي. جيتوڻيڪ مخدوم صاحب عربيءَ ۾ ”فاكهة البستان“ نالي ذبح ۽ شڪار بابت جامع ڪتاب جوڙيو آهي، پر هيءُ سنڌي ٻوليءَ ۾ ان ڪتاب جو نچوڙ سمجهڻ گهرجي. هن ڪتاب ۾ مخدوم صاحب ۲۵ ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن. هن ڪتاب جا مطبوع نسخا سنڌ جي اڪثر ڪتب خانن ۾ موجود آهن.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب، هيءُ رسالو انهيءَ ڪري لکيو ته جيئن مسلمان حلال ۽ حرام شين جو باهمي فرق پروڙين ۽ حلال شين جو صحيح استعمال ڪن، شرع جي مقرر ڪيل طور طريقي تي حلال ڪيل شين کي ڪم آڻين ۽ حرام کان بچن. مخدوم صاحب پنهنجي هن ڪتاب جي ”تمهيد“ ۾ لکي ٿو:

هينئر ئي منجهه حقير جي اچي وهم پيو
 ماڻهو مسئلا ذبح ۽ شڪار جا پڇڻ گهڻيرو
 ڪي لکجي تن منجهان گهڻو جي ٿورو

—مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

مخدوم صاحب اهو ڄاتو ٿي ته: ”عربي آهي اهڪي ابوجهن اپار.“ انهيءَ ڳالهه جو کيس بخوبيءَ احساس هو، تنهنڪري هيءُ ضروري مسئلا سنڌيءَ ۾ آندائين.

”راحت المؤمنين“ ۾ جانور کي ذبح ڪرڻ جا سڀ مسئلا، حلال ۽ حرام جانور ۽ پکي ۽ مڇيءَ جي بيان سان گڏ، شڪار متعلق حلال جانورن ۽ پکين جو بيان تمام تحقيقي پيرائي ۾ آندو ويو آهي. ڪتاب ۾ ٻه باب آهن، پهريون ذبح جي باري ۾ ۽ ٻيو شڪار جي باري ۾.

پهريون باب: ذبح جي شروعات ۾ آهي ته حلال جانور کي ڪهڙن ۽ حلال ڪرڻ جي باري ۾ جانور ڪهندڙ کان قيامت ۾ عذاب يا پڇاڻو نه ٿيندو. مخدوم صاحب ان باري ۾ قرآن پاڪ ۽ حديث مان دليل ڏيندي لکي ٿو:

”ڄاڻڻ گهرجي ته شريعت محمدي مطابق حلال جانور کي ڪهڙن جائز آهي. جيئن خود الله تعاليٰ جو ارشاد آهي: خلق لڪم مافي الارض جميعا (سورة البقره، رڪوع ۲) يعني- جو ڪجهه زمين ۾ آهي، سو سڀ اوهان لاءِ پيدا ڪيو. حضور پاڪ ﷺ جن پاڻ حج جي موقعي يا عيد قربان جي ڏينهن ۾ جانورن جي قرباني ڪئي آهي. البت ضرورت کان سواءِ يا رونشي خاطر جانور کي نه ڪهڙن گهرجي ۽ ائين ڪرڻ مڪروه آهي.“

”ذبح“ ڇا کي چئجي؟ جانور ڪهڙن جي طريقه ڪار جي وضاحت هن ريت آيل آهي. ذبح جا ٻه قسم آهن: هڪ ذبح اختياري ۽ ٻيو ذبح ضرورت. ”ذبح اختياري“ جي معنيٰ آهي حلال جانور کي پنهنجي وس يا پنهنجي مرضي مطابق ڪهڙن يا ذبح ڪرڻ. اهو تڏهن جائز آهي جڏهن حلال جانور کي ذبح ڪرڻ وارو شخص الله پاڪ جو نالو وٺي ذبح ڪري، يعني ”بسم الله الله اڪبر“ چئي ذبح ڪري. جانور جو منهن قبلي طرف رکڻ گهرجي. ذبح ڪرڻ وقت کاتي يا چري تمام تيز ڪري، پوءِ ذبح ڪري. جانور جي نڙيءَ جون چارئي رڳون ڪڍجي وڃن. اهي چار رڳون هيءُ آهن:

۱. نڙگهت، جنهن مان جانور ساهه کڻي ٿو.
۲. قوڪڻي، جنهن مان جانور گاهه ۽ پاڻي کائي ۽ پي ٿو.
۳. ٻه اهي رڳون، جيڪي نڙگهت جي پنهني پاسن کان ڪٽڻ جي هيٺان آهن، جن ۾ رت جو دورو هلندو رهي ٿو.

— مخدوم محمد هاشم نٿوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

مخدوم صاحب ذبح يا ڪُهڻ جي ان سمجھائيءَ کان پوءِ ذبح يا ڪُهڻ جا چوڏهن شرط تمام تفصيل سان بيان ڪيا آهن.

”ذبح اختياريءَ“ کان پوءِ ”ذبح ضرورت“ جو بيان آهي. ”ذبح ضرورت“ اهڙي قسم جي ذبح جو نالو آهي، جو جيڪڏهن ڪُنهن شخص جانور تي قادر ٿي نه ٿو سگهي، ته پوءِ بسم الله چئي، ڪنهن ٽڪي اوزار سان جانور کي اهڙو زخم ڪرڻ گهرجي، جنهن سان جانور مان رت وهي نڪري. ”ذبح ضرورت“ جا ڇهه قسم آهن.

”ذبح ضرورت“ کان پوءِ حلال ۽ حرام جانورن جو بيان آهي. زمين تي جانور ٽن قسمن جا پيدا ٿيل آهن: (الف) چوپايا جانور (ب) پکي (ج) زمين تي سُرندڙ جيت.

ان بعد مخدوم صاحب اهو بحث ڪيو آهي، ته ڪهڙا جانور يا پکي حلال يا حرام يا مکروه آهن. اهڙيءَ ريت مڇي يا پاڻيءَ ۾ رهندڙ ٻين جانورن ۽ مڪڙن جو بيان به آندو ويو آهي. آخر ۾ انهن ڏهن جانورن جو ذڪر آهي، جن جو گوشت حضور ﷺ جن کاذو آهي. اهي جانور هي آهن:

ڏهه وهٽ لکيائون اهڙا صحي سي سڻجن
اٺ، پڪري ۽ ڍڳي چوٿون سهو چون،
پنجين ڪڪڙ، ڇهون تغري ڇو منجهان پڪيڙن
ستون گوشت گورخر جو، اٺون سندو مڇين
ڪن ڪتابن ۾ پڇاڙ هي آهي
ته کاذو گوشت سرخاب جو پڻ سيد سونهاري
مڪڙن جي ماهه ۾ پڻ روايت آهي
پورا ڏهه حيوان ٿيا ان روايت ڪري.

باب ٻيو: شڪار جي باري ۾ آهي. شڪار مسلمان مومن جي لاءِ شرعاً روا ۽ جائز آهي. مخدوم صاحب وضاحت ڪندي لکي ٿو:

لکن ڪتابن ۾ نرتي ئي پڇاڙ
ته آهي درست مؤمنن کي ڪرڻ سندو شڪار
”واذا حللتم فاصطادوا“ فرمايو جبار
موڪل ڏني تنهن جي پڻ محمد مختار
پر ڪيو شڪار پاڻ نه ڪڏهن سرور سڀ ڄمار
مگر اڌن ڏنائون انجو کي صحي صحابن

تيلاه مباح ٿيو منجهه مڙن مذهبن
پر قصد قوت حلال جو ور شڪاري ڪن
ڪم ڪري نيت ڪنهن نفعي جي وڃي شڪار وٺن
جي نيت ڪيائين راند جي ته ڪراحت ڪهن.
شڪار جا ٻه قسم آهن: هڪ شڪاري جانورن سان ۽ ٻيو تيز تکن
اوزارن سان. ذبح وانگر شڪار جا ٻه چوڏهن شرط بيان ڪيا ويا آهن.

نظم جو نمونو:

”راحة المومنين“ وارو نظم بناوت، ميثاج ۽ نزاکت ۾ هوبهو (مخدوم صاحب جي ڪتاب) ”زاد الفقير“ جهڙو آهي. هن ۾ به ڪي ڏوهيڙا پڻ مصرعن وارا ۽ ڪي ٽن مصرعن وارا آهن ۽ ڪي وڌيڪ مصرعن وارا آهن ۽ قافيه جي پختگي ۽ صنعتن جو سينگار به اهڙو ئي رکيل آهي.⁽³⁾ هن رسالي جو نظم سهڻو، پختو ۽ وڻندڙ آهي. مخدوم محمد هاشم جو هيءُ ادبي ڪارنامو ڪلهوڙن جي دور ۾ لکيل ”سندين“ ۾ خاص اهميت وارو آهي.⁽⁴⁾

”راحة المؤمنين“ جي فقهي اهميت:

مخدوم صاحب جي دور ۾ اڪثر آبادي زراعت پيشه هئي، پر تڏهن به سنڌ ۾ ڪيترن ڀاڱن ۾ ”شڪار“ عام ماڻهن جي کاڌ خوراڪ جو هڪ اهم ذريعو هو، بلڪ گهڻن ماڻهن جو ڌنڌو پڻ هو. ان سان گڏ حلال رزق جهڙي اهم مقصد کي سمجهائڻ به ضروري هو، ته جيئن ماڻهو حرام کان بچن ۽ حلال روزي ڪمائي کائڻ. جانورن جي ذبح ۽ شڪار جي مسئلن بابت عام ماڻهوءَ کي معلومات جي گهڻي ضرورت پوي ٿي. ان ڪري مخدوم صاحب عام ماڻهن جي پلائيءَ خاطر سندن روزمره جي زندگيءَ جي هن ضروري پهلوءَ متعلق محنت ڪري مسئلا گڏ ڪيا، ته جيئن هڪ مسلمان ناجائز خوراڪ کان بچي سگهي.

سايه نامه

هيءَ ٻہ - ورقي سنڌي رسالو، سنڌ ۾ منجهند جو اصلي ڀاڄي پروڙڻ بابت مخدوم صاحب غالباً سن ۱۱۳۳ھ ڌاري لکيو. هيءَ رسالو گويا سندس ساڳئي موضوع تي فارسيءَ ۾ لکيل ڪتاب ”رشف الزلال في تحقيق فيءَ الزوال“ ۱۱۳۳ھ / ۱۷۲۱ع جو نچوڙ آهي.

مخدوم صاحب جو هيءُ مختصر رسالو پراڻي سنڌيءَ ۾ نماز بابت لکيل مشهور ڪتاب ”مفتاح الصلوة“ جي آخر ۾ ضميمي طور صفحي ۳۶۴ کان شامل آهي. ”مفتاح الصلوة“ مطبع هري بالنگو - بمبئيءَ ۾ سن ۱۲۸۹ھ ۾ ڇپيو. انهيءَ لحاظ کان ”سايه نامه“ کي شايع ٿئي سوا سؤ سال کن گذري چڪا آهن.

تحقيق دوران عزيز دوست بشير احمد هيسباڻيءَ جي معرفت ”سايه نامه“ جو هڪ قلمي نسخو ”قاسميه لائبريري“ ڪنڊياري مان دستياب ٿيو، جيڪو چئن صفحن تي مشتمل آهي. هن رسالي جا اکر وچولي قلم سان تمام سهڻا عربي طرز جا آهن. البت، ڪاتب جو نالو ۽ ڪتابت جو سن وغيره نڌارد. ڇپيل خواه قلمي مواد هوبهو ساڳيو آهي. اهڙيءَ طرح، جيتوڻيڪ فارسي رسالي ”رشف الزلال“ جي آخر ۾ اهي بيت پڻ آيل آهن، پر ”سايه نامه“ جا ڇپيل ۽ قلمي نسخا به موجود آهن، ان ڪري هن رسالي جي اهميت نرالي ۽ هڪ علحدہ سڃاڻپ آهي.

ڇپيل رسالي جي شروعات هن عنوان ۽ لفظن سان ڪيل آهي:

”بيان سابي اصلي جو، سنڌي زبان ۾، تصنيف سيد العلماء جناب

مخدوم محمد هاشم جي، رحمت ڪريس خدا.“^(۵)

سنڌ جو عظيم محقق، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب ”سايه

نامه“ جي سنڌي بيتن جي اهميت جي باري ۾ لکي ٿو:

”مخدوم صاحب جيتوڻيڪ پنهنجي ڪيل تجربي جي نتيجن کي

پهريائين فارسيءَ ۾ لکيو. مگر ساڳئي وقت انهن کي سنڌيءَ ۾ (سايه نامه) نالي پڻ منظوم ڪيائين. سندس مٿيون منظوميو سن ۱۱۳۳ھ / ۱۷۲۱ع جو جوڙيل آهي، جڏهن شاهه عبداللطيف جي عمر اٽڪيه سال کن هئي. انهيءَ ڪري هيءُ منظوميو به سنڌي لغت ۽ بيان جي لحاظ سان خاص اهميت رکي ٿو. ⁽⁶⁾

اصلي پاڇي بابت هيءُ سڄو مواد چاليهه منظوم سنڌي ستن ۾ سمايل آهي. هتي ”سايه نامه“ جو مڪمل متن ملاحظي لاءِ ڏجي ٿو:

سايو اصلي ملڪ سنڌ جو سٿهو مومنا
لڪي ڪريان پڌرو ڪارڻ رب رضا
ڪير محنت تنه تي چوئيه ماه سڄا
اڌ اڌ مهيني جا سڀ ڪهين لکان پير جدا
وره وهي وهاءِ ڪنا، ڪريان شروع ٿئا
پهرئين اڌ ۾ وهاءِ جي اڍائي پير ٿين
پوئين اڌ ۾ به ٿئا، سڻي ياد ڪجن.
پهرئين اڌ کي چيت جي ڏيڍ پير ڏبو
پويين اڌ کي تنه جي قدم هيڪڙو
اڌ ۾ پهرئين آراڙ جي اڌ پير پسجي
تھا پوءِ اچي سج برابر ٿئي پاڇو ڪين رهي
نڪي پويين اڌ ۾ آراڙ جي، نه ساوڻ سڀ سڄي
جو ساوڻ لنگهي هليو ٿو وري سو وڌي
اڌ پسجي پير جو پندرهن ڏينهن بدري
پويان پندرهن تنه جا سڄو پير ٿئي
آسو پهري اڌ ڏيڍ ٿئي، پويين به پورا
ڪتي پندرهن پهرا پير ٿري، پويان چار هئا
پنج پهري اڌ نهاري جي، ساڍا پنج پُٺا
ڇهه پير پهري اڌ پوه جي، پوئين ڇهه ساڍا
پهري اڌ ۾ ماه جي پورا ست ٿئا
مور نه وڌي سنڌ ۾ سايو ستنه
وري موٽي واڌ ڪنا اچي ان ماڳا
قري ساڍا ڇهه ٿئا پويين اڌ ماها

ڇم پير پهري اڌ ڦڳڻ جي، پوءِ ساڍا پنج ٽي
ساڍا چار پهري پنهين ڇيٽ جي، پوئين ساڍا ٽي
پاڇا ٻارهن ماھن جا اچي پٺا اي
پر پون مڙئي اتر پار ڏانه، ڏکڻ ڪونه پوي
سڪي سي ياد ڪرھو ته ان کي رب ٿسي
پر ان توکي ڇان ڳال جا، سٺيچ سا ساري
ته جني ساڍا اٺ پير لکڻا پوه ڪين ماه مي
او ڪم نه ايندي ڳالڙي موران سنڌين کي
سنڌ ۾ ستن پيرنئون پاڇو ڪين وڌي
مگر ڪهين پئي ملڪ سين جيڪر هوند جڙي
ساڍو سڀني ملڪن ۾ تفاوت ڪري
پڻ جني ڏٺو ساوڻ کي ڏيڍ پير سڄو
او نه جڙندو سنڌ سين چو ڪاري ڏسو
سنڌ منجهه ساوڻ ماه ۾ پاڇو مور نه پوءِ
مگر قدر ٻن ٽن آڱرين جي، جنه اعتبار نه ڪو
سٺي دين شريعت کي سڪي ياد ڪرھو
ويندا سي ايمان سين ڪلمو جن چيو.

بناء الاسلام

”بناء الاسلام“ صحيح عقائد جي سلسلي ۾، مخدوم صاحب جو مشهور ڪتاب آهي. هيءُ ڪتاب ۵ ذوالحج ۱۱۴۳ هجري تي تصنيف ٿيو ۽ ان جا مختلف ڇاپا بمبئيءَ ۽ سنڌ مان شايع ٿيل آهن.

”بناء الاسلام“ جو متن ۲۶۴ صفحا، ديباچو ۽ فهرست ۱۶ صفحا، جملي ۲۸۰ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه ست انچ ۽ ويڪر چار انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۹ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور ڇهه - ست لفظ آهن.

”بناء الاسلام“ هڪ اهڙو جامع ڪتاب آهي، جنهن ۾ عقائد متعلق سڀ ديني مسئلا درج ٿيل آهن. گويا هيءُ سنڌي ڪتاب، مخدوم صاحب جي عربي ڪتاب ”فرائض الاسلام“ جو نچوڙ آهي ۽ ديني معلومات جو خزانو آهي. مخدوم صاحب هن ڪتاب ۾ اعتقاد بابت ڪوبه مسئلو ۽ پهلو تشنئ طلب نه ڇڏيو آهي.

راقم جي لائبريريءَ ۾ ”بناء الاسلام“ جا ٽي نسخا موجود آهن:

۱. سن ۱۲۱۲ھ جو ڇاپو. ڪاتب شيخ عبدالرحمان، ڇپائيندڙ قاضي عبدالڪريم. هن نسخي جا پهريان ۶ صفحا ڦاٽل آهن. سئو سال پراڻو ڇاپو آهي. راقم کي محترم دوست مولوي تاج محمد گادهي، ساکن وارھ ضلعي لاڙڪاڻي کان مليو.

۲. فقير محمد اسماعيل ڪنڀار جو مرتب ڪيل. ڇپائيندڙ حاجي عبدالحسين وينجهر ٺٽويءَ ڪراچيءَ مان سن ۱۹۷۵ع ۾ ڇپائي مفت ۾ ورهايو.

۳. ماسٽر محمد يوسف ”شاڪر“ ابڙي نصريوريءَ جو عام مروج صورتخطيءَ ۾ مرتب ڪيل، مقدمي سان گڏ ڇپايل، ٽيون ڇاپو - ۱۹۷۱ع.

”بناء الاسلام“ جا قلمي ۽ ڇاپي نسخا هر هنڌ موجود آهن.

مواد جو وچور:

”بناء الاسلام“ ۾ مقدمو، ۾ باب ۽ خاتمو آهي. مخدوم صاحب مقامي ۾ ڪتاب لکڻ جو مقصد ۽ ضرورت بيان ڪندي لکي ٿو:

هاڻي سڻو مؤمنو هنئين جي ڪن
سڪڻ مسئلا دين جا لازم مٿي تن
عادل بالغ جي ٿيا ڪلمو جي ڪهن
فرض سڪڻ فرض جو واجب واجب
سنت سڪڻ سنتن جو چيو عالمن
تات مؤمن تن کي ساري ور سڪن
پر وڏو امر چيائون پهريون منجهه مڙني امورن
جيئن سڪجن عقائد اسلام جا سي سڪي ياد ڪجن
جن سان درست ٿئي ايمان مؤمن.

”بناء الاسلام“ جو مواد ٻن ڊگهن بابن ۽ خاتمي تي مشتمل آهي. پهرئين بابت ۾ ايمان مفصل، ست صفتون ايمان جون تفصيل سان بيان ٿيل آهن ۽ ان سان متعلق مسئلا درج آهن. ٻئي باب ۾ ايمان جي ست صفتن کان سواءِ ٻيا مسئلا بيان ٿيل آهن، جن مسئلن جو به عقائد سان تعلق آهي. خاتمي ۾ ايمان مجمل جا مختصر مسئلا سمجهايل آهن.

نظم جو نمونو:

مخدوم صاحب جي سڀ کان مشهور تصنيف (سنڌي ۾) ”بناء الاسلام“ آهي، جنهن ۾ اسلامي عقيدن کي تفصيل سان لکيو ويو آهي... هيءُ ڪتاب اهڙيءَ ريت نظم ۾ پيش ڪيو ويو آهي، جنهن مان مخدوم صاحب جي موزون طبيعت جو سچو زور اسلامي تبليغ ۾ صرف ڪيو آهي، جنهن ۾ کيس ڪافي لياقتون موجود آهن. مذهبي مسئلن کي نهايت سادي ۽ عام فهم زبان ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس... اسان هن چوڻ لاءِ مجبور ٿيون ٿا ته سنڌي شاعريءَ جي هن صنف ۾ سندس ڪلام بلند مقام رکي ٿو.⁽⁷⁾

مخدوم صاحب ”بناء الاسلام“ ۾ هوبهو شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جهڙي ٻولي ڪم آندي آهي، مثال طور:

شاه پٽائي:

ڇڳا ڪن ڇڳائيون، مٺايون مٺن،

جو وڙ جڙي جن سين، سو وڙ سوئي ڪن.

مخدوم صاحب:

ڪڇا ڪن ڪڇايون ۽ ڀلايون ڀلا،

جو وڙ جڙي جن کي، سو وڙ سي ڪندا.

شاه صاحب لاکي ۽ اوڏن جو ذڪر سر ڏهر ۾ ڪيو آهي:

لاکي لڄ ڪئي، اسان اوڏڙين جي،

يا

لاڪا لڄ سنڌيءَ، اوڏا اگلي آهيان.

مخدوم صاحب به باوجود هن خالص ديني تصنيف ۾ به حضرت شاه

صاحب وانگر لاکي ۽ اوڏن جو ذڪر تشبيه طور استعمال ڪيو آهي.

مخدوم صاحب ڪتاب جي پڄاڻي ڪندي عرض گذار ٿيو آهي، ته هن

ڪتاب ۾ جيڪڏهن ڪا غلطي يا خطا ٿي هجي، ته جيئن لاکو، اوڏن جون

اگلايون ڏيکيندو هو، تيئن توهان به لاکي جهڙو اعليٰ اخلاقي ثبوت ڏئي،

سهو خطا معاف ڪجو:

پڻ صحيح ٿو سوال ڪريان، مؤمنن مهندا

ته جيڪو پسي منجهه هن نسخي غلط سهو خطا

ته ور ساري صحيح ڪري پنهنجي ڀلائي

ناقص جي نقصان ڏانهن ڪري نهار نه ڪا

’لاکو‘ نه ليکي مورهن اڀوجهه ’اوڏن‘ جا

لاکي ۽ اوڏن جي مثال ڏيڻ سان مخدوم صاحب جو هيءُ خالص ديني

ڪتاب به گويا ادبي ڪتاب جون سڪون ٿو لاهي.

مخدوم صاحب ”ڪتاب جو نالو“ هن ريت آندو آهي:

هاڻي رسالو عقائد جو اچي تمام ٿيو

”بناء الاسلام“ سنڌي مون نالو تنهن رکيو

تصنيف جو سال

جڏهن اچي تمام ٿيو ناقص جو نسخو

تڏهن مهينو ذوالحج جو پنجين تاريخو

اڪاره سو، تریتاليه وره هو، سو (۱۱۴۳ھ)

— مخدوم محمد هاشم نٿوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ڪنا هجرت نبي ڪريم جي، جو اجهو عالم جو.

مصنف

”هاشم“ پٽ عبدالغفور جو منگي تو ملا

ته مون جهڙي ڏوهاري سين ڪرم ڪر پنهنجا

بهرحال، عقائد جي سلسلي ۾ ”بناء الاسلام“ هڪ جامع ڪتاب آهي،

جنهن ۾ مخدوم صاحب وڏن وڏن ڪتابن جي حوالي سان تمام تحقيقي ۽

جهجهي معلومات ڏني آهي، ۽ ان جو اندازو اصل ڪتاب پڙهڻ مان ئي لڳائي

سگهجي ٿو.

تفسير هاشمي

علم تفسير جي حوالي سان، مخدوم صاحب سنڌ جو پهريون مفسر آهي، جنهن فقهي مسائل سان گڏ قرآن شريف جو ترجمو ۽ مفهوم سمجھڻ ۽ ان تي عمل ڪرڻ لاءِ، ان وقت جي مروج سنڌي ٻوليءَ ۾ ٽيهين ڀاري ”عَمَ“ جو تفسير لکيو ۽ عام ماڻهن ۾ قرآن فهميءَ جو شعور پيدا ڪيو. ان ڏس ۾ ”تفسير هاشمي“ (سنڌي) سندس هڪ عظيم ڪارنامو آهي. هن ڪتاب ۾ تفسير جو متن ۵۰۴ صفحا، فهرست، مقدمو، لفظن جي معنيٰ ۽ ڀلنامو ۵۰ صفحا، جملي ۵۵۴ صفحا آهن ۽ ڊيمي سائيز ۾ ڇپيل آهي. هيءُ ڪتاب مخدوم صاحب پنهنجي وفات کان ۱۲ سال اڳ ۾، ۱۷ شعبان المعظم سن ۱۱۶۲ھ ۾ لکيو، ۽ ۱۶۹ سالن کان پوءِ سن ۱۲۳۰ھ ۾ پهريون ڀيرو ميان محمد يعقوب جي ڪتابت سان، مطبع ڪريمي- بمبئيءَ مان ڇپيو. سنڌي ادبي بورڊ وارو موجوده نئون ڇاپو، انهيءَ بمبئيءَ واري ڇاپي کان ۷۸ سال پوءِ سن ۱۹۸۷ع ۾ شايع ٿيو آهي، جو پڻ بمبئي واري ڇاپي جو عڪس آهي. سنڌي ادبي بورڊ وارو اهو ڇاپو، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي مرتب ڪري شايع ڪرايو آهي.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب هن تفسير جي ابتدا حمد سان ڪئي آهي:

سڀ ساراهون رب کي جو خاوند خلقشهار

سڀاجهو سڀين ڀرين ڏڏن جو ڏاتار

”تفسير هاشمي“ سنڌيءَ ۾ لکڻ جو سبب بيان ڪندي، مخدوم صاحب اهو واضح ڪندي لکي ٿو ته مون قرآن مجيد جي آخري سڀاري جو ترجمو ۽ تفسير اڳ ۾ ڇو ڪيو آهي:

پر پوئين سياري ڏانهن تنهنجي گهڻو احتياج آه
 سڀ ڪو پڙهيس نماز ۾ سهڪائي سببا
 سڙون تنهنجون ۽ آيتون آهن مختصر ٻين
 ننڍو وڏو تنهن کي پڙهي ڪوڏ منجها
 پر معنيٰ پروڙجن تنهنجي اهڪي ابوجهن لاءِ
 تڏهن سنڌي ڪيم سهڪي ڪڍي عربيا
 ته مان پروڙين معنيٰ تنهنجي مؤمن مرهاتا
 رسن تنهنجي فهم کي مهر سين موليٰ
 مان ڪرين ڪڏهن هن عاجز ڪاڏ دعا
 ڪ پڙهن تنهنجي حق ۾ ڪڏهن فاتحا.

هن تفسير جو اهو نالو، مخدوم صاحب پنهنجي نالي جي نسبت سان
 هن ريت بيان ڪيو آهي:

نالو تفسير ”هاشميه“ رکڻ ته ڪا،
 سائينم ستر ڪري تن فضل پنهنجي سان.

هن تفسير ۾ هر سورة جو پهريائين شان نزول ۽ ان سورة سان تعلق
 رکندڙ سڀئي علمي نڪتا ڏاڍي تحقيقي ۽ علمي انداز سان بيان ڪيا ويا آهن.
 تفسير ڪندي مخدوم صاحب هيءُ تحقيقي اصول سامهون رکيو آهي ته قرآن
 جو تفسير قرآن سان، ان کان پوءِ رسول الله ﷺ جي صحيح حديثن سان ۽ ان
 سان گڏ علم ڪلام ۽ فقه جي مشهور ڪتابن مان جاءِ بجا حوالا آندا ويا
 آهن، تنهن ڪري هيءُ تفسير علمي معيار ۽ تحقيق جو پندار بنجي پيو آهي.
 جيئن ته اڄ کان اڏائي ٽي سؤ سال اڳ ۾ چاڀي جي سهولت نه هئڻ
 ڪري نور نچوئي، وڏي محنت ڪري، هٿ سان قلمي ڪتاب لکيا ويندا هئا،
 پر تنهن هوندي به اهو مخدوم صاحب جي علمي عظمت جو ڪمال آهي، جو
 قرآن حڪيم جي هڪڙي سيپاري جو تفسير ڪندي به تفسير، حديث،
 ڪلام، فقه، سيرت ۽ تصوف جي ۴۸ ڪتابن جا حوالا آندا اٿائين.

مخدوم صاحب رڳو ڪتابي حوالا نه ڏنا آهن، پر هن تحقيقي دعويٰ لاءِ
 تحقيقي انداز سان تفسيرن ۽ حديثن جو حوالو ڏيندي چوي ٿو، ته ڀلي هنن
 ڪتابن مان اهو حوالو يا حديث ڪڍي، ڀيٽي ڏسو. پاڻ لکي ٿو:
 پڻ آهي سونهاري حديث ۾ اهڙي پچارا
 تفسير ”معالم“ ۽ ”شرح صدور“ ۾ سا ڪڍي نهارجا

سي مون لکي تفسير عربي ۾ ڪٿا هڪاندا
جيڪو ڪڍي نهاري ان کي ته ٽين سي پٿر
مخدوم صاحب پنهنجي ڪتاب ۾ آندل ماخذن جا حوالا هن انداز سان
نظم ۾ آندا آهن:

پڻ آهي تفسير ”بحر المعاني“ ۾ اهڙي پچارا
”بخاري“ ۽ ”مسلم“ ۽ ”مشڪوٰۃ“ ۾ ئي حديث آئي ٿو
پڻ حضرت شيخ جيلاني فرمايو منجه ”عُني“ ڪتابا
مخدوم صاحب تفسير ڪندي حديثن جي اسناد ۽ صحيح هجڻ لاءِ به
زبردست تحقيق ۽ ڇنڊڇاڻ ڪئي آهي. مثال طور: هو پاڻ ئي سوال ٿو ڪري
ته نماز جي پلائيءَ ۾ ماڻهن ۾ هيءَ حديث مشهور آهي ته، ”نماز وٺ آهي،
ان جا ٽي ڦر يا فائدا آهن“ - ان حديث بابت مخدوم صاحب مفسران ۽
محدثانه انداز ۾ بحث ڪندي لکي ٿو. ته هيءَ صحاح سته، توڙي ٻين حديث
۽ فقه جي ڪتابن ۾ صحيح يا ضعيف سند سان به آيل ڪانهي. ان ڪري هي
حديث تفسير ۾ درج ڪانه ڪئي اٿم.

اهو ڏسي نهايت عجب ٿئي ٿو. ته هڪڙي سڀاري جو تفسير پنج سؤ
صفحن کان زياده آهي، پر پوءِ به مخدوم صاحب لکي ٿو ته مون هيءَ تفسير
عام فهم ۽ مختصر ڪري لکيو آهي. لفظ ”عصر“ (زمانو) جي باري ۾ بيان
ڪري ٿو:

ٻڌا پڻ تفسير ”عصر“ جا گهڻي لکي ٿو
پر سبب اختصار جي مون تن کي ڇڏيو،
لفظ ”ڪوثر“ جي باري ۾ چوي ٿو ته ان جون ۲۴ معنائون آهن، پر
مون اختصار ڪري ٽي لکيون آهن:

آهين چوويهه تنهن ۾ مفسرن لکڻا
پر ڇڏيم ذڪر تن جو اختصار جي سببا
ڪيم بس تن قولن اتي جي لکيم تن کان
ان کان علاوه مخدوم صاحب عربي صرف ونحو جي اپٿار به ڪئي آهي،
جا سندس تفسير جي تحقيقي خوبی آهي، مثال طور:
ڪنان مفعول فذِ ڪره جي ئي استشنا
آهي عطف افتحرم اتي ئي لفظ لکن ٿا.
”تفسير هاشمي“ جي پڄاڻي هيٺين لفظن تي ٿئي ٿي:

—مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

بخشي بوج بچائيون ۽ عصيان اپارا

ساڻ لڏائين ڪلمي دنيا دارا.

بهرحال، ”تفسير هاشمي“ قرآن فهمي ۽ لاءِ هڪ ٻيڻ به خزانو آهي.
تازو ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لاڙڪاڻي واري انهيءَ منظوم ”تفسير
هاشمي“ کي سنڌي نثر ۾ آڻي، مهراڻ اڪيڊميءَ طرفان شايع ڪرايو آهي.
ڊاڪٽر صاحب اڪثر جاين تي پنهنجي طرفان حاشيا هڻي، تفسير هاشمي جي
اصليت کي مجروح ڪيو آهي.

تحفة التائبين

هيءُ رسالو جهونن دفترن مان علمي دنيا ۾ پهريون دفعو دستياب ٿيو آهي. هن نسخي ۾ ۱۱ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه اٺ انچ ۽ ويڪر پنج انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۲ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور اٺ لفظ آهن. تصنيف جو سال ۽ ڪاتب نامعلوم آهي. البت، هيءُ نهايت آڳاٽو نسخو معلوم ٿئي ٿو. هيءُ رسالو قلمي صورت ۾، سنڌي الف اشباع جي قافيي سان منظوم آهي. غالباً مخدوم صاحب جي ابتدائي سنڌي تصنيفات مان آهي. هن قلمي نسخي جو عڪس راقم کي محترم بشير احمد هيسباڻيءَ کان مليو. سنڌ ۾ ”تحفة التائبين“ جو هيءُ واحد دستياب قلمي نسخو آهي. مخدوم صاحب هن ننڍڙي رسالي ۾ قرآن مجيد، امام غزالي (۵۴۵ھ - ۵۰۵ھ) ۽ امام جزري شافعي (۷۵۱ھ - ۸۳۳ھ) جي ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب هيءُ رسالو ”سچي توبه ڪرڻ“ جي باري ۾ لکيو آهي، جنهن ۾ توبه ڪرڻ جو طريقو نهايت سليس ۽ سادن لفظن ۾ سمجهايل آهي. انسان کي هن دنيا ۾ ڪيترن ئي مرحلن مان گذرڻو پوي ٿو. وڪ وڪ تي آزمائشون ۽ امتحان، ڪنڊا ۽ ڏکيا پيچرا سامهون اچن ٿا. نفس ۽ شيطان به اشرف المخلوقات انسان کي گمراهه ڪرڻ ۽ صحيح واٽ کان ٽيڙڻ لاءِ ڪئين چار اڳيان پويان پڪيڙي ڇڏيا آهن، جنهن ڪري هن دار دنيا ۾ سنڀالي قدم کڻڻو پوي ٿو. گناهن جا ڪنڊا گس تان هٽائي، وڪ وڌائي پوي ٿي. تنهن هوندي به انسان ويسر ۽ گيسر جو پتلو آهي. نيٺ ڪانئس گناهه جهڙو ڪڍو ڪم ٿي پوي ٿو. گناهه کان پوءِ پڇتاءُ به ٿئي ٿو ۽ ندامت جا ڳوڙها ڳڙن ٿا. ان پڇتاءِ ۽ ندامت کي ٻين لفظن ۾ ”توبه“ چئبو آهي. مخدوم صاحب توبه ڪرڻ جا ٽي شرط لکيا آهن:

— مخدوم محمد هاشم نٿوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

۱. گذريل گناهن تي دل ۾ پشيماني ڪرڻ.
 ۲. هلندڙ زماني ۾ گناه ڪرڻ ڇڏي ڏيڻ.
 ۳. اهو پڪو پھ ڪري ته ايندڙ وقت ۾ به گناه جو ڪم مور نه ڪندس.
- اهڙي ريت، توبه ڪرڻ جي باري ۾ ٻيون به نصيحتون ۽ هنڀين سان
هنڀائڻ جهڙيون هدايتون شامل آهن.

اصلاح مقدمة الصلوة

مخدوم صاحب جي هن رسالي جو محرڪ ميين ابوالحسن ٺٽويءَ جو ڪتاب ”مقدمة الصلوة“ سنڌي آهي، جيڪو غالباً ۱۱ صدي هجري جي آخر يا ۱۲ صدي هجريءَ جي اوائل ۾ لکيو ويو هو. ”مقدمة الصلوة“ - قرآن مجيد پوري ڪرڻ کان پوءِ، ٻارن کي مڪتب ۾ ابتدائي درسي طور پڙهايو ويندو هو ۽ ”ابوالحسن جي سنڌي“ جي نالي سان مشهور هو. ان رسالي ۾ نماز بابت ڪي مسئلا تحقيق طلب هئا، جنهن ڪري مخدوم صاحب انهن تحقيق طلب مسئلن ۽ جاين تي سنڌيءَ ۾ پنهنجا اصلاحي بيت شامل ڪيا، جيڪي اڳتي هلي قلمي توڙي ڇاپي نسخن ۾ اڄ تائين ڇپيل ۽ موجود آهن. اهڙيءَ ريت ”مقدمة الصلوة“ جي تحقيق طلب مسئلن کي اتي جو اتي سمجهڻ ۾ گهڻي آساني ٿي پئي. مخدوم صاحب وارا اهي وڌايل بيت، ”مقدمة الصلوة“ جي موجوده ڇپيل نسخن ۾ ۲۱ جاين تي شامل آهن، ۽ انهن بيتن جو مجموعي تعداد ۸۹ آهي.

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جو چوڻ آهي، ته مخدوم صاحب وارو منظوم ”اصلاح مقدمة الصلوة سنڌي“ هڪ الڳ قلمي نسخي جي صورت ۾، سندس ڪتب خاني ۾ موجود آهي. گهڻيءَ ڪوشش جي باوجود اسان کي ڪنهن ٻئي هنڌان اهو الڳ رسالو دستياب ٿي نه سگهيو آهي ۽ نه وري علامه قاسمي واري نسخي تائين رسائي حاصل ٿي سگهي آهي. بهرحال، ڇپيل ”مقدمة الصلوة“ ۾ مخدوم صاحب وارا سنڌي بيت محفوظ آهن ۽ انهن تي الڳ حاشي ۾ وضاحت به آيل آهي.

تنبيه نامون

مخدوم ٺٽويءَ جي ڇپيل خواه قلبي ڪتابن جي ڪنهن به فهرست ۾ هن رسالي جو نالو آيل ڪونهي، پر مطبع مصطفائي - لاهور جو ڇپيل هيءُ رسالو ڊاڪٽر محمد اديس السنديءَ جي مهربانيءَ سان مڪتبه قاسميه ڪنڊياري مان دستياب ٿيو آهي. ”تنبيه نامي“ کي شايع ٿئي، سؤ سالن کان مٿي عرصو گذري چڪو آهي.

هن مجموعي ۾ ٽي سنڌي منظوم رسالا شامل آهن. پهريون رسالو مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو لکيل آهي. باقي ٻه رسالا، مخدوم غلام محمد بگائي ۽ مخدوم عبدالهاديءَ جا لکيل آهن. انهن ٽنهي رسالن ۾ بي نمازين جاهلن ۽ عاشورن ۾ بي دينن کي پٽن ڪٽڻ ۽ تابوت ٺاهڻ کان منع ڪرڻ بابت تنبيه آيل آهي.

مخدوم ٺٽويءَ جي ”تنبيه نامي“ ۾ ۷ صفحا آهن. هر صفحي جي ڊيگهه اٺ انچ، ويڪر ساڍا پنج انچ ۽ هر صفحي ۾ ۱۷ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ڇهه لفظ آهن.

هن مجموعي جون ۲۵۰ ڪاپيون شايع ٿيون ۽ ان جي قيمت ۶ آنا هئي. مجموعي جي آخر ۾ سال محرم الحرام ۱۲۱۲ھ مطابق جولاءِ ۱۸۹۴ع درج ٿيل آهي، جيڪو اشاعت جو سال آهي. سر ورق تي ناشر قاضي نور محمد جو هيءُ نوٽ لڳل آهي:

”قاضي نور محمد قريشي تاجر ڪتب لاڙڪاڻو پٽ مرحوم
مغفور مخدوم ميان محمد حسن صاحب (۱۲۰۴ھ) قريشي
هالاڻي نقشبندي جي گهڻي تلاش بعد هٿ ڪري منجهه مطبع
مصطفائي لاهور ڇپيو.“

مخدوم ٺٽويءَ جي هن رسالي ۾ ٻن مسئلن بابت تنبيه آيل آهي. هڪ بي نمازين کي نماز پڙهڻ لاءِ تاڪيد ۽ نماز نه پڙهندڙ بي نمازين واسطي عذاب ۽ تنبيه آيل آهي. ٻيو محرم ۽ عاشورن ۾ پٽن ڪٽڻ ۽ تابوت ٺاهڻ کان منع بابت تنبيه آيل آهي.

حوالا

۱. ميمڻ محمد صديق خان بهادر: ”سنڌي جي ادبي تاريخ“ - جلد پهريون، ص ۷۸ کان ۸۰.
۲. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: ”قوت العاشقين“، مرتب: محمد صديق ميمڻ، ڏسو مهاڳ، ص ۱ ۽ ۲.
۳. ”سنڌ جي ادبي تاريخ“، جلد پهريون، ص ۸۹.
۴. جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر: ”سنڌيون“، ص ۶۴، ۶۵.
۵. نورنگزاده عبدالصمد: ”مفتاح الصلوة سنڌي“، مطبع بمبئي، ص ۳۶۴.
۶. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ“، ص ۴۶۵.
۷. بدوي لطف الله: ”تذڪره لطفی“ - جلد پهريون، ص ۵۰-۶۴۸.

(ب) عربي ڪتابن جو جائزو

مظهر الانوار

تصنيف جو سال: ۱۱۲۵ھ

ڪاتب جو نالو: نامعلوم

ڪتابت جي تاريخ: ۹ ذوالحج ۱۲۴۳ھ

صفحن جو تعداد: ۲۱۰ صفحا، صفحي جي ڊيگهه ڏهه انچ، ويڪر ڇهه انچ
آهي. هر صفحي ۾ ۲۱ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور
۲۰ لفظ آهن.

موضوع: فقه

متن جي شروعات: بسم الله الرحمن الرحيم. رب يسر و تيسر بالخير. الحمد
لحقيقه و حريه اڪثر من ان يحصي، علي ما ابلغ علينا من
نعمة و اولي، و الصلوة علي حبيبه كما يحب و يرضي،
الذي اسري به ليلا الي المسجد الاقصا، و علي اهل بيته
المصطفين المقيمين علي الهدى، الذي اذهب عنهم الرجس و
طهروا تطهيرا، و صحبه الذين... بكلمة الله العليا، و جعلوا
لكمة الذين كفروا السفلي.

خاتمو: ما ذكره الشيخ محي الدين قدس سره في غنية و ختمت به
الكلام لابتترك به في الاختتام و لله الحمد علي التمام
والصلوة والسلام علي سيد الانام و آله و صحبه الكرام
الي قيام الساعة و ساعة القيام.

ڪاتب جي صورتخطي: ڪاتب جي صورتخطي عربي طرز جي آهي. اکر
گهاٽا، سهڻا موتين جي ڏاڻن جهڙا آهن.

—مخدوم محمد هاشم نثري: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

هيءُ ڪتاب مخدوم صاحب جي اوائلي ڪتابن مان هڪ ضخيم ڪتاب آهي. هن وقت تائين مخدوم صاحب جا جيڪي به ڪتاب دستياب ٿي سگهيا آهن، تن مان هيءُ عربيءَ ۾ پهريون ڪتاب آهي. جيتوڻيڪ هيءُ نسخو اصل تحرير کان ۱۱۸ سال پوءِ جو لکيل آهي، پر نهايت صاف ۽ صحيح نسخو ڇاپيءَ جهڙو آهي. هن ڪتاب ۾ ڪتابت جون غلطيون بنهه گهٽ آهن. هن ڪتاب جو اصل نسخو درسگاه چوٽيارين جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي. سنڌ ۾ ”مظهر الانوار“ جا باقي ٻه قلمي نسخا - ڪتبخانه درگاه خياري شريف تعلقي سڪرنڊ ۽ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي جي ڪتبخاني ۾ موجود آهن. راقم کي مذڪور ڪتاب جو عڪس محترم دوست بشير احمد هيساڻيءَ جي معرفت مولوي محمد قاسم سومري ڪنڊياري واري کان مليو، جيڪو پڻ اصل ۾ چوٽيارين واري قلمي نسخي جو عڪس آهي. ڪتاب جي آخر ۾ ڪاتب جو هيءُ نوٽ لڳل آهي: ”قد وقع الفراغ من النسخة الشريفة المسمي بمظهر الانوار قبيل الزوال... و نهر ماه ذوالحج سن ۱۲۴۲ هجري.“

مواد جو وچور:

”مظهر الانوار“ روزن جي مسئلن بابت هڪ مستقل، جامع ۽ ضخيم ڪتاب آهي. مخدوم صاحب جي اوائلي زندگيءَ جو هڪ بهترين يادگار آهي. مخدوم صاحب جڏهن ۲۱ ورهين جو هو، ته پاڻ دين اسلام جي ٽين رڪن ”روزي“ جي مسئلن بابت اهڙو تحقيقي ڪتاب لکي، علمي دنيا ۾ پنهنجو نالو روشن ڪيائين. روزن جي مڪمل مسئلن بابت سنڌ ۾ اڄ تائين عربي ٻوليءَ ۾ اهڙو جامع ڪتاب نه لکيو ويو آهي.

جيئن ته هيءُ ڪتاب اهل علم ۽ عربي دانن لاءِ نهايت ڪارائتو هو، تنهن ڪري اڳتي هلي مخدوم صاحب پاڻ هن ڪتاب ”مظهر الانوار“ عربيءَ جو عام فارسي دانن لاءِ ”حيات الصائمين“ نالي فارسيءَ ۾ ترجمو به ڪيو، جنهن جو احوال الڳ پنهنجيءَ جاءِ تي ايندو.

مخدوم صاحب هن ڪتاب جي مهاڳ ۾، ان جي لکڻ جو سبب بيان ڪندي لکي ٿو:

”ڪمزور ٻانهو - پنهنجو عجز ۽ قصور مڃيندڙ، الله تعاليٰ جي رحمت ۾ اميدوار - محمد هاشم پٽ عبدالغفور چوي ٿو، ته ڳچ ڏينهن کان ڪن دوستن چيو پئي ته آئون اهڙو ڪتاب لکان،

جنهن ۾ روزن جي مسئلن جو جامع بيان هجي. هن ڪتاب جو متن مون سن ۱۱۲۵ هجريءَ ۾ لکڻ شروع ڪيو ۽ پوءِ ان جو شرح ۽ تفصيل لکيم، ته جيئن روزي سان تعلق رکندڙ احڪام کولي بيان ڪجن. هيءُ ڪتاب دوستن لاءِ سوکڙي آهي. الله تعاليٰ ۾ اس آهي، ته هن ڪتاب مان ماڻهن کي فائدو ٿيندو. هر مسئلي ۾ مون ڪتابن جو حوالو ڏنو آهي. هن ڪتاب ۾ چار باب آهن ۽ هر باب ۾ ڳچ فصل به آهن. مون کان جيڪا سهو يا خطا ٿي هجي، ته جو به قرب ڪري انهن غلطي جي نشاندهي ۽ اصلاح ڪندو، ته الله تعاليٰ اصلاح ڪندڙ محسن جو اجر ضايع نه ٿو ڪري.

هيءُ ڪتاب روزن جي ماهيت ۽ تفسير کان شروع ٿي، ليلة القدر جي بيان تي پڄاڻيءَ کي پهچي ٿو.

جيتوڻيڪ اڄ کان به اڍائي سئو سال اڳ ۾ موجوده دور وانگر ڪتب خانن، پريس ۽ ڪمپيوٽر ڇپائيءَ جون سهولتون ڪونه هيون. اڪثر ڪتاب قلمي ۽ ناياب هوندا هئا، تاهم مخدوم صاحب هن عربي ڪتاب ۾ حوالي طور ٽن سؤ ڪتابن جي فهرست پنهنجي مقدمي ۾ ڏني آهي. اهڙيءَ ريت ان دور ۾ به علمي معيار قائم ۽ برقرار رکيو ويو آهي.

مخدوم صاحب ان باري ۾، هن ڪتاب جي ”مقدمي“ ۾ لکي ٿو: ”جڏهن هيءُ رسالو لکي رهيو هوس، تڏهن مون کي ڪتابن جو وڏو ذخيره هٿ آيو، جن سڀني ڪتابن جو هن ڪتاب لکڻ لاءِ مطالعو ڪيم ۽ انهن ڪتابن مان فوائد هٿ ڪري، هن ڪتاب ۾ گڏ ڪيم. شاگردن کي ترغيب ڏيارڻ ۽ (دين ۽ ڪتابن) جي شائقين جي تسڪين لاءِ انهن ڪتابن جو تفصيل وار بيان ڪريان ٿو.“

انهيءَ مٿئين عبارت کان پوءِ، مخدوم صاحب انهن ڪتابن جو فن وار وچور ڏنو آهي.

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جو چوڻ آهي ته رمضان المبارڪ جي روزن بابت هيءُ هڪ مستقل عربي ڪتاب آهي، جو اسلامي دنيا ۾ اڃا تائين اهڙو ڪتاب نه لکيو ويو آهي.^(۱)

فاکھہ البستان

مخدوم صاحب جي دستياب عربي ڪتابن ۾، تاريخ ۷ شعبان المعظم ۱۱۲۸ھ جو تصنيف ٿيل هيءُ ٻيو ضخيم ڪتاب آهي. هن قلمي نسخي جو ڪاتب ميان عبدالرحمان بن محمد يعقوب آهي. ڪتابت تمام سهڻي ۽ وڻندڙ آهي، جنهن ۾ موتين جا داڻا ورقن تي وڪريل آهن.

ڪتاب جي صفحن جو تعداد ۳۱۲، صفحي جي ڊيگهه ڏهه انچ، ويڪر ساڍا ست انچ آهي. هر صفحي ۾ ۲۱ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۸ لفظ آهن.

”فاکھہ البستان“ - ذبح ۽ شڪار جي مسئلن تي هڪ جامع ڪتاب آهي. مخدوم صاحب جڏهن هي ڪتاب لکيو ته ان وقت سندس عمر ۲۴ سال هئي. هن ڪتاب ۾ حوالي طور ٽن سؤ ڪتابن جا نالا منڍ ۾ ڏنا ويا آهن، جي مخدوم صاحب جي ڪتبخاني ۾ موجود هئا. هن ڪتاب جو اصل قلمي نسخو خياري شريف تعلقي سڪرنڊ جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي. سنڌ ۾ هن ڪتاب جا قلمي نسخا هيٺين ڪتبخانن ۾ موجود آهن: ڪتب خانو ڳڙهي ياسين، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي لائبريري حيدرآباد، پير سيد محب الله شاه راشدي لائبريري - پير ڪوٽ نرد نيو سعيد آباد، ڪتب خانو سرهندي مٽياري، سنڌالاجي لائبريري ڄام شورو، سينٽرل لائبريري سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو، ڪتب خانو درسگاه چوٽياري، سيد محمد حسين شاه سجاولي لائبريري. راقم کي هن ڪتاب جو عڪس، مولوي محمد قاسم سومري ڪنڊياري واري کان مليو.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب پنهنجي وقت ۾ اڪثر ضروري مسئلن ۽ پڇيل سوالن بابت ڪتاب ۽ رسالا لکيا ۽ وقت سر انهن اهم ضرورتن تي ڌيان ڏئي قلم

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ڪنڀو. سردست ذبح ۽ شڪار جي مسئلن تي به ان وقت گهڻو رجحان هو. ان وقت سنڌ ۾ شڪاري جانورن ۽ بکين جي گهڻائي هئي. درياءَ جي پاڻي ۽ ڍنڍن ڍورن جي ڪري مڇي به ڄام هئي. ڪلهوڙن جي دور ۾ شڪار بابت احوال تاريخن ۾ موجود آهي. باغ علي سنڌي ۽ ”محسن“ نثويءَ ان جو احوال آندو آهي. خود ميان دائود بن يار محمد ڪلهوڙي ”صيد المراد في قوانين الصياد“ نالي ڪتاب لکيو، جنهن ۾ شڪار بابت گهڻو مواد آهي.⁽²⁾ ان ڪري عام ماڻهوءَ کي شڪار جي مسئلن، مڇيءَ جي قسمن، حلال ۽ حرام جانورن جو فرق، ذبح ۽ شڪار بابت تمام گهڻي ضرورت هئي. اهوئي سبب آهي جو مخدوم صاحب انهن سڀني ڳالهين کي سامهون رکي، ذبح ۽ شڪار جي مسئلن تي جامع ڪتاب ”فاڪهه البستان“ عربيءَ ۾ لکيو.

جيتوڻيڪ عربيءَ ۾ اڳين عالمن به ذبح ۽ شڪار جي مسئلن بابت ڪتاب لکيا هئا، جن جو ذڪر تفصيل وار ”الفهرست“ ابن نديم وراق ۾ آيل آهي، جيئن ته قاضي ابو يوسف، امام محمد بن حسن شيباني، امام محمد بن ادریس شافعي، امام دائود بن علي ظاهري.⁽³⁾ ٻين ڪتابن ۾ به ڪي باب ذبح ۽ شڪار بابت شامل آهن. جيئن ته صحاح ستہ، فقهي متن، مشارق الانوار، كنز العمال، فتاويٰ سراجيه، فتاويٰ حماديہ ۽ فتاويٰ عالمگيري وغيره. انهيءَ موضوع تي مخدوم صاحب پهريائين عربي زبان ۾ اعليٰ پايي جو هيءُ ڪتاب ”فاڪهه البستان“ نالي لکيو، جو اهل علم جي معيار مطابق لکيل آهي. دراصل، جيئن ته مخدوم صاحب کي عام ماڻهن جي آساني، ضرورت ۽ ڄاڻ لاءِ ذبح ۽ شڪار جا مسئلا بيان ڪرڻا هئا، تنهنڪري اڳتي هلي پاڻ خود انهيءَ عربي ڪتاب جو نچوڙ سنڌي ٻوليءَ ۾ منظوم ڪري ”راحة المومنين“ نالي سان عام ماڻهن جي آڏو پيش ڪيائين. ته جيئن اهل سنڌ بهراڙيءَ جي رهاڪن، جهنگ جهر جي باشندن خواه درياءَ، ڍنڍن ۽ ڍورن جي آسپاس رهندڙ ماڻهن کي ذبح ۽ شڪار بابت پوري ڄاڻ ملي ۽ سنڌيءَ ۾ سليس مسئلا سمجهي سگهن.

مخدوم صاحب ”فاڪهه البستان“ جي مقدمي ۾ لکي ٿو:
 ”مون هيءُ ڪتاب- ذبح ۽ شڪار بابت، معتبر ڪتابن تان اخذ ڪري، خاص الله تعاليٰ جي رضامندي ۽ ماڻهن جي نفعي خاطر لکيو آهي. گهربل مواد، ڪنز ۽ وقايه جي متن کي بنياد بنائي، پوءِ ان جي مسئلن جو جامع شرح ۽ ضروري دليل پيش ڪيا ويا آهن... هيءُ ڪتاب تاريخ ۷ شعبان ۱۲۸ هجري تي لکيو ويو ۽ ان جو نالو ’فاڪهه البستان‘ رکيو ويو.“

هن ڪتاب کان ٽي سال اڳ ۾، مخدوم صاحب روزن جي مسئلن تي عربيءَ ۾ ”مظهر الانوار“ نالي ضخيم ڪتاب لکيو هو. ان وقت کيس ناياب ڪتابن جو ذخيرو هٿ آيو هو. تنهنڪري پاڻ انهن ڪتابن کي پڙهي ۽ پروڙي اهو مذڪور ڪتاب لکيو هئائين ۽ انهن ٽن سون ڪتابن جي فهرست به منڍ ۾ ڏئي ڇڏي هئائين. اهڙيءَ ريت ”فاڪهه البستان“ لکڻ وقت به مخدوم صاحب جي سامهون اهي ڪتاب رهيا، تنهن ڪري انهن ڪتابن جي فهرست ٻيهر هن ڪتاب ۾ ماخذ طور شامل ڪيل آهي.

”فاڪهه البستان“ ٻن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي: (۱) ڪتاب الذبائح ۽ (۲) ڪتاب الصيد. هر هڪ ڀاڱي جي عنوان جو نالو ”ڪتاب“ آهي. هر ڪتاب مقامي ۽ مختلف فصلن ۾ ورڇيل آهي. ”فاڪهه البستان“ ۾ آيل مواد جي فهرست هن طرح آهي:

مقدمو:

حمد ۽ صلوة

ڪتاب جو موضوع ۽ مقصد

ڪتاب لکجڻ جي تاريخ

ڪتاب ۾ حوالي طور آيل ڪتاب ۽ ماخذ

الذبائح جي وضاحت

جانور ذبح ڪرڻ جو شرعي ۽ عقلي جواز

نبي ﷺ طرفان پاڻ جانور ڪهڻ جو احوال

نبي ﷺ طرفان پاڻ شڪار نه ڪرڻ جو تفصيل

اباحه الذبح جا شرط

ڪائڻ کان سواءِ جانور ذبح ڪرڻ جي ڪراحت

لفظ الذكاة جو لغوي ۽ شرعي تفسير

ڪتاب الذبائح: اٺن فصلن ۾ ورهايل آهي:

ڪتاب الصيد: اٺن فصلن تي مشتمل آهي، جن ۾ شڪار ڪرڻ بابت

مڪمل معلومات آيل آهي ۽ خاتمي ۾ زمين ۽ درياهي حلال جانورن ۽ پکين جي الف- بي وار فهرست شامل آهي.

اهڙيءَ ريت، سنڌ جي عالمن ۽ مصنفن مان اڄ ڏينهن تائين ذبح ۽ شڪار جي مسئلن بابت اهڙو جامع ۽ پُر دلائل ڪتاب عربيءَ ۾ نه لکيو ويو آهي. مخدوم صاحب جو عربي دان اهل سنڌ تي هيءُ عظيم علمي احسان آهي.

شد النطاق فيما يلحق من الطلاق

فقه ۽ معاملات ۾ نڪاح ۽ طلاق جي وڏي اهميت آهي. مخدوم صاحب انهيءَ دس ۾ ٻه چند رسالا لکيا آهن. ”شد النطاق“ طلاق جي باري ۾ تاريخ ۶ جمادي الاخرى ۱۱۲۳ھ جو لکيل مختصر رسالو آهي. هن رسالي ۾ صفحن جو تعداد ۱۶، ضميمو ۽ خاتمو ۸ صفحا، ڪل ۲۴ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه ساڍا نو اٺ، ويڪر ڇهه اٺ آهي. هر صفحي ۾ ۲۱ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۲ لفظ آهن. ميان محمد عمر نالي ڪاتب، ڇپيل رسالي جي آخر ۾ ٻن صفحن جو عربي ۽ فارسي ۾ نوٽ هنيو آهي، جنهن جو مطلب اهو آهي ته مخدوم صاحب جو هيءُ رسالو ”شد النطاق فيما يلحق من الطلاق“ هڪ عجيب ۽ اڻ لڀ نسخو آهي. هن ڪتاب جو مخدوم صاحب جي هٿ جو لکيل نسخو، مخدوم صاحب جي اولاد مان مولوي غلام محمد جي ڪتبخاني مان سيد رفيع الدين حسيني قادريءَ جي واسطي سان مليو. مائهن جي عام فائدي خاطر محمد عبدالواحد پٽ مرحوم محمد مصطفيٰ خان مطبع مصطفائيءَ مان ذوالقعد ۱۳۰۰ھ ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. حرره احقر البسر محمد عمر غفرله خالق البشر.

هيءُ رسالو مخدوم صاحب جي وفات کان ۱۲۶ سال پوءِ جو ڇپيل نسخو آهي. ڪاتب جي تحرير موجب هيءُ نسخو خود مصنف جي قلمي نسخي تان ڪتابت ڪري ڇپايو ويو آهي، ان ڪري هن ڇاپي نسخي جي صحيح هجڻ جي خاص خوبي آهي. مخدوم صاحب هن رسالي ۾ سنڌ ۾ طلاق جي باري ۾ تحقيقي انداز سان روشني وڌي آهي. هن ننڍي رسالي ۾ مخدوم صاحب ۲۸ ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن. هن رسالي جو ڇاپي نسخو راقم جي لائبرريءَ ۾ موجود آهي ۽ سنڌ جي اڪثر ڪتبخانن ۾ پڻ موجود آهي.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب هن ڪتاب جي مقدمي ۾ حمد ۽ صلواة کان پوءِ لکي

ٿو:

”هن مختصر رسالي ۾ مون طلاق جي حڪم واقع ٿيڻ جو ذڪر ڪيو آهي. پوءِ اها طلاق مطلق هجي يا طلاق بائن ۽ رجعي، ۽ ان سان جيڪي حڪم لڳن ٿا يا نه ٿا لڳن، ان جو احوال آهي. مون ’ڪنز الدقائق‘ جي (طلاق بابت) عبارت کي متن جي طريقي سان آڻي، ان جو تفصيل سان شرح ڪيو آهي ۽ ان شرح جو نالو آهي ’شد النطاق فيما يلحق من الطلاق‘. هن رسالي جي شروعات الله تعاليٰ تي ڀروسو رکي ۶ جمادي الآخر سن ۱۱۲۳ھ ۾ ڪيم ۽ ٻن ڏينهن ۾ لکي پورو ڪيم.“

لفظ ”طلاق“ جي معنيٰ آهي قيد کان آزاد ڪرڻ. شرعي اصطلاح ۾ ڪن مخصوص لفظن سان زال کي نڪاح جي قيد کان آزاد ڪرڻ کي ”طلاق“ چئبو آهي. طلاق جا ٽي قسم آهن: (۱) طلاق رجعي (۲) طلاق بائن ۽ (۳) طلاق مغلظ.

1. **طلاق رجعي:** هڪ ڀيرو طلاق ڏيڻ سان رجعي طلاق بوندي ۽ انهيءَ طلاق ۾ زال ۽ مڙس هڪ گهر ۾ رهي سگهن ٿا. جيڪڏهن مرد رجعي طلاق واري عورت کي عدت اندر موٽائيندو ته موٽائي سگهي ٿو، ۽ نئين نڪاح ڪرڻ جي ضرورت نه آهي.

2. **طلاق بائن:** بائن طلاق اها آهي، جو مرد عورت کي ٻه دفعا طلاق چوي. ان ۾ نئون نڪاح ڪرڻ گهرجي.

3. **طلاق مغلظ:** مرد طلاق جا لفظ اهڙا چوي، جن کان ٽي طلاقون واقع ٿين ته اها طلاق مغلظ آهي. ان ۾ عورت، مرد تي حرام ٿي ويندي، جا ان لاءِ حلاله کان سواءِ حلال نه ٿيندي.^(۴)

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ فقه جي مشهور ڪتاب ”ڪنز الدقائق“ جي باب الڪنايات مان هيٺين عبارت آڻي، پوءِ ان جو عربيءَ ۾ شرح ڪيو آهي:

”والصريح يلحق الصريح والبائن والبائن يلحق الصريح لا البائن الا اذا كان معلقا.“^(۵) يعني ۽ صريح طلاق، طلاق صريح ۽ بائن ٻنهي سان ملي ٿي ۽ بائن رڳو صريح سان ملي ٿي نه بائن سان، مگر

جنهن صورت ۾ بائن ڪنهن شرط تي موقوف هجي.
مخدوم صاحب ”كنزالدقائق“ جي عبارت آئي، پوءِ ويو آهي لفظن جي
شرح ڪندو ۽ ڪتابن جا حوالا ڏيندو. هن مختصر رسالي ۾ به مخدوم
صاحب ۲۸ ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن. مخدوم صاحب هيءُ رسالو سن
۱۱۳۲ھ ۾ لکيو. ان کان ۲۳ سال پوءِ سن ۱۱۵۶ھ ۾ طلاق صريح ۽
ڪنايه جي فرق سمجھائڻ لاءِ هڪ ٻيو رسالو ”تمام العناية في الفرق بين
صريح الطلاق والكناية“ نالي عربيءَ ۾ لکيو، جنهن جو احوال پنهنجيءَ جاءِ
تي ايندو. بهرحال، طلاق هڪ اهم سماجي مسئلو آهي، ان ڪري احتياط
ضروري آهي. هيءُ رسالو ان ڏس ۾ هڪ بهترين ڪاوش آهي.

جنت النعيم في فضائل القرآن الكريم

قرآن مجيد هڪ ڪامل ڪتاب، هدايت ۽ حڪمت جو سرچشمو آهي. مخدوم صاحب جو علم القرآن بابت ڪافي ڪم ٿيل آهي. تفسير، قرأت ۽ تجويد ۽ فضائل قرآن بابت سندس ڳچ ڪتاب لکيل آهن. سرِ دست ”جنت النعيم“ قرآن مجيد جي فضائل جي باري ۾ هڪ جامع ڪتاب آهي. هيءُ ڪتاب ربيع الآخر ۱۲۴هـ ۾ تحرير ٿيو، جنهن ۾ ۱۸۴ صفحا آهن. هر صفحي جي ڊيگهه ڏهه انچ ۽ ويڪر پنج انچ آهي. صفحي ۾ ۲۲ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور ۱۲ لفظ آهن. ڪاتب فقير محمد نالي آهي، البت ڪتابت جو سن ناپيد آهي. هيءُ قلمي نسخو اهڙو ته صاف ۽ چٽو لکيل آهي، جن تي ڇاپي نسخو آهي. هيءُ بهترين ۽ ناياب ڪتاب اڃا تائين قلمي صورت ۾، سنڌ جي مختلف ڪتبخانن ۾ محفوظ آهي. ڪتاب ۾ قرآن شريف جي سورتن جا نالا ڳاڙهيءَ مس سان ۽ ٻيو سڄو ڪتاب ڪاريءَ مس سان لکيل آهي. راقم کي هن ڪتاب جو عڪس ”مدرسه مجديديه نعيميه- ملير، ڪراچيءَ“ مان مفتي محمد جان نعيمي وٽان مليو، جو پڻ اصل ۾ پير جهنڊي جي ڪتبخاني جو عڪس آهي. هن ڪتاب جا قلمي نسخا هيٺين ڪتبخانن ۾ موجود آهن: ڪتب خانو ڳڙهي ياسين، پير محب الله شاهه ۽ پير بديع الدين شاهه جهنڊي وارن جا ڪتبخانا، درگاه ملاڪاتيار، درسگاه چوٽياريون، مولوي معروف جو ڪتب خانو- مٽياري، مفتي عبداللطيف جو ڪتب خانو- ٺٽو. هن ڪتاب کي محترم علي اڪبر قادري، مدير ”منهاج القرآن“ لاهور، پنجاب يونيورسٽيءَ مان پي ايڇ. ڊيءَ لاءِ ايڊٽ ڪري رهيو آهي.^(۶)

مواد جو وچور:

جيتوڻيڪ مخدوم صاحب پنهنجي وقت جو هڪ زبردست فقيه ۽ مفتي مڃيو وڃي ٿو، پر پاڻ اهو پهريون سنڌي عالم آهي، جنهن اسلامي احڪام

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

جي پهرئين سرچشمي قرآن حڪيم جي فضائل، تفسير، قرأت ۽ تجويد بابت قلم کنيو. مخدوم صاحب اڄ کان ٻه اڏائي سؤ سال اڳ پنهنجي دور ۾ قرآن ڪريم جي فضائل جي باري ۾ ”جنة النعيم في فضائل القرآن الڪريم“ جهڙو بهترين ۽ جامع ڪتاب عربيءَ ۾ لکيو. مخدوم صاحب اڳتي هلي قرآن ڪريم جو سنڌي ٻوليءَ ۾ ”تفسير هاشمي“ به لکيو، جو قرآن پاڪ جي ٽيهن پاري تي مشتمل آهي ۽ پنج سؤ صفحن تي ڦهليل آهي. البت، ۲۹ پارو اڻ ڇپيل آهي، جنهن جو قلمي نسخو ”ندوة العلماء“ - لکنو، هندستان ۾ موجود آهي.⁽⁷⁾

مخدوم صاحب هن ڪتاب جي ”مقدمي“ ۾ ان جو تعارف بيان ڪندي لکي ٿو:

”مون هن رسالي ۾ قرآن مبین جا فضائل گڏ ڪيا آهن. قرآن جا اهي فضائل جيڪي نبي امين ﷺ جن جي حديثن مبارڪن ۾ وارد ٿيل آهن، يا نبي ﷺ جي پلارن اصحابن ۽ تابعين سڳورن جي آثار ۾ آيل آهن. اختصار جي پيش نظر انهن حديثن ۽ آثار جون سندون حذف ڪري، باقي اصل متن آندو اٿم. البت ايترو لحاظ ضرور ڪيو اٿم، ته فضائل قرآن ۾ آيل هر حديث ۽ هر اثر جي روايت ۾ اصحابي ۽ تابعي جو نالو آندو اٿم، ته جيئن ترتيب سهڻي رهي.“

هيءُ رسالو مهيني صفر سن ۱۱۲۴ھ ۾ لکڻ شروع ڪيم، جو ربيع الآخر ۱۱۲۴ھ ۾ لکجي پورو ٿيو. رسالي جو نالو ’جنة النعيم في فضائل القرآن الڪريم‘ رکيو اٿم. هن ۾ هڪ مقدمو ۽ ٻه فصل آهن. پهرئين فصل ۾ قرآن ڪريم جي سورتن ۽ خاص آيتن جي فضائل ۽ برڪت بابت فائدا آهن. انهن جي پلائيءَ بابت جيڪي حديثون ۽ آثار وارد ٿيل آهن، تن جو بيان آهي. ٻئي فصل ۾ انهن حديثن جو ذڪر آهي، جن کي ’تعلبي‘ ۽ ’واحدي‘ نقل ڪيو آهي ۽ ’زمخشري‘ ۽ ’بيضاوي‘ پنهنجن تفسيرن ۾ آندو آهي. البت مقدمي ۾ ڪن اعتراضن جا جواب پڻ ڏنل آهن.“

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ سورة ”فاتحه“ کان وٺي سورة ”الناس“ تائين قرآن پاڪ جي ۱۱۴ سورتن جي نمبروار فهرست ڏني آهي، جن مان اڪثر سورتن جا مڪمل ۽ تفصيلي فضائل درج ڪيل آهن ۽ باقي ٻين سورتن

————— مخدوم محمد هاشم ٺٺوي؛ سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —————
 جو وري ضمناً ذڪر ڪيو ويو آهي. سورتن جي فضائل سان گڏ، مخدوم
 صاحب قرآن ڪريم جي چونڊ ۽ چند مشهور آيتن سڳورين جا فضائل به لکيا
 آهن، ته انهن آيتن جي پڙهڻ مان ڪهڙا فائدا آهن، جيئن ته:
 - انا لله و انا اليه راجعون.
 - آيت الڪرسي.
 - سورة "بقرة" جون آخري آيتون ۽
 - لو انزلنا هذالقرآن.
 اهڙيءَ ريت هيءُ رسالو پڄاڻيءَ تي پهچي ٿو.
 تازو هن ڪتاب جو خلاصو - "هبة الرحمن الرحيم" نالي اردن مان شايع
 ٿيو آهي.

السيف الجلي علي ساب النبي

هن رسالي جو سڄي ملڪ ۾ واحد قلمي نسخو ”مدرسہ مجدديه نعيمہ- ملير، ڪراچي“ جي ڪتب خاني ۾ آهي، جيڪو کين لاڙ پٽ مان دستياب ٿيو. هيءُ نسخو نهايت بوسيده صورت ۾ آهي ۽ ان جي نهايت سهڻي ڪتابت ٿيل آهي. ڪتابت خود مخدوم صاحب جي ٿيل آهي يا وري سندس ڪنهن همعصر ۽ شاگرد جا هٿ اکر معلوم ٿين ٿا. راقم وٽ ان جهوني قلمي نسخي جو عڪس موجود آهي. هن ناياب نسخي جي تصنيف ٿيڻ جي تاريخ ۱۲ شعبان المعظم ۱۱۲۴ھ آهي. هن نسخي جي دستياب ٿيل ۲۵ صفحن مان ان جو پهريون صفحو ناقص آهي، جنهن ۾ مهڙ واريون ۶ سٽون موجود آهن ۽ اڌ صفحو ڦاٽل آهي. پهرين ۱۵ صفحن ۾ سراسري طور هر صفحي ۾ ۱۵ سٽون ۽ باقي ٻين صفحن ۾ ۱۱، ۱۲ سٽون آهن. هر سٽ ۾ لڳ ڀڳ ۱۱ لفظ آهن.

مواد جو وچور:

اصل ۾ مسئلي جي نوعيت هيءُ آهي ته جيڪڏهن ڪو غير مسلم، الله جي رسول حضرت محمد ﷺ کي گارگند ڏئي، يا ڪو ڪنور دل مسلمان به ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جي شان ۾ نقص ۽ عيب ڪڍي، گستاخي ڪري، ته ان جي شرعي طور ڪهڙي سزا ۽ حڪم هئڻ گهرجي؟

مخدوم صاحب هن ڪتاب جي ”مقدمي“ ۾ لکي ٿو:

”مون هيءُ رسالو لکيو آهي، ان ۾ هن اهم ۽ نازڪ مسئلي بابت ڪافي شافي روايتون ۽ عبارتون آنديون اٿم. جيڪو مسلمان ٿي ڪري، الله جي پاڪ نبي ﷺ کي گارگند ڏئي، يا ان مان نقص ۽ عيب ڪڍي ۽ گستاخي ڪري، ته اهو مسلمان واجب القتل آهي. ان مسئلي ۽ حڪم تي هيٺين امامن ۽ امت جو اجماع آهي: شيخ

تقي الدين السبكي، الخطابي، قاضي عياض، ابوبكر بن منذر، امام مالڪ، الليث، امام شافعي، امام ابوحنيفه، امام ابو يوسف، امام محمد، امام ثوري، امام اوزاعي ۽ اهل كوفه. ” اهڙيءَ ريت رسالي جي ٻئي فصل ۾، غير مسلم بابت حڪم ۽ سزا ڄاڻايل آهي. مخدوم صاحب وضاحت ڪندي لکي ٿو:

”هن مسئلي بابت ايترا ته گهڻا دلائل آهن، جو انهن جو ڪاٿو ڪونهي. اجماع امت کان پوءِ ته انهن دليلن جي ضرورت به نه آهي. پاڻ سڳورن سڳورن جو فرمان ۽ فيصلو ڪافي شافي آهي ته: ”من سب نبياً فاقتلوه و من سب اصحابي فاضربوه.“ مطلب ته جيڪو الله جي نبيءَ کي گار ڏئي، ان کي قتل ڪريو ۽ جيڪو منهنجي اصحابيءَ کي گار ڏئي، ته پوءِ ان کي ڌڪ هڻو. حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن ان ڏس ۾ ابن الاشرف، ابي رافع يهودي ۽ ابن حظل کي قتل ڪرڻ جو امر فرمايو هو.“

هن اهم نازڪ مسئلي بابت مخدوم صاحب ٻيا به گهڻائي نڪتا بيان ڪيا آهن ۽ دين جي وڌن وڌن ڪتابن جا حوالا پيش ڪيا آهن، ته جيئن آئنده ڪو غير مسلم يا بي ادب گستاخ مسلمان گستاخي ڪرڻ جي جرئت نه ڪري سگهي، ۽ ناموس رسالت جي مسئلي کي کولي بيان ڪري هر هڪ کي باخبر ڪيو آهي.

جيتوڻيڪ هن ڪتاب لکڻ جو مقصد ۽ مسئلي جي حقيقت رسالي جي دستياب ۲۵ صفحن مان ظاهر ۽ معلوم ٿي سگهي ٿي، پر افسوس جو رسالو آخر ۾ ناقص آهي ۽ ٽئين فصل جي باقي مواد بابت پروڙ پئجي نه سگهي آهي ته انهن ڪل صفحن ۾ ڪهڙيءَ نوعيت جو مواد شامل هوندو!

رد رساله قرة العين في البكاء علي الحسين

هيء قلمي نسخو ۱۶ صفحن تي مشتمل آهي. صفحي جي ڊيگهه چار انچ ۽ ويڪر چھ انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۴ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۰ لفظ آهن.

هيءَ رسالو مخدوم صاحب جو دستخط آهي. جنهن تي سندس تصنيف واري سال ۽ نالي جي هيءَ مهر لڳل آهي:

"محمد هاشم عفي عنه ۱۱۲۴ھ"

مخدوم صاحب پاڻ رسالي جي مٿان لکيو آهي ته:

"هذه رسالة للشيخ محمد معين التتوي في تجويز الماتم والنيابة والحداد ولبس السواد والتعزية بعد الثلث في يوم عاشور. و هذه الرسالة سماها مؤلفها قرة العين في البكاء علي الحسين رضي الله عنه."

مخدوم صاحب جي نالي ۽ مهر جي مٿان مخدوم محمد حيات سنڌي مدني جي صحيح به آهي. جنهن ۾ هي تحرير ٿيل آهي: "الفقيه محمد حيات السنڌي." انهيءَ مان اهو ظاهر آهي ته هيءَ رسالو مخدوم محمد حيات سنڌيءَ جي نظر مان به گذريل آهي. جنهن تصديق طور رسالي تي پنهنجي صحيح به ڪئي آهي. اهو به مشهور آهي ته مخدوم محمد حيات سنڌيءَ، مخدوم محمد معين جي رد ۾ به رسالا لکيا آهن. خاص ڪري امامن سڳورن جي لاءِ روئڻ، پٽڻ، ڪٽڻ جي منع بابت. "ذريعة الوصول" فارسي کان پوءِ مخدوم صاحب جو هٿ اکرين لکيل هيءَ ٻيو رسالو آهي، جو سندس مهر سان سينگاريل دستياب ٿيو آهي. هيءَ رسالو علمي دنيا ۾ هڪ وڏو انڪشاف آهي. هن رسالي جي مهر مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءَ رسالو ۲۸۲ سال گذرڻ کان پوءِ دستياب ٿيو ۽ محفوظ رهيو آهي. مصنف جو هيءَ واحد قلمي نسخو، "مدرسہ نعيمہ مجدديه- ملير، ڪراچي" ۾ موجود آهي. راقم

جي ڪتبخاني ۾ ان نسخي جو عڪس موجود آهي.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب، مخدوم محمد معين نثويءَ جي چند رسالن جو رد لکيو آهي، جن مان هيءُ رسالو به هڪ آهي. مخدوم محمد معين نثي جو وڏو عالم، صوفي ۽ شاعر هو. مذهب جي لحاظ سان رنگين طبيعت جو مالڪ هو. هڪ طرف سندس نسبت شاه ولي الله محدث دهلويءَ سان آهي، ته ٻئي طرف اهل سنت جي خلاف محرم شريف ۾ امامن سڳورن خاص ڪري حضرت امام حسين رضي الله عنه جي لاءِ پڻ ڪٿڻ، ماتم ڪرڻ، ڪارا ڪپڙا پائڻ ۽ اهڙين ٻين ڳالهين کي جائز قرار ڏيندو هو. اهڙي عالم ۽ وڏي پايي جي مصنف طرفان اهڙيون ڳالهيون لکڻ، خاص ڪري جاهل عوام لاءِ وڏي هٿي هئي ۽ اهل سنت جي مٿان وڏو وار هو. ان ڪري مخدوم صاحب بروقت ان ڳالهه جو نوٽيس ورتو ۽ مخدوم محمد معين جو باوجود ادب احترام رکندي به مسلڪ اهل سنت جي لحاظ سان سندس اهڙين ڳالهين ۽ ڪتابن جو رد لکي، عام ماڻهن کي خبردار ڪيو ۽ اها ڳالهه وقت جي عالمن جي ڌيان تي به آندي. اهو ئي سبب آهي، جو مخدوم محمد حيات سنڌيءَ، مخدوم صاحب جي پٽ عبداللطيف ۽ پوٽي مخدوم ابراهيم به مخدوم محمد معين جي ڪتابن جو ڀرپور رد ۽ جواب لکيا آهن.

بهرحال، هيءُ رسالو امام حسين رضي الله عنه جي لاءِ روڻ، پڻ، ڪٽڻ، ڪارن ڪپڙن پائڻ ۽ تعزيت ڪيڏڻ وغيره جي رد ۾ مخدوم معين جي رسالي ”قرة العين“ جي جواب ۾ دليلن سان ڀرپور ۽ مختصر طور تحرير ٿيل آهي ۽ مخدوم صاحب جي جرئت، همت ۽ علمي عظمت جو اهڃاڻ آهي.

اتحاف الاڪابر بمرويات الشيخ عبدالقادر

مخدوم ٺٽويءَ سن ۱۱۳۵ھجري ۾ حرمين شريفين جي سفر تي ڀلي پار ويو هو. اتي پاڻ مڪي شريف ۽ مديني پاڪ جي استادن کان علم پرايائين. مڪي شريف ۾ پنهنجي استاد عبدالقادر بن ابو بڪر بن عبدالقادر صديقي حنفي کان علم حديث ۽ ٻيا علم حاصل ڪيائين ۽ اسنادون گڏ ڪيائين. ان سلسلي ۾ هيءُ ڪتاب مخدوم ٺٽويءَ جي تصنيفات مان هڪ عظيم شاهڪار آهي. مخدوم صاحب هن ڪتاب ”اتحاف الاڪابر“ ۾ علم تفسير، حديث، اصول حديث، فقه، اصول فقه، تصوف، تاريخ، رجال، سيرت ۽ ٻين علمن ۾ لکيل عربي ڪتابن جون اهي اسناد يا سَنَدون گڏ ڪيون آهن؛ جيڪي کيس پنهنجي عظيم استاد عبدالقادر مڪي جي واسطي سان حاصل ٿيون.

هر هڪ ڪتاب جي مصنف تائين پنهنجي سلسلي کي پهچائڻ بابت لکيل هيءُ بهترين ڪتاب هڪ مقدمي، چئن بابن ۽ خاتمي تي ٻڌل آهي ۽ عربي ٻولي ۾ لکيل آهي.

باب پهريون: انهن اجازتن ۽ سندن بابت جيڪي ڪنهن خاص ڪتاب لاءِ کيس حاصل ٿيون. مخدوم صاحب انهن سندن کي الف- بي وار ابجدي حساب سان پيش ڪيو آهي.

باب ٻيو: عمومي اجازت ڏنل اسناد جو ذڪر.

باب ٽيون: مسلسل احاديث جي اجازت ۽ سندن بابت.

باب چوٿون: تصوف جي سمورن سلسلن جي اجازتن ۽ خرڇه شريف بابت.

خاتمو: اوراد، اذڪار، دعائن ۽ عالي سندن جي بيان ۾.

ڪتاب جي شروعات ”حديث الرحمة المسلسل بالاولية“ سان ٿئي ٿي ۽ ڪتاب جي آخر ۾ مخدوم صاحب جي لکيل ۱۱۵ ڪتابن جي لسٽ به آيل آهي، جيڪا بعد ۾ غالباً سندس ڪنهن شاگرد يا ڪاتب طرفان شامل ڪيل آهي. راقم جي ڪتب خاني ۾ ”اتحاف الاڪابر“ جا ٻه قلمي عڪسي نسخا

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

آهن: هڪ حافظ حبيب سنڌي چوهر جمالي وارو قلمي عڪسي نسخو ۽ ٻيو پروفيسر امين الله علوي شڪارپور واري جو قلمي عڪسي نسخو.

حافظ حبيب واري نسخي ۾ ۲۵۴ صفحا آهن. ڪاتب عبدالحق منياروي ۽ تاريخ ڪتابت ۴ شعبان المعظم ۱۲۱۹ھ آهي. ڪتابت بنهه سادي ۽ اکر ڪچا آهن. پروفيسر علوي واري نسخي ۾ ۱۲۰ صفحا آهن. خوبصورت ڪتابت سان مزين آهي. البت، ڪاتب جو نالو ۽ تاريخ ڪتابت نامعلوم آهن.

”اتحاف الاڪابر“ جا قلمي نسخا هيٺين ڪتبخانن ۾ پڻ موجود آهن: مڪتبه عربيه جده شريف، مڪتبه الحرم المڪي، ڪتب خانہ پير ڳوٺ، ڪتب خانہ مجدديه نعيمه ملير ڪراچي، ڪتب خانہ پير سرهندي ۽ مڪتبه قاسميه ڪنڊياري ۾ ڇهن نسخن جا عڪس موجود آهن. ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي انهن سڀني نسخن کي سامهون رکي، هن ڪتاب کي ايڊٽ ڪري رهيو آهي.

مخدوم ٺٽويءَ ”اتحاف الاڪابر“ ۾ پنهنجي ولادت جي تاريخ هن طرح ڏني آهي:

”خميس جي رات، ۱۰ ربيع الاول ۱۱۰۴ هجري.“

- ڪتاب جي شروعات جمعي جي ڏينهن، تاريخ ۴ ذوالقعد ۱۱۲۵ هجري ۾ مڪي شريف ۾ ٿي.

- سندس استاد، سندن جا جيڪي سلسلا بيان پئي ڪيا، انهن جا هوند به ٿي جلد جڙي پون ها، پر مخدوم صاحب اختصار ڪري اهو مواد هڪ جلد ۾ مرتب ڪيو آهي.

- مخدوم صاحب سفر حرمين شريفين جي واپسيءَ بعد ٺٽي ۾ اچي هن ڪتاب ۾ اضافو ڪيا، انهن اضافن جا به ٻه رسالا جڙي پيا: هڪ ”نظم الجواهر“ ۽ ٻيو ”نور البصائر“.⁽⁸⁾

نظم الجواهر بذيّل اتحاف الاكابر

مخدوم نثويء اسناد جي حوالي سان مڪي شريف ۾ ”اتحاف الاكابر“ نالي هڪ ڪتاب تصنيف ڪيو. ڀلي ڀار جي سفر تان واپسيءَ بعد نثي ۾ اچي پاڻ ”اتحاف الاكابر“ ۾ اضافو ڪيائين. هيءُ ڪتاب ”نظم الجواهر“ ان سلسلي جي ڪڙي آهي ۽ عربي ٻولي ۾ لکيل آهي.

هن رسالي ۾ ۲۳ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه ٻارهن انچ، ويڪر ست انچ آهي. هر صفحي ۾ ۳۵ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور ۱۲ لفظ آهن. هن رسالي جو ڪاتب- مير سيد احمد سادات الحسيني، ساڪن ڪابل ملڪ افغانستان آهي. جنهن هن نسخي جي ڪتابت وقت ظاهر بروز سومر رمضان المبارڪ ۱۳۵۴ هجري تي مڪمل ڪئي. هن رسالي جي نهايت خوبصورت ڪتابت ٿيل آهي.

جيئن ته مخدوم صاحب پنهنجي ڪتاب ”اتحاف الاكابر“ ۾ التزام ڪيو هو، ته ان ۾ اهي اسناد ۽ اجازات گڏ ڪندو، جيڪي کيس پنهنجي استاد عبدالقادر حنفي مڪي جي واسطي سان حاصل ٿيون آهن. تنهنڪري کيس هن اضافي ۽ ذيل جي ضرورت محسوس ٿي، جنهن ۾ هن استاد عبدالقادر حنفيءَ کان سواءِ ٻين مشائخن ۽ استادن، جهڙوڪ: محمد بن عبدالله المغربي الفاسي، شيخ عيد بن علي النمرسي المصري ۽ شيخ طاهر بن ابراهيم بن الحسن الڪوراني المدني جون سندون گڏ ڪيون آهن. ”نظم الجواهر“ جو مواد چئن فصلن ۾ وراهيل آهي.

نور البصائر تڪمله ذيل اتحاف الاڪابر

هيءُ رسالو عربي زبان ۾، ”نظم الجواهر“ جو تڪملو آهي، جنهن ۾ مخدوم صاحب پنهنجي مرشد سعدالله بن غلام محمد سورتِي جون اجازات ۽ اسانيد گڏ ڪيون آهن.

”نورالبصائر“ پنجن صفحن جو مختصر رسالو آهي. صفحن جي سائيز، ڪاتب ۽ ڪتابت جو سال به ساڳيو ”نظم الجواهر“ وارو آهي.

درهم الصرة في وضع اليدين تحت السرة

مخدوم صاحب هيء رسالو حنفي مذهب جي تائيد ۾ اندازاً ۱۱۲۷ هجري ۾ لکيو. هيء رسالو ۲۴ صفحن تي مشتمل آهي. صفحي جي ڊيگهه اٺ انچ ۽ ويڪر چار انچ آهي، هر صفحي ۾ ۱۸ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۵ لفظ آهن. ڪاتب ۽ ڪتابت جو سال نامعلوم آهي ۽ وچولي ڪتابت آهي.

هيء رسالو سنڌ جي وڏي محدث، محمد حيات سنڌي مدنيءَ جي رد ۾ لکيل آهي. مخدوم صاحب هن کان اڳ ۾ به محمد حيات سنڌيءَ جي رد ۾ رسالا لکيا آهن. انهن مان ”معياري النقاد“ رسالي جي آخر ۾ سن ۱۱۲۷ھ ڄاڻايل آهي. هيء رسالو به ان سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي. لڳ ڀڳ ان ئي دور ۾، يا ان کان ڪجهه اڳ يا پوءِ لکيو ويو آهي. هيء رسالو پير جهنڊي جي ڪتبخاني- نيو سعيد آباد، درسگاه چوٽياريون ۽ سرهندي ڪتبخاني- تنڊي سائينداد ۾ موجود آهي. راقم وٽ پير جهنڊي واري قلمي نسخي جو عڪس موجود آهي.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب پنهنجي وقت جي گهڻن عالمن ۽ مصنفن سان علمي ميدان ۾ چوٽون کاڌيون، جن ۾ مخدوم ابوالحسن ٺٽوي، مخدوم محمد قائم ٺٽوي، مخدوم محمد معين ٺٽوي ۽ مخدوم محمد حيات سنڌي مدنيءَ جا نالا سرفهرست آهن.

هيء رسالو مخدوم محمد حيات سنڌي مدنيءَ جي رد ۾ لکيل آهي، جنهن فقه حنفيءَ جي خلاف، امام شافعي جي دليل تي، نماز ۾ مردن کي به عورتن وانگر مٿي سيني تي هٿ ٻڌي نماز پڙهڻ جي جواز ۾ فتويٰ ڏني هئي ۽ اها تحرير ”فتح القدير“ جي حاشيي تي لکي هئي.

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

جيئن ته مخدوم صاحب فقه حنفيءَ جو زبردست عالم ۽ مقلد هو. جنهن پهريان ته اها ڳالهه ٻڌي، بعد ۾ تصديق ڪرڻ خاطر ”فتح القدیر“ جو حاشيو به پڙهيو، ۽ اهو به ٻڌو ته ڪي ماڻهو امام ابو حنيفه جي پيروي ڪندڙ ”حنفي“ سڏائڻ وارا به شڪ جي بناء تي امام شافعي جي مسلڪ وانگر سڀني تي هٿ ٻڌي نماز پڙهن ٿا. ان تي مخدوم صاحب کي ڪن دوستن چيو ته نماز جي هن اهم مسئلي تي تحقيقي رسالو لکو، ته جيئن حق ظاهر ٿئي ۽ شڪ دور ٿئي.

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ آيل مواد کي مقدمي، پنجن فصلن ۽ خاتمي ۾ ورهائي، قلم هلايو آهي. نماز ۾ مردن لاءِ دن کان هيٺ هٿ ٻڌڻ بابت حنفي مذهب جي تائيد ۾ پرپور علمي بحث ڪري، مسئلي کي ثابت ڪيو آهي ۽ هن مسئلي بابت چئني امان جو مذهب بيان ڪري، نقلي ۽ عقلي دليل پيش ڪري، سوالن جا جواب به ڏنا آهن ۽ حنفي مذهب جي تائيد ۾ رسالي کي پورو ڪيو آهي.

مخدوم صاحب ڏن جي هيٺان هٿ ٻڌڻ بابت ”درهم الصرة“ کان سواءِ ٻه رسالا ٻيا به لکيا آهن:

۱. معيار النقاد في تميز المغشوش عن الجياد

۲. ترصيع الدرّة عليٰ درهم الصرة

انهن ٽنهي رسالن جي مواد جو نچوڙ ۽ تحقيق هيءُ آهي، ته مردن کي نماز ۾ هٿ، دن جي هيٺان ٻڌڻ گهرجن. اهوئي حنفي مذهب جو اصول ۽ عمل آهي.

معیار النقاد فی تمیز المغشوش عن الجیاد

هن رسالي جي شروعات هن ريت ٿيل آهي: ”الفه الفقير محمد هاشم السندي في الرد علي محمد حيات المذكور وشيخه ابي الحسن المسطور.“
هن رسالي ۾ ۲۹ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه اٺ انچ ۽ ويڪر چار انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۷ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۲ لفظ آهن. مخدوم صاحب نماز ۾ دن جي هيٺان هٿ ٻڌڻ بابت ٽي رسالا لکيا آهن. انهن ٽنهي رسالن جو ڪاتب هڪ ئي ميان رحمت الله نالي معلوم ٿئي ٿو. اکر گهاٽا ۽ وچٿرا آهن.

هيءُ رسالو مخدوم صاحب جي دور جو ڪتابت ٿيل آهي. هن رسالي جي آخر ۾ جيئن ڪاتب جي نوٽ مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ نسخو مصنف مخدوم محمد هاشم جي اصل نسخي تان نقل ڪيو ويو آهي. سن ۱۱۲۷ھ ماه جمادي الاول، اڱاري ڏينهن تي لکجي پورو ٿيو. هيءُ رسالو پير جهنڊي جي ڪتبخاني- نيو سعيد آباد ۾ موجود آهي. راقم وٽ ان نسخي جو عڪس موجود آهي. هيءُ رسالو قلمي صورت ۾ آهي ۽ ان جو ٻيو ڪو به قلمي نسخو دستياب ٿي نه سگهيو آهي.

مواد جو وچور:

هن رسالي ۾ به حنفي مذهب جي تائيد ۾ مردن لاءِ نماز ۾ ڏن جي هيٺان هٿ ٻڌڻ بابت بحث ڪيل آهي. اصل ۾ هيءُ رسالو مخدوم صاحب جي دور جي وڏي محدث ۽ همعصر، مخدوم محمد حيات سنڌي مدني جي حنفي مسلڪ جي خلاف لکيل رسالي ”الدرة في اظهار غش نقد الصرة“ جو رد ۽ جواب آهي. اهو رسالو وري مخدوم صاحب جي رسالي ”درهم الصرة“ جي تنقيد ۾ تحرير ٿيل آهي. مخدوم صاحب بر وقت ”معیار النقاد“ لکيو ۽ مخدوم محمد حيات سنڌي مدنيءَ جي اعتراضن جا جواب ڏنا ۽ پنهنجي

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

نڪتہ نظر کي واضح ڪري، حنفي مسلڪ کي ثابت ۽ واضح ڪيو.
هن مسئلي ۾ مخدوم صاحب جو پيو وڏو همعصر ۽ عالم، مخدوم
ابوالحسن ڪبير ٺٽوي سنڌي مدني، جيڪو محمد حيات سنڌيءَ جو استاد
هو، شايد هن مسئلي ۾ به پنهنجي شاگرد محمد حيات سنڌي سان شامل راءِ
هو. ان ڪري مخدوم صاحب، محمد حيات سنڌيءَ سان گڏ سندس استاد
ابوالحسن ڪبير سنڌي مدني جو به اشارتاً پنهنجي رسالي ۾ نالو ڪيو ۽
ذڪر ڪيو آهي.

بهرحال، مخدوم صاحب حنفي مسلڪ تي هن مسئلي ۾ وارد ٿيندڙ
اعتراضن جا پريور جواب ڏنا آهن ۽ مسئلي کي کولي بيان ڪيو آهي. مردن
لاءِ نماز ۾ سيني جي مٿان عورتن وانگر هٿ ٻڌڻ جي بجاءِ ڏن جي لڳ هيٺان
هٿ ٻڌي نماز پڙهڻ کي جائز ۽ صحيح ثابت ڪيو آهي.

ترصبع الدرۃ علي درهم الصرة

هي رسالو به مخدوم صاحب جي دور جو تحرير ٿيل آهي، جو حنفي مسلك موجب نماز ۾ دن جي هيٺان هٿ ٻڌڻ جي سلسلي جي ٽين ڪڙي آهي. هن رسالي جو ڪاتب ساڳيو ئي ميان رحمت الله آهي. هيءُ نسخو ۲۲ صفحن تي ڦهليل آهي. صفحي جي ڊيگهه اٺ انچ ۽ ويڪر چار انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۶ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ڏهه لفظ آهن.

هيءُ رسالو قلمي صورت ۾ آهي ۽ پير جهنڊي جي ڪتبخاني - نيو سعيد آباد ۾ موجود آهي. هن رسالي جو ٻيو ڪو به قلمي نسخو دستياب ٿي نه سگهيو آهي. راقم وٽ ان رسالي جو عڪس موجود آهي.

مواد جو وچور:

هيءُ رسالو به حنفي مسلك جي تائيد ۾، دن کان هيٺ هٿ ٻڌي نماز پڙهڻ بابت آهي. اندازاً سن ۱۱۳۷ھ يا ان کان ڪجهه وقت اڳ ۾ يا پوءِ جو لکيل آهي. هيءُ رسالو به اصل ۾ مخدوم محمد حيات سنڌي مدنيءَ جي رد ۾ لکيو ويو آهي ۽ دليلن سان ڀرپور آهي. محمد حيات سنڌي تقليد جو مخالف ۽ نماز ۾ سيني تي هٿ ٻڌڻ جو قائل هو. مخدوم صاحب حنفي مسلك جو مقلد ۽ نماز ۾ دن کان هيٺ هٿ ٻڌڻ جو قائل هو. ان ڪري سنڌ جي ٻنهي وڏن محدثن هن مسئلي تي علمي ڌڻي وٺ ڪئي ۽ هڪ ٻئي جي جواب ۾ رسالا لکيا.

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ ٻين رسالن وانگر حنفي مسلك جي تائيد ۾ مخدوم محمد حيات سنڌي مدني کي علمي جواب ڏئي، کيس قائل ڪرڻ جي ڀرپور علمي ڪوشش ڪئي آهي. بحث دوران ڪن قلمي نسخن جي اختلاف ۽ عبارت جي گهٽ وڌائيءَ جي به مختلف نسخن جا نالا ڏئي نشاندهي ڪئي وئي آهي. چند جاين تي سنڌ جي مشهور عالم، محمد اڪرم

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

نصريور واري جا حواليا به آندا ويا آهن. بهرحال، هيءَ رسالو ۽ ان موضوع ”دن کان هيٺ هٽ ٻڌي نماز پڙهڻ“ بابت به ٻيا رسالا به پڙهڻ جي قابل آهن ۽ علمي بحث جو بهترين نمونو آهن.

هن مسئلي ”وضع اليدين تحت السرة“ ۾ ته ٻنهي محدثن جو اختلاف آهي، پر هوڏانهن مخدوم محمد معين نثوي، جنهن جو ڪن مسئلن ۾ اهل سنت جي برخلاف رافضيت ۽ شيعت ڏانهن لاڙو هو، تنهن جي خلاف ٻنهي محدثن ڀرپور علمي نموني ۾ جواب ڏنا آهن ۽ پنهنجي علمي اختلاف کي وچ ۾ نه آندو آهي، ۽ ٻنهي رباني عالم هئڻ جو بهترين ثبوت ڏنو آهي.

مخدوم صاحب جا ”دن جي هيٺان نماز ۾ هٽ ٻڌڻ“ بابت اهي ٽئي عربي رسالا: ”درهم الصرة“، ”معيان النقاد“ ۽ ”ترصيع الدرّة“ ۽ محمد حيات سنڌي جو ”درّة“ هڪ گڏيل مجموعي جي صورت ۾ ”ادارة القرآن والعلوم الاسلاميه، ڪراچي“ طرفان سن ۱۴۱۴ هجري ۾ شايع ٿي چڪا آهن.

”درهم الصرة“ الڳ ڪتابي شڪل ۾ افغانستان مان به شايع ٿيو آهي.

نورالعینین فی اثبات الاشارة فی التشهدین

هن ڪتاب ۾ ۱۱۸ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه يارهن انچ ۽ ويڪر ست انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۷ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۷ لفظ آهن. ڪتابت وچولي، باب ۽ فصل ڳاڙهي مس سان لکيل آهن. ڪاتب، رسالي پوري ٿيڻ جي آخر ۾، سنهي قلم سان هن ريت لکيو آهي: مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو هيءُ ڪتاب ”نورالعینین“ ڪاتب عبدالڪريم خيرپوريءَ جي هٿان تاريخ ۱۱ صفر المظفر سن ۱۲۳۱ھ ۾ لکجي پورو ٿيو.

مخدوم صاحب هيءُ ڪتاب ۱۱ مهينن ۾ لکي پورو ڪيو. هن ڪتاب جي لکجڻ جي شروعات ۶ ذوالحج ۱۱۲۸ھ تي ٿي ۽ برابر يارهن مهينا ان سلسلي ۾ مختلف ڪتابن تان مواد جي ميڙا چونڊي پئي ڪئي. تاريخ ۱۲ شوال ۱۱۲۹ھ تي ڪتاب لکجي پورو ٿيو. هن ڪتاب ۾ مخدوم صاحب علم حديث ۽ اصول حديث جا واهڙ وهايا آهن، ۽ نماز ۾ ”التحيات“ پڙهڻ مهل اشهد آگر ڪئن بابت تفصيلي بحث ڪيو آهي. هن ڪتاب جا قلمي نسخا الڪبير اڪيڊمي-ڪوٽڙي ڪبير، ڪتب خانہ ڳڙهي ياسين، اوريئنٽل ڪاليج حيدرآباد، درسگاه چوٽياري ۾ موجود آهن. راقم کي ان جو عڪس-قاسميه لائبريري ڪنڊياري مان مليو. هن ڪتاب کي محترم مولا بخش شر سڪندري شاهپور چاڪر وارو پي ايڇ. ڊي لاءِ ايڊٽ ڪري رهيو آهي.

مواد جو وچور:

”التحيات“ ۾ آگر جي اشاري ڪرڻ بابت اختلاف آهي. ”خلاصه ڪيداني“ نالي عربيءَ ۾ هڪ ننڍڙو ڪتاب آهي، جنهن ۾ نماز جي مسئلن ۾ لکيو ويو آهي ته ”التحيات“ ۾ هيءُ جو آگر جو اشارو ڪيو ويندو آهي، سو نه ڪيو وڃي. اهو اشارو ڪرڻ حرام آهي.^(۹) اهڙيءَ ريت فارسي درسي ڪتاب ”مالابدمنه“ ۾ به منع آيل آهي.^(۱۰)

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

انهيءَ مسئلي تي افغانستان ۾ ڏاڍو زور رهيو آهي. ڪنهن دور ۾ ائين به هو ته جيڪو اشارو ڪندو هو، تنهن کي سخت سزا ڏني ويندي هئي. ويتر جو امام رباني مجدد الف ثاني (المتوفي: ۲۸ صفر المظفر ۱۰۲۴هـ) جهڙو ولي ۽ عالم به اشاري خلاف لکي ويو، تنهن ته انهن کي هتي ڏئي ڇڏي. دراصل، پٺاڻ امام ربانيءَ جا ڏاڍا معتقد پئي رهيا آهن، ڇاڪاڻ ته امام صاحب به اصل ۾ ڪابل جو هو.

پر جڏهن ته اهو مسئلو فقه حنفي جي ظاهر روايت وارن ڪتابن ۾ نه آيو آهي، مگر امام ابو حنيفه (۸۰هـ کان ۱۵۰هـ) جي شاگرد امام محمد بن حسن (المتوفي: ۱۸۹هـ) پنهنجي ڪتاب ”موطا“ ۾ التحيات ۾ اشاري کي حديث سان ثابت ڪندي لکيو آهي، ته اهوئي امام ابو حنيفه جو قول آهي. انهيءَ ڪري اڪثر حنفين انهيءَ قول تي فتويٰ ڏني آهي ۽ سندن عمل به انهيءَ تي رهيو آهي.^(۱۱)

دراصل، امام محمد - ”موطا امام محمد“، ’ڪتاب الصلوة‘ ۾ هيءَ

حديث آندي آهي:

”مالڪ بن انس، مسلم بن ابي مريم، علي بن عبدالرحمان المعاوي چيو، مون کي عبدالله بن عمر نماز ۾ پٿرين سان راند ڪندي ڏٺو. ائون جڏهن نماز کان واندو ٿيس، ته مون کي ائين ڪرڻ کان جهليائين ۽ چيائين ته ائين ڪندو ڪر، جيئن رسول الله ﷺ ڪندا هئا. مون چيو ته رسول الله ﷺ ڇا ڪندا هئا؟ عبدالله بن عمر چيو ته پاڻ جڏهن نماز ۾ ويهندا هئا، ته ساڄو هٿ ساڄي ران تي رکي ۽ ٽن آڱرين کي بند ڪري، اشهد آڱر سان اشارو ڪندا هئا. ڪاٻي هٿ کي ڪاٻي ران تي رکندا هئا. قال محمد وهو بصنيع رسول الله ﷺ ناخذ وهو قول ابي حنيفه.^(۱۲) يعني امام محمد چيو ته رسول الله ﷺ جي هن فعل کي اسان وٺون ٿا، يعني عمل ڪريون ٿا ۽ اهوئي امام ابو حنيفه جو قول آهي.“

”التحيات“ پڙهڻ دوران آڱر جي اشاري ڪرڻ جو طريقو هيءُ آهي، ته نمازي جڏهن سجدو ڪري ”التحيات“ پڙهڻ ويهي ۽ ”التحيات“ پڙهندي جڏهن ”لا اله“ جي لفظ تي پهچي، ته ساڄي هٿ جي وچين آڱر اڳوڻي سان ملائي چلي وانگر گول بنائي ۽ ڏسڻي (اشهد) آڱر مٿي ڪڍي ۽ ”الا الله“ چوڻ وقت آڱر هيٺ ڪري، پر اڳوڻي ۽ وچين آڱر کي انهيءَ حال تي رکي،

مخدوم صاحب هن ڪتاب جي مقدمي ۾ انهيءَ سڄي بحث ۽ مسئلي جو نچوڙ سمائي ڇڏيو آهي. پاڻ لکي ٿو:

”پنهنجي پالڻهار جي رحمت ۾ اميدوار ٻانهو- محمد هاشم پٽ عبدالغفور پٽ عبدالرحمان سنڌي اصل ۾ بنوري جو رهاڪو، پوءِ نثوي چوي ٿو، ته هن مختصر رسالي ۾ نماز ۾ التحيات پڙهڻ وقت اشهد اگر ڪڻ جو مسئلو بيان ٿيل آهي. اهو مستحب آهي يا سنت، (پر) ان جو ترڪ ڪرڻ چڱو نه آهي. ڇو ته ان باري ۾ حضور جن جي ڪافي صحيح صريح حديثن ۾ گهڻو احوال آيو آهي. تان ته اهو مسئلو تواتر جي معنيٰ تائين پهتل آهي. ان سان گڏ فقهي نص به ان باري ۾ آيل آهي. حنفي مذهب وارن جو ان تي صحيح عمل به رهيو آهي ۽ امت محمدي جي سڀني مذهب جي مجتهدن جو هن مسئلي تي اجماع آهي. البت پوئين دور جي ڪن حنفي مقلدن جو اختلاف آهي.

مون (هن مسئلي جي تحقيق ۽ جواز ۾) حديثون، عقلي نقلي دليل ۽ حنفي فقيهن جون روايتون ميڙي چونڊي گڏ ڪيون آهن، ته جيئن ان تي عمل ڪري سگهجي ۽ (ان باري ۾ پيدا ٿيل) خطا ۽ سهو کان بچي سگهجي.“

ڪشف الغطاء عما يحل و يحرم من النوح والبكاء

جيتوڻيڪ هيءُ رسالو عربي ۾ آهي، پر ان جي ڪتابت جو نمونو فارسي طرز تي آهي. هيءُ رسالو ٻن ڪاتبن جو لکيل آهي: ۱. عبدالرؤف بن سائيندڻو ۲. غلام قادر؛ انهيءَ ڪري ڪتابت ۾ يڪسانيت نه آهي ۽ اکر به ڪچا آهن. ڪتابت جو سال نامعلوم آهي. مخدوم صاحب هيءُ ڪتاب سن ۱۱۴۲ هجري ۾ لکيو. هن رسالي ۾ ۲۸ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه ٻارهن انچ ۽ ويڪرائي ۵ انچ آهي. هر صفحي ۾ ۲۸ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۲۵ لفظ آهن.

مخدوم صاحب جو عربيءَ ۾ لکيل هيءُ ڪتاب، ٺٽي جي وڏي عالم ۽ مخدوم صاحب جي همعصر، مخدوم محمد معين جي رد ۾ لکيل آهي. جنهن ۾ قرآن، حديث ۽ تاريخ جي حوالن سان زبردست علمي بحث ٿيل آهي، هيءُ رسالو قلمي صورت ۾ آهي. هن رسالي جا قلمي نسخا ڪتبخانه گزهي ياسين، ڪتبخانه سرهندي- ٽنڊي سائينداد، عبدالله گندري سونڊن واري ۽ سنڌالاجي لائبريري ڄام شوري ۾ موجود آهن. راقم کي ان جو عڪس قاسميه لائبريري ڪنڊياري مان مليو.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب جي دور ۾ ٺٽي ۾ مخدوم محمد معين عرف مخدوم نارو هڪ وڏو چوڻيءَ جو عالم ٿي گذريو آهي. کي چون ٿا ته مخدوم صاحب جو استاد هو ۽ کي چون ٿا ته سندس همعصر هو. بهرحال مخدوم محمد معين هڪ مڃيل علمي شخصيت، مصنف ۽ شاعر هو. هن هڪ رسالو لکيو، جنهن ۾ اهو چيو ويو آهي ته حضرت امام حسين عليه السلام واسطي روئڻ پٽڻ جائز آهي. عاشوري جي ڏينهن ۾ عزا جون مجلسون قائم ڪرڻ جائز آهن ۽ انهن ڏينهن ۾ ڪارا ڪپڙا پائڻ به سنت آهن. تقبو ڪرڻ به سٺو

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ڪم آهي ۽ ڪربلا جي مٽيءَ مان ٺهيل پٿرين يا ٺڪرين تي الله تعاليٰ جو سجدو ڪرڻ به سٺو آهي وغيره. انهن عقيدن جي ثابت ڪرڻ لاءِ اهو رسالو ”قرة العين في البكاء علي الحسين“ ٺاهيائين.

مخدوم محمد هاشم نثوي شريعت جو سخت پابند هو ۽ وري مخدوم محمد معين جهڙي برڪ عالم، شاه ولي الله دهلويءَ جي شاگرد، ابوالقاسم نقشبنديءَ جي مريد ۽ شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي گهاتي دوست ۽ صوفيءَ طرفان اهڙيون ڳالهيون ٻڌي ۽ سندس رسالو ”قرة العين“ پڙهي، مخدوم صاحب انهن عقيدن جو جواب ڏيڻ ۽ رسالي جو رد ڪرڻ ضروري ڄاتو.

مخدوم صاحب، مخدوم محمد معين جي انهن عقيدن ۽ رسالي جي رد ۽ جواب ۾ هيءُ رسالو ”كشف الغطاء عما يحل و يحرم من النوح والبكاء“ لکيو، جنهن ۾ قرآن، حديث، فقه، لغت ۽ تاريخي حوالن ۽ عقلي ۽ نقلي دليلن سان مخدوم محمد معين جو رد ڪيو ويو آهي.

مخدوم صاحب، مخدوم محمد معين جي رسالي تي ڀرپور علمي رد ڪڍ ڪندي، وڏي ادب ۽ احترام سان کيس ”سيدنا“، ”مولانا“ ۽ ”شيخنا“ سڏيو آهي. پاڻ لکي ٿو:

”الله جي دين جي باري ۾ حق چوڻ تي شرعاً ۽ عرفاً ڪا به ميار نه آهي ۽ اجازت آهي. ان ۾ وڏي ننڍي يا استاد کي به حق چئي سگهجي ٿو. امام محمد بن حسن شيباني پنهنجي مؤطا ۾ حضرت امام مالڪ بن انس جي باري ۾ (حق) ڳالهايو آهي. علمي مسئلن ۾ اهل مدينه ۽ ڪوفي وارن جو اختلاف يا گهڻن ڪتابن ۾ ڪيترن مسئلن تي اختلاف موجود آهي. (مخدوم محمد معين جي رسالي پڙهڻ کان پوءِ) منهنجي دل ۾ ڪي سوال اُڀريا. ان ڪري مون اها جسارت ڪئي آهي، پر ان ۾ سندس مخالفت يا انڪار ڪرڻ جو ارادو ڪونه اٿم. جيڪڏهن منهنجا سوال (يا هي رسالو) غلط آهي، ته پوءِ ڀلي نشاندهي ڪري. جيڪڏهن منهنجي رسالي ۾ آيل تحقيق يا سوال صحيح آهن، ته پوءِ حق کي مڃڻ گهرجي ۽ حق جو انڪار نه ٿو ڪري سگهجي.“

مير علي شير ”قانع“ نثويءَ ”مقالات الشعراء“ فارسي ۾، پنهنجي نثوي محدثن جي فارسي شاعري ۽ احوال آندو آهي، جنهن ۾ ساڳي ڳالهه ۽ موقف

————— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —————
 ورجايل آهي ته مخدوم محمد معين ٺٽويءَ، امام حسين عليه السلام لاءِ روج
 راڙي ڪرڻ، پٽن ڪٽڻ ۽ مٽي ۾ مٽي وجهڻ کي جائز چيو آهي.
 مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ ان جي جواب ۾ شريعت محمديءَ جي
 نڪتہ نظر سان صبر ۽ تحمل، رضا تي راضي رهڻ ۽ ”ان الله مع الصابرين“
 جي قرآني اصول تي زور ڏنو آهي.
 بهرحال، مخدوم صاحب سڄي رسالي ۾ مٿيون ڳالهيون آڻي، سوال
 جواب ڪري، اهل سنت جو مسلڪ صحيح ثابت ڪيو آهي.
 مخدوم صاحب کان سواءِ، مخدوم محمد معين جي شاگرد، مخدوم
 محمد حيات سنڌي مدنيءَ به پنهنجي استاد جي انهن عقيدن ۽ رسالي جو رد
 ۽ جواب لکيو آهي.
 اڳتي هلي، مخدوم محمد هاشم جي پٽ، مخدوم عبداللطيف ٺٽويءَ
 ”ذب ذبابات الدراسات“ ۽ پوٽي مخدوم ابراهيم (مدني مرقد) پنهنجي
 ڪتاب ”القسطاس المستقيم“ ۾ مخدوم محمد معين جو رد لکيو آهي.
 مخدوم صاحب هن کان اڳ سن ۱۱۲۴ھ ۾ انهيءَ مذڪور رسالي جو
 رد مختصر طور ”رد رساله قرة العين“ عربيءَ ۾ لکيو هو ۽ هيءُ رسالو
 ”كشف الغطاء“ ڪجهه وڌيڪ تفصيل سان تحرير ٿيل آهي.

رفع الغطاء عن مسئلة جعل العمامة تحت الرداء

مخدوم صاحب نون صفحن تي مشتمل هيء رسالو سن ۱۱۴۶ هجريء ۾ تحرير ڪيو. ميان عبدالرحمان نالي ڪاتب، تاريخ ۲۶ جمادي الاول ۱۲۴۸ هجري ۾ ڪتابت ڪيو. صفحي جي ڊيگهه نوَ انچ ۽ ويڪر ساڍا ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۶ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور ۱۶ لفظ آهن. رسالي جي ڪتابت خوشخط ۽ چٽي ڇاڀي ڪتاب جهڙي آهي.

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ ۴۱ ڪتابن جا حوالا ڏئي، ننڍڙي رسالي جي اهميت کي وڌائي ڇڏيو آهي. هن رسالي جا قلمي نسخا قاسميه لائبريري، ڪنڊياري، اورينٽل ڪاليج لائبريري- حيدرآباد ۽ مولانا معروف لائبريري- مٽياري ۾ آهن. راقم وٽ قاسميه لائبريري واري نسخي جو عڪس موجود آهي.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب جي وقت ۾ اها ڳالهه مشهور هئي ته نماز جي حالت ۾، پٽڪي جي مٿان چادر ويهڻ سنت آهي ۽ ڪلهن تي چادر ويڙهڻ مکروه آهي، جيئن نماز ۾ مٿو اڳهاڙو ڪرڻ مکروه آهي. جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ نماز ۾ پٽڪي جي مٿان چادر نه وڌي، ته الله تعاليٰ ان ڏانهن نه ٿو ڏسي. مخدوم صاحب هن رسالي ۾ انهن دليلن کي رد ڪري، صحيح رستي جي رهنمائي ڪئي آهي.

مخدوم صاحب هن سوال کي بيان ڪري، ان جو حديث شريف ۽ رجال جي ڪتابن سان ڀرپور جواب ڏنو آهي، ۽ هڪڙي ئي سوال جي جواب ۾ ۴۱ ڪتابن ۽ حوالن کان دليل ورتو آهي. خاص ڪري علم حديث ۾ جامع استدلال پيش ڪيو آهي.

هن رسالي جي خاص خوبي ۽ نئين ڳالهه هيءَ آهي ته جيئن انگريزيءَ ۾

— مخدوم محمد هاشم نقوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

نالي جو شارٽ فارم ڪيو آهي، تيئن مخدوم صاحب به هن رسالي ۾ عربي ڪتابن جي نالن جو شارٽ فارم وانگر اشارو ڪيو آهي ۽ ان کي ”رمز“ سڏيو آهي. مثال طور: حديث جي مشهور ڪتاب ”مسلم“ جو حوالو رڳو ”م“ لکيو آهي. حديث جي هڪ ٻئي مشهور ڪتاب ”ابوداؤد“ جو حوالو فقط ”د“ لکيو آهي. ساڳيءَ طرح، حديث جي ڪتاب ”نسائي“ جو حوالو به صرف ”س“ لکيو آهي.

مخدوم صاحب هن رسالي جي مقدمي ۾، ان جي لکڻ جو سبب، نالو ۽ سال به تحرير ڪيو آهي. پاڻ لکي ٿو:

”هيءُ مختصر رسالو آهي، جنهن جو نالو مون ’رفع الغطاء عن مسئلة جعل العمامة تحت الرداء‘ رکيو آهي. منهنجي دل ۾ ان وقت ڪي خدشا اٿيا، جڏهن ڪن پائرن سن ۱۱۴۶ھ ۾ مون کان ڪي سوال پڇيا، ته هن وقت (عالمن ۽ ماڻهن ۾) هي مشهور آهي ته نماز جي حالت ۾ پٽڪي جي مٿان چادر ويڙهڻ سنت آهي ۽ ڪلهن تي چادر رکڻ مکروه آهي، جهڙيءَ طرح نماز جي حالت ۾ مٿو اگهاڙو ڪرڻ مکروه آهي. جيڪڏهن نماز جي حالت ۾ چادر کي پگ جي مٿان نه ويڙهائين، ته الله تعاليٰ ان ڏانهن (رحمت جي) نظر نه ڪندو.“

مخدوم صاحب صحيح ڳالهه بيان ڪندي لکي ٿو، ته پٽڪي جي مٿان چادر ويڙهڻ يا ڪلهن تي چادر رکڻ جائز آهي ۽ مکروه نه آهي.

مخدوم صاحب پنهنجي دور ۾ وقت به وقت پيش ايندڙ فقهي مسئلن ۽ سوالن جوابن جي پيش نظر، عام ماڻهن جي ديني معلومات ۽ ڀلائيءَ خاطر ڪتاب لکيا ۽ پنهنجي علمي پالوت جو فيض جاري ڪيو. اهو سندس علمي وسعت، عميق مطالعي ۽ عالمانه نظر جو دليل آهي.

الشفاء في مسألة الراء

هن رسالي جو مواد مقامي ۽ ٻن فصلن تي مشتمل آهي. هن رسالي ۾ ۱۵ حوالا ڏنل آهن. هيءُ رسالو ۲۶ صفحن تي ڦهليل آهي. صفحي جي ڊيگهه نو انچ ۽ ويڪر ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۲ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۰ لفظ آهن.

هيءُ نسخو محمد شفيع بن احمدي القريشي نالي ڪاتب ۹ ربيع الاول ۱۲۸۳ هجري تي ڪتابت ڪيو. راقم کي هيءُ قلمي نسخو، مخدوم غلام عمر عرف منور علي کان ڪتب خانہ جوڻاڻي شريف تعلقي وارہ ضلعي لاڙڪاڻي وٽان مليو. جنهن زماني ۾ مرزا قليچ بيگ وارہ جو مختيارڪار هو، تہ پاڻ جوڻاڻي شريف جي ڪتبخاني ڏسڻ لاءِ ويندو هو ۽ حضرت غلام الصديق بزرگ سان علمي رهاڻيون ڪندو هو. هن ڪتبخاني ۾ مرزا قليچ بيگ جا خط اڃا تائين محفوظ آهن. هن نسخي کان علاوه راقم وٽ ”الشفاء في مسألة الراء“ جي هڪ ٻئي قلمي نسخي جو عڪس بہ موجود آهي، جو محترم بشير احمد هيسباڻيءَ کان مليو. انهيءَ نسخي جا ۱۲ صفحا آهن، ۽ ڪتابت فارسي طرز جي آهي. ڪتابت صاف نہ آهي. اکر سنہا ۽ باريڪ اٿس. ڪاتب جو نالو ۽ ڪتابت جو سال وغيره پڻ ڄاڻايل نہ آهي.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب علم قرأت ۽ تجويد تي ڏهاڪو کن رسالا لکيا آهن. انهن مان هيءُ رسالو ”الشفاء في مسألة الراء“ بہ هڪ آهي. هن رسالي ۾ ”ر“ جي علم تجويد موجب پڙهڻي ۽ تحقيق بيان ٿيل آهي. مخدوم صاحب هن رسالي ۾ حمد ۽ صلوة کان پوءِ لکي ٿو:

”پنهجي وڏي پالڻهار جي رحمت جو محتاج- محمد هاشم پٽ عبدالغفور سنڌي چوي ٿو، تہ هيءُ رسالو (قرآن شريف ۾) ’ر‘

کي ڊگهو يا ٿلهو ڪري پڙهڻ ۽ باريڪ يا سنهو ڪري پڙهڻ جي باري ۾ آهي. هيءُ رسالو مون تاريخ ۲ شوال مبارڪ سن ۱۱۴۷ھ تي لکڻ شروع ڪيو ۽ هن جو نالو 'الشفاء في مسئلة الرا' رکيو اٿم.

مخدوم صاحب تحقيق ڪري، ٻن فصلن ۾ ”ر“ تي بحث ڪيو آهي: فصل پهريون: هن فصل کي ٽن قسمن ۾ ورهايو ويو آهي:

قسم ۱: ”ر“ مڪسوره زير واري تي بحث آهي.

قسم ۲: ”ر“ مفتوح زير واري جي بيان ۾ آهي.

قسم ۳: ”ر“ مضمومة پيش واري جو بحث آيل آهي.

فصل ٻيو: هن فصل ۾ چئن نوعن تي بحث آهي. هنن چئني نوعن ۾ ”ر“ ساڪن جي باري ۾ سمجهاڻي ۽ شرح بيان ٿيل آهي.

مخدوم صاحب ”ر“ جي باري ۾ علم تجويد جي مطابق جيڪي نڪتا هن رسالي ۾ شامل ڪيا آهن، انهن اصولن ۽ قاعدن جو خلاصو هيءُ آهي:

قاعدو: ”ر“ تي جيڪڏهن زير هجي، ته سنهي ڪري پڙهي، مثال: رجالا

قاعدو: ”ر“ تي جيڪڏهن زير هوندي، ته ٿلهي ڪري پڙهي، مثال: رَحمة

قاعدو: ”ر“ تي پيش هجي ته ٿلهي ڪري پڙهي، مثال: رَزقوا

قاعدو ”ر“ پاڻ ساڪن آهي ته ان جي اڳئين حرف جي اعراب کي ڏسبو. جيڪڏهن اڳيون حرف زير يا پيش وارو آهي، ته ”ر“ ٿلهي ڪري پڙهي، جيئن: تَرْضِي، ثَرْزِقُون. جيڪڏهن ”ر“ کان اڳيون حرف زير وارو آهي، جيڪا زير اصلي آهي ۽ حروف استعلاء کان اڳ به نه آهي. زير وارو حرف ۽ ”ر“ ساڪن هڪ ئي لفظ ۾ هجي، ته ”ر“ سنهي ڪري پڙهي، جيئن: انذِر الناس.

تازو هيءُ ڪتاب ڊاڪٽر قاري عبدالقيوم بن عبدالغفور السندي، استاد ”ام القري يونيورسٽي“ - مڪه مڪرمه، عربيءَ ۾ ايڊٽ ڪري، جامعہ بنوريہ ڪراچيءَ مان سن ۱۹۹۹ع ۾ شايع ڪيو آهي.

اللؤلؤ المكنون في تحقيق مد السكون

هيءُ ڇهن صفحن جو مختصر رسالو آهي. صفحي جي ڊيگهه ڏهه انچ ۽ ويڪر ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ ۲۴ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۲ لفظ آهن. ڪاتب نامعلوم، البت ڪاتب، ڪتابت جو سال هن ريت لکيو آهي: ”اين نسخ صحيح ۱۷ شهر رمضان المبارڪ سنه ۱۱۶۲ھ تمام شد.“ اصل رسالو، مخدوم صاحب سن ۱۱۴۸ھ ۾ لکيو هو ۽ هيءُ ڪتابت ٿيل رسالو سن ۱۱۶۲ھ جو آهي. جنهن مان ظاهر آهي ته هيءُ رسالو مخدوم صاحب جي حياتيءَ ۾. اصل رسالي کان رڳو ۱۴ سال پوءِ جو ڪتابت ٿيل آهي. ان ڪري گمان غالب آهي ته هيءُ رسالو مخدوم صاحب جي دور جو ۽ سندس ئي ڪتابت ٿيل هوندو. پر جيئن ته مخدوم صاحب جا هٿ اکر راقم وٽ محفوظ آهن، ان ڪري اڪرن جي ڀيٽ ڪرڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ رسالو ٻئي ڪنهن ڪاتب جو لکيل آهي ۽ ان جي ڪتابت مخدوم صاحب جي ڀيٽ ۾ صفا سادي ۽ ڪچي آهي، ڇو ته مخدوم صاحب جي ڪتابت اعليٰ درجي جي سهڻي ۽ خوشخطيءَ جو نادر نمونو آهي. هيءُ ناياب نسخو اڃا تائين قلمي صورت ۾ آهي. ”اللؤلؤ المكنون“ جا قلمي نسخا، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي لائبريري- حيدرآباد، سنڌالاجي لائبريري- ڄام شوري، مدرسه مجدديه نعيميه- ملير ڪراچي، قاسميه لائبريري- ڪنڊياري ۽ ڪتبخانه بگڙهي ياسين ۾ آهن. راقم وٽ قاسميه لائبريري واري نسخي جو عڪس موجود آهي.

مواد جو وچور:

قرآن مجيد جا اسان تي ٿي حق آهن: هڪ قرآن کي قرأت تجويد جي قاعدي سان پڙهڻ، ٻيو ان جي معنيٰ ۽ حڪم معلوم ڪرڻ ۽ ٽيون ان جي حڪمن تي عمل ڪرڻ.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

حضور ﷺ جن جو ارشاد مبارڪ آهي: "خيركم من تعلم القرآن و علمه" (14) يعني توهان مان ڀلو ماڻهو اهو آهي، جو قرآن سکي ۽ سيکاري. مولوي عبدالڪريم ديروي پنهنجي ڪتاب "تعليم القرآن" ۾ لکي ٿو: "حضرت مخدوم محمد هاشم نثوي سنڌي، جو ستن قراتن جو سند يافتو ۽ اهل الله ۽ وڏو عالم ٿي گذريو آهي. سندس فتويٰ 'فرائض اسلام' ۽ 'بياض هاشمي' ۾ لکيل آهي ته فرض آهي ته قرآن شريف قرات جي قاعدي موافق پڙهجي، يعني حرفن کي مخرجن مان ڪڍجي ۽ صفتون ادا ڪجن. پنهنجي طاقت آهر سکڻ جو سعيو ڪجي. سعيي سان به نه آيو، ته پوءِ معاف آهي." (15)

انهيءَ مٿئين عبارت مان اهو ظاهر آهي ته قرآن مجيد کي تجويد جي قاعدن موافق پڙهڻ، هر مسلمان عاقل بالغ مرد خواه عورت تي نماز ۾ يا نماز کان ٻاهر فرض آهي.

"تجويد" عربي ٻوليءَ ۾ ڪنهن به شيءِ جي عمدہ ڪرڻ کي چئبو آهي ۽ قارين وٽ قرآن مجيد کي عمدن لفظن سان پڙهڻ ۽ غلط ادائي کان بچڻ کي "تجويد" چئبو آهي.

مخدوم صاحب "تجويد" جو وڏو ڄاڻو هو. ان هن سلسلي ۾ ٻيا رسالا به لکيا آهن. هيءُ رسالو خاص "مد السڪون" جي باري ۾ آهي.

مد جي تعريف ۽ ان جا قسم: مد، لغت ۾ وڌائڻ ۽ ڊگهي ڪرڻ کي چئبو آهي. اها ٻه قسم آهن: مد اصلي ۽ مد فرعي.

حرف مدہ کي پنهنجي آواز سان چوڻ کي "مد اصلي"، مد طبعي، مد ذاتي ۽ قصر چئبو آهي. مد اصلي کان زياده حرف مدہ جي ڊگهي ڪرڻ کي "مد فرعي" چئبو آهي.

مخدوم صاحب هن رسالي جي مقدمي ۾ حمد ۽ صلوٰۃ کان پوءِ لکي ٿو:

"هيءُ مختصر رسالو آهي. هن ۾ مون (علم تجويد جي اصول موافق) "مد السڪون" ۽ ان سان واسطو رکندڙ گچ ڳوڙهيون ڳالهيون ذڪر ڪيون آهن. مون هي رسالو تاريخ ۲۱ رمضان مبارڪ سن ۱۴۸ھ ۾ لکڻ شروع ڪيو آهي. مون هن رسالي جو نالو 'اللؤلؤ المكنون في تحقيق مد السڪون' رکيو آهي. هي

— مخدوم محمد هاشم نٿوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

رسالو ٻن فصلن تي مشتمل آهي.

مخدوم صاحب جو علم تجويد ۾ هيءُ رسالو ”مد السكون“ جي باري ۾ معلومات سان ڀرپور آهي. جيئن مٿي مد جي تعريف ۽ ان جي قسمن جو بيان ٿي چڪو آهي، اهوئي هن سڄي رسالي جو نچوڙ آهي.

هي ڪتاب به قاري عبدالقيوم بن عبدالغفور السندي ڪنڌڪوٽ واري ۽ استاد ”امر القري يونيورسٽي“ - مڪي شريف ايڊٽ ڪري، مڪتبه جامعہ بنوريہ ڪراچي طرفان سن ۱۹۹۹ع ۾ شايع ڪيو آهي.

کشف الرین عن مسئلة رفع الیدین

مخدوم صاحب هيء رسالو ۱۵ جمادي الاخر ۱۱۴۹ هجري ۾ لکيو. مولوي عبيدالله پهنور ۱۲ صفر المظفر ۱۴۰۸ھ تي نيو فيمس پرننگ پريس حيدرآباد مان اردو ترجمي سان شايع ڪيو آهي. اصل متن ۵۲ صفحا، مترجم جو مقدمو ۲۷ صفحا، جملي ۸۰ صفحا آهن ۽ ڊيمي سائيز ۾ آهي.

جيتوڻيڪ هي رسالو ڇپيل آهي، پر هن ڇاپي جي خوبي هيءَ آهي ته هر صفحي جي مٿين اڌ ۾ عربي عبارت ۽ هيٺين حصي ۾ ان اصل عربي عبارت جو ترجمو ڏنل آهي. اردو ترجمو مولانا ابوالعلاء محمد عبدالعليم ندوي جو ڪيل آهي. موصوف ڪتاب جي منڍ ۾، امام ابو حنيفه، تقليد ۽ حنفي مسلڪ جي اهميت تي ۲۷ صفحن جو جامع مقدمو به لکيو آهي. مدرسه مدينه العلوم - پينڊي شريف طرفان مخدوم صاحب جا ٽي ڪتاب اردو ترجمي سان شايع ٿيا آهن: (۱) فرائض اسلام (۲) كشف الرين عن مسئلة رفع اليدین (۳) تنقيح الکلام. ”كشف الرين“ جو ڇاپي ڪتاب، راقم کي محترم ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي صاحب کان تحفي طور مليو. هن رسالي جو قلمي نسخو پير جهنڊي جي لائبريري ۾ موجود آهي ۽ ٽيڪسيلا پنجاب مان به ان جو اردو ترجمو شايع ٿيو آهي.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب جو هيءَ رسالو عربيءَ ۾ لکيل آهي، پر آخر ۾ فارسيءَ ۾ سوال جواب ۽ عبارتون به درج ٿيل آهن. هيءَ رسالو ”رفع اليدین“ جي رد ۾ لکيل آهي. ”رفع اليدین“ معنيٰ هت مٿي کڻڻ، يعني نماز ۾ تڪبير تحریمه کان سواءِ رکوع ۾ ويڻ مهل ۽ رکوع کان مٿي ٿيڻ وقت هت سان اشارا ڪرڻ. حنفي مسلڪ ۾ تڪبير تحریمه کان سواءِ نماز ۾ هت سان اشارا نه ڪيا ويندا آهن. ان ڪري مخدوم صاحب رفع الیدین جي باري ۾ سير حاصل

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
بحث ڪري، حنفي مسلڪ جي تائيد ثابت ڪئي آهي. مخدوم صاحب هن
ڪتاب جي مقدمي ۾ لکي ٿو:

”مون کان رفع اليدين جي باري ۾ سوال ڪيو ويو، ته نماز ۾
رڪوع ۾ وڃڻ وقت ۽ رڪوع کان مٿي ٿيڻ مهل هٿ سان اشارا
ڪجن يا نه؟ رفع اليدين نه ڪرڻ جي باري ۾ حديثون آهن يا نه؟
اهي حديثون محدثن جي اصطلاح ۾ ثابت مقبول ۽ صحيح آهن يا
نه؟“

مخدوم صاحب انهن سوالن جو نهايت محققانه ۽ عالمانه انداز ۾
جواب ڏنو آهي. ڪتاب ۾ ٻه فصل آهن.

پهريون فصل انهن حديثن ۽ اصحابن سڳورن جي باري ۾ آهي، جيڪي
رفع اليدين نه ڪرڻ جي متعلق آهن. هن باب ۾ گهڻيون حديثون ۽ آثار ثابت
آهن.

ٻئي فصل ۾ مخدوم صاحب اهي حديثون دليل طور آنديون آهن، جن ۾
پنهني صورتن ۾ رفع اليدين نه ڪرڻ جي باري ۾ حنفين جي تائيد آهي. ان کان
پوءِ انهن حديثن تي اعتراض ۽ سوال آئي، انهن جا تحقيقي جواب ڏنا ويا آهن
۽ ثابت ڪيو ويو آهي ته نماز ۾ تڪبير اوليٰ کان سواءِ رفع اليدين نه ڪرڻ
گهرجي ۽ مجتهد کان سواءِ عام ماڻهوءَ تي تقليد واجب آهي.

هن ننڍي ڪتاب ۾ مخدوم صاحب عربي ۽ فارسيءَ جي ۴۲ ڪتابن جا
حوالا ڏنا آهن، جيڪو سندن علم حديث ۽ اصول حديث جي فن ۾ ڪمال
آهي. سندن تحرير ۾ محدثانه شان ظاهر آهي.

مخدوم صاحب، مجد الدين فيروز آبادي جي چئن سون اصحابن کان
رفع اليدين ڪرڻ جي غلط بيانيءَ تي علمي چوٽ به ڪئي آهي.

مخدوم صاحب ”كشف الرين“ ۾ علمي تحقيق جو درياءُ پلٽيو آهي.
پاڻ ”بياض هاشمي“ جي ڪري وڏو فقيه مڃيو ويندو آهي، پر هن ڪتاب ۾
هڪ محدث جي حيثيت سان قلم جو ڪرمو ڪاهيندي نظر اچي ٿو.

مخدوم صاحب هن ڪتاب ۾ حديث ۽ اصول حديث جي دليلن جا انبار
پيش ڪيا آهن، جن ۾ حضرت عبدالله بن مسعود، براء بن عازب، جابر بن
سمره، ابن عباس، عبدالله بن زبير، عباد بن زبير جون حديثون ۽ حضرت
ابوبڪر صديق، حضرت عمر، ابن مسعود ۽ ابن عمر رضي الله عنهم جا اثر
به بيان ڪيا آهن. هڪ هڪ حديث تي پريور بحث ڪيو ويو آهي. رجال

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

حديث تي تنقيد ۽ جرح جي وضاحت ڪئي ويئي آهي. جن حديث جي رجال کي تعصب ۽ ضد جي ڪري محروم ڪيو ويو آهي. انهن جي عادل ۽ ثقہ هجڻ کي دليلن سان ثابت ڪيو ويو آهي. حديث جي صحت جو مدار، اصحابن سڳورن جو عمل ۽ حضرت نبي ﷺ جو آخري ۽ پويون عمل قرار ڏنو ويو آهي، جيڪو صحيح معيار ۽ متفق عليه به آهي.

ان کان علاوه امام ابو حنيفه نعمان بن ثابت (۸۰ھ - ۱۵۰ھ) تي حديث جي ڇڏڻ واري الزام جو جواب به ڏنو ويو آهي ۽ تقليد جي اهميت ۽ ضرورت بيان ڪئي ويئي آهي. بهرحال، ”كشف الرين“ علمي لحاظ کان هڪ مٿانهون ڪتاب آهي ۽ مطالعي جي قابل آهي.

تحفة القاري بجمع المقاري

هن رسالي جي تصنيف ٿيڻ جو سال ۱۱۵۰ هجري آهي. محمد شفيع بن احمدي قريشيءَ ۹ ربيع الاول ۱۲۸۳ھ تي ڪتابت ڪري مڪمل ڪيو. هيءُ رسالو ۲۶ صفحن تي ڦهليل آهي. صفحي جي ڊيگهه اٺ انچ ۽ ويڪر ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۲ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور ۹ لفظ آهن. ڪتابت وچولي ۽ صاف اٿس ۽ جلي قلم سان عربي رسم الخط ۾ لکيل آهي.

هن رسالي ۾ درياءُ کي ڪوزي ۾ بند ڪيو ويو آهي. مخدوم صاحب قرآن مجيد جو حرف حرف ۽ لفظ لفظ ڪري ڳڻيو آهي. ان کان پوءِ هر پارِي جا هڪ جيترا سورهن حصا مقرر ڪيا آهن. راقم کي هن رسالي جو عڪس جوڻاڻي شريف تعلقي وارو ضلعي لاڙڪاڻي جي ڪتبخاني مان مليو. هيءُ رسالو قلمي صورت ۾ آهي ۽ ان جي ٻئي ڪنهن ڪتبخاني ۾ موجودگيءَ جو پتو پئجي نه سگهيو آهي.

مواد جو وچور:

هن رسالي ۾ مخدوم صاحب هيءُ تحقيق آندي آهي، ته فرض ۽ نفل نماز جي ٻنهي رکعتن ۾ قرأت هڪ جيتري ۽ برابر هئڻ گهرجي. قرأت نه پهرئين رکعت ۾ وڌي هجي، ۽ نه ٻي رکعت ۾. مخدوم صاحب هن رسالي جي مقدمي ۾ لکي ٿو:

”فقه جي ڪتابن ۾ آهي ته نماز ۾ ٻئي رکعت، پهرئين رکعت کان ڊگهي ڪرڻ مکروه آهي. پوءِ ڪٿي اها نفل نماز ئي هجي. اهو صحيح قول آهي. هن مسئلي جو تفصيلي بيان ’منية المصلي‘ جي شرح ۾ علامه ابراهيم حليءَ ڪيو آهي. اهڙي وضاحت ڪتاب ’امداد الفتاح‘ ۾ به آهي. پهرئين رکعت کي ٻيءَ رکعت کان ڊگهو ڪرڻ به غير مستحب آهي. امام ابو حنيفه ۽ امام ابو

يوسف (۱۱۲ھ - ۱۸۲ھ) وٽ تراويح جي ٻنهي رڪعتن ۾ قرأت جي هڪ جهڙائي ۽ هڪ جيترو هجڻ مستحب آهي. اهڙي وضاحت 'محيط سرخسي' ۾ آهي.

مخدوم صاحب رسالي لکڻ جو سبب بيان ڪندي لکي ٿو: "هي جو بخاري جي مشائخن قرآن شريف ۾ ركوع مقرر ڪيا آهن، انهن مان ڪو ركوع وڌو آهي ته ڪو ركوع ننڍو آهي. ان ڪري تراويحن ۾ حافظ يا قاري انهن مقرر ڪيل نئين وڌن رکوعن جي حساب سان قرآن شريف پڙهندو، ته تراويح نماز جي ڪا رڪعت وڌي ٿيندي ته ڪا رڪعت ننڍي ٿيندي. جنهن ڪري نماز ۾ مستحب به ترڪ ٿيو وڃي ۽ ڪراهت به ٿيو پوي. مون قرآن شريف جي ٽيهن پارن کي هن ريت ورهايو آهي، ته قرأت ۾ سڀ رڪعتون برابر ۽ هڪ جهڙيون ٿين. نماز ۾ ڪراهت کان به بچي سگهجي ۽ ترڪ مستحب به نه ٿئي. مون هيءُ رسالو شوال مهيني جي اوائل ۾ سن ۱۱۵۰ھ ۾ لکڻ شروع ڪيو."

مخدوم صاحب جي تحقيق مان اهو پيو ٿو ته پاڻ قرآن شريف جي ٽيهن پارن کي اهڙي ترتيب ڏئي ورهايو اٿائين، جو سڀني رڪعتن جي قرأت برابر ۽ هڪ جهڙي ٿي وڃي ۽ ترڪ مستحب کان به بچي سگهجي. مخدوم صاحب هر پار کي سورهن حصن ۾ ورهايو آهي ۽ هر حصي جو نالو "مقرا" رکيو آهي ۽ اهڙيءَ طرح قرآن شريف جا جملي ۴۸۰ مقاري ٿيا.

هينئر جيڪو ماڻهو هڪ هڪ مقرا هر رڪعت ۾ پڙهي، ته هر رڪعت هڪ جيتري ٿيندي ۽ تراويح ۾ قرآن شريف رمضان المبارڪ جي ۲۴ تاريخ ۽ رات پورو ٿيندو. مستحب جو ترڪ به نه ٿيندو ۽ ڪراهت کان به بچي سگهيو. هيءُ ناياب ۽ منفرد ڪتاب "جماعت اهل سنت سنت" جي صدر، مفتي محمد جان نعيم سنڌي ۽ مهتمم "مدرسه مجدديه نعيميه، ملير ڪراچي" واري ايدٽ ڪري، جامع عربي مقامي ۽ سوانح حيات سان سن ۱۴۲۱ھ/ ۲۰۰۰ع ۾ سهڻي نموني شايع ڪيو آهي.

حصن المنوع عما اورد علي من ادرج الحديث الموضوع

مخدوم صاحب ۱۲ صفحن جو هيء رسالو بروز اربع، ۱۴ ربيع الآخر ۱۱۵۲ هجري ۾ لکيو. حافظ محمد قائم پلي بن درس اصل پلي جو ڪتابت ٿيل آهي، البت ڪتابت جو سال نامعلوم آهي. صفحي جي ڊيگهه ساڍا اٺ انچ ۽ ويڪر ست انچ آهي. هر صفحي ۾ ۲۲ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور ۲۵ لفظ آهن.

هن رسالي ۾ جيتوڻيڪ ڪتابت جو سال ڄاڻايل نه آهي، پر هڪ اندازي موجب ته هيء رسالو خود مخدوم صاحب جي وقت جو ڪتابت ٿيل آهي، جنهن جا ٽي اهڃاڻ ملن ٿا.

۱. رسالي جي سرورق تي ڪتاب جي نالي لکڻ کان پوءِ، ڪاتب هيء عبارت لکي آهي: ”مؤلفه محمد هاشم الله سلمه.“ جنهن جي معنيٰ آهي ته هن رسالي جو مصنف محمد هاشم آهي. اي الله! ان کي سلامت رک! ڪاتب طرفان سلامتي جي دعا تڏهن لکبي، جڏهن رسالي جو مصنف حال حيات ۽ سلامت هجي! ٻيءَ صورت ۾ ڪاتب ”الله سلمه“ جي بجاءِ دعا لاءِ ”رحمة الله عليه“ لکي ها.

۲. رسالي جي آخر ۾، ڪاتب جي نالي ”فقير قائم“ جي هيٺان عربيءَ ۾ لکيل آهي، ته هيء رسالو مؤلف جي نسخي سان پڻايل آهي ۽ مؤلف جي سامهون اُٿاريو ويو آهي.

۳. رسالو تمام جهونو ۽ ڪرم خورده آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هيء رسالو تمام آڳاٽو ۽ مصنف جي وقت جو آهي.

رسالو جا عنوان ۽ سوال جواب، ڳاڙهيءَ مس سان لکيل آهن. مخدوم صاحب دستور کان هٽي، هن رسالي ۾ پنهنجو نالو نه لکيو آهي. والله اعلم بالصواب. هن رسالي جو واحد قلمي نسخو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي لائبريريءَ ۾ موجود آهي، جتان راقم کي ان جو عڪس دستياب ٿيو.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب، هيءُ رسالو مخدوم محمد معين نثويءَ جي رد ۾ لکيو آهي. مخدوم محمد معين پنهنجن رسالن ۾ موضوع حديثون آهي، ڪن مسئلن ۾ دليل ورتو آهي، جيئن ڪارا ڪپڙا پائڻ، روڻ پٽڻ ۽ ٻارهن امامن جا فضائل وغيره.

مخدوم صاحب اصولي طور حديث جي فن ۽ مسئلن جي چندڇاڻ بابت موضوع حديثن تي جرح ۽ تعديل لکي، مخدوم محمد معين کي لاجواب ڪيو آهي. مقدمه ابن صلاح، اڪسير الهداية ۽ تنوير الهادي ڪتابن جي عبارت ۽ خاص ڪري مخدوم محمد معين جي ڪتابن ”قرة العين“ ۽ ”مواهب سيد البشر في فضائل الائمة الاثني عشر“ تي ڀرپور علمي تحقيق ۽ تنقيد ڪئي آهي. خاص موضوع حديث کي زير بحث آندو آهي. مخدوم صاحب پنهنجي رسالي ۾ مخدوم محمد معين جو نالو ته ڪونه آندو آهي، پر ڪيترين جاين تي کيس ”مولانا“ جي لقب سان مخاطب ٿيو آهي، مثال طور: الله تعاليٰ مولانا کي سلامت رکي ۽ سندس حفاظت ڪري، وغيره.

بهرحال، مخدوم صاحب جو هيءُ رسالو علمي بحث تي مشتمل آهي ۽ عام ماڻهن لاءِ يا عام فہم نہ آهي. هن رسالي جي عربي ٻولي بہ عالمانہ آهي ۽ سليس نہ آهي. جيئن ته مخدوم محمد معين بہ وڏي ڀائي جو عربي دان ۽ عالم هو، ان ڪري مخدوم صاحب بہ ان سان عالمانہ انداز سان مخاطب ٿيو آهي ۽ اهڙوئي اسلوب اختيار ڪيو آهي. ٻيءَ صورت ۾ مخدوم صاحب ٻين مسئلن تي جيڪي عربيءَ ۾ ڪتاب لکيا آهن، اهي نہایت سليس ۽ عام فہم عربي ٻوليءَ ۾ آهن. هن رسالي مان مخدوم صاحب جو علم حديث ۽ اصول حديث بابت ڀرپور علمي مطالعو ۽ اهڃاڻ جو پرو پوي ٿو.

تمام العناية في الفرق بين صريح الطلاق والكناية

هيءُ رسالو مخدوم صاحب سن ۱۱۵۶ هجري ۾ لکيو. متن ۾ ڇهه صفحا ۽ ۷۰ ضميمو بہ صفحا، جملي اٺ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگه ساڍا نوَ انچ ۽ ويڪر ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ ۲۱ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۲ لفظ آهن.

هيءُ رسالو سن ۱۲۰۰ھ ۾ شايع ٿيو. کاتب طرفان ’خاتمه الطبع‘ ۾ وضاحت آهي تہ،

”هيءُ رسالو مخدوم صاحب جي پونير مان مولوي غلام محمد کان وٺي مطبع مصطفائيءَ مان محمد عبدالواحد ڇپرايو آهي.“ هن ننڍڙي رسالي ۾ ۱۷ ڪتابن جا حوالا آيل آهن. خاص ڪري سند جي هڪ بزرگ، مخدوم محمد جعفر بوبڪائي جي ٻن ڪتابن ”حل العقود في طلاق السنود“ ۽ ”المتانة في مرمۃ الخزانة“ جا حوالا به موجود آهن.

مواد جو وڇور:

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ طلاق جي صريح ۽ ڪنايه لفظن بابت تحقيقي بحث ڪيو آهي. لفظ ”طلاق“ قرآن مجيد ۾ ٻن جاين تي آيو آهي. لفظ طلاق، صريح ۽ ڪنايه جي معنيٰ هيءُ آهي:

طلاق: زال جو نڪاح جي پابنديءَ کان آجوت ٿيڻ.^(۱۶) شرعي اصطلاح ۾ طلاق جي معنيٰ آهي، ڪن مخصوص لفظن سان زال کي نڪاح جي قيد کان آزاد ڪرڻ.^(۱۷)

صريح: صريح جو جمع صرحا، ۽ صرائح آهي. معنيٰ خالص، چٽو، واضح.^(۱۸)

ڪنايه: ڪاف جي زير سان، پوشيده يا اشاري سان ڳالهه چوڻ، اهڙيءَ

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

طرح جو ان جي معنيٰ ڇٽي ۽ ظاهر نه هجي.⁽¹⁹⁾
مخدوم صاحب هن رسالي ”تمام العنايه“ کان سواءِ ٻين تحريرن ۾ به طلاق جي مسئلي کي ڇٽائيءَ سان بيان ڪيو آهي.
محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هن رسالي جي تحقيقي مطالعي کان پوءِ لکي ٿو:

”مخدوم صاحب پنهنجي هن رسالي ’تمام العنايه‘ ۾ هيءُ سوال ڪيو، ته جيڪڏهن سنڌ جي ماڻهن مان ڪو پنهنجي زال کي ٽي پيرا چوي: ’مون فلاڻي ڇڏي‘، ته ان صورت ۾ ڇا لازم ٿيندو؟
ان جو جواب هن طرح ڏنائين ته سڄو دارومدار چونڊڙ جي نيت ۽ ارادي تي آهي. جيڪڏهن ٽن طلاقن جي نيت هئس ته پڪو صريح طلاق ٿي چڪو، پر جيڪڏهن اهڙي نيت ڪانه هئس ته پوءِ هڪ طلاق بائن ٿيندو. اهو انهيءَ ڪري جو لفظ ’ڇڏي‘ هڪ ڪنايو آهي ۽ انهيءَ ڪري ’طلاق بائن‘ جي برابر آهي.

سن ۱۱۵۶ھ/ ۱۷۴۳ع ۾ مخدوم محمد هاشم جي لکيل هڪ تحرير ۾ پڻ انهن لفظن تي بحث ٿيل آهي. سوال هو ته سنڌين (مسلمانن) مان ڪو پنهنجي زال کي ٽي پيرا چوي ته: ’مون فلاڻي ڇڏي، مون فلاڻي ڇڏي، مون فلاڻي ڇڏي‘، ته ان حالت ۾ مٿس ڇا لازم ٿيندو؟

مخدوم محمد هاشم جواب ۾ چيو ته جيڪڏهن نيت ٽن طلاقن جي ڪيائين ته طلاق پڪو ٿي چڪو ۽ زال پوءِ ٻئي مڙس سان نڪاح ڪندي. پر جيڪڏهن ڪنهن به ڀيري اهڙي نيت نه ڪيائين ته پوءِ طلاق بائن ٿيو ۽ نئين سر نڪاح پڙهيو. اهو انهيءَ ڪري جو سنڌي ٻوليءَ جي ڪناين (لفظن جي معنوي اشارن) کي ائين ئي نبيرڻو پوندو، جيئن عربيءَ جي ڪناين کي. سنڌين جي زبان ۾ لفظ ’ڇڏي‘ (اصل ڇهڙي) ’ڪنايو‘ آهي ۽ نه ’صريح‘ (ڇٽي معنيٰ وارو). سنڌي زبان ۾ هن قسم جا ٻيا ڪيترائي مثال موجود آهن.“⁽²⁰⁾

مخدوم صاحب ”تمام العنايه“ ۾ فقه جي وڏن ڪتابن جي حوالن سان گڏ سنڌ جي مشهور عالم، مخدوم محمد جعفر بوبڪائيءَ جي هڪ خاص ڪتاب ”سنڌين جي طلاق نامي جي مسئلن جو حل“ (حل العقود في طلاق السنود) جي هڪ عبارت حوالي طور به آندي آهي:

—مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

”ان قال لموطوئته ‘جهدي، جهدي، جهدي‘ او ‘جهديم‘ ثلاث مرارة و اراد بالتكرير التأسيس دون التاكيد لايقع الا الواحدة. يعني ته جيڪڏهن ڪنهن مڙس پنهنجي زال لاءِ چيو ته (مون هي) ‘چڏي، چڏي، چڏي‘ يا تي پيرا ‘چڏيم‘ (چيائين) مگر ائين ورائي ورائي چوڻ سان جيڪڏهن سندس مقصد پنهنجي گفتي تي زور ڏيڻ ۽ چڻي ڪرڻ جو (تأسيس) هو ۽ نه (طلاق ڏيڻ خاطر پنهنجي) ارادي کي پڪو ڪرڻ (تائيد) ته ان حالت ۾ اهو هڪ طلاق (جي اعلان جي برابر) ٿيندو.“⁽²¹⁾

مخدوم صاحب جي ڪتاب ”تمام العناية“ جي حوالي سان، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ تحقيق ڪندي ان جو نچوڙ هن ريت ڏنو آهي:

”شرعي لحاظ سان پڪو طلاق تڏهن ٿيندو، جڏهن ڪو مڙس سوچي سمجهي ٿڌي دماغ سان تي پيرا طلاق ڏيڻ جو اعلان ڪري. مگر ڪن وقتي ڪاوڙ سببان هڪ ساهيءَ ۾ تي پيرا ‘چڏيم، چڏيم، چڏيم‘ چئي ٿي چڏيو، پر پوءِ پشيمان ٿي ٿيا. (مخدوم صاحب) مخدوم جعفر جي مٿين وضاحت آندي آهي ته اهڙيءَ حالت ۾ اهو اعلان ٽن پيرن وارو نه، پر هڪ پيري جي برابر ٿيندو؛ يعني ته اهو طلاق (صاف پڪو) نه ٿيندو، پر طلاق بائن (پهريون اظهار وارو) چئبو. مخدوم جعفر (جي مٿين عبارت ۽ وضاحت آڻي مخدوم صاحب) هڪ سماجي ۽ نفسياتي شڪل کي شرع جي روشنيءَ ۾ عملي طور حل ڪيو، ته جيئن جذبات وچان تي پيرا ‘چڏي‘ يا ‘چڏيم‘ چوڻ سان ڪنهن جو گهر نه ڦٽي ۽ گهرو زندگي تباهه نه ٿئي.“⁽²²⁾

تحقيق المسلك في ثبوت اسلام الذمي بقوله للمسلم انا مثلك

هن ڪتاب ۾ ۹۲ صفحا آهن ۽ ڪتابت تمام خوبصورت اٿس. صفحي جي ڊيگهه نو اٺڇ ۽ ويڪر ست اٺڇ آهي. هر صفحي ۾ ۲۵ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۶ لفظ آهن.

هيءُ قلمي نسخو خود مخدوم صاحب جي دور جو تحرير ٿيل آهي. جيئن ڪاتب رسالي جي آخر ۾ نوٽ لکيو آهي:

”الحمد لله قد قوبلت هذه النسخة بحضرة مؤلفها و وقع الفراغ عن

مقابلتها في الثاني والعشرين من جمادي الاولى سن ۱۱۶۰هـ.“

انهيءَ مٿئين عبارت مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته مخدوم صاحب جي روبرو ڪتاب جي اصل نسخي سان پيٽي نقل تيار ڪيو ويو آهي. مخدوم صاحب اصل ڪتاب ۲۳ شعبان المعظم ۱۱۵۹هـ ۾ لکيو ۽ ڪاتب ان کان اٺين مهيني پوءِ ۲۲ جمادي الاول ۱۱۶۰هـ ۾ هيءُ نقل پيٽي اُتاريو. انهيءَ لحاظ سان هيءُ نسخو صحت ۽ قدامت جي اعتبار کان تمام صحيح ۽ آڳاٽو نسخو آهي.

مخدوم صاحب اڳتي هلي ٻئي سال ۱۱۶۰هـ ۾ هن ڪتاب ”تحقيق المسلك“ جو خلاصو ۱۲ صفحن ۾ ”تصحيح المدرڪ“ نالي عربيءَ ۾ به لکيو. راقم کي ٻنهي قلمي نسخن جا عڪس ”مدرسه مجدديه نعيميه، ملير ڪراچي“ مان مليا. هي ٻئي رسالا اڃا تائين اڻ ڇپيل آهن. هن رسالي جا قلمي نسخا ڪتبخانه پير جهنڊه، ڪتبخانه ڳڙهي ياسين ۽ قاسميه لائبريري ڪنڊياري ۾ موجود آهن.

مواد جو وچور:

وچئين زماني ۾ ڪابه گفتگو توڙي اها ڪيتري سياسي ڇو نه هجي، مذهب جي آميزش کان سواءِ ممڪن ئي نه هئي. ڪي ڳالهيون ته اهڙيءَ ريت

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

زبان ۽ بيان جو جزو بنجي ويون هيون، جو هندو مؤرخ به پنهنجي هم مذهب کي نه رڳو ”ڪافر“ لکندا هئا، پر انهن جي مرڻ تي به ”به جهنم رسيد“ ٿي چوندا هئا. (23)

غالباً مغلن جي پوئين دور ۾، حڪومت ۽ شرعي عالمن طرفان ذمي ڪافرن جي اسلام آڻڻ لاءِ ڪي اهڙا لفظ مقرر ٿيل هئا، جو جيڪڏهن ڪو ذمي ڪافر اهي لفظ چوندو هو، ته انهن لفظن چوڻ سان مٿس اسلام جو حڪم جاري ٿي ويندو هو. انهن لفظن مان ”انا مثلڪ“ يعني آئون تنهنجي مثل آهيان — لفظ به آهن. انهن لفظن جي تائيد، شرعي اهميت ۽ لغوي حيثيت بابت اڳتي هلي بحث مباحثا ٿيا ۽ ڪتاب جڙيا.

مخدوم صاحب ذمي ڪافر طرفان انهن لفظن چوڻ سان اسلام جي اثبات جو قائل هو. مخدوم صاحب هن رسالي کان سواءِ ”تصحيح المدرڪ“ ۽ ”بياض هاشمي“ ۾ به هن مسئلي بابت ڀرپور علمي بحث ڪيو آهي.

مخدوم صاحب حمد ۽ صلواة کان پوءِ لکي ٿو:

”هيءُ مختصر تذڪرو ’تحقيق المسلك في ثبوت اسلام الذمي‘ بقوله للمسلم انا مثلڪ‘ نالي لکيو ويو آهي. هن رسالي ۾ ان مسئلي تي تحقيق سان حق بيان ڪيو ويو آهي ۽ مخالفت جو به تحقيق سان رد ڪيو ويو آهي. هن رسالي جي شروعات چنچر رات، تاريخ ۲۳ شعبان سن ۱۱۵۹ھ تي ٿي.“

مخدوم صاحب هن رسالي جو مواد ٽن فصلن ۽ خاتمي تي ورهيو آهي. پهرئين فصل ۾ هن مسئلي بابت فقه جا فروع، اصولي، علاميه ۽ حديثن جا پنجاهه دليل پيش ڪيا ويا آهن، جنهن ۾ مثل جي لفظ چوڻ سان اسلام ثابت ٿئي ٿو.

ٻئي فصل ۾ لفظ ”مثل“ تي ڀرپور علمي بحث ڪيل آهي.

ٽئين فصل ۾ هن مسئلي بابت ان دور جي همعصر ۽ غالباً اڳين عالمن جو به علمي رد ڪيل آهي ۽ انهن جي اعتراضن جا جواب ڏنل آهن. اهڙيءَ ريت خاتمي ۾ سڄي ڪتاب جو نچوڙ سمائل آهي.

هن ڪتاب ۾ آيل مسئلي جي نوعيت هيءُ آهي ته ڪنهن ذمي ڪافر مسلمان کي چيو ته آئون تو جهڙو آهيان، ته اهو ذمي انهن لفظن چوڻ سان مسلمان ٿي پوندو ۽ ان ذمي تي اسلام جو حڪم لاڳو ٿيندو. اهڙيءَ ريت ”انا مثلڪ“ يعني آئون تو جهڙو آهيان، يا آئون تنهنجي مثل آهيان چوڻ مان

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
قد ڪاٺ، رنگ روپ ۽ وضع قطع مراد هرگز نه وٺي سگهبي، بلڪ ذميءَ تي
اسلام جو حڪم جاري ٿيندو.

مخدوم صاحب هن رسالي کي وڏي خبرداريءَ سان لکيو آهي، جو
سندس دور جي همعصر عالمن به هن مسئلي بابت مخدوم صاحب جي
مخالفت ۾ رسالا لکيا هئا. انهيءَ ڪري مخدوم صاحب هر ڳالهه کي ٽڪي
ٽوري ۽ ڪتابن جي حوالن سان مسئلي کي بيان ڪيو آهي. مخدوم صاحب
ٽئين فصل ۾ مخالفن جي سوالن جا پريور علمي جواب ڏنا آهن ۽ اصل مسئلي
جي نوعيت کي کولي کولي بيان ڪيو آهي.

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ جن سنڌ جي عالمن جا نالا آندا آهن، انهن
مان ڪي سندس همعصر ته ڪي وري کانئس اڳ جا عالم آهن، جيئن ته:
- مخدوم محمد اڪرم نصري، مصنف: ”امعان النظر“

- شيخ حافظ احمد البتائي

- علامه مخدوم بايزيد سنڌي نثوي، مصنف: ”مقاليد الاسلام“

- مخدوم حامد اگهي، صاحب بياض تذڪرة الفقيه

- مخدوم عبدالغفار

- ملا يونس

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ گهڻن ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن. هڪ
هڪ صفحي تي ڪافي حوالا موجود آهن، جن مان مسئلي جي نوعيت ۽ دليلن
جي اهميت ظاهر ٿئي ٿي.

مخدوم صاحب هن رسالي جا ٽي نالا رکيا آهن:

۱. التحقيق المسلك في ثبوت اسلام الذمي بقوله للمسلم انا مثلك

۲. الرد المختوم علي من نفي كون المثل للعموم

۳. السهم المسموم في كبد من نفي كون المثل للعموم

البت، هن رسالي جي مقدمي ۾ آيل ۽ مشهور پهريون نالو ”تحقيق
المسلك“ ئي آهي. باقي ٻه نالا مخدوم صاحب رسالي جي ٽئين باب جي
پڄاڻيءَ تي ۽ خاتمي کان اڳ ۾ آندا آهن.

مسئلي جي شرعي نوعيت ۽ حجت ائين تحرير ٿيل آهي. شايد اهو
حڪم ذمين تي لاڳو ٿيو هجي ته هجي! ٻيءَ صورت ۾ مخدوم صاحب جي
دور ۾ ڪلهوڙا حڪمران روادار ۽ فراخدل هئا. تاريخ جي مطالعي مان ظاهر
آهي ته ڪيترا هندو حڪومت جي ڪمن ۾ ڀاڱي ڀائيواري وڌن عهدن تي

تصحيح المدرک في ثبوت اسلام الذمي بقوله انا مثلک

هيءُ رسالو ”تحقيق المسلك“ جو اختصار آهي، جنهن ۾ ۱۲ صفحا آهن ۽ صفحي جي ڊيگهه نوَ اُنچ ۽ ويڪر ڇهه اُنچ آهي. هر صفحي ۾ ۲۴ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۸ لفظ آهن. ڪاتب ۽ ڪتابت جو سال نامعلوم آهي. فارسي طرز تحرير ۾ هيءُ رسالو تمام پراڻي ڪاغذ تي لکيل آهي. وچ مان ۽ ڪٿي ڪٿي اڏوهيءَ جو ڪاڌل آهي. ان ڪري پڙهڻ مهل صحيح عبارت ۾ مونجهارو ٿئي ٿو. مصنف ذميءَ جي اسلام آڻڻ جي باري ۾ تمام تحقيق سان ۵۱ دليل ڏئي مسئلي کي واضح ڪيو آهي. مخدوم صاحب جو هن مسئلي بابت اصل ۾ ”تحقيق المسلك“ نالي رسالو لکيل آهي. رسالي جي آخر ۾ ساڳئي مسئلي بابت عربي ۽ فارسيءَ ۾ متفرق عبارتون لکيل آهن. اهي عبارتون ستن صفحن تي پکڙيل آهن. انهن مان هڪ جاءِ تي هيءَ عبارت تحرير ٿيل آهي: ”هذا تحرير الفقير الي الله تعالى محمد هاشم....“

هيءُ رسالو پير محب الله شاهه جهنڊي واري جي ڪتبخاني ۽ مدرسه مجددية نعيميه - ملير ڪراچي ۾ موجود آهي. راقم وٽ ”مدرسه مجددية نعيميه“ واري نسخي جو عڪس آهي.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب جي دور ۾ شايد حڪومت ۽ شرعي عالمن طرفان ڪي اهڙا لفظ مقرر ٿيل هوندا هئا، جو جيڪڏهن ڪو ذمي ڪافر اهي لفظ چوندو هو، ته ان تي اسلام جو حڪم جاري ٿي ويندو هو. مخدوم صاحب به هن رسالي ۾ انهيءَ مسئلي تي گفتگو ڪئي آهي. پاڻ مقدمي ۾ لکي ٿو:

”هيءُ مختصر رسالو ’تصحيح المدرک في ثبوت اسلام الذمي بقوله انا مثلک‘ (آئون تو جهڙو آهيان) اسلام جي ثبوت جو دليل آهي. اصل ۾ هيءُ رسالو منهنجي (هن ئي مسئلي بابت لکيل) وڏي ڪتاب ’بتحقيق المسلك في ثبوت اسلام الذمي بقوله انا مثلک‘ جو خلاصو ۽ نچوڙ آهي. مون هيءُ رسالو تاريخ ۱۳ محرم سن ۱۱۶۰ھ ۾ لکڻ شروع ڪيو.“

النور المبين في جمع اسماء الديرين

هيءُ رسالو جيتوڻيڪ ضخامت ۾ ننڍو آهي، پر مواد جي لحاظ سان جامع آهي. مخدوم صاحب محنت ڪري بدر جي جنگ ۾ شامل اصحابن سڳورن جي الف- بي وار مڪمل لسٽ ڏني آهي. صفحن جو تعداد ۲۲، صفحي جي ڊيگهه ساڍا نوَ انچ ۽ ويڪر ست انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۷ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور ۱۲ لفظ آهن. جيئن ته رسالي ۾ ڪاتب جو نالو ۽ سن لکيل ڪونهي، ان ڪري خبر نه ٿي پوي ته هيءُ نسخو ڪيترو آڳاٽو آهي. البت رسالي ۾ استعمال ٿيل پنو بادامي ٿي ويو آهي ۽ اکرن جي صفائي ۽ بيهڪ مان لڳي ٿو، ته هيءُ رسالو خود مخدوم صاحب جي هٿ جو لکيل يا سندس وقت، جي ڪنهن ماهر ڪاتب جو لکيل آهي. هن رسالي جا قلمي نسخا سنڌي ادبي بورڊ ۽ سنڌالاجي لائبريري ڄام شوري ۾ موجود آهن. قدامت ۽ صحت جي اعتبار کان سنڌي ادبي بورڊ وارو نسخو بهترين آهي.

مواد جو وچور:

بدر جي جنگ اسلامي تاريخ جو بنيادي، اهم ۽ عظيم الشان واقعو آهي. بدر جي لڙائيءَ واري جاءِ مديني منوره کان ٽن ڏينهن جي پنڌ تي آهي. دراصل، اهو هڪ ڪوھ جو نالو آهي، جيڪو هڪ سردار- بدر بن حارث نالي ڪوٺايو هو. ان ڪري هن ساري واديءَ جو نالو ”بدر“ مشهور ٿي ويو. بدر جي لڙائي ۱۷ رمضان المبارڪ سن ۲ هجريءَ تي لڳي هئي. هجرت کان پوءِ مڪي جي ڪافرن مديني تي ڪاهه ڪرڻ جون تياريون ڪيون. هڪ هزار جنگي جوان هٿيارن پنهورن سان سهي سنبري. مديني منوره تي ڪاهي آيا. هيڏانهن ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ وٽ ۲۱۲ اصحابي سڳورا هئا، جيڪي سڀ سِرَ تريءَ تي رکي، بچاءَ لاءِ نڪتا هئا. ڪافرن جو لشڪر

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

مسلمانن کان ٿيڻو هو. وٽن هڪ سئو گهوڙا ۽ ست سؤ اٺ هئا. مسلمانن وٽ فقط ٻه گهوڙا ۽ چنڊ اٺ هئا. الله تعاليٰ هيئن ۽ ايمان وارن جو همراہ ٿيو. مسلمان ڪامياب ٿيا. ڪافرن جا ستر ماڻهو مارجي ويا، جن ۾ سندن سردار ابو جهل به ماريو ويو ۽ ستر ماڻهو قيد ٿيا.

مسلمانن مان رڳو چوڏهن ماڻهو، الله جي دين ۽ سندس نبي سڳوري ﷺ جن جي ساٿ مان شهيد ٿيا. اهڙيءَ ريت ٿوريءَ فوج ۽ جنگي سامان جي ڪوٽ جي باوجود الله تعاليٰ مسلمانن کي ڪاميابي ڏني ۽ جنگي سازو سامان ۽ اسلحي سان سينگاريل ڪافرن جي ٿيڻي فوج کي شڪست ملي. اهڙيءَ طرح الله تعاليٰ پنهنجو واعدو پورو ڪيو.

بدر جي جنگ ۾ ۳۱۲ مسلمان شريڪ ٿيا هئا. هن جنگ ۾ ۸۴ مهاجر مسلمان ۽ ۲۲۹ مديني شريف جي انصارن بهرو ورتو هو. (25)

مخدوم صاحب، هن رسالي ۾ جنگ بدر ۾ سڀني ۳۱۲ شريڪ ٿيندڙ مسلمانن جي الف- بي وار مڪمل فهرست ڏني آهي. انهن اصحابن سڳورن جي نالن سان گڏ اڪثر سندن ڪُنيت به ڏني ويئي آهي، ڇو ته عربن ۾ نالي سان گڏ ڪُنيت جو عام رواج آهي. خود اسان جو پيارو نبي حضرت محمد ﷺ به ”ابوالقاسم“ جي ڪُنيت سان مشهور آهي.

مخدوم صاحب هن رسالي جو پس منظر بيان ڪندي، مقدمي ۾ لکي

ٿو:

”حمد ۽ صلوٰة کان پوءِ فقير محمد هاشم بن عبدالغفور بن عبدالرحمان سنڌي ٺٽوي چوي ٿو ته جڏهن مون امام بخاري رحمۃ الله عليه کي ڏٺو، ته ان اصحابن سڳورن مان بدر جي اصحابن جا نالا مبارڪ پنهنجي ’جامع الصحيح‘ ۾ برڪت طور گڏ ڪري درج ڪيا آهن. حضرت شيخ عبدالحق محدث دهلويءَ به ’مشڪوٰة شريف‘ جي شرح ۾ لکيو آهي، ته صحيح بخاريءَ ۾ بدري اصحابن سڳورن جي نالن پڙهڻ وقت بيشڪ دعا قبول ٿئي ٿي. امام بخاريءَ جنگ بدر ۾ شامل سڀني اصحابن جا نالا مبارڪ ڪونه آندا آهن. ان ڪري مون ارادو ڪيو ته هن رسالي ۾ بدر جي سڀني اصحابن جا نالا مڪمل طور تي ڪٺا ڪريان، ته جيئن الله تعاليٰ جي درگاهه ۾ مون لاءِ ثواب ۽ ڀلائيءَ جو ڪارڻ بنجن. اهو ڪم ۲۱ ذوالقعد سن ۱۱۶۱ھ تي شروع

ڪيم ۽ هن رسالي جو نالو 'النورالمبين في جمع اسماء البدرين' رکيم.

خاص توجه طلب ڳالهه هيءَ آهي ته اڪثر نسخن ۾ جن بدري اصحابن جو ذڪر امام بخاريءَ ڪيو آهي، انهن ۾ پياري پيغمبر ﷺ جن جي ذات گراميءَ کان سواءِ ۴۴ جڻن جو ذڪر آهي. باقي هڪ نسخي ۾ ۴۵ جڻا ٿين ٿا، جو انهن ۾ حضرت عتبه بن مسعود الهزلي، حضرت عبدالله بن مسعود جي پاءُ جو نالو وڌايو ويو آهي. پر مون سڀني بدري اصحابن جو سربستو بيان ڪيو آهي، جن جو تعداد ۲۱۲ آهي، جيڪي حروف المعجم جي ترتيب تي لکيا اٿم. مون اهي نالا به درج ڪيا آهن، جيڪي امام بخاري پڻ آندا آهن، ته جيئن حروف معجم مان انهن جي پڙهڻ ۾ سهولت ٿئي. البت ايترو آهي ته مون انهن نالن تي 'خ' حرف جي نشاني لڳائي آهي، ته جيئن اهي ٻين کان نشانبر ٿي بيهن ۽ ٻي ڳالهه اها ته مون هر هڪ اصحابي سڳوري جو نالو ۽ ان سان گڏ سندس ڪُنيت پڻ آندي آهي. انهن اصحابن جي شروعات نالي سان ڪئي اٿم، پر جيڪڏهن مون کي ڪنهن اصحابي سڳوري جو نالو نه ملي سگهيو آهي، ته پوءِ ان جي ڪُنيت کي ئي بنياد بنائي شروعات ڪئي اٿم.

مخدوم صاحب مقدمي ۾ ڪتاب لکڻ جو سبب ۽ تفصيل لکڻ کان پوءِ الف- بي وار بدر جي ۲۱۲ اصحابن سڳورن جا نالا نمبر وار لکيا آهن، ته جيئن بدري اصحابن جي نالن مبارڪن پڙهڻ ۽ سمجهڻ ۾ آساني ٿئي ۽ محقق کي نالي ڳولڻ ۾ دشواري نه ٿئي.

مخدوم صاحب اهو تفصيل به لکيو آهي ته بدري اصحاب ٽي قسم آهن. هڪڙا مڪي شريف مان هجرت ڪري آيل مهاجر يعني قريش ۽ انهن جا حليف يا غلام آهن. ٻيا وري مديني منوره جا انصار. انصارن جا وري ٻه ٽولا هئا. اوس ۽ انهن جا حليف. مخدوم صاحب نالن واري لسٽ ۾ اها به ڄاڻ ڏني آهي، ته هر هڪ اصحابي سڳورو انهن ٽنهي قسمن مان ڪهڙي قسم سان واسطو رکي ٿو. بهرحال، مخدوم صاحب جو هيءُ علمي ۽ شاندار تحقيقي ڪارنامو آهي.

القول الانور في حكم لبس الاحمر

مخدوم صاحب هي رسالو تاريخ ۱۶ ذوالحج ۱۱۶۲ هجري تي لکيو، جنهن ۾ ۲۳ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه ٻارهن انچ ۽ ويڪر ست انچ آهي. هر صفحي ۾ ۲۸ کان ۳۱ سٽون آهن ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۸ کان ۲۱ لفظ آهن. ڪاتب ۽ ڪتابت جو سال نامعلوم آهي. راقم وٽ ڪتب خانہ ٻڙهي ياسين واري قلمي نسخي جو عڪس آهي. هيءُ رسالو گهڻا سال اڳ مولوي محمد ابراهيم ياسينيءَ رفاه عام پريس لاهور مان ڇپرايو هو. هن رسالي جا ڇاپي نسخا سنڌ جي اڪثر جهونن ڪتب خانن ۾ موجود آهن.

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ قرآن شريف، تفسير، حديث، اصول حديث، فقه، اصول فقه، علم ڪلام وغيره جي هڪ سئو کان وڌيڪ ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن، جنهن مان مخدوم صاحب جي علمي عظمت کي سلام ڪرڻو ٿو پوي ته ۲۳ صفحن جي ننڍڙي رسالي ۾ هڪ مسئلي تي ايترن ڪتابن جو مواد سامهون رکي، هيءُ مختصر ۽ جامع نسخو جوڙيو ويو آهي.

مواد جو وڇور:

مخدوم صاحب حمد ۽ صلوٰة کان پوءِ هن رسالي ۾ نج ٻاڙهي ڪپڙي پائڻ بابت لکيو آهي:

”امام اعظم ابو حنيفه رحمه الله عليه جي مذهب ۾ صحيح مڃيل قول موجب مردن لاءِ نج ٻاڙهو ڪپڙو پائڻ مڪروه تحريمي آهي.“

مخدوم صاحب حديثن مان ثابت ڪيو آهي ته حضور ﷺ جن ٻاڙهي ڪپڙي پائڻ کان مردن لاءِ منع ڪئي آهي. ٻاڙهي ڪپڙي پائيندڙ کي حضور جن سلام جو جواب نه ڏنو آهي. ٻاڙهو ڪپڙو شيطان کي پسند آهي. پاڻ سڳورن ان کان بچڻ جو حڪم ڏنو آهي.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

مخدوم صاحب ڳاڙهي ڪپڙي پائڻ جي ڪراحت جي ثبوت ۾ بن قسمن جا دليل ڏنا آهن: هڪ حديث ۽ ٻيو فقه. حديث ۾ اها ڪراحت بن قسمن جي آيل آهي. پهريون قسم ڳاڙهي ڪپڙي بابت مطلق آهي. ٻيو قسم خاص ڪري گيترو رنگ ۽ ڪپڙي جي باري ۾ آهي.

مخدوم صاحب حديث جي سلسلي ۾، حضرت جابر بن سمره رضه جي روايت به آندي آهي. راوي چوي ٿو ته مون رسول الله ﷺ کي چاندوڪي رات ۾ ڏٺو. کين ڳاڙهو وڳو پهريل هو. پوءِ مون (آسمان جي) چنڊ کي به ڏٺو پئي ۽ (مديني جي چنڊ) رسول الله ﷺ جي منهن مبارڪ کي به پئي ڏٺم. پر مون کي حضور جن جو منهن مبارڪ چنڊ کان به وڌيڪ سهڻو ڏسڻ ۾ پئي آيو.

انهيءَ حديث مبارڪ مان ظاهري طور اهو معلوم ٿئي ٿو ته حضور جن کي ڳاڙهو وڳو پهريل هو. پر ان جو شارحن اهو صحيح جواب ڏنو آهي ته حضور جن کي اهو پهريل وڳو نج ڳاڙهو ڪونه هو، پر ان کي رڳو ڳاڙهيون ليڪون هيون. مخدوم صاحب به لکيو آهي ته برابر اهو ڪپڙو نج ڳاڙهو ڪونه هو، پر ڳاڙهين ليڪن وارو هو.

مخدوم صاحب، ”مواهب اللدنيه“ ۽ ”شرح شمائل“ علي قاري مڪي جي حوالي سان لکيو آهي:

”حضور جن کي اهي پاتل ڪپڙا يمين جا هئا. انهن ڪپڙن تي ڳاڙهين ليڪن سان گڏ سايون ۽ ڪاريون ليڪون به هيون ۽ نج ڳاڙهو ڪپڙو ڪونه هو. جيئن اسان جي ملڪ سنڌ ۾ ٿئي جو مشهور ڳاڙهين ليڪن سان گڏيل ’لنگي‘ جو ڪپڙو ٺهيل هوندو آهي. اهڙيءَ ريت اهو به ائين رڳو ڳاڙهين ليڪن وارو ڪپڙو هو ۽ خالص ڳاڙهو مڪ ڪپڙو ڪونه هو.“

مخدوم صاحب حديث جو وڏو ڄاڻو هو. پاڻ اصول حديث جي پيش نظر، حديث جي روايت ۽ سنڌ تي محدثانه جرح ڪندي لکي ٿو:

”هن حديث جي سند ضعيف آهي. هن حديث جي سند ۾ القاسم ليساري، ابراهيم بن هارون ۽ يحيٰ بن ابي طالب راوي آهن. اهي ٽئي راوي مجهول آهن. خبر مجهول غير مقبول هوندي آهي. اصول حديث جي ڪتابن موجب خبر مجهول ضعيف آهي ۽ ضعيف روايت شرعي احڪام ۾ حجت نه هوندي آهي. حافظ ذهبي

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

’ميزان‘ ۾ وضاحت سان لکيو آهي ته يحيٰ بن ابي طالب، هارون

بن موسيٰ ۽ يحيٰ ضعيف راوي ۽ ڪوڙا آهن.“

مخدوم صاحب کي علم حديث وانگر فقه تي به ڪامل دسترس هئي.

پاڻ فقه جي عبارت ۾ جوڻوڙ هن ريت ڏنو آهي:

”گاڙهو ڪپڙو مردن کي پائڻ مڪروه تحريمي آهي.“

مخدوم صاحب هن مسئلي ۾ ٻين فقيهن جو موقف به بيان ڪيو آهي.

پر اڳتي هلي انهن جو ڀرپور رد به ڪيو اٿس، مثال طور: ابوالڪارم،

”فتاويٰ قاضي خان“ جي حوالي سان نقل ڪيو هو، ته گاڙهي ڪپڙي پهرڻ ۾

ڪا به ڳالهه نه آهي. شمس الدين القهستاني، الزاهدي جي حوالي سان لکيو

هو ته گاڙهي ڪپڙي پائڻ ۾ ڪوبه خوف نه آهي.

مخدوم صاحب وٽ اهي ٻئي ڪتاب موجود هئا. انهن ڪتابن جو لفظ

لفظ ڪري پڙهيو هئائين. ان ڪري پاڻ ڪامل فقيه جي حيثيت ۾ ابوالڪارم

۽ القهستاني تي علمي چوٽ ڪندي لکي ٿو:

”انهن ٻنهي گاڙهي ڪپڙي جائز هجڻ جي عبارت مٿين ڪتابن تان

نقل ڪئي آهي. گهڻي تحقيق کان پوءِ اهي جائز هجڻ جا لفظ ئي

انهن ڪتابن ۾ موجود نه آهن، ته پوءِ سندن اهي اوت تي حوالا

ڏيڻ ڪنهن به طرح صحيح ۽ دليل نه آهن.“

مخدوم صاحب ان باري ۾ اهل علم کي به اپيل ٿو ڪري ته جيڪڏهن

اهي لفظ انهن ڪتابن ۾ موجود هجن، ته ڪو اسان کي ٻڌائي ته الله تعاليٰ ان

کي اجر ڏيندو ۽ اسان ان جا شڪرگذار رهنداسون.

اهڙيءَ ريت مخدوم صاحب اڳتي هلي لکي ٿو:

”هاڻو، ڪن ماڻهن ’ملتقط‘ ۽ ’مجمع الفتاويٰ‘ جي حوالي سان به

ساڳي ڳالهه گاڙهي ڪپڙي جي جواز ۾ آندي آهي، پر جيئن ته

اهي ٻئي ڪتاب اسان جي ملڪ سنڌ ۾ موجود نه آهن، ته جيئن

اسان انهن کي ڏسي ۽ هن ڳالهه کي ڀيٽي ڏسون. ممڪن آهي ته

اهي حوالا به ابوالڪارم ۽ القهستاني جي مٿين حوالن وانگر اوت

تي هجن، تنهن ڪري ان ڳالهه کي ڪو وزن ڪونهي. جيڪڏهن

اسان اهو ڪٿي مڃون ته ٻنهي يا ڪنهن هڪ ڪتاب ۾ اها جواز

جي ڳالهه آهي، ته به ان ۾ شڪ ناهي ته اها ڳالهه غير مختار ۽

ظاهر روايت جي خلاف آهي.“

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

مخدوم صاحب اڳتي هلي امام ابو حنيفه، امام مالڪ ۽ امام احمد بن حنبل رحمۃ الله عليهم جي حوالي سان تحرير ڪيو آهي، ته مردن کي ڳاڙهو ڪپڙو پهرڻ مڪروه تحريري آهي. البت، امام شافعي رحمۃ الله عليه جو موقف الڳ بيان ڪري، ان جا جواب به ڏنا اٿائين.

مخدوم صاحب رسالي جي آخر ۾ فقه حنفي جي مشهور درسي ڪتاب ”نورالايضاح“ جي مصنف، حسن بن عمار بن علي شرنبلالي تي علمي چوڻون ڪيون آهن، جو هن ڳاڙهي ڪپڙي پائڻ جي جواز ۾ هڪ رسالو لکيو هو. مخدوم صاحب شرنبلالي جي رسالي جي باري ۾ لکي ٿو، ته ان جو دارومدار تن ڳالهين تي آهي ۽ پاڻ انهن تن ڳالهين جي جواب سان گڏ ڇهه ٻيا جواب ڏئي، شرنبلالي جي تحرير کي رد ڪيو اٿائين.

مخدوم صاحب جو هن رسالي ۾ تحرير جو انداز عالمانه ۽ سوالن جوابن جو طريقو محققانه آهي، جنهن مان مخدوم صاحب جي قرآن فهمي، علم تفسير، علم حديث، اصول حديث، فقه، اصول فقه ۽ علم ڪلام جي پرپور ڄاڻ ۽ علمي مهارت جو پتو پوي ٿو.

رفع النصب لتكثر الشهادات في صلاة المغرب

مخدوم صاحب هيء رسالو بروز خميس ۱۱ جمادي الاول ۱۱۶۴ هجري تي لکيو، جو ڇهن صفحن تي ڦهليل آهي. صفحي جي ڊيگهه تيرهن انچ ۽ ويڪر ست انچ آهي. هر صفحي ۾ ۲۱ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور ۱۶ لفظ آهن. هن رسالي تي ڪاتب جو نالو ۽ ڪتابت جو سال ته لکيل ڪونهي، پر رسالي جي آخر ۾ ٻن صفحن تي سوال جواب ۽ شرعي تحرير - مخدوم صاحب جي پوٽي - مخدوم ابراهيم بن عبداللطيف بن محمد هاشم ٺٽويءَ جي نالي لکيل آهي. سوال ڪندڙ جو نالو سليمان بن عبدالله بن صالح بن مفرح لکيل آهي، جنهن مان ظاهر آهي ته هيءُ رسالو مخدوم صاحب جي پوٽي جي وقت ۾ ڪتابت ٿيو آهي. البت رسالي جي منڍ ۾ بسم الله جي مٿان لکيل آهي ته، ”قابلناه بالاصل“، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ رسالو مخدوم صاحب جي اصل دستخط قلمي نسخي تان پيئي لکيو ويو آهي، جيتوڻيڪ هيءُ دستياب نسخو ڪتابت ڪئي پوءِ ٿيو آهي. ان ڪري هن نسخي جي صحت ۽ اهميت ظاهر آهي. راقم کي هن رسالي جو عڪس قاسميه لائبريري ڪنڊياري مان مليو. هيءُ رسالو سنڌالاجي لائبريري ڄام شوري، ڪتبخانه ڳڙهي ياسين ۽ درسگاه منصوره ۾ محفوظ آهي.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ عجيب مسئلو بيان ڪيو آهي. سانجهي نماز ۾ جيترا ڀيرا به تشهد يا التحيات پڙهڻ ممڪن ۽ واقع ٿي سگهي، انهن جو تفصيل ڏنو آهي. حمد ۽ صلاة کان پوءِ مخدوم صاحب لکي ٿو:

”هيءُ رسالو آهي، جنهن ۾ مون سانجهيءَ نماز ۾ جيترا تشهد يا التحيات پڙهڻ ممڪن ٿي سگهن، انهن جو تعداد گڏ ڪيو آهي. امام ابو حنيفه ۽ امام ابو يوسف جي قول تي سانجهيءَ نماز ۾

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

تشهد پڙهڻ جو تعداد ۷۹ ڀيرا ممڪن آهي. البت امام محمد جي قول تي ۱۶۰ ڀيرا سانجهي نماز ۾ تشهد پڙهڻ ممڪن آهي، جيئن ان جو تفصيل بيان ٿيندو. مون هيءُ رسالو خميس جي ڏينهن ۱۱ جمادي الاول ۱۱۶۴ھ تي لکڻ شروع ڪيو ۽ هن رسالي جو نالو ’رفع النصب لتكثير الشهادات في صلوٰة المغرب‘ رکيو ويو.“

مخدوم صاحب پهريان فقه جي مشهور ڪتاب ”بحرالرائق“ جي حوالي سان سانجهي نماز ۾ ۱۱ ڀيرا التحيات پڙهڻ جو مثال به ڏنو آهي. ان کان پوءِ مڪمل تفصيل ڏئي رسالو پورو ڪيو آهي.

ساڳئي بحث، عنوان ۽ مسئلي تي مخدوم صاحب هڪ رسالو ”بهز المنكب الي تكثير الشهادات في صلوٰة المغرب“ هن کان اڳ ۾ تفصيل سان لکيو هو، جنهن جو حوالو پاڻ هن رسالي ”رفع النصب“ جي آخر ۾ ڏنو آهي.

هن رسالي ۾ آيل تفصيل ڏسڻ ۽ مسئلي کي سمجهڻ لاءِ وڏي مٽاڪٽ ۽ دماغي ورزش ڪرڻ جي ضرورت آهي.

الحجة القوية في حقيقة القطع بالافضيلة

مخدوم صاحب جي هن دستياب قلمي نسخي ۾ ۷۹ صفحا آهن. هر صفحي جي ڊيگهه اٺ انچ ۽ ويڪر ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۲ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور ۱۰ لفظ آهن. ڪاتب جي صورتخطي وچولي ٿلهي قلم سان صاف ۽ وڻندڙ آهي.

هيءُ رسالو مخدوم صاحب جي ٻن عربي ڪتابن جو نچوڙ آهي ۽ مخدوم محمد معين ٺٽوي جي ڪتاب ”الحجة الجلية في رد من قطع بالافضيلة“ جو رد آهي. مخدوم صاحب هن ڪتاب ۾ قرآن، حديث، فقه، اصول، ڪلام ۽ رجال جي ڪتابن جا اڪثر جابجا حوالا ڏنا آهن. پر افسوس جو ڪتاب جو هيءُ نسخو ۷۹ صفحي کان پوءِ آخر تائين ناقص آهي. ان ڪري ڪاتب ۽ ڪتابت جو سن معلوم ٿي نه سگهيو آهي. پر ڪاغذ ۽ اکرن جي بيهڪ مان لڳي ٿو ته هيءُ نسخو ويجهي دور جو ڪتابت ٿيل آهي. مخدوم صاحب جي هن رسالي ”الحجة القوية“ جو قلمي نسخو، حافظ عبدالله ولد مولوي محمد معروف مٽياري واري جي ڪٽخاني ۾ موجود آهي. راقم کي اتان هن نسخي جو عڪس مليو آهي. هن رسالي جا قلمي نسخا پير سرهندي، اوريئنتل ڪاليج ۽ نيشنل ميوزيم لائبررين ۾ موجود آهن.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب پنهنجي همعصر عالم - مخدوم محمد معين ٺٽويءَ جي گهڻن ڪتابن جو رد لکيو آهي. هيءُ ڪتاب به ان سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي، جنهن ۾ چئني خليفن جي ترتيب بابت بحث ٿيل آهي. مخدوم صاحب مقدمي ۾ هن رسالي تصنيف ڪرڻ جو مقصد ۽ نچوڙ بيان ڪندي تحرير ڪيو آهي:

”مون پهريائين هن سلسلي ۾ وڏو ڪتاب ’السنة النبوية في حقيقة

القطع بالافضلية' لکيو هو. ان کان پوءِ انهيءَ ڪتاب جو اختصار 'الطريق الاحمدية في حقيقة القطع بالافضلية' نالي سان لکيو ۽ هيءُ موجوده رسالو انهيءَ وچئين رسالي جو خلاصو آهي ۽ هن خلاصي جو نالو آهي: 'الحجة القوية في حقيقة القطع بالافضلية'. انهن ٽنهي رسالن لکڻ جا ٻه مقصد آهن:

۱. اهل سنت جماعت جي تحقيق، قرآن عظيم ۽ نبي ﷺ جي حديثن مبارڪن مان حضور جن جي چئني خليفن جي ترتيبوار فضيلت ۽ حقيقت ظاهر ڪرڻ. يعني 'افضل البشر كلهم بعد الانبياء عليهم الصلوة والسلام ابوبكر ثم عمر ثم عثمان ثم علي رضي الله عنهم'. مطلب ته الله تعاليٰ جي نبين سڳورن کان پوءِ سڀني انسانن ۾ ابوبڪر پلو آهي، پوءِ عمر، پوءِ عثمان، پوءِ علي. الله تعاليٰ انهن کان راضي ٿيو.

۲. اهل سنت ۽ هنن خليفن جي ترتيب ۾ مخالفت ڪندڙ ۽ رافضين جي موافقت ڪري حضرت علي المرتضيٰ کي سڀني خليفن کان افضل سمجهندڙ ڪن همعصر عالمن 'الحجة الجلية في رد من قطع بالافضلية' نالي ڪتاب لکيو آهي. منهنجي هن ڪتاب جو ٻيو مقصد رافضين جي تائيد ڪندڙ همعصر (مخدوم محمد معين نثوي) جي هن ڪتاب جو رد ڪرڻ آهي.

مون هيءُ رسالو ۱۷ شعبان ۱۱۶۴ھ ۾ لکڻ شروع ڪيو. هن رسالي ۾ مقدمو، ٻه فصل ۽ خاتمي ۾ ڇهه فائدا آهن. ان ۾ شڪ نه آهي ته بيشڪ حضرت علي رضي الله عنه وڏين فضيلتن ۽ مناقبن جو صاحب آهي. هو اڪابر الامت آهي، سابقين الاولين مان آهي، الله تعاليٰ جي صالح ٻانهن ۾ پلو آهي، نيڪن صالحن مقربين مان آهي. سندس گهڻيون ئي فضيلتون ۽ ڀلايون آهن، پر خليفن سڳورن جي ترتيب جيئن مٿي بيان ٿي، حضرت عليءَ جو انهن ۾ اهوئي نمبر آهي. ان ڏس ۾ عقل يا اجتهاد جو دخل ڪونهي. نبي ﷺ طرفان ئي اها ترتيب ۽ امر واقع آهي.

مخدوم صاحب پنهنجي هن رسالي "الحجة القوية" ۾ همعصر جو اشارو

————— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —————
 ته ڪيو آهي، پر نالو نه ورتو آهي. اصل ۾ اهو اشارو مخدوم صاحب جي
 وڏي همعصر ۽ رنگين طبيعت واري عالم- مخدوم محمد معين ٺٽويءَ ڏانهن
 آهي ۽ ”الحجة الجلیلة“ ان جو ئي ڪتاب لکيل آهي.
 بهرحال، هيءُ علمي بحث مخدوم صاحب پنهنجي رسالي ۾ آڻي، علمي
 تحقيق جا واهڙ وهايا آهن ۽ پريور حوالن سان پنهنجو اندازِ تحرير ۽ اهلِ
 سنت جو دفاع ۽ حق ثابت ڪيو آهي. افسوس ته هيءُ رسالو آخر ۾ ناقص
 آهي.

حيات القاري باطراف صحيح البخاري

مخدوم صاحب جو حديث پاڪ بابت هيءُ هڪ بهترين ڪتاب آهي. هن ڪتاب ۾ ۷۵۸ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه تيرهن انچ ۽ ويڪراڻ انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۵ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۵ لفظ آهن. اسان جي سامهون ”حيات القاري“ جو قلمي نسخو، ڪاتب ابراهيم بن نور محمد جمالي، ساڪن ڳوٺ ڀائي خان جمالي جو لکيل موجود آهي. ڪتاب جي آخر ۾ ڪاتب جي نالي کان پوءِ درگاهه پير جهنڊي ۽ مڪتبہ راشديه جي مالڪ، مرحوم سيد رشد الله شاهه صاحب العلم الرابع پنهنجي هٿ سان هيٺيون نوٽ لکيو آهي: ”ابو تراب چوي ٿو ته اسان وٽ موجود اصل قلمي نسخي تي تحرير ٿيل هو ته هيءُ نسخو مصنف محمد هاشم نثويءَ جي مجلس ۾ ويهي، اصل تان پيئي نقل ڪيو ويو آهي. اهو نقل تاريخ ۸ رمضان المبارڪ آچر جي ڏينهن ۱۱۶۷ھ تي لکجي پورو ٿيو. ڪتبہ عبدالرحمن بن شيخ الاجل محمد هاشم سنڌي عفي عنه.“

پير صاحب جي انهيءَ مٿئين مختصر نوٽ مان اهو پتو پوي ٿو ته:

۱. هيءُ قلمي نسخو، مخدوم صاحب جي وڏي پٽ عبدالرحمن جي هٿ جو لکيل هو.

۲. مخدوم صاحب جي خدمت ۾ ويهي روبرو اُتاريو ويو هو.

۳. ڪتاب جي اصل لکجڻ کان رڳو هڪ سال پوءِ ۱۱۶۷ھ ۾ ڪتابت ڪيو ويو هو.

۴. مخدوم صاحب ڪتاب جو پهريون نقل ٻين ڪاتبن جي بجاءِ پنهنجي وڏي پٽ کي ڪتابت لاءِ ڏنو، ته جيئن ڪتاب جو ٻيو اُتارو به صحيح ۽ پروسجي جهڙو ٿئي.

۵. مخدوم صاحب وانگر سندس وڏو فرزند عالم هجڻ سان گڏ وڏو ڪاتب به هو، جو حديث جو اهم ڪتاب ڪتابت ڪيو هئائين.

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

٦. مخدوم صاحب ۽ سندس اولاد جي علم حديث سان محبت جو پتو پوي ٿو.

اسان جي سامهون پير بديع الدين راشدي جهنڊي واري جو قلمي نسخو آهي. هيءُ نسخو مخدوم صاحب جي فرزند مخدوم عبدالرحمان ٺٽويءَ واري قلمي نسخي جو نقل آهي. هن نسخي تي پير ابو تراب راشدي ۽ خليفه محمد خان جماليءَ جي نظرثاني ڪيل آهي، ان ڪري هن قلمي نسخي جي قدامت ۽ صحت جي لحاظ کان وڏي اهميت آهي. خود مخدوم جي هٿ جو لکيل قلمي نسخو، نيشنل ميوزيم ڪراچيءَ ۾ موجود آهي. راقم کي ”حيات القاري“ جي قلمي نسخي جو عڪس محترم عبدالرحمان منگي سڪرنڊ واري جي ذريعي مڪتبه راشديه، نيو سعيد آباد مان مليو.

مواد جو وچور:

دين جو سرچشمو قرآن ۽ حديث آهي. ٻئي دين جا ٽٽپ به آهن. قرآن ۽ حديث جو تمام گهرو تعلق آهي. جيڪڏهن قرآن جسم آهي، ته حديث ان جو روح آهي. ڪتاب الله متن آهي، ته حديث نبوي ۽ حضور ﷺ جا اقوال ۽ اعمال، ان جو شرح ۽ تفسير آهي.

هن ڳالهه تي سڀني امامن ۽ عالمن جو اتفاق آهي، ته ڪتاب الله کان پوءِ سڀني ڪتابن ۾ ”صحيح بخاري“ هڪ صحيح ڪتاب آهي ۽ ان جو درجو آهي. هن ڳالهه تي به سڀ متفق آهن، ته ابو عبدالله محمد بن اسماعيل بخاري رحمة الله عليه حديث جي فن ۾ ”اميرالمحدثين“ آهي.

مخدوم صاحب پنهنجي وفات کان ڏهاڪو سال کن اڳ سن ١١٦٤هـ ۾ علم حديث متعلق هيءُ ڪتاب ”حيات القاري باطراف صحيح البخاري“ عربيءَ ۾ مرتب ڪيو. علم حديث ۾، مخدوم صاحب جو هيءُ ڪتاب نهايت اهم ۽ ضخيم آهي. هن مان سندس علم حديث سان محبت ۽ تبحر علميءَ جو پتو پوي ٿو.

هن ڪتاب ۾ امام محمد بن اسماعيل بخاريءَ جي ڪتاب ”صحيح بخاريءَ“ مان حديثن جا ”اطراف“ گڏ ڪيا ويا آهن. مخدوم صاحب اصل ۾ هيءُ ڪتاب ستين ۽ اٺين صدي هجريءَ جي مشهور محدث، امام حافظ جمال الدين يوسف المزي (٧٤٢هـ) جي لکيل ڪتاب ”تحفة الاشراف بمعرفة الاطراف“ تان استفادو ڪري لکيو آهي. حافظ مزيءَ جو اهو جڳ مشهور

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ڪتاب عربيءَ ۾ سورهن جلدن ۾ لکيل آهي ۽ بهترين ڪتاب آهي. محدث مزيءَ هن ڪتاب ۾ حديث نبويءَ جي ڇهن مشهور ڪتابن ”صحيح سته“ جا اطراف گڏ ڪيا آهن. صحيح سته جا مشهور ڪتاب هي آهن:

۱. صحيح محمد بن اسماعيل بخاري (۱۹۴ھ - ۲۵۶ھ)

۲. صحيح مسلم بن الحجاج نيشاپوري (۲۰۲ھ - ۲۶۱ھ)

۳. سنن ابي دائود سجستاني (۲۰۲ھ - ۲۷۵ھ)

۴. جامع ابي عيسيٰ ترمذي (۲۰۹ھ - ۲۷۹ھ)

۵. سنن ابي عبدالرحمن نسائي (۲۱۵ھ - ۳۰۳ھ)

۶. سنن ابي عبدالله بن ماجه قزويني (۲۰۹ھ - ۲۷۳ھ)

مخدوم صاحب ”حيات القاري“ جي مهاڳ ۾، تصنيف جو سبب بيان

ڪندي لکي ٿو:

”حمد ۽ صلوة کان پوءِ رب غنيءَ جي رحمت جو محتاج محمد هاشم بن عبدالغفور بن عبدالرحمان سنڌي چوي ٿو ته هيءُ رسالو آهي، جنهن ۾ مون امام حجة الاسلام محمد بن اسماعيل بخاريءَ جي ڪتاب ’الجامع الصحيح‘ بخاري جي حديثن جا اطراف (حصا) گڏ ڪيا آهن. اهي اطراف مون حافظ الحديث، يگاني عالم ابوالحجاج جمال الدين يوسف بن زڪي مزي جي ڪتاب ’الاطراف‘ تان چونڊيا آهن. مون هن ڪتاب جو نالو ’حيات القاري باطراف البخاري‘ رکيو آهي. هن جي شروعات ۱۸ شعبان ۱۱۶۴ھ تي ڪئي اٿم. هن ۾ مون کي ان تي ئي اعتماد آهي، جنهن تي حافظ مزي اعتماد ڪيو آهي. ’صحيح سته‘ کان به مواد ورتو اٿم. امام بخاريءَ جي روايت کي ’خ‘ جي رمز سان بيان ڪيو اٿم ۽ ان تي وڌيڪ حاشيو به هنيو اٿم.

هن مختصر ڪتاب کي علامه ابو مسعود دمشقي (وفات ۴۰۱ھ)، علامه خلف واسطي (وفات ۴۰۰ھ کان پوءِ) ۽ حافظ مزي جي ڪتابن جي نموني تي مرتب ڪيو اٿم. پر هن جي خاص ترتيب محدث حافظ مزيءَ جي ڪتاب واري آهي. هن ۾ مون پاڻ معروف حروف معجم تي ترتيب رکي آهي. ان کان سواءِ ’ه‘ جي حرف کي ’و‘ کان اڳ ۾ آندو اٿم. اها حافظ مزيءَ جي ترتيب آهي. جيتوڻيڪ ائين اسان وٽ مشهور طريقي جي ابتڙ آهي.

مون جن معروف ڪتابن مان ’حيات القاري‘ جو مواد ورتو آهي، انهن کان به زياده هن ۾ اضافو ڪيا اٿم، جيڪي مون لاءِ سهنجي ٿي سگهيا آهن يا مون کي معلوم ٿيا آهن. انهن ۾ جن اوڻاين جي مون کي خبر پئي، تن جي اصلاح ڪئي اٿم. حديث پاڪ جا اطراف يا حصا بخاري شريف جي متن ۾ لکيل لفظن جي موافق ذڪر ڪيا اٿم. ان ڪوشش ۾ مون کان جيتري قدر ٿي سگهيو آهي ته تحقيق ڪئي اٿم، نه ته حافظ مزيءَ جي اتباع ڪندي روايت بالمعنيٰ آندي اٿم. الله تعاليٰ کان سوال آهي ته منهنجي هيءَ محنت پنهنجي رضا لاءِ خلوص واري بنائي.

هن مختصر ڪتاب کي مون ٻن بابن ۾ ورهايو آهي. پهرئين باب ۾ احاديث موصولہ درج آهن. ٻئي باب ۾ مرسل احاديث بيان ڪيون اٿم. انهن مان هر هڪ کي ٻه قسم بنايو اٿم. پهرئين قسم ۾ اسماءُ الرجال ته ٻئي قسم ۾ اسماءُ النساءِ ۽ انهن مان به هر هڪ کي ٻن بابن ۾ ورهايو اٿم. پهرئين باب ۾ نالا ۽ ٻئي باب ۾ ڪُنيتون. انهن ۾ حروف معجم تي ترتيب ڏني اٿم، ته جيئن ڏسندڙن کي فائدو وٺڻ سولو ٿئي.

ڪتاب شروع ڪرڻ کان اڳ ۾ مقدمو ذڪر ڪيو اٿم. مقدمي ۾ ٻه فائدا آهن. فائدو پهريون هي آهي ته صحيح بخاري ۾ ڪهڙيون حديثون ورائي ورائي آندل آهن ۽ ڪهڙيون حديثون بنا تڪرار جي آهن. فائدو ٻيو هي آهي ته هر اصحابيءَ جون صحيح بخاريءَ ۾ موصول ۽ معلق حديثون آيل آهن، انهن جو تفصيل ڏنل آهي.

مخدوم صاحب به ڪتاب الله کان پوءِ حديث نبويءَ جي عظمت جي پيش نظر حافظ مزيءَ جي نموني تي رڳو صحيح بخاريءَ جا اطراف ”اطراف المزي“ تان ميڙي چونڊي، سوڌي سنواري، سهيڙي سموي راوين جي جديد ۽ آسان ترتيب سان الف-ب وار فهرست موجب مرتب ڪيا آهن.

دراصل ”اطراف“ علم حديث ۾ حديث جي ڪتاب جو هڪ قسم آهي. اطراف جي لفظي معنيٰ آهي طرف، حصا. طرف جو جمع آهي اطراف.

”اطراف“ حديث جي ان ڪتاب کي چئبو آهي، جنهن ۾ حديث جو رڳو اهو حصو ذڪر ڪيو وڃي، جو باقي حديث جي حصي تي دلالت ڪري ۽ پوءِ ان حديث جا سڀ طريقا ۽ سندون بيان ڪيون وڃن يا ڪن مخصوص

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
 ڪتابن جون سندون بيان ڪيون وڃن، جيئن اطراف الڪتب الخمسه ابي
 العباس ۽ اطراف المزي.

حافظ جمال الدين يوسف المزي "اطراف" تي بحث ڪندي لکيو آهي:
 "ڪنهن حديث مبارڪ جو هڪ حصو ذڪر ڪري، ان جي سڀني
 سندن کي حديث جي ڪتابن مان آڻي، ان تي بحث ڪيو ويندو
 آهي. جن ڪتابن ۾ ان جو ذڪر هوندو آهي، انهن کي 'ڪتب
 الاطراف' سڏيو ويندو آهي ۽ ان حصي کي طرف چئبو آهي ۽
 جڏهن حديث جي ڪتابن جا لکندڙ ڪنهن حديث جي روايت ۾
 شريڪ ٿيندا آهن يا انهن مان ڪي بزرگ ان کي آڻيندا آهن ته
 ڪتب الاطراف وارا اها حديث ان جي ذڪر ڪرڻ واريءَ جاءِ جي
 بيان سان گڏ لکندا آهن ۽ جيڪڏهن اها حديث ٻن يا ٽن جاين
 تي ذڪر ڪيل هوندي آهي ته انهن سڀني جاين جي نشاندهي
 ڪندا آهن ۽ ان سان ان حديث جي طريقن ۽ سندن تي بحث
 ڪرڻ آسان ٿي پوندو آهي. ڪتب الاطراف مان وڏو فائدو اهو ئي
 آهي. عالمن چيو آهي ته: 'محدث بلا اطراف ڪانسان بلا اطراف'
 مطلب ته اطراف الحديث جي علم کان سواءِ محدث ائين آهي،
 جيئن عضون کان سواءِ انسان." (26)

مخدوم صاحب "حيات القاري" ۾ مقدمي کان پوءِ صحيح بخاري جي
 اطراف جو سلسلو، راويءَ جي الف-بي وار فهرست سان شروع ڪيو آهي.
 هتي اطراف جا چند مثال پيش ڪجن ٿا:
 حرف الالف

● انس بن مالڪ ابو حمزه الانصاري عن ابي.

حديث: "كنا نري هذا من القرآن حتي نزلت الهكم التكاثر" يعني
 حضرت انس رضي الله عنه حضرت ابي رضي الله عنه کان نقل ڪيو، ته اسان
 هي سمجهندا هئاسون ته هي قرآن مان آهي، تان ته سورة "الهكم التكاثر"
 نازل ٿي.

اصل ۾ مڪمل حديث هيءَ آهي ته حضرت انس بن مالڪ روايت ٿو
 ڪري، ته رسول الله ﷺ فرمايو ته جيڪڏهن ماڻهوءَ وٽ سون جي هڪ وادي
 هجي ته هو گهرندو ته ٻه واديون هجن. ان جي وات کي مٽي ئي ڀري سگهي
 ٿي ۽ الله تعاليٰ توبه ڪندڙ جي توبه قبول ڪري ٿو.

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

● عبدالرحمن بن الاسود بن عبد يغوث الزهري عن ابي.
حديث: "ان من الشعر حكمة". ترجمو: بيشڪ شعرن مان ڪي شعر
حڪمت سان ڀريل آهن.

● ابراهيم بن سعد بن ابي وقاص القرشي الزهري عن اسامه بن زيد
حديث: "اذا سمعتم بالطاعون بارض فلا تدخلوها." ترجمو: نبي ﷺ
فرمايو ته جڏهن توهان ڪنهن جڳهه بابت ٻڌو ته اتي طاعون آهي، ته اتي نه
وڃو.

اصل ۾ مڪمل حديث هيءَ آهي ته نبي ﷺ فرمايو ته جڏهن توهان
ڪنهن جڳهه بابت ٻڌو ته اتي طاعون آهي، ته اتي نه وڃو ۽ جڏهن توهان
ڪنهن جاءِ ۾ هجو ۽ اتي طاعون پکڙجي وڃي، ته اتان نه نڪرو.

صحيح بخاريءَ ۾ روايتن جو تعداد: مخدوم صاحب "حيات القاري"
جي مقدمي ۾ ابن الصلاح، النووي ۽ حافظ ابن حجر عسقلانيءَ جي حوالي
سان صحيح بخاري جي سمورين روايتن جو مختلف نوعيتن سان بحث ڪري،
تعداد بيان ڪيو آهي. ان بحث جو نچوڙ هي آهي:

صحيح بخاري جي روايت ٿيل حديثن جي تعداد ۾ عالمن جو اختلاف
آهي. ابن الصلاح جي تحقيق آهي ته صحيح جي سڀني حديثن جو تعداد
۷۲۷۵ آهي. حذف مڪررات يعني وري وري آيل حديثن جي حذف ڪرڻ يا
ڪيڏن کان پوءِ هيءَ تعداد چار هزار بيهي ٿو.

ابن حجر عسقلانيءَ جي تحقيق پٽاندڙ صحيح بخاريءَ جون سڀ
حديثون مڪررات سميت ۷۳۹۷ آهن. سڀني معلقات جو تعداد ۱۳۴۱ آهي.
سڀني متتابعات جو تعداد ۲۴۴ آهي ۽ ڪُل تعداد ۹۰۸۲ آهي. حذف
مڪررات کان پوءِ مرفوع حديثن جو تعداد ۲۶۲۳ وڃي ٿو بيهي. اهڙيءَ
ريت امام بخاريءَ جون جيڪي حديثون اعليٰ سندن تي مشتمل آهن، اهي
ثلاثيات آهن. انهن جو تعداد باويھ آهي ۽ حذف مڪررات کان پوءِ هيءَ
تعداد سورهن وڃي رهي ٿو.

مخدوم صاحب، روايت ٿيل حديثن جي تعداد کان پوءِ هر هڪ روايت
ڪندڙ اصحابيءَ جي روايت ڪيل حديثن کي الف- بي وار ۽ نالي وار تعداد
لکيو آهي. مثال طور: ابي بن ڪعب رضي الله عنه، جيڪو قرآن جي قارين جو
سردار آهي، ان جون ست حديثون روايت ٿيل آهن. اسامه بن زيد بن حارث
سورهن حديثون، اسيد بن حضير انصاري هڪ حديث ۽ انس بن مالڪ

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

انصاريءَ ۲۶۸ حديثون روايت ڪيون آهن.

مخدوم صاحب مقدمي ۾ اعتراف ڪيو آهي ته سندس هن ڪتاب ”حيات القاري باطراف صحيح البخاري“ جا محرڪ هيٺيان محدث آهن، جن کان متاثر ٿي ۽ سندن ڪتابن تان استفادو ڪري، علم حديث بابت هيءُ بهترين ڪتاب لکيو اٿائين:

۱. امام محمد بن اسماعيل بخاري (۱۹۴ھ - ۲۵۶ھ)
۲. حافظ جمال الدين يوسف بن الزڪي المزني (۶۵۴ھ - ۷۴۲ھ)
۳. امام ابو مسعود ابراهيم بن محمد دمشقي (وفات ۱ - ۴۰۰ھ)
۴. علامه خلف واسطي (وفات ۴۰۰ھ کان پوءِ)
۵. محدث ابن الصلاح (۵۷۷ھ - ۶۴۳ھ)
۶. حافظ ابن حجر عسقلاني (۷۷۳ھ - ۸۵۲ھ)

بذل القوة في حوادث سني النبوة

سيرت پاڪ جي حوالي سان مخدوم صاحب جو هيءُ جڳ مشهور ڪتاب آهي. مخدوم امير احمد عباسي ڪهڙائيءَ سن ۱۹۶۶ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد طرفان مرتب ڪري شايع ڪيو هو. متن ۲۰۷ صفحا، عربي مقدمو، فهرست، انڊيڪس ۽ تعليقات ۲۲۱ صفحا، جملي ۶۲۸ صفحا آهي. صفحي جي ڊيگهه ساڍا اٺ انچ ۽ ويڪر ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ سراسري طور ۲۴ ستون ۽ هر ست ۾ ۱۲ لفظ آهن.

مخدوم ٺٽويءَ حضور پرنور نبي ﷺ جن جي سوانح ۽ سيرت پاڪ بابت سنڌي، فارسي ۽ عربيءَ ۾ ڳچ ڪتاب لکيا آهن. جيتوڻيڪ اهي سڀئي ڪتاب تحقيقي لحاظ کان ڀرپور آهن، پر عربي زبان ۾ هن ڪتاب ”بذل القوة“ جو معيار نهايت مٿانهون آهي. پنهنجي انداز ۽ نئين ترتيب جي لحاظ کان سيرت ۾ نئون موڙ ۽ اهڃاڻ آهي. هن ڪتاب کي سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ڪيو ويو آهي. ڪتاب جي منڍ ۾ مخدوم امير احمد هڪ سئو صفحن تي عربيءَ ۾ مقدمو لکيو آهي.

مواد جو وچور:

هيءُ ڪتاب ٻن قسمن ۾ ورهايل آهي. پهريون قسم هڪ باب تي مشتمل آهي ۽ ان هڪ باب ۾ ۱۲ فصل آهن. ٻيو قسم ٽن بابن ۾ ورچيل آهي. پهرئين باب ۾ ۸ فصل، ٻئي باب ۾ ۱۰ فصل ۽ ٽئين باب ۾ ۱۱ فصل آهن. مخدوم صاحب ”بذل القوة“ جي مقدمي ۾ لکي ٿو:

”محمد هاشم پٽ عبدالغفور پٽ عبدالرحمان سنڌي ٺٽوي چوي ٿو ته هيءُ مختصر ڪتاب آهي، جنهن ۾ انهن واقعن جو تاريخي ترتيب سان ذڪر آهي، جيڪي نبي ڪريم ﷺ جي ٽيويهه ساله نبوت واري زندگيءَ ۽ دور ۾ واقع ٿيا، يعني ۱۳ سالن جو مڪي زندگيءَ وارو دور ۽ ۱۰ سالن جي مدني زندگيءَ واري دور جا

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

حالات، واقعا ۽ غزوات سرايا يا جنگيون. هن ڪتاب جي شروعات ۵ ذوالحج ۱۱۶۱ھ تي ٿي ۽ هن ڪتاب جو نالو ’بذل القوة في حوادث سني النبوة‘ آهي. هيءُ ڪتاب ٻن قسمن يا حصن ۾ ورهايل آهي. پهرئين قسم ۾ مڪي دور جا واقعا ۽ ٻئي قسم ۾ مدني دور جا واقعا. مدني دور ٽن بابن ۾ ورهايل آهي: باب پهريون غزوات، باب ٻيو سرايا ۽ بعوث ۽ باب ٽيون ٻيا واقعا.“

هن ڪتاب جي پڄاڻي ۴ صفر المظفر ۱۱۶۸ھ اربع جي ڏينهن تي، يعني هن اهم ڪتاب جي مواد جي چونڊ ۽ جمع و ترتيب ۾ مخدوم صاحب کي لڳ ڀڳ ٻه سال کن لڳي ويا.

ڪتاب ۾ آيل مواد جي سن وار فهرست ڏسڻ سان هن ڪتاب جي اهميت ۽ افاديت جو اندازو ٿي سگهي ٿو ۽ سيرت پاڪ تي ترتيب وار ۽ بيڪجا مواد جو خاڪو سامهون اچي بيهي ٿو:

حصو پهريون: نبوت جي شروعات کان هجرت تائين جا واقعا
هن باب ۾ سن ۱ کان ۱۲ تائين نبوت جا تاريخ وار واقعا شامل آهن.
حصو ٻيو: هجرت جي شروعات کان وٺي حضور ﷺ جن جي وصال تائين جا واقعا.

باب پهريون- غزوات النبي ﷺ: هن باب ۾ سن ۲ھ کان ۹ھ تائين پيش آيل لڙاين جو ذڪر آهي.

باب ٻيو- اهي سرايا ۽ بعوث جيڪي حضور ﷺ جن هجرت کان پوءِ روانا ڪيا. هن باب ۾ سن ۲ھ کان ۱۱ھ تائين پيش آيل سرايا جو احوال آهي.

باب ٽيون- غزوات ۽ سرايا کان سواءِ ٻيا حالات ۽ واقعات، جيڪي هجرت کان پوءِ حضور ﷺ جن جي وصال تائين پيش آيا. هن باب ۾ سن ۱ھ کان ۱۱ھ تائين جا گڏيل واقعا درج آهن.

ٻئي باب ۾ غزوات ۽ سرايا جو احوال آهي. جن جنگين ۾ پاڻ نبي ڪريم ﷺ جن شريڪ ٿيا، محدثن جي اصطلاح ۾ انهن جنگين کي ”مغازي“ ۽ ”غزوات“ چئبو آهي. جن لڙاين ۾ پاڻ شريڪ نه ٿي سگهيا ۽ پنهنجي اصحابن کي لشڪر جو امير بناڻي موڪليو، ان کي ”سرايا“ ۽ ”بعوث“ چئبو آهي. سرايا جو تعداد ۷۷ آهي. جن جنگين ۾ حضور جن پاڻ شريڪ ٿيا، انهن جو تعداد ۲۸ آهي. انهن جنگين جي ترتيبوار فهرست هي آهي:

۱. غزوه الابواء يا ودان
۲. غزوه بواط
۳. غزوه سفوان يا بدر اولي
۴. غزوه العشيرة
۵. غزوه بدر كبري
۶. غزوه بني سليم يا قرقرة الكدر
۷. غزوه السويق
۸. غزوه غطفان يا ذي امر
۹. غزوه الفرع
۱۰. غزوه بني قينقاع
۱۱. غزوه احد
۱۲. غزوه حمراء الاسد
۱۳. غزوه بني نضير
۱۴. غزوه بدر صغري
۱۵. غزوه دومة الجندل
۱۶. غزوه بني المصطلق يا مريسع
۱۷. غزوه خندق
۱۸. غزوه بني قريظ
۱۹. غزوه بني لحيان
۲۰. غزوه حديبيه
۲۱. غزوه ذي قرد
۲۲. غزوه خيبر
۲۳. غزوه وادي القري
۲۴. غزوه ذات الرقاع
۲۵. غزوه فتح مکه
۲۶. غزوه حنين
۲۷. غزوه طائف
۲۸. غزوه تبوک

مخدوم صاحب مڪي شريف ۽ مديني منوره جي ڪن زيارتن ۽ برڪت وارين تاريخي جاين جو ذڪر ڪندي، ڪتاب ۾ پنهنجو اکين ڏٺو مشاهدو

— مخدوم محمد هاشم نقوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

به ڏيندو ويو آهي. ان مان مخدوم صاحب جي سفر حرمين شريفين جون چند جهلڪيون به سامهون اچن ٿيون، ته هن ڪهڙي سال ۾ مڪي يا مديني جون زيارتون ڪيون. ياد رهي ته مخدوم صاحب سن ۱۱۲۵ھ ۾ حرمين شريفين جو سفر اختيار ڪيو هو ۽ سن ۱۱۲۷ھ تي واپس ٺٽي موٽي آيو هو. مخدوم صاحب مڪي ۽ مديني منوره جي ڪن تاريخي جاين بابت پنهنجو مشاهدو هن طرح لکي ٿو:

دار ارقم: دار ارقم، مڪي شريف ۾ مسجد الحرام جي ويجهو صفا جبل لڳ اچ تائين موجود آهي. هينئر دار خيزران جي نالي سان مشهور آهي (چو ته) هارون الرشيد جي ماءُ خيزران حبشيه ان جاءِ جي نئين سر تعمير ڪرائي، ان کي برڪت خاطر مسجد بنائي ڇڏيو هو. مون جڏهن سن ۱۱۲۵ھ ۾ حج بيت الله جو شرف حاصل ڪيو، ته ان جاءِ جي زيارت جي سعادت به نصيب ٿي هئي. (ص ۲۱)

ڪوه الروحاء: مديني ۽ مڪي جي وچ تي الروحاء نالي ڪوهه آهي، جيڪو مديني کان ۲۶ ميلن جي پنڌ تي آهي ۽ اهو ڪوهه اڄ تائين مشهور ۽ موجود آهي. اسان پنهنجي اکين سان هن ڳوٺ کي ڏٺو ۽ پاڻي به پيتو. (ص ۴۸)

مسجد جمع: حضور ﷺ مسجد بنو سالم بن عوف ۾ جمعي جي نماز پڙهي ۽ جمعي جو خطبو ڏنو هو. بنو سالم بن عوف جي آبادي قبا ۽ مديني جي وچ تي هئي. انهيءَ ڪري هن مسجد کي مسجد جمع چون ٿا. هيءُ اسلامي تاريخ ۾ حضور ﷺ جن جو سڀ کان پهريون جمعو ۽ سڀ کان پهريون خطبو هو. هيءُ مسجد اڄ تائين موجود آهي. اسان به سن ۱۱۲۶ھ ۾ هن مسجد جي زيارت ڪئي. ان وقت هن جي نئين تعمير ٿي چڪي هئي. (ص ۱۰۲)

حضرت ميمونه جي قبر: مڪي ۽ مديني جي درميان مڪي کان ڏهن ميلن جي مفاصلي تي ”سرف“ نالي هڪ ڳوٺ آهي. هن وقت هيءُ ڳوٺ ته غير آباد آهي ۽ هتي حضرت ميمونه رضي الله عنها جي قبر کان سواءِ ٻيو ڪجهه ناهي. هن جي قبر تي قبو ٺهيل آهي. الحمد للہ! سن ۱۱۲۶ھ ۾ اسان هن قبي جي زيارت ڪئي. (ص ۱۹۵)

ابن ڪثير تي علمي چوٽ:

مخدوم صاحب ”بذل القوة“ ۾ لڳ ڀڳ سٺ ڪتابن جا حوالا آندا آهن. علامه ابن ڪثير مشهور مصنف آهي. ”البدايه والنهايه“ به تاريخي لحاظ کان مشهور ڪتاب آهي. مخدوم صاحب ابن ڪثير تي انهيءَ ڪتاب جي حوالي

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

سان علمي چوٽون ڪيون آهن.

۱. هجرت نبويءَ جي سلسلي ۾ ابن ڪثير جو رد مخدوم صاحب ڪيو آهي.

۲. سن ۲ھ جي واقعن ۾ بيت المقدس مان قري بيت الله قبلو مقرر ٿيو.

مخدوم صاحب ان سلسلي ۾ به ”البدايه والنهاية“ جي حوالي سان ابن

ڪثير جو ڀرپور رد ڪيو آهي.

”بذل القوة“ جي ٻولي:

مخدوم صاحب ۽ شاهه لطيف جي دور جي سنڌي ٻولي به هن وقت

سمجهڻ ۽ پڙهڻ ۾ محنت طلبي ٿي. عربي ٻولي ته اڃا به وسيع ۽ ڏکي آهي.

پر مخدوم صاحب کي عربي ٻوليءَ تي عبور ۽ ڪامل دسترس حاصل هئي.

”بذل القوة“ جي عربي ٻولي تمام سليس، عام فهم ۽ آسان آهي. ڇڻ ته هر

دور ۽ هن دور جي ٻولي آهي. مثال طور: پاڻ مڪي ۽ مديني جي درميان

”ڪوه الروحاء“ جي زيارت جو نقشو هن ريت ڇڻي ٿو:

”والروحاء بئر معروف بين مكة والمدينة علي ستة والثلاثين (۳۶)

ميلا من المدينة. وهو موجود مشهور الي الان. رايناها باعيننا و

شربنا من مائها الف ومائة وخمس وثلاثين (۱۱۳۵). والحمد لله.“

(ص ۴۸)

عربي عبارت پڙهندي اڪثر جاين تي نثر مان به شاعريءَ جو لطف ٿو

اچي، مثال طور:

”ثم رمي بها الي اكفار

فوقع لهم بسبيه الفرار

ونزل النصر من الله العزيز الجبار.“ (ص ۱۲۱)

بهرحال، سيرت پاڪ جي سلسلي ۾ ”بذل القوة“ نئين ترتيب سان هڪ

بهترين ۽ لافاني ڪتاب آهي.

هن بهترين ڪتاب جو راقم ۽ پروفيسر اسرار احمد علويءَ، درگاه

فقير الله علوي شڪارپور واري به سنڌي ۾ ترجمو ڪيو آهي، پر اڃان

ترجمو شايع نه ٿيو آهي.

التحفة المرغوبة في افضلية الدعاء بعد المكتوبة

هي ۱۹ صفحن جو سهڻو رسالو آهي. صفحي جي ڊيگهه ٻارهن انچ ۽ ويڪرائي ۱۱ انچ آهي. هر صفحي ۾ ۲۳ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۲۰ لفظ آهن. ڪاتب آخر ۾ هڪ نوٽ لکيو آهي، جنهن جو ترجمو هيءُ آهي: هيءُ رسالو ڪاتب موسيٰ الالائي، مولوي عبدالرئوف بختارپور واري جي قلمي نسخي تان اٿاريو ۽ ان وري مولوي لعل محمد مٽيارين واري جي قلمي نسخي تان نقل ڪيو. هن تحرير مان لفظ ”نسخه قديمه“ مان ظاهر آهي ته موجوده رسالو خود مخدوم صاحب جي اصل نسخي جو نقل آهي ۽ صحيح نسخو اصل سان ڀيٽيل آهي. راقم وٽ هن رسالي جو عڪس موجود آهي. تازو هيءُ رسالو مفتي شجاعت علي قادريءَ ايڊٽ ڪري، مدرسه مجديه نعيمه - ملير ڪراچي طرفان شايع ڪيو ويو آهي.

هن رسالي ۾ ۹۰ ڪتابن جا حوالا آيل آهن. هي ڪتاب تازو ابوغده عبدالفتاح نالي هڪ عرب عالم ايڊٽ ڪري بيروت مان شايع ڪيو آهي. ڊاڪٽر محمد اشرف سمی ان جو اردو ترجمو ڪيو آهي، جو الراشد اڪيڊمي ڪراچي طرفان شايع ٿي چڪو آهي.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب هيءُ رسالو پنهنجي دور جي ڪن عالمن جي جواب ۾ لکيو آهي، جن اها فتويٰ ڏني هئي ته فرض نماز پڙهڻ کان پوءِ، سنت مؤڪده کان اڳ ۾ دعا گهرڻ مڪروه آهي.

مخدوم صاحب هن رسالي ”التحفة المرغوبة“ جي مقدمي ۾ تصنيف جو سبب ڄاڻائيندي لکي ٿو:

”مون کان سوال ڪيو ويو آهي، ته فرض نماز کان پوءِ دعا گهرڻ سنت آهي يا نه؟... مون (تحقيق ڪري) جواب ڏنو، ته

فرض نماز کان پوءِ دعا گهرڻ سنت مستحب آهي. ان کي ڇڏڻ چڱو نه آهي، خاص ڪري امام جي حق ۾. هيءُ جائز آهي ته دعا سنت مؤڪده کان اڳ ۾ گهري وڃي. جهڙيءَ طرح دعا سنت کان پوءِ گهرڻ جائز آهي. بهتر هيءُ آهي ته دعا سنت کان اڳ ۾ گهرجي، پر دعا تمام ڊگهي نه هجي.

(فرض کان پوءِ ۽ سنت کان اڳ ۾) دعا گهرڻ جي مسئلي بابت وقت جي گهڻن عالمن موافقت ڪئي آهي ۽ ڪن ان مسئلي جي (ڪتاب) جواهر الفتاويٰ ۽ الاشباه وغيره جي حوالي سان مخالفت ڪئي، جن جو بيان خاتمي ۾ ذڪر ڪيل آهي... پوءِ مون (ان جي جواب ۾) هيءُ رسالو لکيو آهي ۽ مون هن رسالي ۾ فرض کان پوءِ ۽ سنت کان اڳ ۾ دعا گهرڻ جي عدم ڪراحت (کي رد ڪري، دعا گهرڻ جي ثابتي لاءِ) دليل ڏنا آهن. نبي ﷺ ۽ معتبر فقهي روايتن سان دعا کي ثابت ڪيو آهي.

مون هيءُ رسالو خميس جي رات، ۱۹- صفر ۱۱۶۸ھ ۾ لکڻ شروع ڪيو. هن رسالي جو نالو 'التحفة المرغوبة في افضلية الدعاء بعد المكتوبة' آهي. هن رسالي ۾ به باب ۽ خاتمو آهي.

مخدوم صاحب هن رسالي جي مواد جي وڃڻ هن ريت ڪئي آهي: پهرئين باب ۾ حديث جي روشنيءَ ۾ اهو ثابت ڪيل آهي، ته اصل ۾ فرض کان پوءِ دعا گهرڻ سنت مستحب آهي.

ٻئي باب ۾ حديث مبارڪ سان گڏ فقه جي روشنيءَ ۾ وضاحت آهي، ته دعا فرض کان پوءِ ۽ سنت کان اڳ ۾ ڪراحت کان سواءِ جائز آهي.

خاتمي ۾ دعا جي مخالفن جا اعتراض ۽ جواب آهن. اهڙيءَ ريت هيءُ رسالو دعا جي فضيلت ۽ جواز تي پورو ٿئي ٿو.

هن رسالي ۾ مخدوم صاحب حديث مبارڪ ۽ فقه جي ڪتابن ۽ حوالن سان ڀرپور دليل ڏئي، حسب دستور ڪتاب کي جاندار بنايو آهي ۽ اصل مسئلو کولي سمجهايو آهي. الله تعاليٰ کان دعا گهرڻ جي مخالف لاءِ اعتراض جي ڪا به گنجائش باقي نه ڇڏي آهي ۽ مخدوم صاحب جي اصولي ۽ تحقيقي استدلال کي مڃڻو ئي پوي ٿو.

تنقيح الكلام في النهي عن قراءة الفاتحة خلف الامام

هن رسالي جو پنو ميرانجهڙو ۽ مواد ۵۶ صفحا آهي. صفحي جي ڊيگهه نوَ انچ ۽ ويڪر ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ ۲۷ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۲ لفظ آهن. هيءُ رسالو مخدوم صاحب جي دور جو ڪتاب ٿيل آهي. ڪاتب پنهنجو نالو ڪو نه ڄاڻايو آهي، البت ڪتاب جي آخر ۾ عربيءَ ۾ هيءُ نوٽ لکيو آهي.

”تمت المقابلة بحضرة المؤلف في التاريخ العاشر من شهر الله رجب الفرد من سنة الف ومائة و تسع و ستين من الهجرة النبوية علي صاحبها الصلوة والسلام والتحية.“

مخدوم صاحب هيءُ رسالو ۲۴ صفر المظفر ۱۱۶۹ھ ۾ لکيو، جڏهن ته ڪاتب جي انهيءَ مٿئين نوٽ مان اهو ظاهر آهي ته هيءُ رسالو چئن مهينن کان پوءِ، ساڳئي سال ۱۰ ماه رجب المرجب ۱۱۶۹ھ ۾ مصنف جي سامهون اصل نسخي تان ڀڄي، هيءُ نقل تيار ڪيو ويو. قدامت جي لحاظ ۽ صحت جي اعتبار کان اڳاٽو ۽ صحيح نسخو آهي. هن رسالي جا قلمي نسخا مدرسه مجدديه نعيميه - ملير ڪراچي، سنڌالاجي لائبريري ڄام شوري، پير جهنڊي ۽ مٽياريءَ جي ڪتب خانن ۾ موجود آهن. راقم وٽ مدرسه مجدديه نعيميه واري قلمي نسخي جو عڪس آهي. تازو هيءُ رسالو مدرسه مدينه العلوم، ڀينڊي شريف طرفان اردو ترجمي سان شايع ٿيو آهي.

مواد جو وچور:

هن رسالي ۾ فرض نماز ۾ امام جي پٺيان جماعتيءَ کي سورة فاتحه نه پڙهڻ جي باري ۾ بيان آهي. مخدوم صاحب کان سندس دور ۾ ڪن ماڻهن پڇيو ته ڇا نماز ۾ جماعتيءَ کي امام جي پٺيان سورة فاتحه پڙهڻ جائز آهي يا نه؟ يا ڪراهت آهي. جي ڪراهت آهي، ته پوءِ ڪراهت تحريمي آهي يا

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

تنزيهي؟ يا حضور نبي ﷺ جي حديثن مبارڪن ۾ اهو ذڪر آهي يا نه؟
مخدوم صاحب انهن ۾ ٻن سوالن جي جواب ۾ هيءُ تفصيلي رسالو لکيو آهي.
مخدوم صاحب هن رسالي ۾ بهرپاڻين جي فقهي مذهبن - مالڪي،
شافعي، حنبلي ۽ حنفي جا هن مسئلي ۾ اصول بيان ڪيا آهن. ان کان پوءِ
احاديث مبارڪ، تابعين ۽ فقيهن جي اقوال کي آڻي، تحقيق ڪري، حنفي
مذهب جي تائيد ۾ ثابت ڪيو آهي ته امام جي پٺيان نماز ۾ جماعتيءَ کي
سورة فاتحه نه پڙهڻ گهرجي.

بهرحال، هن سڄي رسالي ۽ مسئلي جو نچوڙ، مخدوم صاحب ڪتاب
جي خاتمي ۾ هن ريت ڏنو آهي:

مخدوم صاحب خاتمي ۾ تحقيق ڪري فيصلو ڏيندي لکي ٿو ته هن
سڄي رسالي، سوالن ۽ بحث جو نچوڙ هنن ٻن نڪتن ۾ سمائيل آهي:

” ۱. امام جي پٺيان مقتدي يا جماعتي جو سورة فاتحه يا ان کان
سواءِ ٻي سورة پڙهڻ، فرض نماز ۾ يا نفل ۾ جيئن تراويح وغيره
۾ مڪروه آهي. امام ابو حنيفه ۽ صاحبن (امام ابو يوسف ۽
امام محمد) وٽ مڪروه تحريمي آهي. امام محمد سان هڪ
روايت منسوب يا نقل ٿيل آهي، سري يعني آهستي قرأت واري
نماز ۾ امام جي پٺيان جماعتيءَ کي سورة فاتحه پڙهڻ مڪروه نه
آهي. اها ان کان ضعيف روايت آهي. بهرحال حق هيءُ آهي ته امام
محمد جو قول به شيخن (امام ابو حنيفه ۽ امام ابو يوسف) سان
موافق آهي. هن مسئلي ۾ امام ابو حنيفه اسي (۸۰) اصحابن
سڳورن رضي الله عنه سان موافق آهي. جيئن عيني شرح بخاريءَ
۾ وضاحت آيل آهي. امام ابو حنيفه سان تابعين ۽ ٻين فقيهن جي
به موافقت آهي.

۲. قوي دليلن مان هيءُ دليل قوي آهي ته امام جي پٺيان جماعتي
سورة فاتحه نه پڙهي، جيئن ابن همام ’فتح القدير‘ يا ابن حجر
عسقلانيءَ ’فتح الباري‘ ۾ نص آندو آهي. اهڙيءَ ريت هن مسئلي
۾ نص قرآني ۽ حديثن جا دليل گهڻا آهن. هن مسئلي ۾ زياده
اڪثريت اسان سان آهي. اهو بحث هن رسالي ۾ تفصيل سان آيل
آهي. اگرچہ ڪن هن جي خلاف گمان ڪيو آهي، پر انهن کي
علم حديث جي ڄاڻ نه آهي.”

فتح العلي في حوادث سني نبوة النبي

سيرت پاڪ جي موضوع تي هيءُ هڪ مختصر رسالو آهي، جنهن ۾ ۵۶ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه ست انچ ۽ ويڪر پنج انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۷ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۰ لفظ آهن. ۱۵ سال کن اڳ فائونڊين پين ۽ نيري مس سان لکيل، مولوي انور حسين ميمڻ ٺٽويءَ جي قلمي ذخيري مان دستياب ٿيو آهي. اصل ۾ ڪنهن پراڻي قلمي نسخي جو اتارو آهي، جيڪو پڻ هن وقت ناياب آهي. ڪتابت بنهه سادي آهي. سنڌ ۾ هن رسالي جو ٻيو ڪو به نسخو معلوم ٿي نه سگهيو آهي. هيءُ قلمي نسخو آخر ۾ ۴ سن نبوت جي احوال کان پوءِ ڪٽل آهي.

مواد جو وچور:

دراصل، مخدوم صاحب جو سيرت پاڪ تي عربي زبان ۾ ”بذل القوة“ نالي ضخيم ڪتاب لکيل آهي، جو هن موضوع تي هڪ بهترين تحقيقي ڪتاب آهي. هيءُ رسالو ”فتح العلي“ مخدوم صاحب جي انهيءَ ضخيم عربي ڪتاب ”بذل القوة“ جو خلاصو ۽ نچوڙ آهي. هن ڪتاب ۾ حضور پاڪ ﷺ جن جي نبوي زندگي مبارڪ جا چڱا چڱا تاريخي واقعا، جنگيون ۽ سرايا وغيره جو مختصر احوال سمائيل آهي. مخدوم صاحب هن رسالي جي مقدمي ۾ وضاحت سان لکي ٿو:

”حمد ۽ صلوٰه کان پوءِ رب غني جي رحمت جو محتاج ٻانهو محمد هاشم پٽ عبدالغفور پٽ عبدالرحمان سنڌي ٺٽوي چوي ٿو، ته هيءُ رسالو نبي ڪريم ﷺ جن جي نبوت واري زماني مبارڪ جي واقعن، لڙاين ۽ سرايا وغيره جي بيان ۾ آهي. منهنجي اڳ ۾ لکيل سيرت پاڪ بابت وڏي ڪتاب ’بذل القوة‘ في حوادث سني النبوة‘ جو اختصار آهي. هيءُ خلاصو ربيع الاول جي اوائل

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

سن ۱۱۷۰ھ ۾ لکڻ شروع ڪيم ۽ هن خلاصي جو نالو 'فتح
العلي في حوادث سني نبوة النبي' رکيم. هن اختصار جا ٻه سبب
آهن: هڪ ته سهنجائيءَ خاطر اصل ڪتاب جو نچوڙ آهي. ٻيو
جن ته اصل ڪتاب جي تفصيلي فهرست آهي. جيڪو تسلي ۽
تحقيق ڪرڻ گهري، اهو اصل ڪتاب ڏانهن رجوع ڪري.

بهرحال، مخدوم صاحب سيرت پاڪ تي هيءُ مختصر عربي رسالو
جوڙي طالبن لاءِ آساني ڪئي آهي، ته جيئن توري وقت ۾ ماڻهو خلاصو
پڙهي، حضور پاڪ ﷺ جن جي زندگي مبارڪ مان حظ حاصل ڪن ۽ سنتِ
نبويءَ جي تابعداري ڪري ثواب جا حقدار ٿين.

حلاوة الفم بذڪر جوامع الكلم

مخدوم صاحب هيءُ ننڍڙو رسالو حديث بابت تاريخ ۲۱ رجب ۱۱۷۱ هجري ۾ لکيو. رسالي ۾ ست صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه تيرهن انچ ۽ ويڪرائي پنج انچ آهي. هر صفحي ۾ ۲۵ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۶ لفظ آهن. ڪتابت وچڙي آهي. ڪاتب جو نالو ۽ ڪتابت جو سال تحرير ٿيل ڪونهي، پر ڪاتب رسالي جي منڍ ۾ مٿان عربي ۾ لکيو آهي ته: ”قابله بالاصل.“ مطلب ته هيءُ رسالو اصل مصنف جي دستخط قلمي نسخي تان پيئي لکيو ويو آهي. ان ڪري هيءُ رسالو صحت جي لحاظ سان اهميت وارو ۽ صحيح نسخو آهي. هن رسالي جو عڪس راقم کي محترم بشير احمد هيساڻيءَ جي معرفت قاسميه لائبريري ڪنڊياري مان مليو. هن رسالي جا قلمي نسخا ڪتب خانن ۾ ڳڙهي ياسين، سنڌالاجي لائبريري ڄام شوري، اوريئنٽل ڪاليج حيدرآباد ۽ درگاه تندي سائينداد ۾ موجود آهن.

مواد جو وچور:

هن رسالي ۾ پياري پيغمبر ﷺ جن جون پنڊ ۽ نصيحت، عبرت ۽ حڪمت، اخلاص ۽ هدايت پريون هڪ سؤ ويهه ”جوامع الكلم“ (●) حديثون، حديث جي ڪتابن مان انتخاب ڪري، الف-بي وار مرتب ڪيون ويون آهن. مخدوم صاحب حمد ۽ صلوة کان پوءِ مقدمي ۾ لکي ٿو:

”مون نبي ﷺ جن جون جوامع الكلم حديثون ميڙي چونڊي گڏ ڪيون آهن، جن کي حديث جي عالمن خاص طرح بيان ڪيو آهي. نبي ڪريم ﷺ جن جي زبان مبارڪ فصاحت، بلاغت سان ڀرپور ۽ سندن گفتار مٺي ۽ وڻندڙ هئي. پاڻ سڳورا مخلوق ۾

(●) ”جوامع الكلم“ ان ڪلام ۽ گفتگوءَ کي چئبو آهي، جنهن جا لفظ ٿورا ۽ مطلب تمام گهڻو هجي. (27)

— مخدوم محمد هاشم نٿوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

تمام فصيح ۽ صاف ۽ سٺي گفتگو ڪندڙ، پراثر اندازِ بيان ۽ وٽندڙ گفتار جا صاحب هئا. ان ڪري اهلِ علم مٿي مرسل ﷺ جي چونڊ وٽندڙ ۽ پرتائير گفتار يعني حديثن کي پنهنجي ڪتابن ۾ جمع ڪيو آهي، جيئن ابن سني، القضاڻي ۽ ابن الصلاح. مون طالبن ۽ پڙهندڙن جي سهولت خاطر انهن مختصر، جامع ۽ دلپسند حديثن کي الف- بي وار مرتب ڪيو آهي.

اهڙيءَ طرح، مخدوم صاحب به حديث، سيرت ۽ تاريخ جي مختلف وڏن ڪتابن جي جدا جدا باغن ۽ گلن مان گل چونڊي، حديثن جو هيءُ گلدستو جوڙيو آهي. جيتوڻيڪ رسول الله ﷺ جن جو ڪلام وحي الاهي آهي ۽ حضور ﷺ جن جي گفتگو يعني سڀ حديثون به علم ۽ حڪمت جي نور سان ڀرپور آهن؛ پر هن رسالي ۾ مختصر، جامع، موقعي سان ٺهڪندڙ، معنيٰ خيز ۽ اهي چونڊ حديثون شامل ڪيون ويون آهن، جيڪي عرب ملڪ يا اسلامي دنيا ۾ عام مشهور پهڪن، اصطلاحن ۽ محاورن طور استعمال ٿين ٿيون. اهي حديثون مختصر پر جامع ۽ هدايت جي نڪتن سان ڀرپور ۽ دل کي سرور بخشيندڙ آهن. ٿورن لفظن ۾ گهڻو مقصد بيان ڪيل آهي.

جهڙيءَ طرح سنڌ ۾ حضرت شاھ عبداللطيف ڀٽائي رحمۃ الله عليه جي برڪت ڀرئي رسالي ۽ بيتن مان مختصر سٽون پهڪن، اصطلاحن ۽ محاورن طور استعمال ٿين ٿيون. اهي مختصر سٽون گفتگو ۾ ڏاڍو رس پيدا ڪن ٿيون ۽ موقعي آهر گفتگو ۽ مضمون کي دلچسپ بنائن ٿيون. مثال طور، محنت ۽ جاکوڙ لاءِ مشهور آهي:

تتيءَ تڏيءَ ڪاه، ڪانهي ويل وهڻ جي.

يا پليڪار لاءِ چئبو آهي:

الله اچن آءُ، جن آئي من سرهو ٿئي.

اهڙيءَ طرح، مخدوم صاحب به مختصر ۽ معنيٰ خيز حديثون چونڊيون آهن. مثال طور: ”انما الاعمال با النيات“. ساڳئي معنيٰ ۾ سنڌيءَ ۾ به چوڻي آهي ته: ”جهڙي نيت تهڙي مراد“. يا ”الڊال علي الخير ڪفاعله“ ساڳئي معنيٰ ۾ سنڌيءَ ۾ به مشهور آهي:

ڀلائي ڪندين تان ڀلو تنهنجو ٿيندو،

ڀلائيءَ جا پاڙا خدا توکي ڏيندو.

اهڙيءَ ريت مخدوم صاحب سڀ حديثون مشهور ۽ دلچسپ چونڊيون

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

آهن. حديثون ته سڀ هدايت سان ڀرپور آهن، پر مخدوم صاحب رسالي جي آخر ۾ لکيو آهي:

”پيغمبر اسلام ﷺ شريعت جي متفرقات ۽ اسلام جي قاعدن کي هنن چئن حديثن ۾ گڏ ڪري ڇڏيو آهي:

۱. انما الاعمال بالنيات- يعني عملن جو دارومدار نيتن تي آهي. (بخاري ۽ مسلم)

۲. الحلال بين والحرام بين- حلال ظاهر آهي ۽ حرام به ظاهر آهي. (مسلم)

۳. البينة علي المدعي واليمين علي من أنكر- (مطلب ته شاهد فرياديءَ تي آهن ۽ قسم جوابدار تي آهي. (رواه عبدالرزاق ۽ بيهقي)

۴. لا يڪمل ايمان المرء حتي يحب لآخيه مايحب لنفسه- مطلب ته ماڻهو جو ايمان ڪامل نه ٿو ٿئي، جيسيتائين جيڪو ڪم پنهنجي لاءِ پسند ٿو ڪري، ته پنهنجي ڀاءُ لاءِ به اهوئي ڪم پسند ڪري. (بخاري ۽ مسلم)

مخدوم صاحب اهي حديثون ”ابن المنير“ ۽ ”مواهب اللدنيه“ جي حوالي سان آڻي لکي ٿو:

”پهرئين حديث عبادات جي چوٿين حصي تي مشتمل آهي. ٻي حديث معاملات جي چوٿين حصي تي مشتمل آهي. ٽين حديث حڪومت ۽ خصومت جي چوٿين حصي تي مشتمل آهي. چوٿين حديث آداب جي چوٿين حصي تي مشتمل آهي.“

مخدوم صاحب هن ننڍڙي رسالي ۾ به امام بخاريءَ کان وٺي ابن المنير تائين ۴۸ ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن ۽ تحقيق جو معيار برقرار رکيو آهي.

فرائض الاسلام

هيءَ ڪتاب ديني ادب ۽ مسائل جي حوالي سان انسائيڪلوپيڊيا جي حيثيت رکي ٿو. متن ۱۲۱ صفحا، مختلف مسائل ۷ صفحا، جملي ۱۲۸ صفحا اٿس. صفحي جي ڊيگهه نوَ انچ ۽ ويڪر ڇهه انچ آهي. صفحي ۾ ۲۷ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۰ لفظ آهن. ڪتاب جي آخر ۾ ناشر جو اردو ۾ نوٽ لکيل آهي ۽ مفتي عبدالرحيم (شاگرد مولوي محمد ايوب) جي تصحيح ۽ نظرثاني سان مشهور تاجر ڪتب-ميان محمد صحاف پشاور ۽، ۲۷ ذوالقعد ۱۳۱۲ھ تي هندو پريس دهليءَ مان شايع ڪيو. مرتب حاشي تي مختصر واڌارو به ڪيو آهي. ناشر جي نوٽ مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته هن مخدوم صاحب جي وارثن کان هيءَ ڪتاب وٺي شايع ڪرايو هو. البت، انهيءَ نوٽ ۾ مخدوم صاحب جي ڪنهن وارث جو نالو ڄاڻايل نه آهي. مخدوم صاحب جي پونير مان مخدوم غلام محمد جو نالو تاريخ ۾ لکيل ملي ٿو. تنهن ڪري گمان غالب آهي، ته مخدوم غلام محمد ئي ناشر ميان محمد صحاف پشاور ۽، کي ”فرائض اسلام“ جو قلمي نسخو ڇپرائڻ لاءِ ڏنو هوندو.

دهليءَ واري ڇاپي کان سواءِ، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي به حيدرآباد مان ”فرائض اسلام“ عربيءَ ۾ شايع ڪرايو هو. تازو هن ڪتاب جو اردو ترجمو مدرسه مدينه العلوم، پيٽڊي شريف طرفان پڌرو ٿيو آهي.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب جو هيءُ پنهنجي موضوع تي نهايت نيارو ڪتاب آهي. هن ڪتاب ۾ تمام اعتقادي ۽ عملي فرض کولي سمجهايا ويا آهن، جيڪي مڪلف تي فرض آهن. اهي فرض ڪفايه هجن يا فرض عين. هن ڪتاب ۾ اهي فرض داخل آهن، جيڪي خاص عبادت بابت آهن ۽

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ڳچ فرض معاملات جي باري ۾ به آهن، جيڪي عبادات ڏانهن منسوب آهن. مخدوم صاحب هن ڪتاب ۾ اسلام جي جملي ۱۲۶۲ فرضن جو تفصيلوار ذڪر ڪيو آهي. مخدوم صاحب تمهيد ۾ لکي ٿو:

”حمد ۽ صلوٰه کان پوءِ، پنهنجي بي نياز پالڻهار جي رحمت ۾ اميدوار ٻانهو- محمد هاشم پٽ عبدالغفور پٽ عبدالرحمان سنڌي نٿوي- الله تعاليٰ هر وقت ان جي حفاظت ڪري- چوي ٿو ته هيءُ ڪتاب آهي، جنهن ۾ مون ايمان جا فرض بيان ڪيا آهن. انهن فرضن جو ڄاڻڻ ۽ سکڻ، انهن تي عمل ڪرڻ هر مڪلف مسلمان (اهو مسلمان جنهن تي شرعي حڪم نافذ هجن) تي فرض آهي. جيتوڻيڪ مون کان اڳ ۾ به ڪن ڀائرن انهن فرضن کي گڏ ڪيو آهي؛ پر انهن فرضن جي ليکي، جوڙ ۽ ترتيب ۾ انهن بزرگن کان ظاهر ظهور سهو ٿي آهي، جيڪا يقين وارن عالمن کان ڳجهي نه آهي. ان جو ذڪر اسان هن ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ چڱيءَ طرح بيان ڪنداسون.

هيءُ رسالو مون تاريخ ۸ رجب ۱۱۷۱ھ ۾ لکڻ شروع ڪيو ۽ هن رسالي جو نالو ’فرائض اسلام‘ رکيم. هن رسالي لکڻ جو مقصد رڳو مومنن جو نفعو ۽ طالبن سڳورن جو فائدو آهي. الله تعاليٰ ۾ آسرو آهي ته هر خاص عام مومن کي فائدو ڏيندو ۽ سڀني مسلمانن سان گڏ منهنجو به خير عافيت سان خاتمو ٿئي.“

هن ڪتاب جي مقدمي ۾ ست فائدا آهن، جن ۾ اعتقادي ۽ عملي فرضن جي آسان سمجهاڻي ڏنل آهي. مخدوم صاحب مقدمي ۾ ان جي وضاحت هن طرح ڪئي آهي:

”هن ڪتاب ۾ جيڪي ۱۲۶۲ فرض آندا ويا آهن، انهن مان ڪن جو فرض هجڻ قرآن مجيد مان ثابت آهي. ڪن جي متواتر حديثن مان ثابت آهي. ڪي وري مجتهدن جي بيان مان ثابت آهن. هن رسالي ۾ اهي فرض درج ڪيا ويا آهن، جيڪي حضرت امام اعظم ابو حنيفه جي مذهب ۾ فرض آهن.“

مخدوم صاحب مقدمي ۾ مزيد وضاحت ڪندي لکي ٿو:

”اسان جي همعصر دور جي ڪن بزرگن، ڪن ان کان به اڳ وارن بزرگن رڳو ساڍيون ڇهه ويهون فرضن جون يعني هڪ سئو

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

تيه اسلام جا فرض ڳڻيا آهن، جن مان ڪجهه اهڙا فرض شمار ڪيا ويا آهن، جيڪي اصل ۾ فرض ئي ڪونه آهن ۽ ڪجهه فرض قطعي هئا، انهن کي وري ڇڏي ڏنائون.

مخدوم صاحب هتي جن بزرگن ڏانهن اشارو ڪيو آهي ۽ نالو نه ورتو آهي، اهي بزرگ مخدوم ابوالحسن سنڌي، مخدوم ضياءُ الدين نثوي ۽ ٻيا آهن.

هن ڪتاب جا ٻه ڀاڱا آهن:

ڪتاب (ڀاڱو) پهريون:

هن ڀاڱي ۾ ۲۳۲ اعتقادي فرض بيان ڪيل آهن. ايمان مفصل جي ستن ڳالهين جو تفصيل بيان ڪندي، مخدوم صاحب لکي ٿو:

”ايمان جون ست صفتون جن جو ذڪر ڪيو وڃي ٿو، هي آهن:

(۱) الله تعاليٰ تي ايمان (۲) ملائڪن تي ايمان (۳) الله تعاليٰ جي

نازل ڪيل ڪتابن تي ايمان (۴) الله تعاليٰ جي رسولن تي ايمان

(۵) قيامت جي ڏينهن تي ايمان (۶) چڱي مٺي تقدير تي ايمان.

(۷) مرڻ کان پوءِ جيئري ٿيڻ تي ايمان.“

هتي مخدوم صاحب، علامه سعدالدين تفتازاني ۽ علامه قاضي عبدالدين ايجي طرفان ايمان مجمل ۽ مفصل جي باري ۾ بحث آڻي، انهن جو جواب به ڏنو آهي. هن کان پوءِ مخدوم صاحب هر هڪ نڪتي جي ڌار ڌار تشريح ۽ انهن جي تفصيلي فرضيت بيان ڪئي آهي، جنهن جو خلاصو هن ريت آهي:

1. الله تعاليٰ تي ايمان:

الله تعاليٰ جي ذات تي ايمان آڻڻ ۾ ۸۴ ڳالهين تي اعتقاد رکڻ فرض آهي. جيئن الله تعاليٰ واجب الوجود آهي. هو ازل کان آهي. ابد تائين موجود رهندو، وغيره.

2. ملائڪن تي ايمان:

هن ۾ ۱۹ فرض آهن ۽ انهن فرضن جي مختصر وضاحت به آيل آهي. مثال طور: ملائڪ نور آهن. ملائڪ خدا جي هر امر جا تابعدار آهن. ملائڪن جو جهان سڀني کان وڏو آهي. انهن ۾ چار ملائڪ وڏا مقرب آهن. (الف) جبرئيل عليه السلام: نين سڳورن تي خدائي پيغام کڻي ايندو هو. (ب) ميڪائيل عليه السلام: هيءُ رزق، برسات، هوا، کنوڻ ۽ پاڻيءَ جي

نظام تي مقرر آهي.

(ج) عزرائيل عليه السلام: هيءُ ساه قبض ڪرڻ تي مامور آهي.

(د) اسرافيل عليه السلام: هيءُ قيامت جي ڏينهن صور ڦوڪيندو.

3. ڪتابن تي ايمان:

هن ۾ ۱۱ ڳالهين تي ايمان رکڻ ضروري آهي. انهن فرضن جي مختصر وضاحت به ڪيل آهي، جيئن: الله تعاليٰ جا سڀ ڪتاب سندس نازل ڪيل ۽ الله جو ڪلام آهن. الله تعاليٰ ۱۰۴ ڪتاب نازل ڪيا آهن. انهن مان چار ڪتاب وڏا ۽ ٻيا صحيفا آهن. حضرت آدم عليه السلام تي ڏهه صحيفا نازل ٿيا. حضرت شيث عليه السلام تي پنجاهه صحيفا نازل ٿيا. حضرت اديس عليه السلام تي ٽيهه صحيفا نازل ٿيا. حضرت ابراهيم عليه السلام تي ڏهه صحيفا نازل ٿيا. حضرت موسيٰ عليه السلام تي توريت نازل ٿيو ۽ اهو عبراني ٻوليءَ ۾ آهي. حضرت دائود عليه السلام تي زبور نازل ٿيو ۽ اهو يوناني ٻوليءَ ۾ آهي. حضرت عيسيٰ عليه السلام تي انجيل نازل ٿيو ۽ اهو سرياني ٻوليءَ ۾ آهي. حضرت محمد رسول الله ﷺ تي قرآن نازل ٿيو ۽ اهو عربيءَ ٻوليءَ ۾ آهي.

4. رسولن تي ايمان:

نبين سڳورن تي ايمان رکڻ ۾ ۴۶ ڳالهيون فرض ۽ ضروري آهن. انهن فرضن مان چند نموني طور هي آهن، جن تي ايمان رکڻ فرض آهي. نبي سڳورا الله تعاليٰ جا فرمانبردار ٻانها آهن. الله تعاليٰ وٽ عزت وارا آهن. سڀ نبي سڳورا سچا آهن ۽ خدا جي پيغام پهچائڻ ۾ صادق ۽ امين آهن. ڪو به انسان نبين سڳورن سان برابري ڪري نه ٿو سگهي، توڙي اهو کڻي اولياءَ هجي، علماءَ هجي يا نيڪ هجي.

روايتن ۾ آهي ته رسول ۳۱۳ آهن. باقي ٻيا سڳورا سڀ نبي آهن. نبين سڳورن جي تعداد ۾ اختلاف آهي. ڪي چون ٿا ته هڪ لک چوويهه هزار نبي ٿي گذريا آهن. ڪي وري اهو تعداد گهٽ وڌ به چون ٿا. ان ڪري عالمن چيو آهي ته اسان جو سڀني نبين سڳورن ۽ رسولن تي ايمان آهي. سڀني کان پهريون نبي ابوالبشر حضرت آدم عليه السلام آهي ۽ آخري نبي حضرت محمد ﷺ آهي.

نبي سڳورا نبوت جي عهدي تان معزول ڪو نه ٿا ٿين، نه حياتيءَ ۾ ۽ نه مماتيءَ ۾. اهي جهڙيءَ ريت حياتيءَ ۾ نبوت جي صفت سان سينگاريل

هوندا آهن، اهڙيءَ طرح وصال کان پوءِ به نبي ئي رهندا آهن.

اسان جو نبي محمد رسول الله ﷺ پلارو نبي آهي ۽ سڀني نبين سڳورن کان افضل آهي. اسان جو نبي ڪائنات لاءِ نبي ڪري موڪليو ويو. حضور ﷺ جن جا معجزا سڀني نبين کان گهڻا آهن. سندن وڏو معجزو قرآن آهي. الله تعاليٰ کين جهانن لاءِ رحمت بنائي موڪليو آهي.

5. آخرت جي ڏينهن تي ايمان:

هن ۾ ۵۱ فرض آهن، مثال طور: قيامت جي ڏينهن کي مڃڻ فرض آهي. قيامت جي سڀني نشانين کي مڃڻ به فرض آهي. الله تعاليٰ جي اجازت سان اسان جي نبي ﷺ جن جي شفاعت حق آهي. سڀني نبين، اوليائن، عالمن ۽ صالحن طرفان به شفاعت ڪرڻ حق آهي. حضور ﷺ جن، جو ڪجهه آخرت جي باري ۾ ٻڌايو آهي، اهو حق آهي.

6. تقدير تي ايمان:

هن ۾ ٽي فرض آهن. تقدير برحق ۽ الله تعاليٰ جي طرفان آهي. ٻانهو پنهنجي افعال يعني ڪمن ڪرڻ ۾ خودمختيار آهي، مجبور ڪونهي. ان ڪري عذاب ثواب ٻانهي جي چڱن مٿن ڪمن موافق ملندو.

7. موت کان پوءِ جيئري ٿيڻ تي ايمان:

هن ۾ پنج فرض آهن. الله تعاليٰ سڀ مخلوق کي موت کان پوءِ ٻيهر جيئرو ڪندو ۽ ظالم کان مظلوم کي عيوضو وٺي ڏيندو. حساب ڪتاب کان پوءِ ٻه ٽولا ٿيندا. هڪ بهشتي ٽولو هوندو ۽ ٻيو دوزخي.

مخدوم صاحب ايمان جي انهن ستن صفتن سان تعلق رکندڙ ۱۰۳ ٻيا فرض به آندا آهن ۽ انهن جو تفصيلي ذڪر به ڪيو آهي. انهن مان چند هي آهن:

”الله تعاليٰ جي سڀني حڪمن ۽ منع ٿيل ڳالهين جي تعظيم ۽ بجا آوري ڪرڻ. بيت المقدس سان گڏ ڪعبة الله شريف جي عزت ڪرڻ به فرض آهي. ڪعبة الله اسان جي نبي سڳوري ۽ سندن سڄي امت جو قبلو آهي.“

حديثن ۾ آهي ته ڪعبة الله روءِ زمين تي جيتريون به جايون آهن، سڀني کان پلو آهي. پر جنهن زمين سان حضرت نبي ڪريم ﷺ جو جسم مبارڪ لڳل آهي، اها ان کان به ڀلي آهي. اها جڳهه ڪعبي، بهشت، پرعرش کان به ڀلي آهي.

حضور جن جو معراج برحق آهي. نئين سڳورن کان پوءِ اصحابي سڳورا سڀني انسانن کان ڀلارا آهن. اهل سنت جماعت وٽ چئني خليفن جي خلافت جنهن ترتيب سان مشهور آهي، اها برحق آهي. عشره مبشره (اهي ڏهه اصحابي جن کي جيئري حضور جن بهشت جي بشارت ڏني هئي) بهشتي آهن.

سڀ نبي سڳورا پنهنجن قبرن ۾ زنده آهن. ڪو به ولي يا ڪو ٻيو عقل وارو ماڻهو آهي، ته انهن تي شرعي حڪمن جي پيروي لازم آهي.

ڪتاب (ڀاڱو) پيو:

هن ڀاڱي ۾ ارڙهن فصل آهن، جن ۾ ۹۳۰ عملي فرض شامل آهن. عملي فرائض جا ٻه قسم آهن: هڪ فرض عين ۽ ٻيو فرض ڪفايه. فرض عين ۹۱۴ آهن، باقي ۱۶ فرض ڪفايه آهن. هتي سڀني فصلن ۽ انهن سان واسطو رکندڙ فرضن جي لسٽ ڏجي ٿي، جن ۾ ۹۳۰ فرض اچي وڃن ٿا:

- فصل ۱: وضو ۽ ان سان واسطو رکندڙ فرض.
- فصل ۲: غسل ۽ ان سان واسطو رکندڙ فرض.
- فصل ۳: تيمم ۽ ان سان واسطو رکندڙ فرض.
- فصل ۴: موزن تي مک ڪرڻ جا فرض.
- فصل ۵: پٽي ۽ ڇيڙي تي مسح ڪرڻ جا فرض.
- فصل ۶: حيض ۽ نفاس سان واسطو رکندڙ فرض.
- فصل ۷: پليٽي کان پاڪائي بابت فرض.
- فصل ۸: استنجا سان واسطو رکندڙ فرض.
- فصل ۹: نماز سان واسطو رکندڙ فرض.
- فصل ۱۰: مسافر جي نماز سان واسطو رکندڙ فرض.
- فصل ۱۱: جمعي نماز سان واسطو رکندڙ فرض.
- فصل ۱۲: جنازي نماز سان واسطو رکندڙ فرض.
- فصل ۱۳: زڪواة سان واسطو رکندڙ فرض.
- فصل ۱۴: روزي سان واسطو رکندڙ فرض.
- فصل ۱۵: اعتڪاف سان واسطو رکندڙ فرض.

فصل ۱۶: حج سان واسطو رکندڙ فرض.

فصل ۱۷: عمري سان واسطو رکندڙ فرض.

فصل ۱۸: ٻئي جي پاران حج ڪرڻ جا فرض.

خاتمو: خاتمي ۾ ٽي فائدا آهن، جن ۾ فرضن جو وچور، ڪن سنڌي

عالمن جي فرضن بابت نشاندهي وغيره آيل آهي. بهرحال، ”فرائض اسلام“

پنهنجي موضوع جي لحاظ کان هڪ بهترين ۽ معلومات سان ڀرپور

انسائيڪلوپيڊيا آهي.

الوصية الهاشمية

مخدوم صاحب جو هيءُ رسالو اندازاً سن ۱۱۷۴ هجري جو لکيل آهي، جو پاڻ وفات کان اڳ لکيو هوندائين. هيءُ رسالو ۱۰ صفحن تي مشمل آهي. صفحي جي ڊيگهه ڇهه انچ ۽ ويڪر چار انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۶ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور ۱۰ لفظ آهن. دستياب نسخو ۳ جمادي الآخر ۱۲۸۲ هجري جو لکيل آهي ۽ ان جو كاتب حاجي رجب هالائي آهي. راقم، اهو قلمي نسخو مؤرخ ۳۰ ڊسمبر ۱۹۹۲ع تي پروفيسر غلام محمد لاکي سان گڏ شهر سونڊا ۾ قاضي محمد موسيٰ جي ڪتب خاني ۾ ڏٺو ۽ هن صاحب قرب ڪري ان جو عڪس به فراهم ڪيو.

هن رسالي جا قلمي نسخا درسگاه چوٽياري، جامعہ راشديه- پير جو ڳوٺ، مولوي غلام محمد ڏاهري- مورو، مولوي محمد طفيل نقشبندي- مڪلي ٺٽو، نيشنل ميوزيم- ڪراچي ۽ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي لائبريري- حيدرآباد ۾ موجود آهن. ”وصية هاشمي“ جو فارسي ترجمو چوٽياريءَ جي ڪتبخاني ۾ محفوظ آهي. هن رسالي جو سنڌي ترجمو ڊاڪٽر محمد اشرف سمي ڪيو آهي، جو الراشد اڪيڊمي طرفان اشاعت هٿ اچي چڪو آهي.

مواد جو وچور:

هر دور ۾ نيڪ ۽ صالح ٻانهن پنهجي اولاد ۽ پوئلڳن کي وصيتون ۽ نصيحتون ڪندا رهيا آهن. قرآن مجيد جي سورة لقمان ۾ حضرت لقمان عليه السلام جي پنهجي پٽ کي وصيت آيل آهي، جنهن ۾ نيڪي ۽ هدايت جي تلقين ڪيل آهي. خود مخدوم صاحب جي دور جي همعصر حڪمران، ميان نور محمد ڪلهوڙي (وفات ۱۱۶۷ھ) جو وصيت نامو ”منشور الوصيت و دستور الحڪومت“ فارسيءَ ۾ لکيل مشهور آهي. ان ۾ به ميان صاحب

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
پنهنجي اولاد کي نهايت نيڪ نصيحتون لکيون آهن. حضرت نبي ﷺ جو ارشاد مبارڪ به آهي:

”ما حق امريءَ مسلم له شيءٌ يوصلي فيه بيت ليلتين الا وصية مكتوبة عنده.“⁽²⁸⁾ مطلب ته مسلمان جي مٿان هيءُ حق آهي ته ان وٽ وصيت جهڙي شيءِ هجي ته اهو ان حال ۾ به راتيون به نه گذاري، پر ان وٽ پونير لاءِ وصيت لکيل موجود هجي.“

مخدوم صاحب به مرض الموت ۾ حضور پاڪ ﷺ جن جي انهيءَ مٿئين حديث پاڪ تي عمل ڪندي، پنهنجي پونير لاءِ ”الوصية الهاشمية“ نالي رسالو لکيو. مخدوم صاحب هن رسالي ۾ پنهنجي ٻن پٽن- مخدوم عبدالرحمان ۽ مخدوم عبداللطيف ۽ ٻين شاگردن، مريدن ۽ معتقدن کي وصيت ڪئي آهي. هن رسالي ۾ خدا جي خوف، تقويٰ ۽ ذڪر اذڪار جي تلقين سان گڏوگڏ، دين جي ٻين ڪيترين ضروري ڳالهين بابت تاڪيد فرمايل آهي. ان ۾ دين جي درد رکندڙ عام مسلمانن لاءِ به نهايت نفعي بخش وصيت آيل آهي.

مخدوم صاحب قرآن ڪريم جي آيتن، حضور ﷺ جي حديثن ۽ عربي ۽ فارسي شعرن سان وصيت نامي کي مائيدار بنايو آهي. سندس وصيت ۾ ڪيئي نصيحت جا نڪتا سمايل آهن.

هر علم ۽ عمل جو سرچشمو خدا جو خوف ۽ تقويٰ آهي. مخدوم صاحب به وصيت نامي جي شروعات ان سرچشمي سان ڪئي آهي. حمد ۽ صلوٰه کان پوءِ مخدوم صاحب لکي ٿو:

”اي عبدالرحمان ۽ عبداللطيف! منهنجا ٻئي چڱا فرزندو! اوهان جو پالڻهار اوهان کي آفتن کان بچائي ۽ پنهنجي لطف سان اوهان ٻنهي کي توفيق عطا فرمائي. سمجهدار طالبن ۽ مريدن مان پيارا دوستو! آئون اوهان کي هر حال ۾ الله تعاليٰ کان ڊڄڻ جي وصيت ڪريان ٿو. ڇو ته الله تعاليٰ جو خوف ۽ تقويٰ هڪ اهڙي شيءِ آهي، جنهن تي سڀني عملن جو دارومدار آهي ۽ ان ۾ سڀ ڪو ڪمال سمائجي وڃي ٿو.“

اهڙيءَ ريت مخدوم صاحب وصيت نامي جي پڄاڻي هن دعا تي ڪئي آهي:

—مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

”اي منهنجا الله! تنهنجو گنهگار ٻانهو گناهن جو اقرار ڪري، تنهنجي درگاهه ۾ آيو آهي. جيڪڏهن تون بخش ڪندين ته حقيقت ۾ بخشش ڪرڻ تنهنجي ئي لائق آهي. جيڪڏهن تون ڌڪاري ڇڏيندين ته توکان سواءِ ڪوبه رحم ڪرڻ وارو ڪونهي. هن ضعيف کان خطائون ٿيون آهن. پوءِ تو وٽ توبه تائب ٿي، تنهنجي رضا ۽ رحم جو اميدوار بنجي آيو آهي ۽ اي نگهبان! عاصي بي فرمان بنجي تنهنجي درٻار ۾ آيو آهيان.“

بياض هاشمي

تصنيف جو سال: غالباً سن ۱۱۷۴ هجري ۾ مڪمل ٿيو.
ڪاتب جو نالو: جلد اول: از عبدالرزاق بن ملا زڪريا بن ابو الفضل بن
آخوند عبدالله. جلد ثاني: ڪاتب نامعلوم
ڪتابت جي تاريخ: جلد اول: ۱۰ رمضان مبارڪ ۱۱۸۶ھ جلد ثاني: تاريخ
ڪتابت نامعلوم.

صفحن جو تعداد: جلد اول: ۴۰۸ ورق. جلد ثاني: ۱۷۹ ورق. ٽوٽل صفحا
۹۷۵. صفحي جي ڊيگهه ٻارهن انچ ۽ ويڪر نوَ انچ آهي.
موضوع: علم الفقه

متن جي شروعات: هو المستعان. بسم الله الرحمن الرحيم. ڪتاب العلم وفيه
اربعة ابواب. الباب الاول في بيان فضل العلم و آدابه وما
يناسب بباب العلم و التعليم و تعلم.

خاتمو: من سب اكبر العلماء فيه يعود الي النبي صلي الله عليه وآله
وسلم فيجب قتله ولم يقبل توبته لان اكبر العلماء محمد
رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم ۱۲ فتاوي سمرقندي
وكذا في المحيط من عينه. بياض مخدوم مولانا.

ڪاتب جي صورتخطي: هن بياض جو پهريون جلد تمام صاف ۽ سٺي
صورتخطي ۾ عربي طرز تحرير جو نمونو آهي، جڏهن ته
ٻيو جلد فارسي طرز تحرير ۾ ۽ نهايت سادي صورتخطي
۾ آهي.

مجموعي خصوصيات: بياض هاشمي تمام گهڻين خاصيتن سان ڀرپور هڪ
علمي شاهڪار آهي. راقم وٽ موجود پهريون جلد
مخدوم صاحب جي وفات کان رڳو ٻارهن سال پوءِ سنه
۱۱۸۶ھ جو لکيل نسخو آهي. بياض جو ٻيو جلد به

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

تمام جهونو ۽ ڪرم خرده آهي. ڪاغذ ٿلهو بادامي رنگ
اٿس، پر پڙهڻ ۾ صاف آهي. هن جلد تي ڪتابت جو سال
۽ ڪاتب جو نالو لکيل ڪونهي. ڪتاب الوصايا تي پورو
ٿئي ٿو. غالباً آخر ۾ ناقص آهي.

بياض جي خاص خوبي هيءَ آهي ته هر مسئلي کي گلڪاري نموني لکيو
ويو آهي. هر مسئلو الڳ ڳل نموني ۽ ڌار ڌار پُر پيچ حاشي وانگر درج ٿيل
آهي، جنهن ڪري هر مسئلي کي الڳ ڪري سمجهڻ ۾ غور فڪر ۽ توجه
ڪرڻو پوي ٿو. راقم کي پهريون جلد ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي
صاحب جي ذريعي عڪس ٿي مليو. سندس چوڻ موجب ته اهو ڳڙهي ياسين
واري قلمي نسخي جو عڪس آهي. بياض جو ٻيو جلد محترم استاد علامه
مولانا ڪريم بخش مگسي - مدرسه دارالقرآن ميهڙ ۽ دسترڪت خطيب
اوقاف ضلع دادو واري کان تحفي طور مليو. بياض هاشمي جا نسخا هيٺين
ڪتب خانن ۾ موجود آهن: همايون شريف، چوٽياري، ڳڙهي ياسين، امرت
شريف، درگاه ڪهڙا، درگاه خياري تعلقه سڪرنڊ، جامعہ راشديه پير
ڳوٺ، جوٿاڻي شريف تعلقه واره، درگاه پير جهندو نزد سعيد آباد، ڪوٽڙي
ڪبير، محمد سعيد صديقي شڪارپور، مدرسه ڪنزالعلوم سومراڻي ضلع
شڪارپور، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي لائبريري حيدرآباد، ڊاڪٽر نبي
بخش خان بلوچ حيدرآباد، سينٽرل لائبريري ۽ سنڌالاجي لائبريري ڄام
شورو ۽ مدرسه مجدديه نعيميه، ملير - ڪراچي.

مواد جو وچور:

دراصل لغت ۾ لفظ ”بياض“ جي معنيٰ آهي ”سفيدي، اڇاڻ، چمڪ ۽
مسودي کي صاف ڪري لکڻ.“⁽²⁹⁾

عام اصطلاح ۾ جيتوڻيڪ علمي ياداشت خاطر لکيل احوال واري
ڪتاب کي ڪيترن نالن سان سڏيو وڃي ٿو، جيئن: ڪشڪول، جنگ،
تذڪره، گنج ۽ بياض وغيره. بياض ۾ عام طور شعرن جو انتخاب ڏنل
هوندو آهي. ان سان گڏ مطالعي دوران مختلف ڪتابن تان پڙهيل دلچسپ
مواد، علمي تحقيق، عجيب نڪتا، نصيحتون ۽ شعر وغيره پڻ شامل هوندا
آهن. ڪڏهن وري ذاتي ۽ خانداني احوال، خاص خاص سن، ڄمڻ ۽ مرن جون
تاريخون، ڪن اهم واقعن ۽ خاص حادثن بابت يادگيريون، اهم تاريخي واقعا

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

۽ مجرب طبي نسخا به بياض ۾ درج هوندا آهن.

اڳئين وقت ۾ اهو رواج هو ته اڪثر عالم، طالب علم، حڪيم ۽ شاعر پاڻ وٽ نوٽ بڪ يا اڇا پنا بندي نموني رکندا هئا، جنهن ۾ وقت بوقت ضروري يادداشتون نوٽ ڪيون وينديون هيون؛ پر وقت جي عالمن، استادن ۽ فقيهن وري ان کي نئون رخ ڏنو، يعني مطالعي دوران فقهي ديني مسئلن ۽ انوکڻ تحقيقي نڪتن کي فقهي ترتيب سان اهڙي ريت چونڊي لکيو، جو جڻ ته اهو بياض هڪ فقهي ڪتاب بنجي پيو. ان دور ۾ يا اڳتي هلي مختلف عالمن طرفان فقهي ترتيب ڏنل اهي بياض ۽ ڪتاب انهن مرتب ڪندڙ عالمن جي نالي سان بياض سڏيا ويا. سنڌ ۾ اهڙا ڪئين علمي بياض ڪافي مشهور آهن، جيئن: بياض گرهوڙي، بياض واحدي، بياض همايوني، بياض آريجوي، بياض ڀمشي، بياض قاسمي، بياض ڪريمي ۽ بياض قادري وغيره.

بياض هاشمي به مخدوم صاحب جي سڄي زندگيءَ جو تحقيقي مطالعي جو نچوڙ ۽ مختلف فقهي مسئلن بابت ورتل نوٽن جو يادگار ضخيم ڪتاب آهي، جنهن ۾ ديني مدرسن جي فقهي درسي ڪتابن وانگر ”بياض هاشمي“ جو مواد ڪتاب العلم ۽ ڪتاب الطهارت ڪتاب الصلوة کان شروع ٿي، ڪتاب الوصايا تي اختتام پذير ٿئي ٿو. ان ۾ قرآن، حديث، فقه، تاريخ ۽ تصوف جا سوين ديني مسئلا سمايل آهن ۽ ڪتابن جا حوالا پڻ شامل آهن. مخدوم صاحب کي درس تدريس، تصنيف تاليف، تحقيق ۽ مطالعي دوران جيڪي اهم، ناياب ۽ تحقيقي مقام، مسئلا ۽ عبارتون سامهون آيون، تن کي پاڻ هڪ الڳ بياض ۾ نوٽ ڪندو ويو، جيڪو هاڻي ”بياض هاشمي“ جي صورت ۾ اسان جي سامهون آهي.

بياض هاشمي جي علمي اهميت:

بياض هاشمي سنڌ جي علمي دنيا ۾ مڃيل علمي ذخيره ۽ فقهي انسائيڪلوپيڊيا جي حيثيت ۾ مشهور آهي. مولانا عبيدالله سنڌي (۱۸۱۲ع-۱۹۴۴ع) جنهن اعليٰ ذهني لياقت، غور و فڪر ۽ عميق مطالعي کان پوءِ اسلام قبول ڪيو هو، تنهن هن ويجهي پوئين دور ۾ علم ۽ عالمن جي اسناد ۽ سلسلن جي باري ۾ ”التمهيد لتعريف ائمة الجديد“ نالي عربي ۾ هڪ بهترين ضخيم ڪتاب لکيو آهي. انهيءَ مذڪور ڪتاب ۾ هن پاڻ کي علم حديث جي ڳچ واسطن سان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو شاگرد ڪري ڄاڻايو آهي.⁽³⁰⁾ ازانسواءِ، مولانا عبيدالله سنڌيءَ ”بياض هاشمي“ جي اهميت

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
۽ عظمت جو پڻ اعتراف ڪيو آهي. ان باري ۾ سندس شاگرد، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي لکي ٿو:

”علم حديث جو هڪ فن آهي. مختلف حديثن ۾ تطبيق ڏيئي مطابقت ۽ موافقت پيدا ڪرڻ— اهو فن نهايت مشڪل سمجهيو ويندو آهي. انهيءَ فن ۾ صحيح طرح اهو عالم ئي ڪم ڪري سگهي ٿو، جنهن کي اجتهاد جو درجو حاصل هوندو. منهنجو استاد علامه عبيدالله سنڌي فرمائيندو هو ته مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي مجموعي بياض (بياض هاشمي) جي مطالعي سان انهيءَ فن ۾ مون کي ڪمال حاصل ٿيو.“⁽³¹⁾
علامه غلام مصطفيٰ قاسمي وڌيڪ لکي ٿو:

”چوڏهين صدي هجريءَ جو حافظ الحديث علامه سيد انور شاه ڪشميري مرحوم پنهنجي تصنيف ۾ ڪيترين جاين تي جڏهن کيس سنڌ جي انهيءَ محقق عالم (مخدوم محمد هاشم ٺٽوي) جي تحقيق ملي ٿي ته ان کي ٻين سڀني عالمن ۽ جليل القدر محققن جي تحقيق کان وڌيڪ اهميت ڏئي، انهيءَ (مخدوم) جي قول کي اهميت ڏئي ٿو.... فقه ۽ حديث ۾ مخدوم صاحب جي بلند پايه تحقيقن کي ڏسندي، جيڪڏهن کيس وقت جو ”حافظ ابن همام“ يا ”حافظ ابن حجر عسقلاني“ سڏجي ته وڌاءَ نه ٿيندو.“⁽³²⁾

”بياض هاشمي“ جي اهميت انهيءَ مان به ظاهر آهي، ته خود مخدوم صاحب جي دور ۾ اڪثر عالمن ۽ مدرسن جي ڪتب خانن ۾ اهو نقل ٿي پهچي چڪو هو. مخدوم صاحب جي همعصر، وڏي عالم ۽ صوفي— مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي (۱۱۵۲ھ - ۱۱۹۲ھ) جي هٿ جو لکيل ”بياض هاشمي“ جو قلمي نسخو هن وقت به چوٽيارين جي ڪتب خاني ۾ موجود آهي. اهڙيءَ ريت سنڌ جي اڪثر قديم ۽ جهونن ڪتب خانن ۾ بياض جا قلمي نسخا اڄ به موجود آهن.

”بياض هاشمي“ جي علمي عظمت سنڌ ۾ هر مڪتبه فڪر وٽ مڃيل آهي. علامه قاسمي هڪ علمي مناظري جي احوال ۾ لکي ٿو:

”سنڌ جي پوئين علمي دور ۾ عالمن کي ٻن نالن سان ياد ڪيو ويندو هو: هڪ همايوني ٻيو امروٽي. انهيءَ دور ۾ ذبح فوق

العقده تي سنڌي مفتين جي فتوائن جي ڏي وٺ ٿي. همايون ۽ فڪر جا علماءُ پنهنجي حلال جا قائل هئا ۽ مولانا سيد محسن شاهه هڪ کي حلال ۽ ٻئي کي حرام سڏي رهيو هو. پنهنجي جون تحريرون هليون. علامه ياسيني محمد قاسم ان جي خلاف هو. ظاهري طرح تحريرن ۾ مولانا محسن شاهه جو پاسو قوي هو. همايون ۾ مناظرو به رکيو ويو. تڏهن مولانا محمد قاسم ياسيني طرفان حلت لاءِ مخدوم محمد هاشم نثوي جي ”بياض“ جي هڪ جزئي ڏيکاري وئي، جنهن سڀني کي خاموش ڪري ڇڏيو.“⁽³³⁾

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ”بياض هاشمي“ جي باري ۾ سنڌ جي حوالي سان وڌيڪ لکي ٿو:

”بياض هاشمي جي چوٿين جلد جو هڪ چڱو ڀاڱو سنڌ جي ديني تاريخ ۽ فضيلتن تي لکيو ويو آهي. هن کان اڳ ڪنهن به ديني عالم پنهنجي ديني تصانيف ۾ ائين نه ڪيو آهي.“⁽³⁴⁾

رچرڊ برٽن پڻ پنهنجي سنڌ بابت هڪ تصنيف ۾ ”بياض هاشمي“ جو ذڪر ڪيو آهي.⁽³⁵⁾

بياض هاشمي ۾ سنڌي عالمن جا حوالا:

هونئن ته مخدوم صاحب پنهنجي تصنيفات ۾ جاڳا ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن، پر بياض ۾ سوين ڪتابن جا حوالا شامل آهن. مخدوم صاحب ”بياض هاشمي“ ۾ خاص ڪري سنڌ جي اڪثر اڳين توڙي همعصر عالمن جا نالا حوالي طور ذڪر ڪيا آهن، جيئن: مخدوم جعفر بوبڪائي، مخدوم حامد اگهي- ساڪن قلعہ اگهر، مخدوم قاضي فريد نثوي، شيخ محمد قائم علماءِ بلده ٿر، مخدوم ظهير، مخدوم جلال محمد علماءِ سنڌ، مخدوم پير محمد هالاره ۽ شيخ محمد شفيع، شيخ عنايت الله مفتيان بلده ٿر.

مخدوم صاحب بياض ۾ مختلف مسئلن ۾ ڪتابن ۽ عالمن جا حوالا اٿي، آخر ۾ پنهنجي تحقيق لکندو ويو آهي. اڪثر جاين تي پنهنجو نوٽ لکي، پڇاڙيءَ ۾ پنهنجو نالو هن ريت لکيو اٿائين:

محمد هاشم عفي عنه

محمد هاشم غفرله

محمد هاشم عليه الرحمة والغفران

— مخدم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمت جون —

محمد هاشم بن عبدالغفور غفرلهما

محمد هاشم غفر الله له ولوالديه

هذا ما حققه الفقير الراجي الي رحمة الصبور محمد هاشم بن عبدالغفور

عفي عنه.

بهر حال ”بياض هاشمي“ ۾ وڏو علمي يڪجا خزانو سمايل آهي. جنهن ۾ آسانيءَ خاطر مواد جي ورج فقهي ترتيب موجب- ڪتاب. باب ۽ فصل وار سٽيل آهي. ان ڪري هر مسئلي کي سهنجائيءَ سان ڳولي، حوالي طور ڪم آڻي سگهجي ٿو. هيءُ مخدم صاحب جو اهل سنت جي علمي دنيا تي وڏو احسان آهي.

خطبات هاشميه

هيءُ ڪتاب مخدوم صاحب جي تصنيفات ۾ هڪ بلڪل نئين دريافت آهي. هن رسالي جو ڪنهن به فهرست ۾ نالو آيل ڪونهي. هيءُ رسالو مفتي محمد جان نعيميءَ، مفتي اعظم سنڌ اڪيڊمي، دارالعلوم مجددية نعيميه-ملير، ڪراچي طرفان سيپٽمبر ۱۹۹۰ع ۾ عربيءَ ۾ شايع ڪرايو آهي. هن ڪتاب جو مقدمو ۴ صفحا، متن ۴۷ صفحا، جملي ۵۱ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه ساڍا اٺ انچ ۽ ويڪر ساڍا پنج انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۲ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور ۹ لفظ آهن. راقم کي اهو ڇپيل ڪتاب مرتب کان تحفي طور مليو.

مواد جو وچور:

جمعي نماز پڙهڻ جو حڪم قرآن مجيد ۽ حديث مبارڪ ۾ آيل آهي. انهيءَ سلسلي ۾ فقيهن ۾ تحقيق ڪري، جمعي نماز جماعت سان پڙهڻ لاءِ شرعي لحاظ سان شرط مقرر ڪيا آهن. انهن مان فقه حنفي موجب ”مصر“ به هڪ شرط آهي. حضرت امام ابوحنيفه جي مسلڪ مطابق وڏن شهرن ۾ جمعو پڙهي سگهيو، البت بهراڙيءَ ۽ ڳوٺن ۾ شهر جي شرط نه هجڻ ڪري جمعي نماز جو عدم جواز ٿئي ٿو. مخدوم مئيدنه نصرپوري، مخدوم عبدالرحيم، مخدوم محمد هاشم، مخدوم ضياءُ الدين ۽ ٻين عالمن جي تحرير نقل ڪري جمعي نماز پڙهڻ جي جواز ۾ لکيو آهي ته:

”جڏهن ته هن زماني ۾ شريعت جي احڪامن جي اجراءِ ۾ سستي اچي وئي آهي ۽ حدود ته بنهه غائب ٿي ويون آهن، بلڪه قاضين کان به گهڻو ڪري اهڙا اختيارات ڪسيا ويا آهن. ان ڪري جي اصل مذهب جي روايتن تي فتويٰ ڏجي ٿي ته ڪن ٿورين جاين کان سواءِ- جمع، جيڪو دين جي وڏن احڪامن مان آهي، جائز

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

نه ٿي سگهندو. بلڪ هن ملڪ (سنڌ) ۾ مشڪل آهي؛ تنهنڪري ضروري آهي ته هن بابت ٻين روايتن تي عمل ڪيو وڃي ته ديني شعائر ۽ احڪام هٿ کان نه وڃن. جڏهن قاضي اجازت ڏئي ته امام محمد جي روايت يا امام شافعي يا امام مالڪ جي قول تي اتفاق سان نماز جمعہ جائز ٿيندي.“⁽³⁶⁾

ان ڏس ۾ سنڌ جي قاضي القضات، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ سنڌ جي ٻين محقق عالمن جي اتفاق راءِ سان قاضي جي حيثيت ۾ ضرورت جي بناء تي امام محمد، امام شافعي ۽ امام مالڪ جي روايتن تي عمل ڪندي فتويٰ جاري ڪئي، ته سنڌ جي شهرن توڙي ڳوٺن ۾ جمعي جي نماز پڙهڻ جي اجازت آهي.⁽³⁷⁾ مخدوم صاحب جي تحرير تي هنن عالمن جون صحيحون ٿيل آهن: مخدوم ضياءُ الدين ٺٽوي، مفتي عزت الله، مفتي محمد مقيم، قاضي ابوالحسن، قاضي عبدالرحمان ۽ عبدالله.

هن پوئين دور جي مشهور مفتي، مولانا عبدالغفور همايوني (۱۲۶۱ھ- ۱۳۲۶ھ) پنهنجي فتويٰ ۾ لکيو آهي:

”جتي مصر جي تعريف پوري نه اچي، بلڪ اهڙو ڳوٺ جتي چاليهه مرد عاقل بالغ آزاد مسلمان رهندا هجن، ته اهڙي ڳوٺ ۾ امام شافعي جي مسلڪ ۾ جمعي جي نماز قائم ڪرڻ واجب آهي ۽ حنفي مسلڪ ۾ ناجائز آهي. ان ڪري احتياط هن ۾ آهي ته امام شافعي جي مسلڪ تي رعايت ڪندي، جمعي جي نماز پڙهي وڃي ۽ جمعي جي نماز کان بعد چار رڪعتون آخر ظهر پڙهجن ته فقيهن جي اختلاف کان بچي ۽ ظهر نماز يقيناً ادا ٿي وڃي.“⁽³⁸⁾

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي طرفان ڳوٺن ۾ جمعي نماز جي جواز کان پوءِ سنڌ جي جهرجھنگ ۾ جمعي ۽ عيد جون نمازون عام ٿيون. مخدوم صاحب جي فتويٰ جي پيش نظر اڄ به شهرن سان گڏ پهراڙين جي ڳوٺن جا هزارين لکين مسلمان خدا جو فرض جمعي جي نماز جماعت سان پڙهي پنهنجي خالق جي حضور ۾ حاضر ٿين ٿا. اهو عام مشاهدو آهي ته ڀلي عام پهراڙيءَ جا هاري ناري ۽ مسڪين مزدور ماڻهو ٻي نماز نه پڙهن، پر جمعي جي نماز پابنديءَ سان پڙهن ٿا. گنهگار ٻانها وهنجي سهنجي، پاڪ صاف ڪپڙا ڍڪي، جمعي جي ڏينهن نماز پڙهي، توبهه جا حقدار بنجي، ثواب

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

حاصل ڪن ٿا. اڃان تائين سنڌ جي شهرن وانگر بهراڙي ۾ مزدور مڙو جمعي جي ڀلاري ڏينهن موڪل ڪري ٿو ۽ هاري ناري به جمعي جي نماز پڙهڻ کان پوءِ ڪڻڪ ٻاجهري وغيره جي بڻائي ڪري ٿو. هن وقت شهرن سان گڏ بهراڙين جي ڳوٺن ۾ جمعي نماز جا روح پرور اجتماع ڏسي مخدوم صاحب لاءِ دل مان اها دعا نڪري ٿي. ته اي الله! مخدوم صاحب جي فتويٰ ڪري جيئن ڳوٺن جون مسجدون آباد ٿيون آهن. تيئن سندس قبر کي نور سان ڀرپور ڪر! دراصل، مخدوم صاحب جي هن فتويٰ مان سندس ديني جذبي، اسلام ۽ نماز سان محبت ۽ عام سنڌ جي ماڻهن جي اصلاح جو پتو پوي ٿو. پنهنجي جهانن جا سردار، حضرت محمد رسول الله ﷺ جن جمعي نماز، عيدن، لڙاين ۽ ٻين ضروري موقعن تي پنهنجي اصحابن سڳورن کي هدايتون نصيحتون ڪندا ۽ خطبا ڏيندا هئا. ان سلسلي ۾ ”حجة الوداع“ وارو خطبو اسلامي تاريخ ۾ هڪ وڏي اهميت رکي ٿو. گويا اهو اسلامي زندگي گذارڻ جو مختصر ۽ جامع منشور آهي.⁽³⁹⁾

اهو خطابت جو سلسلو حضور ﷺ جن کان وٺي اڄ تائين جاري آهي. وڏا وڏا مفسر، عالم، محدث، فقيه ۽ واعظ موقعي مناسبت سان عام ماڻهن کي خطبن ذريعي الله ۽ رسول جو پيغام پهچائيندا پئي آيا آهن.

مخدوم صاحب به ان سنت نبوي يعني خطابت جو سلسلو جاري رکيو. پاڻ هر جمعي تي ”جامع خسرو“ مسجد، محل دابگران- ٺٽي ۾ وعظ ڪندو هو ۽ ان بعد جمعي ۽ عيدن تي عربيءَ ۾ مختصر خطبو پڙهندو هو. جيئن هن وقت سنڌ ۾ لاڙ پٽ ۾ ”عثماني خطبو“ ۽ وچولي ۽ اتر سنڌ ۾ ”جتوئيءَ جو سنڌي خطبو“ مشهور آهن. مخدوم صاحب جا اهي عربي خطبا، جيڪي جمعي ۽ عيدن تي پڙهندو هو، سندس شاگرد رشيد مخدوم عبدالله بن محمد رحمة الله عليه پنهنجي ڪتاب ”جامع الكلام في منافع الانام“ ۾ ”الخطبات الهاشمية في العيدين والجمعة“ جي عنوان سان نقل ڪيا آهن. مفتي محمد جان نعيمی مدرسه مجدديه نعيميه - ملير، ڪراچي واري اهي عربي خطبا ان قلمي ڪتاب تان اتاري ڪتابي صورت ۾ ”خطبات هاشميه“ نالي شايع ڪيا آهن. خطبات هاشميه جي ڪتابت ۽ طباعت تمام سهڻي آهي. هن رسالي ۾ هي خطبا شامل آهن: جمعي جا ٻه خطبا اول ۽ ثاني، جمعة الوداع جو خطبو اول ۽ ثاني، عيد الفطر ۽ عيد الاضحى جا ٻه ٻه خطبا اول ۽ ثاني- جملي پنج خطبا آهن. هن عربي خطبي جي ڳولا ۽ حفاظت جو سهرو- مفتي محمد جان نعيمی، ملير- ڪراچيءَ واري جي سر سونهين ٿو.

رد الرسالة المعينية

مخدوم صاحب نثي جي مشهور عالم، مخدوم محمد معين نثويءَ جي رد ۾ چند رسالا لکيا آهن. هيءُ مختصر ٻن صفحن جو تحرير نما رسالو به ان سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي. مخدوم صاحب خلافت ۾ اهل سنت جي عقيدتي جو قائل هو. مخدوم محمد معين نثويءَ خلفاء راشدين بابت حديث، رجال ۽ تاريخ ۾ آيل مشهور صحيح ترتيب جي خلاف حضرت علي رضي الله عنه کي ٽن خليفن سڳورن کان افضليت جي جواز ۾ رسالو لکيو هو.

مخدوم صاحب هن مختصر رسالي ۾ اهو سڄو بحث آڻي، حوالن سان اهو ثابت ڪيو آهي ته حضرت علي رضي الله عليه قابل احترام اصحابي آهي، پر رسول الله ﷺ کان پوءِ خلافت جي ترتيب مشهور روايتن ۽ تاريخ موجب جيڪا اڄ ڏينهن تائين اهل سنت جماعت وٽ هلندي آئي آهي، اهائي صحيح ۽ حق آهي.

هيءُ تحرير عربي ٻولي ۾ آهي. رسالي جو پورو نالو مواد جي نوعيت موجب مشهور عربي ٻولي جي عالم ۽ مصحح- سيد شجاعت علي قادريءَ رسالي جي مٿان هن ريت لکيو آهي:

”هذه رسالة مختصرة في تاليف الشيخ محمد هاشم التتوي في الرد علي الرسالة المعينية الناطقة بأفضلية علي علي الخلفاء الثلاثة رضي الله عنهم“

مخدوم صاحب آخر ۾ پنهنجو نالو هن ريت لکيو آهي:

”حرره الفقير الي الله الغني محمد هاشم بن عبدالغفور السندي“

”كان الله تعاليٰ له وبه و معه في كل وقت وحين آمين“

جيتوڻيڪ رسالي جا اکر تمام سهڻا ۽ ماهر ڪاتب جا آهن، پر اها مٿئين تحرير خود مخدوم صاحب جي هٿ اکرين معلوم ٿي رهي آهي. والله اعلم بالصواب!

الحجة القوية في الرد علي من قدح في الحافظ ابن تيميه

هن قلمي رسالي جو عڪس، راقم کي مدرسه مجدديه نعيميه- ملير، ڪراچي مان دستياب ٿيو. ٻئي ڪنهن به ڪتب خاني مان ان جو ڏس پتو پئجي نه سگهيو آهي. ۱۹ صفحن جو هيءُ رسالو به مخدوم محمد معين ٺٽويءَ جي رد ۾ لکيل آهي. هن رسالي جي تصنيف ٿيڻ جو سال ڄاڻايل نه آهي. البت، جيئن ته مخدوم محمد معين سن ۱۱۶۱هجري ۾ وفات ڪئي، ان ڪري هيءُ رسالو ضرور ان سال کان اڳ لکيو ويو هوندو. رسالي جي عربي ٻولي نهايت ادبي ۽ عالمانه نوعيت جي آهي، ڇو ته سندس مخاطب به مخدوم محمد معين جهڙو چوڻيءَ جو عالم ۽ مصنف هو. مخدوم امير احمد عباسيءَ جي تحقيق ۽ فهرست موجب هن رسالي جو مٿيون نالو مناسب ۽ موضوع مطابق آهي.

رسالو ۾ صفحا ۱۹، صفحي جي ڊيگهه اٺ انچ ۽ ويڪر ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ ۲۱ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۵ لفظ آهن.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب جي هن رسالي جو پس منظر هيءُ آهي ته اڳئين دور ۾ ڪنهن رافضين مان ”منهاج الڪرامه في معرفة الامامة“ نالي ڪتاب لکي، اهل سنت جي خلاف ڪيئي مسئلا گهڙي، انهن تي بهتان مڙهيا. اسلامي اصولن ۽ حق انصاف کي ڇڏي، اهل سنت جماعت تي الزام تراشيون ڪيون. انهيءَ ڪري ستين صدي هجريءَ جي مشهور مصنف، تقي الدين حافظ ابن تيميه هڪ ڪتاب ”منهاج الاستقامة“ لکيو، جنهن ۾ رافضين جي لکيل ڪتاب ”منهاج الڪرامه“ ۾ رافضين ۽ انهن جي من گهڙت مسئلن جو ڀرپور تعاقب ڪيل هو، جنهن ۾ هن سختيءَ کان به ڪم ورتو هو.

مخدوم محمد معين ٺٽويءَ وري ڇا ڪيو، جو اهل سنت جي خلاف

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

رافضين جي حمايت ۾ ۽ ابن تيميه جي ان رسالي 'منهاج الاستقامة' تي به اعتراض ڪيا. ابن تيميه کي سخت تنقيد جو نشانو بنايو ۽ کيس "تقي الدين" جي بجاءِ "شقي الدين" سڏيو.

جيئن ته ان وقت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي اهل سنت جماعت جو سرواڻ هو، ۽ ان سان گڏوگڏ هڪ بلند پايي جو محقق، مصنف ۽ نقاد به هو. هن اهل سنت جماعت جي حمايت ۾ لکيل ابن تيميه جي رسالي تي ڪيل اعتراض جو نوٽيس ورتو ۽ ابن تيميه رافضين جي خلاف، جيڪي مسئلا ۽ جواب لکيا هئا، انهن جي تائيد ۾ "الحجة القوية" نالي هيءُ رسالو لکيو. مخدوم صاحب جيتوڻيڪ ابن تيميه جو هر خيال ۽ مقلد ڪونه هو، پر جيئن ته هن رافضين جي مسئلن ۾ حق ۽ انصاف کان ڪم وٺي، اهل سنت جي فائدي ۾ رسالو لکيو هو، تنهنڪري مخدوم صاحب ان حق ۽ انصاف جي تقاضا ۽ بنياد تي ۽ حمايت خاطر ابن تيميه جي رسالي تي ڪيل اعتراض جا ڀرپور جواب ڏئي هيءُ رسالو جوڙيو، جنهن ۾ رافضين جو رد ۽ اهل سنت جي حمايت آهي.

ابن تيميه، جن مسئلن ۾ رافضين تي علمي تنقيد ڪئي آهي، اهي هن ريت آهن:

۱. امام غائب، امام مهدي
۲. امامن سڳورن لاءِ روئڻ پٽڻ
۳. ٻارهن امامن جي معصوميت نين سڳورن جهڙي مڃڻ
۴. خلافت راشده تي اجايا اعتراض
۵. حضرت علي المرتضيٰ جي افضليت
۶. حضرت ابوبڪر صديق ۽ حضرت خاتون فاطمة الزهري جو اختلاف ظاهر ڪرڻ وغيره.

بهرحال، مخدوم صاحب هن رسالي ۾ عالمانه انداز ۾ بحث ڪري، انهن سڀني مسئلن جو صحيح جواب ڏنو آهي ۽ حق ۽ انصاف کي سامهون رکي، اهل سنت جماعت جو صحيح موقف ظاهر ڪيو آهي.

ثمانية قصائد صغار في مدح النبي

هيءُ قلمي نسخو تمام جهونو آهي، پر ان جي تصنيف جو سال ۽ ڪتابت جو دور وغيره معلوم ڪونهي. رسالي ۾ ۲۸ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه ست انچ ۽ ويڪر پنج انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۰ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۰ لفظ آهن. راقم کي هن قلمي نسخي جو عڪس، مدرسه مجدديه نعيميه - ملير، ڪراچيءَ مان مليو. مٽياري، نئي ۽ ڳڙهي ياسين جي ڪتب خانن ۾ هيءُ رسالو موجود آهي. ڪتاب ۾ مخدوم صاحب جي نالي ”نٿوي“ جي بجاءِ محمد هاشم ”نٿئي“ لکيل آهي.

مواد جو وچور:

هيءُ رسالو مخدوم صاحب جي عربي شاعريءَ جو مجموعو آهي، جنهن ۾ پنهنجي جهانن جي سردار، حضرت محمد ﷺ جي شان ۽ ساراهه ۾ قصيدا ڇپيل آهن. هن مجموعي جو نالو مخدوم صاحب جي تصنيفات جي لسٽ ۾ خمسہ قصائد (پنج قصيدا) ۽ ثمانية قصائد (اٺ قصيدا) لکيو ويو آهي، پر هن مجموعي ۾ ڇهه عربي قصيدا موجود آهن. ان کان علاوه مخدوم صاحب جي سنڌي ڪتاب ”قوت العاشقين“ ۾ ۴۱ شعرن تي مشتمل عربي قصيدو پڻ شامل آهي. اهڙيءَ ريت جملي ست قصيدا دستياب ٿيا آهن. ممڪن آهي ته ڪنهن ڪهني بياض ۾ مخدوم صاحب جو اٺون قصيدو به محفوظ هجي، جنهن لاءِ جاکوڙ جاري آهي.

مخدوم صاحب رباني عالم ۽ عاشق رسول ﷺ هو. ان ڪري هنن دستياب عربي قصيدن ۾ حضور ﷺ جن جي عشق ۽ زيارت، فراق ۽ وصال، نشان ۽ ساراهه ۾ صدائون ڪيل آهن ۽ بار بار پاڻ سڳورن تي درود ۽ سلام جي ورڪا ڪيل آهي.

مخدوم صاحب هنن قصيدن ۾ پنهنجي نالي سان گڏ ”عبد ضعيف“ جي نسبت ڪئي آهي. جيئن آخر ۾ چوي ٿو:

عبد ضعيف هاشم في حب احمد فاحم
وحبينا يحمي الحمي صلوا عليه وسلموا.

موهبة العظیم في ارث حق مجاورة الشعر الکریم

سند ۾ ٻنهي جهانن جي سردار حضرت محمد ﷺ جن جا وار مبارڪ ٻن هنڌن تي محفوظ آهن: هڪ لاڙ ڀٽ شاهيندر ۾، ٻيو اتر سند روھڙي شهر ۾. روھڙيءَ ۾ موجود وار مبارڪ درياءَ جي ڪنڌيءَ تي قديم جامع مسجد جي ڀر ۾ مقبري اندر محفوظ آهي. راقم کي انهيءَ وار مبارڪ جي زيارت جو شرف حاصل آهي.

حضور ﷺ جن جي وار مبارڪ جي زيارت ڪندڙ ماڻهو عقيدت ۽ محبت خاطر اتي پيسا ڏوڪڙ به ڏين ٿا. اهي پيسا اتي جا خدمتگار مجاور ڪن ٿا. اڳتي هلي درگاه وار مبارڪ جي خدمتگار مجاورن ۾ ان ملندڙ نذراني تي ملڪيت ۽ وراثت حقداري جو سوال پيدا ٿيو. خود مخدوم صاحب جي دور ۾ اهو سوال ڪائس پڇيو ويو. مخدوم صاحب کان اڳ ۽ پوءِ جي عالمن به انهيءَ مسئلي بابت مختلف تحريرون لکيون آهن.

مخدوم صاحب وار مبارڪ بابت، سوال جواب جي صورت ۾ ”موهبة العظیم“ نالي عربي ۾ رسالو لکيو. پاڻ حمد ۽ صلوٰة کان پوءِ لکي ٿو: ”پنهنجي پالڻهار غني جي رحمت جو محتاج فقير محمد هاشم ڀٽ عبدالغفور ڀٽ عبدالرحمان سنڌي ٿوي چوي ٿو، ته مون هيءُ رسالو نالي ”موهبة العظیم في ارث حق مجاورة الشعر الکریم“ مرتب ڪيو آهي. مون کان سال ۱۱۵۵ هجري ۾ حضرت نبي ﷺ جن جي وار مبارڪ جي محافظت ۽ مجاورت جي حق ۾ ورثي جاري ٿيڻ بابت سوال پڇيو ويو. پوءِ مون چيو هئان ۾ ورثو ٿيندو.

وري محافظت جي حق ۾ صحت الدعويٰ ذڪر ڪيل جو سوال ڪيو ويو. مون چيو هئان ۾ دعويٰ صحيح ٿئي ٿي. پوءِ سوال ڪيو ويو ته باسون ۽ هديا جيڪي وار مبارڪ جي

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

مجاورن کي زيارت ڪندڙ ڏين ٿا، ڇا اهو (مال) سڀني مجاورن ۽ محافظن جو حق آهي. ڇا اهو انهن جي درميان ورهايو ويندو؟ مون چيو هائو. اهو سڀني جو حق آهي ۽ حصي رستي سڀني ۾ مال ورهايو ويندو.

پوءِ سوال ڪيو ويو ته جيڪڏهن انهن مجاورن مان ۽ محافظ خدمتگارن مان ڪو هڪڙو ڄڻو حفاظت ۽ خدمت وغيره جي متولي ٿيڻ جي دعويٰ ڪري ٿو ۽ اهو ارادو ٿو رکي ته سڀني ورثي وارن جي رضامنديءَ کان سواءِ ئي سڀ ڪجهه خاص سندس ئي قبضي ۾ هجي، ٻئي جوان ۾ ڪجهه به نه وڃي. ڇا اهو سڀ ڪجهه انهي دعويٰ ڪندڙ متولي واسطي صحيح آهي؟ پوءِ مون چيو ته اهو ان لاءِ صحيح ۽ حق نه آهي. پر اسلام جا والي ۽ دين محمد عليه السلام جا حامي ان کي انهيءَ قبضي ۽ اڪيلي حقداريءَ ۽ وراثت کان منع ڪن ۽ روڪين.

اسان کي ”موهبة العظيم“ جو چئن صفحن جو مواد دستياب ٿيو آهي. ان ۾ مخدوم صاحب جي مٿئين عبارت کان سواءِ عربي ۽ فارسي ۾ ڪيترن عالمن جون عبارتون ۽ صحيحون ڪيل آهن. غالباً اهي پوءِ جي عالمن جا نالا آهن، جيئن: مخدوم عبدالواحد سيوستانی، محمد مقبول رضوي، محمد حسين هالائي، محمد واصل، عثمان عفي عنه، محمد متعلوي ۽ عثمان متعلوي. انهيءَ مٿئين دستياب ٿيل مواد مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته مخدوم صاحب جو اصل ۾ هڪ ضخيم رسالو تحرير ٿيل آهي. اها اڻ پوري عبارت ان رسالي جو هڪ اقتباس آهي. ان ڪري وار مبارڪ جي مسائل بابت مخدوم صاحب جي مڪمل تحقيق جي پروڙ نه ٿي پئجي سگهي. بهرحال، جو ڪجهه مواد ملي سگهيو آهي، ان جو ترجمو مٿي ڏنو ويو آهي. مزيد تلاش جاري آهي. هن رسالي جا نسخا همايون شريف ۽ ڪتب خانہ سرهندي تياري ۾ ٻڌجن ٿا.

راقم کي ’موهبة العظيم‘ جي چئن صفحن جو قلمي مواد ڊاڪٽر مولوي محمد اديريس سومري السنديءَ، ڪتب خانہ درگاهه الله آباد - ڪنڊياري جي ڪنهن قلمي بياض مان فوٽو اسٽيٽ وٺي تحفي طور موڪليو.

شرح صفة الروضة

مخدوم صاحب جي قلمي ڪتابن جي تلاش ڪندي، قبرستان ۽ ڳوٺ شيخ احمد شيخاني لڳ ڪنڊياري وڃڻ ٿيو. اتي استاد محمد اشرف وٽ سندس وڏن جي قلمي ذخيري مان مخدوم صاحب جو ناياب قلمي رسالو ”شرح صفة الروضة“ دستياب ٿيو. هن رسالي جا ٻه قلمي نسخا آهن. هڪ خود مخدوم صاحب جو دستخط نسخو، ٻيو اصل تان اٿاريل نسخو. مخدوم صاحب واري دستخط نسخي ۾ ڏهه ورق آهن. زماني جي گردش ڪري ان جا ابتدائي ورق ڪٽل آهن. اصل تان اٿاريل نسخو قدرتي زياده آهي، جو ۴۴ صفحن تي مشتمل آهي ۽ ٿلهي قلم سان سادي ڪتابت ۾ موجود آهي. جيتوڻيڪ ان جي منڍ ۾ گهڻو اضافو آهي، پر پوءِ به ابتدائي صفحا ڪٽل آهن. الله تعاليٰ جي نيڪ ۽ صالح ٻانهن وٽ حضور ﷺ جن تي درود شريف پڙهڻ ۽ برڪت حاصل ڪرڻ لاءِ، امام جزوليءَ جي مرتب ڪيل ڪتاب ”دلائل الخيرات“ کي پڙهڻ جو گهڻي وقت کان معمول هلندو پيو اچي. ”دلائل الخيرات“ ۾ امام جزولي حزب الاول کان اڳ ۾ ”صفة الروضة“ بابت بحث ڪندي لکيو آهي:

”هيءَ وصف ان روضي مبارڪ جي آهي، جنهن ۾ رسول الله ﷺ جن دفن ٿيل آهن. ان جا دوست ابوبڪر ۽ عمر رضي الله عنهما مدفون آهن. روضي مبارڪ ۾ دفن ٿيل ڀلارن جي ترتيب هن ريت آهي: روضي مبارڪ جي وچ تي نبي ﷺ جن آرامي آهن. ان جي پاسي کان پٺيان ابوبڪر دفن ٿيل آهي، ان جي پيرن کان عمر فاروق پوريل آهي.“ (40)

مخدوم صاحب ان بحث کي سامهون رکي، دليلن، حوالن ۽ مشاهدي سان ثابت ڪري اصل صحيح صورت، شرح ۽ حاصل ڪلام هن ريت تحرير ڪيو آهي:

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

”مٿي جيڪي ست يا نون قبرن مبارڪن جون ڪيفيتون ڪتابن لکيون آهن پنهنجي جاءِ تي، پر منهنجي تحقيق هيءُ آهي ته حضرت ابوبڪر جو مٿو نبي ﷺ جن جي ڪلهي مبارڪ جي سامهون آهي. حضرت عمر جو مٿو، حضرت ابوبڪر جي ڪلهي برابر آهي (۽ پيرن جي سامهون نه آهي) هي ئي ڪيفيت مشهور ترجيح واري ۽ صحيح آهي. هينئر قبرون مبارڪ هن ئي ڪيفيت تي جڙيل آهن.“

مخدوم صاحب انهيءَ وضاحت کان پوءِ تنهي پاڪ قبرن جو صحيح نموني ۾ نقشو به ڪڍيو آهي، ته جيئن اصل حقيقت ۽ ڪيفيت سمجهڻ ۾ سهنجائي ٿئي ۽ ”دلائل الخيرات“ جي سهو سامهون رهي. بهرحال، مخدوم صاحب جو هيءُ رسالو گويا ”دلائل الخيرات“ جي ’صفة الروضة‘ واري باب يا عنوان جو شرح آهي. ”دلائل الخيرات“ وارو اصل متن ٻاڙهي مس سان ۽ مخدوم صاحب جو شرح ڪاري مس سان لکيل آهي.

مخدوم صاحب جو نالو ”شرح صفة الروضة“ ۾ به دفعا هن ريت آيل آهي:

۱. ڪتبه الضعيف الراجي شفاعة النبي العربي الفقير محمد هاشم بن عبدالغفور السندي النثوي جمع الله تعالى بينه و بين رسوله المدني ﷺ

۲. محمد هاشم عفي عنه

ڪتبه الضعيف مان ظاهر آهي ته اهو خود مخدوم صاحب جي هٿين اکرين لکيل قلمي نسخو آهي. اسان وٽ مخدوم صاحب جا هٿ اکر محفوظ آهن، جن کي ڀيٽڻ سان اهو معلوم ٿيو ته برابر هيءُ قلمي نسخو مصنف جو دستخط تحرير ٿيل آهي.

مخدوم صاحب مٿين عبارت ۾ پاڻ کي نبي عربي ﷺ جن جي شفاعت جو اميدوار ڪري لکيو آهي ۽ دعا ڪئي آهي ته الله تعاليٰ شال رسولِ مدني ﷺ جن سان ملائي!

هن قلمي نسخي جا اکر موتين جي داڻن جهڙا سهڻا آهن. البت، قلمي نسخي جي اول آخر ناقص هجڻ ڪري، لکت ۽ ڪتابت جو سال معلوم نه ٿي سگهيو آهي. راقم کي هن خوبصورت رسالي جي پنهني نسخن جا عڪس ڊاڪٽر مولوي محمد اديس سومري السندي ڪنڊياري واري کان تحفي طور

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

مليا. مخدوم صاحب جي هن رسالي جو نالو ڪنهن به فهرست ۾ آيل ڪونهي ۽ بلڪل نئين دريافت آهي. هيءُ رسالو ٻئي ڪنهن به ڪتب خاني ۾ موجود ناهي.

مخدوم صاحب رسالي جي آخر ۾ ”بعض تعريف المؤلف“ جي عنوان سان ”دلائل الخيرات“ جي مرتب امام جزوليءَ جي مختصر سوانح حيات هن ريت لکي آهي:

ابو عبدالله محمد بن سليمان الجزولي السملالي. سندس والد جزوله قبيلي جي امير ماڻهن ۾ شمار ڪيو ويندو هو. امام جزولي جو آبائي وطن ضلع سوس ملڪ بربر افرقه ۾ واقع هو. سندس تعليم مدينه فاس ۾ ٿي. فاس، مراڪش ۾ واقع آهي. علم پرائڻ کان پوءِ پاڻ پڙهائڻ لڳو. مدينه فاس مان ڇڏي ريف ۾ آيو. اتي شيخ محمد بن عبدالله کان باطني علم حاصل ڪيائين. چوڏهن سال برابر عبادت ۽ رياضت ۾ گوشه نشين ٿي رهيو. ان کان پوءِ ماڻهن جي رشد و هدايت لاءِ ڪوشش ڪرڻ لڳو. ٻارهن هزارن کان وڌيڪ ماڻهن سندس هٿ تي بيعت ڪئي ۽ گناهن کان توبه تائب ٿيا.

امام جزولي ڪتاب الله ۽ سنتِ نبوي جو نهايت عامل ۽ پابند هو ۽ ڪثرت سان درود ۽ وردن وظيفن پڙهڻ ۾ مشغول رهندو هو. ان دوران کيس درود شريف جا ظاهري فائدا ۽ برڪتون مشاهدي ۾ آيون. انهن کان متاثر ٿي ”دلائل الخيرات“ ڪتاب مرتب ڪيائين، جنهن ۾ حديث پاڪ جي ڪتابن مان درود ميڙي چونڊي هن ڪتاب ۾ شامل ڪيائين. ”دلائل الخيرات“ اڃا تائين اڪثر اولياءِ الله برڪت خاطر پڙهندا اچن ٿا ۽ سندن عمل ۾ آهي. امام جزولي تصوف ۾ ”حزب الفلاح“ ۽ ”حزب سبحان الله الدائم لايزال“ نالي ڪتاب به لکيا.

امام جزولي جي وفات سجدي جي حالت ۾، تاريخ پهرين ربيع الاول ۸۷۰ هجري ۾ سوس ملڪ بربر ۾ ٿي. ۷۷ سالن کان پوءِ مراڪش جي بادشاهه سندس مڙھ کي سوس مان ڪيڊرائي، مراڪش ۾ آڻي دفن ڪرايو ۽ مٿس عاليشان قبو جوڙايو. سندس قبر تي درود شريف گهڻو پڙهيو وڃي ٿو.

حاشيه درود حاضري

حضور نبي ﷺ جن تي درود ۽ سلام پڙهڻ، الله تعاليٰ جو حڪم آهي ۽ هر مسلمان لاءِ سعادت ۽ برڪت آهي. ان ڏس ۾ درود شريف جو بهترين ڪتاب ”دلائل الخيرات“ (از: محمد بن سليمان الجزولي - وفات: ۸۷۰ھ) جڳ مشهور آهي. هر دور ۾ علماء ۽ صلحاء ان کي پڙهندا آيا آهن. مخدوم صاحب ان جو شرح به لکيو آهي.

”دلائل الخيرات“ جي نموني ۾ لکيل ”درود حاضري“ اصل ۾ عبدالسلام بن بشيش جو تحرير ٿيل آهي. ان ۾ درود جا سهڻا صيغا سمايل آهن. ”قطب الارشاد“ ۾ حضرت فقير الله علوي شڪارپوريءَ ”درود حاضري“ جي ليکڪ کي ”عارف بالله، قطب الكامل ۽ سيدي“ جي سھڻن لقبن سان سڏيو آهي. پاڻ لکي ٿو ته:

”مون کي درود حاضري پڙهڻ جي اجازت شيخ محمد هاشم ٺٽوي ڏني آهي.“ (41)

مخدوم صاحب جهڙيءَ طرح ”دلائل الخيرات“ ۾ آيل صفة الروضة جو شرح لکيو آهي. اهڙيءَ ريت ”درود حاضري“ تي به حاشيا لکيا آهن ۽ مختلف نسخا سامهون رکي، ان جي تصحيح ڪئي آهي.

هن رسالي تي اڪثر حاشيه عربيءَ ۾ لکيل آهن، البت چئن هنڌن تي فارسيءَ ۾ به حاشيه تحرير ٿيل آهن. مخدوم صاحب حاشيي تي هڪ هنڌ محمد عارف صديقي حنفي ٺٽوي جو نالو به لکيو آهي. ”درود حاضري“ جي مختلف اٺن جاين تي مخدوم صاحب جو نالو لکيل آهي. ڪٿي مخدوم محمد هاشم عفي عنه ۽ ڪٿي رڳو مخدوم لکيل آهي.

هن رسالي جي ضخامت ۲۶ صفحا آهي. صفحي جي ڊيگهه ۶ انچ ۽ ويڪر چار انچ آهي. هيءُ رسالو خوبصورت عربي طرز تحرير ۾ تمام ٺنڌڙ

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
 ۽ خوشخط لکيل آهي. هيءُ رسالو نئون دستياب ٿيو آهي. ڪنهن به فهرست
 ۾ هن حاشيه جو نالو آيل ڪونهي. هن رسالي جو دستياب قلمي نسخو
 قاسميه لائبرري ڪنڊياري ۾ محفوظ آهي. راقم کي ڊاڪٽر مولوي محمد
 اديس سومري السنديءَ ان جو عڪس سوکڙي طور موڪليو، جو راقم جي
 ڪتب خاني ۾ موجود آهي.

ڪفاية القاري

هن رسالي تي ڪاتب جو نالو ۽ سن وغيره لکيل ڪونهي، پر ٻيو تمام پراڻو ۽ بادامي رنگ جو ٿي ويل آهي. هن رسالي جو قلمي نسخو مولوي محمد معروف مٽياروي جي ڪتب خاني ۾ سندس فرزند حافظ عبدالله، پيش امام ڪوٽ واري مسجد، مٽياري وٽ موجود آهي. راقم وٽ ان قلمي نسخي جو عڪس محفوظ آهي. هن رسالي جو ٻيو نسخو ڪٿي به ملي نه سگهيو آهي ۽ هيءُ واحد اڻ ڇپيل نسخو آهي.

هن رسالي ۾ ۲۰ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه اٺ انچ ۽ ويڪر ڇهه انچ آهي، ۽ هر صفحي ۾ ۱۹ سٽون ۽ هر سٽ ۾ ۱۳ لفظ آهن.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب علم قرأت ۽ تجويد بابت جيڪي به ڪتاب لکيا آهن، اهي سڀ نثر ۾ آهن، البت، هيءُ رسالو عربي نظم ۾ مثنوي جي طرز تي جوڙيل آهي. بنيادي طور تي هن رسالي ۾ قرآن پڙهندڙ قاريءَ کي قرآن شريف پڙهندي، ڪن لفظن جون مشڪل ادائگيون، ٽڪاڻا يا اشتباه سامهون اچن ٿا، انهن جي سليس سمجهاڻي ڏنل آهي. اها سمجهاڻي باب وار الف-بي ۽ سورت وار سمجهايل آهي. مخدوم صاحب مقدمي ۾ وضاحت ڪندي لکي ٿو:

”هيءُ رسالو ’ڪفاية القاري‘ جن ته پڙهندڙ لاءِ موتي پوييل ۽ جڙيل آهن. قرآن ڪريم جي تلاوت ڪندي قاريءَ کي جيڪي لفظن ۽ مبني حرفن وغيره ۾ اشتباه اچن ٿا، انهن جي آسانيءَ خاطر معجم حرفن تي هيءُ رسالو مرتب ڪيو ويو آهي. ان ڏس ۾ سمجهاڻن خاطر قاعدا ۽ قانون به آندا ويا آهن.“

جيتوڻيڪ اڳ ۾ اهو سمجهيو پئي ويو، ته مخدوم صاحب جي عربي شاعري چند نعتيه قصيدن تي مشتمل آهي ۽ اهي قصيدا حضور ﷺ جن جي

— مخدوم محمد هاشم نتوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

شان ۾ ڇپيل آهن؛ پر هن منظوم عربي ڪتاب ”كفاية القاري“ جي دستياب ٿيڻ مان ظاهر آهي ته مخدوم صاحب رڳو مختصر قصيدا نه، پر تجويد جهڙي مشڪل فن ۾ بهترين ۽ طويل عربي نظم ۾ هيءُ ڪتاب لکي، عربي شاعريءَ ۾ پنهنجو علمي مقام ۽ عربي ٻوليءَ تي عبور ۽ مرتبو حاصل ڪيو آهي.

مخدوم صاحب پنهنجو نالو محمد هاشم شعر ۾ هن ريت آندو آهي:

قال اقل الخلق محمد هاشم

دام له لطف من الله عاصر.

ڪتاب جو نالو هن شعر ۾ سمايل آهي:

سميتها ”كفاية القاري“ بعد ما

وجدتها متئما مكملا.

كفاية القاري جو مواد ۷۴۶ شعرن تي پکڙيل آهي. هن موجوده قلمي نسخي ۾ ايترا عربي شعر آهن. ممڪن آهي ته ڪنهن ٻئي نسخي ۾ زياده شعر هجن ۽ لکت جو سال ۽ ڪاتب جو نالو به ملي وڃي. بهرحال ”كفاية القاري“ جي دستيابي مخدوم صاحب جي عربي شعر و شاعري جي ڏس ۾ تمام وڏو علمي انڪشاف ۽ اضافو آهي.

حاشيه شاطبيه

مخدوم صاحب قرأت ۽ تجويد بابت مڪمل صورت ۾ ڳچ ڪتاب لکيا آهن، پر هيءُ مشهور درسي ڪتاب ”شاطبيه“ جو حاشيو ۽ شرح آهي. جيتوڻيڪ ”شاطبيه“ جا حاشيا ۽ شرح ڪيترن عالمن لکيا آهن. مخدوم صاحب هيءُ حاشيو عربيءَ ۾ لکيو آهي. هيءُ قلمي نسخو لڳ ڀڳ ٻن سؤ صفحن تي پکڙيل آهي. صفحي جي ويڪر پنج انچ ۽ ڊيگهه اٺ انچ آهي. هر صفحي جي وچ تي بين السطور ۽ پاسن کان حاشيا ۽ شرح لکيل آهي. متن جي شروعات کان اڳ ۾ متن جي فهرست آيل آهي، فهرست کان پھريان مخدوم صاحب جن ڪتابن تان مواد ورتو آهي، ”شاطبيه“ جي انهن ۱۲ عربي ۽ فارسي شرحن جي لسٽ درج ڪئي ويئي آهي.

شاطبيه جو متن عربي شعرن سان شروع ٿئي ٿو. مخدوم صاحب ان متن تي عربي ٻوليءَ ۾ حاشيه لکندو، تعليقات ۽ شرح ڪندو ويو آهي. مخدوم صاحب شاطبيه جي پهرئين صفحي تي تحقيق ڪندي لکي ٿو:

”هي شاطبيه جي رموز تي دلالت ڪندڙ مفرد يا مرڪب چوڏهن بيت آهن. انهن مان پھريان ست بيت شاطبيه جو ڪلام نه آهي، پر ٻئي ڪنهن جا ملحق آهن. باقي ٻيا بيت اصل شاطبي جو ڪلام آهي. فتدبر - محمد هاشم عفي عنه“

اهڙيءَ ريت مخدوم صاحب شرح دوران منجهيل علمي مسئلن ۽ نڪتن جي ويو آهي وضاحت ڪندو ۽ ڪا ڪنهن اڳوڻي شارح کان سهو ٿي آهي، ته ان تي تنقيد ۽ اصلاح به ڪئي اٿس. مشهور مصنف علي قاري مڪي (وفات ۱۰۲۴ھ) به شاطبيه جو شرح لکيو هو. مخدوم صاحب ان جو ڪيترين جاين تي رد ڪيو آهي.

”شاطبيه“ جو مصنف ابوالقاسم بن فيره بن خلف بن احمد شاطبي اندلسي آهي. شاطبه، اندلس ۾ هڪ شهر جو نالو آهي. امام شاطبي ۵۲۸

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

هجري ۾ شاطبي ۾ ڄائو. پهريائين پنهنجي وطن ۾ ابو عبدالله محمد بن ابي العاص نفري جي خدمت ۾ رهي، قرأت تجويد جي فن ۾ مهارت حاصل ڪيائين. مختلف استادن کان علم حديث پرايائين. ڪتاب سيويو، ڪامل مبرد ۽ ادب الڪاتب ابن قتبيه ۾ قابليت ۽ عبور ماڻيائين. علم پرائڻ کان پوءِ اسڪندريه رستي حج ادا ڪرڻ جي ارادي سان روانو ٿيو. جڏهن امام شاطبي قاهره پهتو ته علم جي پياسن طالبن جو وڻس هجوم گڏ ٿيڻ لڳو. مصر جي حڪمران قاضي فاضل ڪيس قاهره جي مدرسه فاضليه جو شيخ مقرر ڪيو. امام شاطبي پڙهائي جي ميدان ۾ شيخ القراءه جو صدر نشين ٿي ويو. ان دوران پاڻ هيٺيان چار قصيدا لکيائين: (۱) حرز الاماني (۲) عقليه اتراب القصائد (۳) نازمة الزهر في علوم الفواصل (۴) قصيده داليه.

امام شاطبي قرآن، حديث، لغت ۽ تجويد ۾ سند جي حيثيت رکندو هو. ان سان گڏ عابد زاهد ۽ وڏو متقي پرهيزگار به هو. سندس مشهور ڪتاب ”شاطبي“ عربي شعر ۾ تجويد تي بهترين ڪتاب آهي. ان جي مقدمي ۾ ۹۴ شعر ۽ متن ۾ ۱۰۷۹ شعر آهن. اهڙيءَ طرح، ڪُل ۱۱۷۳ شعر ڪتاب ۾ آهن.

امام شاطبي جي وفات ۲۸ جمادي الثاني ۵۹۰ هجري تي ٿي. ڪيس قاضي فاضل جي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو. اهو قبرستان مقطم جبل جي دامن ۾ زيارتگاه آهي.

مخدوم صاحب جو ”حاشيه ۽ شرح شاطبي“ جو اصل قلمي نسخو مولوي محمد ابراهيم وٽ مدرسه باب الاسلام نئي شهر ۾ محفوظ آهي. هن نسخي جو ٻيو اتارو ڪٿي به ڪونه ٿو ٻڌجي. غالباً هيءُ واحد قلمي نسخو آهي. مولوي محمد ابراهيم جو چوڻ آهي ته هن قلمي نسخي تي مخدوم صاحب جي مهر به لڳل هئي، پر هن وقت مهر وارو ورق نسخي ۾ موجود ڪونهي. جيڪڏهن مهر دستياب ٿئي ها، ته هوند قلمي نسخي جي قدامت ۽ سنه تحرير بابت به احوال سامهون اچي ها!

راقر جي ڪتب خاني ۾ مولوي محمد ابراهيم، مدرسه باب الاسلام نئي واري قلمي نسخي جو مڪمل عڪس موجود آهي ۽ قابل ديد آهي.

حاشيه مقدمة الجزري

مخدوم صاحب علم قرأت تجويد بابت چند رسالا لکيا آهن. هيءُ رسالو اصل ۾ اسلامي دنيا جي مشهور قاري امام ابوالخير شمس الدين محمد جزري جي ڪتاب ”مقدمة الجزري“ جو عربيءَ ۾ حاشيه ۽ شرح آهي. مخدوم صاحب امام جزري جي رسالي جا ٻه شرح عربي ۽ فارسي ۾ الڳ الڳ تحرير ڪيا آهن. هيءُ عربي حاشيو ۴۳ صفحن تي مشتمل آهي. صفحي جي ڊيگهه ڏهه انچ ۽ ويڪر ست انچ آهي. وچ ۾ اصل متن ۽ ڪاغذ جي چٽني پاسن کان گهاٽو حاشيو تحرير ٿيل آهي. ڪٿي ڪٿي مخدوم صاحب حاشي تي پنهنجو نالو به لکيو آهي.

حاشيه لکڻ جو سال، ڪتابت ۽ ڪاتب جو نالو ڪٿي به لکيل ناهي. حاشيي تي وڏي محنت ٿيل آهي. مخرجن جي ادائگي ۽ سمجهاڻيءَ لاءِ مخدوم صاحب وات ۽ ڏندن جو نقشو به حاشيي ۾ ڏنو آهي، ته جيئن اهو آساني سان معلوم ٿي سگهي ته ڪهڙو حرف ڪٿان ۽ ڪيئن نڪري ۽ ادا ٿئي ٿو.

مخدوم صاحب جو هيءُ عربي حاشيو مولوي محمد معروف لائبرري، مٽياري ۾ موجود آهي. راقم کي ان جو عڪس اتان مليو. هن حاشيي جو ٻيو قلمي نسخو علامه غلام مصطفيٰ قاسمي حيدرآباد جي ڪتب خاني ۾ موجود آهي.

مقدمة الجزري جي مصنف جو مختصر احوال:

امام جزري اٺين/ نائين صدي هجريءَ جو مشهور بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس پورو نالو امام ابوالخير شمس الدين محمد بن محمد بن محمد علي بن يوسف بن عمر جزري شافعي آهي. سندس ولادت ۲۵ رمضان مبارڪ سنه ۷۵۱ هجري ۾ دمشق ۾ ٿي. تعليم پرائي فاضل بنيو ۽ اسلامي دنيا ۾ قرأت جو امام مڃيو ويو. پاڻ وڏو عابد، زاهد ۽ عاشق رسول ﷺ هو. سندس ڪتابن جو تعداد ۳۹ آهي. سندس مشهور ڪتابن ۾ جزري، النشر في قرأة العشر ۽ حصن حصين آهن. امام جزري جي وفات ۸۳۳ هجري ۾ ٿي ۽ شيراز ۾ دفن ٿيو. ⁽⁴²⁾

كشف الرمز عن وجوه الوقف علي الهمزة

هيء عربي رسالو قلمي صورت ۾ مدرسه مجدديه نعيميه- ملير، ڪراچي جي ڪتب خاني ۾ محفوظ آهي. سيد شجاعت علي قادري ڪراچي واري انهيءَ قلمي نسخي جي مطالعي کان پوءِ هيءَ عبارت تحرير ڪئي آهي ته،

”ظاهر ۾ ته هيءَ رسالو مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي تصنيفات مان آهي، پر عجب آهي ته مخدوم صاحب حسب دستور ٻين ڪتابن وانگر منڍ ۾ پنهنجو نالو نه آندو آهي.“

هن رسالي جو نسخو ٻئي ڪنهن ڪتب خاني ۾ معلوم ٿي نه سگهيو آهي. راقم وٽ مدرسه ملير واري قلمي نسخي جو عڪس موجود آهي. هن رسالي ۾ ۱۵ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه نوَ انچ ۽ ويڪر ست انچ آهي. هر صفحي ۾ ۲۲ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور ۱۲ کان ۱۵ لفظ آهن.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب قرأت تجويد بابت چند رسالا لکيا آهن. هيءَ رسالو ”كشف الرمز“ به ان سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي. هن رسالي ۾ علم قرأت جي امام حمزه جا حرف ”همزه“ بابت مختلف اصول بيان ڪيل آهن. مخدوم صاحب همزه بابت تفصيل هن ريت آندو آهي، ته ان جا چار نوع آهن: النوع الاول: همزو مبتدا حقيقي هجي، جيئن: آدم، ايماناءِ اوحى. النوع الثاني: همزو متوسطة حقيقي هجي، جيئن: يؤمنون، يأمرون، كأس، الذئب ۽ بئر. ان جا ۹ قسم آهن.

النوع الثالث: همزو متوسطة حڪمي هجي. هن جا ٻه وجه آهن.

النوع الرابع: همزو متطرفة هجي، ان جا ۱۹ مقام آهن.

——— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون ———

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ اهو به ٻڌايو آهي، ته امام حمزه ڪوفي سان علم قرأت ۾ همزه جي چئن نوعن مان مشهور قرأت جو راوي ۽ ڄاڻو- هشام ربگو چوڻين ۽ آخري نوع ”همزة المتطرفة“ سان متفق آهي. بهرحال، مخدوم صاحب امام قرأت- حمزه ڪوفي جو حرف ”همزه“ بابت تفصيل ۽ مذهب بيان ڪري، نهايت سهڻي وضاحت ڪئي آهي.

حاشيه خلاصه الحساب

مخدوم صاحب جي ڪتابن جي لسٽ تي نظر ڪجي ٿي ته پاڻ گهڻ پهلو شخصيت نظر اچي ٿو. حساب ۽ رياضي هڪ مشڪل فن آهي. مخدوم صاحب کي انهيءَ فن ۾ به وڏي ڄاڻ هئي. کيس نه فقط ڄاڻ حاصل هئي، پر هو ان فن ۾ به ماهر نظر اچي ٿو. بهاؤالدين عاملي جو رياضيءَ ۾ ”خلاصه الحساب“ نالي ڪتاب مشهور آهي ۽ نهايت مشڪل ڪتاب آهي. مخدوم صاحب انهيءَ ڪتاب جو بهترين حاشيو ۽ شرح لکيو آهي، جيڪو ۵۲ صفحن تي مشتمل آهي. خلاصه الحساب جي حاشي جي اڪثر هنڌن تي مخدوم صاحب جو نالو هن ريت تحرير ٿيل آهي: ”محمد هاشم رحمہ ربہ“ آخر ۾ ڪاتب جو نالو، خير محمد ولد محمد حفيظ، ساڪن هاله ڪنڊي لکيل آهي، ۽ ڪتابت جو سال ۽ تاريخ ۱۸ رجب بروز سومر سنه ۱۱۹۰ هجري لکيل آهي. انهيءَ سال مان اهو ظاهر آهي ته هيءُ حاشيو مخدوم صاحب جي اصل قلمي نسخي تان اتاريل آهي ۽ مخدوم صاحب جي وفات ۱۱۷۴ھ کان رڳو ۱۶ سال پوءِ جو نقل ٿيل آهي.

مخدوم صاحب حاشي ۾ تفصيل سان وضاحت طلب هنڌن تي ونڊ، ضرب، جوڙ ۽ ڪٽ جا نقشا ۽ نمونا به ڏنا آهن ۽ وضاحت سان علمي بحث به ڪيو آهي. هيءُ حاشيو عربي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي.

هن ڪتاب جو اصل قلمي نسخو علامه غلام مصطفيٰ قاسمي حيدرآباد جي ڪتب خاني ۾ محفوظ آهي. راقم کي ان جو عڪس مڪتب قاسميه ڪنڊياري جي ذريعي مليو. هر صفحي جي ڊيگهه ٽو اُنچ، ۽ ويڪر ساڍا پنج اُنچ آهي ۽ اڃان تائين ڪٽي به نه ڇپيو آهي.

راقم کي تحقيق دوران ”حاشيه خلاصه الحساب“ جو هڪ ٻيو ناقص قلمي نسخو، مڪتب معروفه مٽياري مان حافظ عبدالله ميمڻ وٽان دستياب ٿيو، جو ۱۵ صفحن تي ڦهليل آهي. هن نسخي تي ڪتابت جو سال ۽ ڪاتب

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

جو نالو لکيل ڪونهي، پر خاص ڳالهه اها آهي ته حاشي تي مخدوم صاحب جي فرزند، مخدوم عبداللطيف جو نالو به تحرير ٿيل آهي. اڪثر حاشي جي جاين تي هي لفظ لکيل آهن: ”من استاد الاعظم محمد هاشم مدظله“. انهيءَ عبارت مان اهو ظاهر آهي، ته هيءُ نسخو مخدوم صاحب جي فرزند مخدوم عبداللطيف جي مطالعي هيٺ رهيو آهي. اهو به ممڪن آهي ته هيءُ نسخو خود مخدوم عبداللطيف جي هٿ جو لکيل هجي، ڇاڪاڻ ته هو پنهنجي والد ۽ محسن استاد کي ”استاد الاعظم“ ۽ ”مدظله“ جي لفظن سان ياد ڪري رهيو آهي. افسوس آهي ته هن قلمي نسخي جا فقط پهريان ۱۵ صفحا دستياب ٿي سگهيا آهن ۽ آخر ۾ نسخو نامڪمل آهي.

”خلاصة الحساب“ جو اصل مصنف محمد بن حسين بن عبدالصمد الحارثي العاملي الهمداني آهي. سندس لقب بهاؤالدين ۽ شيخ بهائي آهي. بهاؤالدين عاملي تاريخ ۱۷ محرم الحرام ۹۵۳ھ / ۱۵۴۸ع ۾ جبل عامل شام ۾ ڄائو. پنهنجي پيءُ ۽ عبدالله يزدي، علي ۽ افضل قائي کان علم پرايائين. شاه عباس صفوي جي عهد ۾ اصفهان جو قاضي ٿي رهيو. سير سفر ۾ القدس، دمشق، مصر ۽ حلب به ويو.

بهاؤالدين عاملي جي وفات ۱۲ شوال المڪرم ۱۰۳۱ھ / ۲۰ آگسٽ ۱۶۲۲ع تي ٿي ۽ کيس طوس ۾ دفنايو ويو. هو شاعر به هو ۽ اهل تشيعة جو پوئلڳ هو. سندس گهڻا ڪتاب لکيل آهن. فارسي ٻوليءَ ۾ سندس لکيل هڪ رسالو ”صرف بهائي“ درس نظامي ۾ پڙهايو وڃي ٿو.⁽⁴³⁾

توجہ طلب ڳالهه اها آهي ته بهاؤالدين عاملي شيعي مذهب جو هو ۽ مخدوم صاحب اهل سنت جو اڳواڻ هو. جيتوڻيڪ مخدوم صاحب جا اهل تشيعة سان اختلافي مسئلن تي سخت قلمي مناظرا به رهيا آهن، پر هن مان سندس علمي وسيع القلبي ظاهر ٿئي ٿي. خلاصة الحساب هڪ علمي ڪتاب هو، ان ڪري مخدوم صاحب علمي اهميت ۽ عام فائدي خاطر ان جو سهڻو ۽ علمي حاشيو ۽ شرح لکيو.

الطراز المذهب في ترجيح الصحيح من المذهب

جيتوڻيڪ هن رسالي ۾ مخدوم صاحب جو نالو ۽ تصنيف جو سن لکيل ناهي، پر مخدوم امير احمد ”بذل القوة“ (عربي) جي مقدمي (ص ۲۰) ۾، هيءُ رسالو مخدوم صاحب جي تصنيفات ۾ شامل ڪيو آهي. ۲۴ صفحن جو هيءُ رسالو عربي ٻوليءَ ۾، ٽلهي قلم سان لکيل آهي. صفحي جي ڊيگهه اٺ انچ ۽ ويڪر پنج انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۷ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور ۸-۱۰ لفظ آهن. ڪتابت نهايت سادي ۽ ڪچي آهي. پهريون صفحو وچولي قلم سان ۽ باقي ۲۲ صفحا ٽلهي قلم سان عربي طرز ۾ تحرير ٿيل آهن.

اهڙيءَ ريت حسب دستور ڪتابت جو سن ۽ ڪاتب جو نالو به لکيل ڪونهي، پر هن رسالي سان گڏ مخدوم صاحب جو هڪ ٻيو رسالو ”ارشاد الظريف“ به ساڳئي ٽلهي قلم ۽ طرزِ تحرير سان ڪاتب جو لکيل آهي. ان جي آخر ۾، ڪاتب پنهنجو نالو هن طرح لکيو آهي: ”بيده عبده المسكين سيد شاه عباس ساڪن شهر نلاه ملك سند“

مخدوم صاحب جي انهيءَ رسالي جو هيءُ واحد قلمي نسخو آهي، جيڪو پير محب الله شاه راشدي، درگاه پير جهنڊي جي ڪتب خاني ۾ موجود آهي. راقم کي هن قلمي نسخي جو عڪس، پير صاحب جي فرزند - پير ميان قاسم شاه راشديءَ جي مهرباني سان مليو.

مخدوم صاحب حنفي مذهب جي متقدمين ۽ متاخرين مشائخ عالمن جي ڪن مسئلن ۾ اختلاف کي سلجھائڻ خاطر هيءُ رسالو لکيو آهي. مخدوم صاحب حسب دستور عالمانه انداز ۾، هن ننڍي رسالي ۾ به ۲۲ ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن. مخدوم صاحب جي لفظن ۾ هن رسالي جو نچوڙ هن ريت آهي:

”هيءُ رسالو مون امام ابو حنيفه جي پيروي ڪندڙ مقلدن، هن زماني جي طالب علمن لاءِ لکيو آهي. جيڪي بعض فقهي مسئلا

حنفي مذهب جي ڪتابن ۾ ذڪر ڪيا ويا آهن ۽ انهن مسئلن ۾ پوئين دور جي مشائخن يعني مشائخ المتاخرين جو ظاهر روايت ۾ اختلاف آهي. اهڙيءَ طرح متقدمين ۽ متاخرين ۾ جيڪو اختلاف واقع آهي، مون انهن جو مذهب جي قاعدن موجب اصول ۽ فروع کي واضح ڪري، ڪافي شافي جواب ڏنو آهي. اصولي طور ڪتاب، السنة، الاجماع ۽ القياس موجب اختلاف کي حل ڪيو آهي. امام ابو حنيفه ۽ سندس شاگردن جا به ڪن مسئلن ۾ اختلاف رهيا آهن، پر اهي اختلاف اجتاهي آهن. امام ابوحنيفه جي تحقيق جو سلسلو رسول الله ﷺ جن تائين هن ريت پهچي ٿو: امام ابو حنيفه، علقمه جو شاگرد آهي. علقمه، عبدالله بن مسعود جو شاگرد آهي. عبدالله بن مسعود، رسول الله ﷺ جن جو شاگرد آهي. امام ابوحنيفه ٻن واسطن سان حضور ﷺ جن جو شاگرد آهي ۽ حضور ﷺ جن شريعت محمدي جا سرواڻ آهن.

بهرحال، فقه حنفي جي ڪن اجتاهي مسائل ۾ اڳين ۽ پوئين دور جي عالمن جي اختلاف کي سمجهڻ بابت، هن زماني جي طالب علمن ۽ مشائخ عالمن لاءِ هي رسالو نهايت ڪارآمد آهي.

ارشاد الظريف الي طور التصنيف

مخدوم صاحب جو هيءُ ست ورقي رسالو ساڳئي پير جهنڊي جي ڪتب خاني ۾، اڳئين رسالي ”الطراز المذهب“ وانگر گڏ هڪ مجموعي جي آخر ۾ محفوظ آهي. هن رسالي جي تقطيع ۽ ڪاتب به ساڳيو سيد شاهه عباس نلاه وارو آهي. مخدوم امير احمد ”بذل القوة“ جي مقدمي (ص ۲۰) ۾، هن رسالي ”ارشاد الظريف“ کي مخدوم صاحب جي تصنيفات ۾ شامل ڪيو آهي.

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ هڪ محقق استاد ۽ مڃيل مصنف جي حيثيت سان، هڪ نئين سيڪڙا ۽ عام مصنف جي رهنمائي ڪندي، تصنيف تاليف، شرح ۽ تفسير ۽ تحقيقي ڪتاب لکڻ جا طور طريقا، قاعدا ۽ قانون تحرير ڪيا آهن، ته مصنف کي پهريائين ڪتاب ۾ بسم الله، الله تعاليٰ جي حمد و ثنا ۽ رسول الله ﷺ تي صلوة سلام لکڻ سان شروع ڪرڻ گهرجي. حمد ۽ صلوة کان پوءِ ڪتاب لکڻ جو سبب ڄاڻائجي. جيئن ته انسان سهو ۽ خطا جو گهر آهي، ان ڪري سهو ۽ خطا قصور جي معافي جو عذر پيش ڪري. تنهن بعد اصل ڪتاب لکڻ جو مقصد بيان ڪجي. ڪتاب کي باب وار ورهائي، پوءِ سهوليت خاطر هر هڪ باب ۾ مختلف ننڍا ننڍا فصل، الڳ عنوان سان آڻي ڳالهه کي پراثر، عام فهم ۽ مقصد کي چڻو ڪجي. مخدوم صاحب ليکڪن جي تحرير ۽ تصنيفات کي پڪو پختو ڪرڻ ۽ محققانه بنائڻ لاءِ رهنمائي ڪندي، خاتمي ۾ لکي ٿو:

”مؤلف جي مٿان هي ذميواري پوي ٿي، ته ڪتاب لکڻ مهل هر ڪڇي ڦڪي ڳالهه، رطب و يابس، ڪمزور ۽ ضعيف روايت کي سمجهي، پروڙي پرکي، چنبڇاڻ ڪري، صحيح ۽ مستند روايتون آڻي، ڪتاب ۾ شامل ڪري ۽ مشهور محققن مصنفن جي ڪتابن جا حوالا ڏئي، پنهنجي تصنيفات کي وزنائتو بنائجي. غير معروف،

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

اڻ ڄاتل هٿ ٺوڪيل مصنفن ۽ ڪتابن جي حوالي کان پاسو
ڪجي. ڇو ته خبر ناهي غير معروف مصنف ۽ ڪتاب عادل ۽
محققانه آهن، يا لئي مان لئي پيڇي مصنف ٿيا آهن.

بهرحال، تحقيق کي هر حال ۾ سامهون رکي، روايت کي درايت
تي پرکي، قرآن جي تفسيرن ۽ حديث جي راوين روايتن کي
درايت جي ڪسوٽيءَ تي پرکي، مواد کي پوءِ ڪتاب ۾ شامل
ڪجي.

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ تصنيف، تاليف ۽ شارح جو فرق به بيان
ڪيو آهي. مطلب ته پنهنجي فن ۾، هيءُ ننڍو رسالو ”ارشاد الظريف“ نهايت
مختصر، جامع ۽ نون عام ليکڪن جي رهنمائيءَ لاءِ تمام ڪارائتو آهي.

الحجة الجلية في مسألة سور الاجنبية

هن عربي رسالي ۾ ڇهه صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه اٺ انچ، ويڪر ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۱ سٽون ۽ هر هڪ سٽ ۾ سراسري طور ۸ لفظ آهن.

اصل ۾ هيءُ رسالو قاضي غلام محمد هالائي جي ڪتب خاني ۾ هڪ مجموعي ۾ موجود آهي. ان مجموعي مان ڊاڪٽر محمد اديس السنديءَ سن ۱۴۲۰ هجري ۾ اٿاري، صاف صورت ۾ خوشخط لکيو آهي. ڪتابت ڇاپي جهڙي صاف سهڻي ۽ خوبصورت آهي. راقم وٽ انهيءَ پوئين قلمي نسخي جو خوبصورت عڪس موجود آهي.

مخدوم نثويءَ هن رسالي ۾ ڌارئي مرد يا زال جي اوڀر جو پاڻي وغيره ڌارئين زال يا مرد کي پيئڻ بابت بحث ڪيو آهي. جيتوڻيڪ اها اوڀر پليد نه آهي، پر ڌارئي مرد يا زال جي اوڀر ڌاري زال يا مرد کي پيئڻ مڪروه ته آهي، پر اها ڪراهت تحريمي آهي يا تنزيهي؟

ان جي علت هيءُ آهي ته اها اوڀر نجس يا پليد نه آهي، پر جيڪڏهن ڌارئي ماڻهو جي اوڀر پيئڻ ۾ لذت ۽ شهوت جو ارادو شامل هوندو، ته پوءِ ظاهر آهي ته اها اوڀر پيئڻ مڪروه تحريمي آهي. ٻيءَ صورت ۾ اها اوڀر مڪروه تنزيهي آهي.

حوالا

۱. بروايت علامه غلام مصطفيٰ قاسمي- ڊائريڪٽر، شاھ ولي الله اڪيڊمي، حيدرآباد سنڌ
۲. مهر غلام رسول؛ "تاريخ ڪلهوڙا" (اردو)- جلد ۲، ص ۱۱-۱۰
۳. ابن نديم؛ "الفهرست" (اردو) مترجم: محمد اسحاق ڀٽي، ص ۴۸۵، ۴۸۷، ۵۰۲، ۵۰۴
۴. الحڪفي، علاؤالدين؛ "الدرالمختار" (عربي) جلد-۱، تلخيص ص ۲۲-۲۱۸
۵. النسفي، عبدالله بن احمد بن محمود ابوالبركات؛ "كنزالدقائق" (عربي)، ص ۱۲۷
۶. علي اڪبر قادري ازھري، ايڊيٽر "منھاج القرآن" لاهور جو راقم ڏي خط، مؤرخ ۲۴ ڊسمبر ۱۹۹۲ع
۷. "مائر" محمد صديق؛ "سنڌالاجي ۾ قلمي نسخن جو تشريحي ڪٿلاگ"، ص ۳۰
۸. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر؛ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي سوانح حيات ۽ علميت بابت ويچار (مقالو)، ٽماهي "مھراڻ"، نمبر-۴، ۱۹۸۵ع، ص ۲۴-۱۲۱
۹. نسفي لطف الله؛ "خلاصہ ڪيداني" (عربي)، ص ۱۵
۱۰. قاضي ثنا الله پاني ڀٽي؛ "ملا بدمنه" (فارسي)، ص ۴۴
۱۱. قاسمي غلام مصطفيٰ، علامه؛ "علويه لائبريري" (مقالو)، ماهوار "نئين زندگي"، ڪراچي سنڌ، فيبروري ۱۹۶۰ع، ص ۲۱
۱۲. شيباني محمد بن حسن امام؛ "مؤطا امام محمد"، مترجم: خواجہ عبدالوحيد، ص ۶۸
۱۳. ڀٽي عبدالحميد مولوي؛ "تحفة الفقہ" (سنڌي)، جلد-۱، ص ۶۸
۱۴. عراقی ولي الدين؛ "مشکوٰۃ المصابيح" (عربي)، ص ۱۸۳
۱۵. ديروي عبدالڪريم ميهڙائي؛ "تعليم القرآن" (سنڌي)، ص ۲
۱۶. رامپوري غياث الدين محمد؛ "غياث اللغات" (فارسي)، ص ۵۶۱
۱۷. ڏسو حوالو نمبر (۴)، ص ۲۱۵
۱۸. جلباڻي غلام حسين، پروفيسر؛ "عربي- سنڌي ڊڪشنري" جلد-۱، ص ۶۹۱
۱۹. ڏسو حوالو نمبر (۱۶)، ص ۷۲۰
۲۰. بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر؛ "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ"، ص ۵۹-۲۵۸
۲۱. ايضاً، ص ۵۵-۲۵۴
۲۲. ايضاً، ص ۲۵۵
۲۳. نظامي خليق احمد، پروفيسر؛ "سلاطين دهلي کي مذهبي رجحانات" (اردو)، ص ۱۱
۲۴. ڪلهوڙو ميان نور محمد؛ "منشور الوصيت" (فارسي)، ڏسو حاشيو، ص ۱۹-۲۰
۲۵. الطبري، محمد بن جرير؛ "تاريخ طبري" (اردو) جلد-۱، ص ۱۵۳ کان ۲۰۵ (تلخيص)
۲۶. المزي، جمال الدين يوسف، حافظ؛ "تحفة الاشراف بمعرفة الاطراف" (عربي)، جلد-۱، ص ۲

۲۷. فيروز الدين مولوي: "فيروز اللغات" (فارسي-اردو)، ص ۲۲۴
۲۸. البخاري، محمد بن اسماعيل: "الجامع الصحيح" (عربي)، جلد-۲، ص ۸۴
۲۹. معلوف لوئس: "المنجد في اللغة والاعلام" (عربي)، ص ۵۶
۳۰. سنڌي عبيدالله، مولوي: "التمهيد لتعريف ائمة الجديد" (عربي)، ص ۱۶۹، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳
۳۱. قاسمي غلام مصطفي، علامہ: "هاشميه لائبريري" (مقالو)، ماهوار "نئين زندگي"، ڪراچي سنڌ، جولاءِ ۱۹۵۹ع، ص ۱۷
۳۲. ايضاً، ص ۱۷
۳۳. قاسمي غلام مصطفي، علامہ: "سنڌ مير فتويٰ جو فن" (مقالو)، ماهوار "شريعت" سکر سنڌ، (فتويٰ نمبر) جون جولاءِ آگسٽ ۱۹۷۸ع، ص ۱۳-۱۵
۳۴. قاسمي غلام مصطفي، علامہ: "مخدوم محمد هاشم جي حب الوطني" (مقالو)، ماهوار "پيغام" ڪراچي، اپريل ۱۹۸۲ع، ص ۲۳
۳۵. رچرڊ برٽن: "سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون" (مترجم سنڌي)، ص ۷۷
۳۶. مخدوم مئيڏنو نصرپوري: "تحرير، تماهي" الرحيم" حيدرآباد سنڌ، نمبر ۳، ۱۹۶۶ع، ص ۶۹
۳۷. مخدوم عبدالواحد سيوستانی: "بياض واحدي"، جلد - ۱، ص ۳۳۷
۳۸. همايوني عبدالغفور مولانا: "فتاويٰ همايوني" (فارسي) جلد-۱، ص ۵۶
۳۹. پروفيسر امتياز حسين سعيد: "خطبات رسول"، (اردو) ص ۱-۱۲۲
۴۰. الجزولي محمد بن سليمان: "دلائل الخيرات" (عربي)، ص ۳۷
۴۱. فقير الله علوي شڪارپوري: "قطب الارشاد" (عربي)، ص ۳۹۶، ۳۹۸
۴۲. رفيق احمد رفيق المهوري: "ارشاد الطالبين في احوال المصنفين" (اردو)، ص ۱۰۴
۴۳. راهي اختر پروفيسر: "تذڪره مصنفين درس نظامي" (اردو)، ص ۷۸

(ج) فارسي ڪتابن جو جائزو

ذريعة الوصول الي جناب الرسول ﷺ

تصنيف جو سال: ۱۷ رجب ۱۱۲۳ھ
 ڪاتب جو نالو: مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (بخط مؤلف)
 ڇپائيءَ جو هنڌ: سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ پريس، ڄام شورو
 ڇپائيندڙ: مهراڻ آرٽس ڪائونسل، حيدرآباد سنڌ
 ڇپائيءَ جو سال: نامعلوم
 صفحن جو تعداد: مقدمو ۲ صفحا، متن ۶۲ صفحا، ڪل ۶۴ صفحا. صفحي
 جي ڊيگهه ست انچ ۽ ويڪر پنج انچ آهي. هر صفحي ۾
 ۲۷ ستون آهن ۽ هر ست ۾ سراسري طور ۱۴ لفظ آهن.

موضوع: سيرت النبي ﷺ
 متن جي شروعات: بسم الله الرحمن الرحيم. سبحانك لاعلم لنا الا ما
 علمتنا انك انت العليم الحكيم. ولا حول ولا قوة الا بالله
 العلي العظيم. الحمد لله رب العالمين حمد الشاكرين. والصلوة
 والسلام علي رسوله محمد سيد الاولين والاخرين.
 خانمو: و حال آنکه مادر اول شب باتوئيم ونمي بينم که بصلوة
 اشتغال مي داري واگر کسي بفرستادن درود مشغول گردد
 و جدوجهد که زياده ازان درهيچ تصور نيابد و در تمام
 اوقات و ساعات شبانروز شصت هزار صلوات نمي توان
 گفت....

مخدوم صاحب جي فارسي تصنيفات مان هيءُ رسالو پهرئين فارسي
 دستياب تصنيف آهي. هن ڪتاب جي خاص خوبي اها آهي ته هيءُ ڪتاب
 خود مصنف مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي هٿ سان لکيل آهي. ان قلمي

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

نسختي جو عڪس وٺي ڪتابي شڪل ۾ شايع ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ ريت اهل علم وٽ مخدوم صاحب جا هٿ اکر پهريون ڀيرو سامهون آيا آهن. جيتوڻيڪ اڳ ۾ ڪن جهونن ڪتبخانن ۾ مخدوم صاحب جا هٿ اکر ۽ خطي قلمي نسخا موجود آهن، پر اشاعت هيٺ آيل هيءَ پهرئين ڪوشش آهي. هن سڄي ڪوشش جو سهرو علامه غلام مصطفيٰ قاسمي جي سر تي سونهي ٿو، جنهن مخدوم صاحب جو دستخط نسخو ايڊٽ ڪري، پندرهن صدي هجري تقريبات جي سلسلي ۾ ”مهراڻ آرٽس ڪائونسل، حيدرآباد“ طرفان شايع ڪرايو آهي. هن رسالي ۾ ۲۳ ڪتابن جا حوالا ڏنل آهن ۽ درود شريف جي عبارت ٻاڙهيءَ مس سان لکيل آهي. راقم جي لائبريريءَ ۾ ڇاپي نسخو موجود آهي. هيءُ رسالو سنڌ جي اڪثر ڪتبخانن ۾ موجود آهي.

مواد جو وچور:

هيءُ رسالو درود شريف بابت مرتب ٿيل آهي، جنهن ۾ درود شريف جا فضائل ۽ اهي صيغا، جي مرفوع موقوف حديثن ۽ آثار صحابه و تابعين ۽ خواب وغيره جي ذريعي صلواة جي ڪيفيت ملي آهي، انهن جو ذڪر آهي. مخدوم صاحب مقدمي ۾ وضاحت ڪندي لکي ٿو:

”حمد ۽ صلواة کان پوءِ الله جي رحمت ۾ اميدوار ضعيف ٻانهو، محمد هاشم پٽ عبدالغفور سنڌي چوي ٿو ته هيءُ مختصر رسالو آهي، جنهن ۾ صلواة ماثوره جون ڪيفيات، جيڪي حضور ﷺ جن جي مرفوع حديثن ۽ آثار صحابه ۽ تابعين ۾ وارد آهن، اهي درج ڪيل آهن. البت هن رسالي ۾ ڪجهه صلواة جون ڪيفيات اهڙيون به شامل آهن، جيڪي ضعيف حديثن مان وارد آهن. ضعيف، مرسل، منقطع ۽ معضل حديثن تي فضائل اعمال ۾ عمل ڪري سگهيو آهي. ان تي سڀني جو اتفاق آهي. جيئن ابن حجر مڪي ’فتاويٰ حديثيه‘ ۾ وضاحت ڪئي آهي. هيءُ رسالو اربع جي ڏينهن، تاريخ ۲ رجب سن ۱۱۳۳هه تي لکجڻ شروع ٿيو ۽ تاريخ ۱۷ رجب (پندرهن ڏينهن ۾) لکجي پورو ٿيو، جيتوڻيڪ ان وچ ۾ ڪجهه رڪاوٽون به پيون. هن رسالي جو نالو ’ذريعة الوصول الي جناب الرسول‘ ﷺ رکيو ويو آهي.“

مخدوم صاحب مواد جي ورڇ جو احوال هن ريت آندو آهي:

هن رسالي ۾ ڪل پنج فصل آهن:

- فصل-۱: صلوٰۃ جون اهي ڪيفيتون، جيڪي نبي ﷺ جن کان منقول آهن.
 فصل-۲: صلوٰۃ جون اهي ڪيفيتون، جيڪي نبي ﷺ جن کان ننڍن ۾ منقول آهن.
 فصل-۳: صلوٰۃ جون اهي ڪيفيتون، جيڪي اصحابن ۽ تابعين جي ڪلام مان منقول آهن.

فصل-۴: صلوٰۃ جون اهي ڪيفيتون، جيڪي اصحابن ۽ تابعين کان سواءِ علما، راسخين ۽ قدامت صالحين کان منقول آهن.

فصل-۵: صلوٰۃ جي سڀني ڪيفيتن مان وڌيڪ افضل ڪيفيت ڪهڙي آهي؟ ان ۾ عالمن جو اختلاف.

ڄاڻڻ گهرجي ته احاديث ماثوره جي تعداد کي اڳين عالمن جي وڏي جماعت جمع ڪيو آهي.

مخدوم صاحب مقدمي جي آخر ۾ لکي ٿو:

”مون انهن سڀني مصنفن جي ڪتابن مان انتخاب ڪري، اختصار جي طريقي تي هيءُ رسالو مرتب ڪيو آهي. مون اڪثر مواد بالواسطه ورتو آهي ۽ ڪجهه بغير واسطي جي. مون رڳو صلوٰۃ جي ڪيفيات تي اڪتفا ڪئي آهي، البت فضائل صلوٰۃ ۽ معنيٰ کي ڇڏي ڏنو اٿم. ته جيئن طالبن لاءِ سولائيءَ ۽ صلوٰۃ جي شوق رکندڙن لاءِ سهنجائي ٿئي.“

اهڙيءَ ريت رسالي جو پهريون ڀاڱو ۴۲ صفحن تي پورو ٿئي ٿو، ۽ ان کان پوءِ ضميمي طور شيخ عبدالحق محدث دهلوي، علامه قاضي عياض ۽ مخدوم عمر مؤثره جي رسالي تان صلوٰۃ جي صيغن جو احوال شروع ٿئي ٿو، جيڪو ۶۲ صفحي تي ختم ٿئي ٿو. جيتوڻيڪ اهو ضميمو اڃا جاري آهي، پر اڏوهي ۽ ٻين سببن ڪري اڳتي صفحا ڪاڌل ۽ ڪٽل آهن. ڪتاب جي اوڙڪ جو پتو نه ٿو پوي.

هن ڪتاب جي مرتب، علامه غلام مصطفيٰ قاسميءَ جو چوڻ آهي ته (سند جي عالمن مان درود شريف بابت) مخدوم صاحب جي هيءُ پهرئين علمي ڪوشش آهي.^(۱)

راڻو انهيءَ رسالي جو سنڌي ترجمو ڪيو آهي. ”ذريعة الوصول“ جو اردو ترجمو، مولوي محمد يوسف لڌيانويءَ ڪراچي مان ۱۹۹۵ع ۾ شايع ڪيو آهي.

فتح الكلام في كيفية اسقاط الصلوة والصيام

هن رسالي جو ڪاتب فقير دوست محمد بن شاه محمد آهي. ڪتابت جو سنه نامعلوم. مواد ۲۷ صفحا آهي. صفحي جي ڊيگهه اٺ انچ ۽ ويڪر ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۲ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۲ لفظ آهن. هيءُ رسالو ايتري قدر ته مقبول ٿيو، جو هندستان جي مطبع محمد وزير واقع ڪلڪتي مان سن ۱۲۰۰ھ ۾ شايع ٿيو. هن رسالي جو چاپي نسخو محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مدرسو سونڊا ۽ ٻين ڪتب خانن ۾ موجود آهي. راقم کي انهيءَ رسالي جي هڪ قلمي نسخي جو عڪس سنڌالاجيءَ مان مليو.

مواد جو وچور:

هن رسالي ۾ ميت جي طرفان فديه ادا ڪرڻ جي ڪيفيت ۽ ميت جي طرفان روزن ۽ نمازن معاف ڪرائڻ يا اسقاط جو طريقو بيان ٿيل آهي. مخدوم صاحب هن رسالي جي مقدمي ۾ لکي ٿو:

”مون هن رسالي کي فارسي عبارت ۾ مومن جي سهولت خاطر مرتب ڪيو آهي. هيءُ رسالو جمعي جي رات، تاريخ ۲۰ شوال سن ۱۱۲۳ھ تي لکڻ شروع ڪيو ويو. هن رسالي جو نالو ’فتح الكلام في كيفية اسقاط الصلوة والصيام‘ رکيو ويو آهي ۽ پنجن فصلن تي مشتمل آهي.“

اصل ۾ شرعي لحاظ سان ميت جي مٿان جيڪي الله تعاليٰ جا حق، فرض ۽ واجب رهيل آهن، جيئن نماز، روزا، زڪواة، حج، نذر يا باس، ڪفارو، صدقہ فطر، عشر ۽ سجده تلاوت وغيره، انهن طرفان فديو ڏبو آهي. مخدوم صاحب به هن رسالي ۾ ميت جي طرفان نماز ۽ روزن جي فديي ۽ اسقاط جو احوال ۽ طريقو بيان ڪيو آهي. هيءُ سمورو مواد پنجن فصلن ۾ ورچيل آهي

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حیات ۽ علمي خدمتون —

۽ انهن جا عنوان هن ريت آهن:

فصل اول: در بيان احکام وجوبه دادن فديه بر ولي ميت از ترک ميت.

فصل دوم: در بيان مقدار فديه صلوٰۃ والصيام.

فصل سوم: در بيان آنکه لازم است بر ولي اداء سائر حقوق واجبه بر ولي

غير صلوٰۃ و صوم از ترک او.

فصل چهارم: در بيان کيفيت اسقاط صلوٰۃ و صوم به فديه.

فصل پنجم: در بيان بعضي مسائل متفرقه با حکام فديه.

رشف الزلال في تحقيق فيء الزوال

هن رسالي ۾ ۱۴ صفحا آهن. هر صفحي جي ڊيگهه ٻارهن انچ ۽ ويڪر ست انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۴ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۸ کان ۲۱ لفظ آهن. ڪاتب ۽ ڪتابت جو سال نامعلوم آهي.

هيءُ رسالو قلمي صورت ۾ ۽ فارسي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي. نماز بابت اهم مسئلي جي تحقيق ٿيل آهي. راقم وٽ گهڙهي ياسين ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪتبخاني جا عڪس موجود آهن. هن جي خاص خوبي هيءُ آهي ته مخدوم صاحب فارسيءَ سان گڏ پنهنجا خواه اڳين عالمن جا سنڌي شعر حوالي طور آندا آهن. خود مخدوم صاحب جي فارسي شاعريءَ جا ۱۱ نوان بيت به دستياب ٿيا آهن. راقم هن رسالي جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي، جو سن ۱۹۹۴ع ۾ سنڌي لينگويج اٿارٽي، حيدرآباد سنڌ طرفان شايع ٿيو آهي.

مواد جو وچور:

اسلام جي پنجن رڪنن مان ”نماز“ کي اهم حيثيت حاصل آهي. نماز ادا ڪرڻ لاءِ وري صحيح وقت سڃاڻڻ ۽ وقت تي پابنديءَ سان نماز ادا ڪرڻ لازمي آهي. هينئر ته گهڙيال ۽ واچون عام جام آهن. ايتري قدر جو نماز جي بانگ به ريڊئي ۽ ٽيليويزن تان نشر ٿئي ٿي، تنهنڪري نماز جي وقتن جي سمجهڻ لاءِ ڪابه ڏکيائي ڪانهي. گذريل دور ۾ اڪثر وقت جو حساب رات جو تارن ۽ نڪتن ذريعي ڄاڇيندا هئا ۽ ڏينهن جو وري خاص ڪري پھري نماز جو پھريون ۽ آخري وقت سج جي پاڇي وسيلي معلوم ڪري، نماز ادا ڪندا هئا. شرعي لحاظ سان به هر نماز مقرر وقت تي پڙهڻي آهي. اڳئين نماز جو وقت پور منجهند ٿيندي ئي سج لڙڻ سان شروع ٿئي ٿو. پر سوال هو ته اڳئين نماز جي آخري وقت واريءَ حد کي لڙيل پاڇي جي لحاظ

— مخدوم محمد هاشم نثري: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

سان ڪيئن سڃاڻجي ۽ ٽپهري نماز جي شروعات ڪيڏي مهل ڪجي؟
سج اڀرڻ کان پوءِ جيئن جيئن سج مٿي چڙهندو ايندو آهي، تيئن تيئن
هر شيءِ جو پاڇو گهٽبو ويندو آهي. جڏهن سج پنهنجي پنڌ جو پورو اڌ ختم
ڪري ڪاپار تي ايندو آهي، تڏهن هر شيءِ جو پاڇو ننڍي ۾ ننڍو ٿيندو
آهي. جنهن کي فقه وارن جي اصطلاح ۾ ”اصلي پاڇو“ يا ”في الزوال“ چئبو
آهي. فقه جي مشهور درسي ڪتاب ”قدوري“ جو صاحب لکي ٿو؛

”ظهر جو وقت سج لڙڻ کان شروع ٿئي ٿو ۽ امام ابو حنيفي
رحمة الله عليه جي نزديڪ انهيءَ وقت ختم ٿئي ٿو. جڏهن هر
هڪ شيءِ جو پاڇو انهيءَ شيءِ کان ٻيڻو ٿي وڃي ٿو. امام ابو
يوسف ۽ امام محمد جي نزديڪ ظهر جو وقت تڏهن ختم ٿئي
ٿو، جڏهن هر هڪ شيءِ جو پاڇو انهيءَ جيترو ٿئي ٿو.“⁽²⁾

هيءَ ڳالهه خيال ۾ رکڻ گهرجي ته هيڪوئي يا ٻيئي پاڇي ۾ اهو پاڇو
شمار نه ڪبو، جو هر هڪ شيءِ تي تاڪ منجهند وقت موجود هوندو آهي.
جڏهن سج چوٽيءَ تي ايندو آهي، جنهن کي ”في الزوال“ چوندا آهن.⁽³⁾
هن رسالي جي لکجڻ جو پس منظر هيءُ آهي ته مخدوم صاحب کان اڳ
۾ ٻيپهريءَ جو اصلي پاڇو ماڻڻ، ان کي سمجهڻ ۽ سڃاڻڻ لاءِ سنڌ جي ڪن
عالمن فارسي ڪتابن ۽ سنڌي بيتن ۾ اصلي پاڇي جا اصول ۽ طور طريقا بيان
ڪيا، جيڪي غالباً سنڌ کان ٻاهر ڪن ٻين ملڪن لاءِ اتان جي عالمن عربيءَ
يا فارسي عبارت ۾ لکيا هئا، جن کي وري سنڌ جي عالمن سليس فارسي ۽
سنڌيءَ ۾ منظوم ڪيو.

مخدوم صاحب سنڌ جي عالمن جا اهي اڳاٽا فارسي ۽ سنڌي بيت
پنهنجي هن رسالي ۾ حوالي طور نقل ڪيا آهن. مخدوم صاحب تحقيق ۽
تجربو ڪري، انهن جدولن ۾ غلطيون محسوس ڪندي پاڻ هن ريت تجربو
ڪيو. مخدوم صاحب لکي ٿو؛

”جڏهن ٻين مصنفن جون عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ لکيل جدولون
پڙهيو ويون ته انهن ۾ ڪافي فرق هو، ڇو ته انهن بزرگن اڳين
ڪتابن ۾ جيڪو طريقو ذڪر ڪيل ڏٺو، ان کي سنڌي بيتن ۾
آڻي ڇڏيائون. اصل ۾ اهو پاڇو ٻين ملڪن ۾ آزمائيل هو. ان
ڪري مون پاڻ ابتدا حمل تاريخ ۶ جمادي الاول سن ۱۱۳۲ھ
تي اصلي پاڇو ڪڍڻ شروع ڪيو. اهڙيءَ طرح اهو تجربو

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

شمسي سال جي برابر ۱۷ جمادي الاول سن ۱۱۳۳ھ تي پورو ٿيو. وري احتياط طور ٻئي سال به ساڳيو تجربو جاري رکيو ويو، ته جيئن پاڇي جي ماپ ۾ ڪا سهو خطا نه ٿئي. اهو اصلي پاڇي جي ماپ جو طريقو ۽ تخمينو ٽن چئن ماڻهن جي قد ۽ پاڇي سان ٿي ماپوسين. احتياط طور سڀني مان وچولي قد واري ماڻهوءَ جي ماپ کي اعتبار ڪيو ٿي ويو. اها ماپ هر هفتي جاري رهي. البت ڪن اثر مجبورين جهڙ وغيره جي ڪري، ڪڏهن ٻئي هفتي به ماپ ٿي ڪئيسون. اها ٻنهي سالن جي ماپ نهايت احتياط ۽ خبرداريءَ سان ڪئي وئي.

جيتوڻيڪ مخدوم صاحب هن رسالي ۾ جيڪي اڳين عالمن جا فارسي ۽ خاص ڪري سنڌي بيت حوالي طور آندا آهن، انهن ۾ آيل تحقيق اڻ پوري ۽ بيان ڪيل جدولون غلط آهن؛ پر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي تحقيق مطابق تاريخي لحاظ کان اهي سنڌي بيت آڳاٽا آهن. ان ڪري سنڌي تحرير جي تاريخ ۾ وڏي اهميت رکن ٿا. ٿي سگهي ٿو ته اهي منظوميا ڏهين يا يارهين صدي هجري (۱۶-۱۷ صدي عيسوي) جا هجن. ڇاڪاڻ ته انهن منظومين کي مخدوم محمد هاشم ٺٽوي پنهنجي ڪتاب ”رشف الزلال“ ۾ نقل ڪيو آهي... سنڌي ٻوليءَ جي آڳاٽي لغت جي لحاظ سان اهي ٻئي منظوميا هڪ دستاويزي حيثيت رکن ٿا.⁽⁴⁾

مخدوم صاحب مقدمي ۾ وضاحت سان لکي ٿو؛

”هيءُ رسالو سنڌ ملڪ جي شهر ٺٽي، نصريپور ۽ انهن جي آسپاس واري علائقي ۾ اصلي پاڇي جي تحقيق ۽ ان جي مقدار ۽ اندازي جي باري ۾ لکيل آهي، جنهن کي مومن جي سهنجائيءَ خاطر فارسي (۽ سنڌي) ٻوليءَ ۾ مرتب ڪيو ويو آهي. هن رسالي جو نالو آهي: ’رشف الزلال في تحقيق في الزوال‘. هيءُ رسالو سومر جي ڏينهن ۲۴ شوال سن ۱۱۳۳ھ ۾ لکڻ شروع ڪيو ويو.“

مخدوم صاحب هن رسالي جو مواد مقدمي، ٽن فصلن ۽ خاتمي ۾

ورهايو آهي.

حيات الصائمين

هيءُ ضخيم فارسي ڪتاب آهي. متن ۴۷۵ صفحا، فهرست ۽ ڪاتب جو نوٽ ۱۵ صفحا، ڪل ۴۹۰ صفحا. صفحي جي ڊيگهه يارهن انچ ۽ ويڪرائي انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۶ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور ۲۰-۲۵ لفظ آهن. ڪتابت جي تاريخ ۷ جمادي الآخر ۱۲۳۶ هجري آهي ۽ ڪاتب خيرپور رياست جو مفتي محمد سعد الله انصاري آهي، جيڪو تعلقي سڪرنڊ جي درگاه خياري شريف جو مريد هو. روزن جي مسئلن بابت اهڙو جامع ڪتاب ڪو مشڪل لکيو ويو هجي! هن رسالي جا قلمي نسخا درگاه خياري شريف، الكبير اڪيڊمي-ڪوٽڙي كبير، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي لائبريري، ڪتبخانه سرهندي-مٽياري، سنڌالاجي لائبريري، ڪتبخانه مدرسه حمادي-هاليجي، مدرسه مجدديه نعيميه-ملير، ڪراچي ۾ موجود آهن. راقم وٽ درگاه خياري شريف جو عڪسي نسخو موجود آهي.

مواد جو وچور:

”حيات الصائمين“ جو مواد هن ريت ورڇيل آهي: مقدمو، ۱۴ باب ۽ خاتمو. مخدوم صاحب جو هن کان اڳ ۾ روزن جي باري ۾ عربيءَ ۾ هڪ ڪتاب ”مظهر الانوار“ نالي لکيل آهي. مخدوم صاحب پاڻ خود انهيءَ ڪتاب جو فارسيءَ ۾ ”حيات الصائمين“ نالي ترجمو ڪيو. مخدوم صاحب مقدمي ۾ لکي ٿو:

”ڪن اهل صفا قرب وارن چيو، ته منهنجو روزن جي مسئلن تي اڳ ۾ جامع ڪتاب ’مظهر الانوار‘ عربيءَ ۾ لکيل آهي، ان جو فارسي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪجي ته جيئن شاگردن کي سمجهڻ ۾ سهنجائي ٿئي. پوءِ دوستن جي چوڻ تي عربيءَ مان فارسيءَ ۾ ترجمي جو ڪم پنهنجي ذمي سمجهيم. تاريخ ۱۷ ربيع الآخر

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

سنه ۱۱۳۱ھ، جمعي جي ڏينهن نماز کان پوءِ اهو ترجمي جو ڪم هٿ ۾ کنيو. هن رسالي جو نالو 'حيات الصائمين' رکيو ويو آهي. الله تعاليٰ ۾ اميد آهي ته هن نسخي مان مومنن کي فائدو ٿيندو ۽ ڪتاب مان فائدو حاصل ڪندڙن جون دعائون مصنف جي روح کي رسنديون. جيڪو به هن نسخي ۾ ڪا سهو ۽ خطا ڏسي ته اهو عفو ۽ ڪرم سان ڍڪي ۽ اصلاح ڪري. بيشڪ الله تعاليٰ اصلاح ڪرڻ وارن جو ثواب ضايع نه ٿو ڪري."

"حيات الصائمين" جي مقدمي ۾ مخدوم صاحب ۲۰۷ ڪتابن جي فن وار فهرست ڏني آهي، جي وٽس هن ڪتاب جي تصنيف وقت حوالي طور سندس سامهون هئا. هن رسالي ۾ روزي جي باري ۾ اهڙو ڪو به مسئلو نه آهي، جنهن کي کولي نه سمجهايو ويو هجي. البت، جيئن ته هيءُ ڪتاب "مظهر الانوار" عربي جو ترجمو آهي، ان ڪري اصل جي ڀيٽ ۾ ڪجهه اختصار کان ڪم ورتل آهي. اهڙو اشارو مخدوم صاحب به هن ڪتاب جي منڍ ۾ ڏنو آهي. ڪتاب جو مواد باب وار هن ريت ورهايل آهي: مقدمو: حمد ۽ صلوة کان پوءِ مقدمي ۾ ڪتاب جي تصنيف جو مقصد، تصنيف جو سال ۽ حوالي طور آيل ۲۰۷ ڪتابن نالا فن وار درج آهن. مقدمي ۾ ڪُل پنج فصل آهن:

فصل پهريون: روزي جي حقيقت جي بيان ۾

فصل ٻيو: روزي جي شرطن جي بيان ۾

فصل ٽيون: روزي جي حڪم ۽ محاسن جي بيان ۾

فصل چوٿون: روزي جي قسمن جي بيان ۾

فصل پنجون: رمضان مهيني جي ڪن خاص فائدين جي بيان ۾

باب پهريون: روزي جي نيت جي مسئلن جي بيان ۾. هن باب ۾ ڪُل ۹ فصل آهن، جن سڀني جو واسطو نيت سان آهي.

باب ٻيو: چند ڏسڻ جي مسئلن جي بيان ۾. هن باب ۾ ڪُل ۱۶ فصل آهن، جن ۾ چند ڏسڻ، رمضان جي روزن بابت چند ڏسڻ جي شاهدن وغيره جو تفصيل آهي.

باب ٽيون: روزي جي ڀڃڻ ۽ قضا ۽ ڪفاري جي واجب ٿيڻ جي بيان ۾. هن باب ۾ هڪ فصل آهي، جنهن ۾ روزي ڀڃڻ جي ڪري قضا ۽ ڪفارو گڏ واجب ٿئي ٿو، ان جو سمورو تفصيل آيل آهي.

—مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

باب چوٿون: روزي پيڄڻ ۽ كفاري کان سواءِ قضا واجب ٿيڻ جي بيان ۾ - هن باب ۾ ڪُل ۸ فصل آهن. هنن فصلن ۾ اهو تفصيل آهي ته روزي پيڄڻ جي حالت ۾ روزو قضا ته ڪرڻو پوندو، البت كفارو ادا نه ڪبو. باب پنجون: انهن شين جو بيان جن جي ڪري روزو بنهه ڪو نه ٿو پيڄي - هن باب ۾ ٻه فصل آهن، جن ۾ اهو بيان آهي ته هنن شين ۽ ڳالهين جي ڪري روزي تي ڪو به اثر ڪو نه ٿو پوي ۽ روزو برقرار رهي ٿو.

باب ڇهون: جيڪي ڪم روزي ۾ ڪرڻ مڪروه آهن يا مڪروه ناهن جي بيان ۾ - هن باب ۾ ٻه فصل آهن. انهن ٻنهي فصلن ۾ اها وضاحت آيل آهي ته روزي ۾ ڪهڙا ڪم ڪرڻ مڪروه آهن ۽ ڪهڙا ڪم ڪرڻ مڪروه نه آهن.

باب ستون: سحري کائڻ ۽ افطار ڪرڻ جي باري ۾ - هن باب ۾ ڪُل ۷ فصل آهن، جن ۾ روزي رکڻ مهل کائڻ پيئڻ ۽ روزي کولڻ جو پورو احوال درج آهي.

باب اٺون: رمضان مبارڪ جي روزن دوران جائز عذر جي بيان ۾ - هن باب ۾ ڪُل ۱۱ فصل آهن، جن ۾ اهو تفصيل آيل آهي ته اهڙو ماڻهو جنهن کي اهڙا جائز عذر ۽ سبب آهن، جن جي ڪري رمضان مبارڪ جي سڄي مهيني ۾ روزو نه رکي ۽ ڪاٺي پي سگهي ٿو.

باب نائون: روزيدار وانگر تشبيهه طور پاڻ کي روڪڻ جي بيان ۾ - هن باب ۾ ٽي فصل آهن، جن ۾ اهو بيان آيل آهي ته رمضان مبارڪ ۾ صبح، منجهند يا شام يعني ڏينهن جو ڪو ڇوڪرو بالغ ٿيو، حيض واري عورت حيض کان پاڪ ٿي يا ڪافر مسلمان ٿيو، ته اهو شخص روزي وارو باقي رهيل ڏينهن جو حصو روزي ۽ رمضان مبارڪ جي احترام طور نه ڪجهه ڪائي ۽ نه پئي. پر روزيدار وانگر پاڻ کي ڏينهن جو باقي رهيل وقت، کائڻ پيئڻ ۽ هر ڳالهه کان روڪي ڇڏي.

باب ڏهون: روزي جي سڀني قسمن جي بيان ۾ - هن باب ۾ ٽي فصل آهن. نفل، مستحب روزن جو بيان تفصيل سان آيل آهي.

باب يارهون: باس جي روزن جي بيان ۾ - هن باب ۾ پنج فصل آهن، جن ۾ نذر معين ۽ باس جي روزن جي باري ۾ وضاحت آيل آهي.

—مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

باب ٻارهون: رمضان جي قضا روزن ۽ نذر معين جي قضا روزن جي بيان ۾ -
هن باب ۾ هڪ فصل آهي، جنهن ۾ اهو مواد شامل آهي ته رمضان
مبارڪ جي قضا روزن جو طريقو ڪهڙو آهي؟ ۽ مقرر باس جي روزن
قضا ڪرڻ جو نمونو ڪهڙو آهي؟

باب تيرهون: رمضان ۾ روزي ۾ ڪاڻڻ ۽ ڪفاري جي بيان ۾ - هن باب ۾ پنج
فصل آهن، جن ۾ اهو بيان آهي ته ڄاڻي وائي روزي پيڄڻ جو گناه
توبه سان لهي ٿو يا نه، يا ڪفاري ڏيڻ سان گناه لهي ٿو. ان سان
گڏ ڪفاري جا شرط، رڪن، ڪفاري ادا ڪرڻ جو طريقو وغيره به
درج آهي.

باب چوڏهون: اعتڪاف جي مسئلن جي بيان ۾ - هن باب ۾ ڪل ۱۱ فصل
آهن، جن ۾ اعتڪاف لفظ جو تفسير، رڪن، شرط، اعتڪاف جا
قسم، اعتڪاف پيڄڻ، عورت جو گهر ۾ اعتڪاف ۾ ويهڻ ۽ ان
سان لاڳو مسئلا بيان ٿيل آهن. ان کان سواءِ شب قدر جو پورو
تفصيل ۽ فضيلت وغيره به آيل آهي.

مخدوم صاحب ڪتاب جي آخر ۾ ترجمي شروع ڪرڻ ۽ پوري ٿيڻ
جي تاريخ بيان ڪندي لکي ٿو:

”هن ڪتاب (حيات الصائمين) کي خميس جي ڏينهن پهريءَ جي
وقت، ۱۷ ذوالحج سن ۱۱۳۳ھ تي لکي پورو ڪيم. هيءُ
ڪتاب ۱۷ ربيع الآخر سن ۱۱۳۱ھ تي لکڻ شروع ڪيو هئم،
پوءِ سمورو وقت ٻه سال ۽ اٺ مهينا ٿئي ٿو. پر هڪ مهيني گهٽ
ٻه سال کي ضروري ڪم ڪار ۽ مجبورين وچ ۾ واقع ٿيون.
تنهنڪري لڳ ڀڳ ۹ مهينن ۾ هيءُ ڪتاب لکي پورو ڪيم.“

هيءُ ڪتاب جيتوڻيڪ ترجمو آهي، پر پڙهڻ سان اصل جو گمان ٿئي
ٿو. مخدوم صاحب جيڪڏهن مقدمي ۾ اها وضاحت نه ڪري ها، ته ڪا به
خبر نه پوي ها ته ”حيات الصائمين“ اصل فارسي ۾ لکيل آهي، يا ”مظهر
الانوار“ عربيءَ جو ترجمو آهي. مخدوم صاحب روزن بابت ”مظهر الانوار“
عربي، ”حيات الصائمين“ فارسيءَ سان گڏ سنڌيءَ ۾ ”زاد الفقير“ نالي رسالو
پڻ لکيو آهي.

صلی اللہ
علیہ وسلم

فتح القوي في نسب النبي

سيرت پاک جي حوالي سان مخدوم صاحب جو هيءُ بهترين فارسي ڪتاب آهي. راقم وٽ هن ڪتاب جا ٻه عڪسي نسخا آهن. مڪمل نسخو ڪاتب غلام الصديق الصديقي السني الحنفي جو ۴ شوال ۱۲۵۱ هجري جو موجود آهي. جنهن ۾ ۱۵۵ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه ٻارهن انچ ۽ ويڪر ست انچ آهي. هر صفحي ۾ ۲۱ کان ۲۸ ستون ۽ سراسري طور ۲۰ لفظ آهن. سڄو ڪتاب ڪاري مس ۽ وچولي قلم سان لکيل آهي. البت باب، فصل ۽ خاص نالا ڳاڙهيءَ مس ۾ لکيل آهن.

”فتح القوي“ ۾ مخدوم صاحب ٻن سون کان وڌيڪ ڪتابن جا حوالا آندا آهن ۽ فن سيرت جو تحقيقي معيار قائم رکيو آهي. هن ڪتاب جي قلمي نسخي جو عڪس تعلقي واره جي جوڻاڻي شريف جي ڪتبخاني مان مخدوم غلام عمر عرف منور علي وٽان مليو. هن ڪتاب جي هڪ ٻئي نسخي جو عڪس مولوي غلام محمد ڏاهري موري واري کان به مليو آهي. ان پوئين نسخي جي سائيز ننڍي آهي ۽ ۲۵۰ صفحن تي پکڙيل آهي. ڪتابت تمام سهڻي ۽ صاف ٿيل آهي. هن نسخي جو ڪاتب عبدالحق آهي. ليڪن ڪتابت جو سن لکيل ڪونهي. ازانسواءِ، پهريون صفحو ناقص اٿس. هيءُ ڪتاب ڳچ عرصو اڳ هندستان مان ڇپيو هو، جو سنڌ جي ڪن جهونن ڪتبخانن ۾ موجود آهي. راقم هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو ڪري رهيو آهي.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب، رسول الله ﷺ جن جي سيرت، نسب مبارڪ، درود، حضور جن جي شان، اسماء الرسول ۽ معجزن بابت ويهارو کن عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ ڪتاب لکيا آهن. انهن ۾ فارسيءَ ۾ لکيل مخدوم صاحب جو ڪتاب ”فتح القوي في نسب النبي“ رسول الله ﷺ جن جي حسب نسب جي

باري ۾ هڪ مشهور تحقيقي ڪتاب آهي.

مخدوم صاحب هن ڪتاب ۾ حضور ﷺ جن کان وٺي عدنان تائين، عدنان کان وٺي اسماعيل عليه السلام تائين ۽ حضرت ابراهيم عليه السلام کان وٺي آدم عليه السلام تائين نسب جو سلسلو بيان ڪيو آهي. ان نسب نامي ۾ جيڪي اختلاف آهن، انهن کي حوالن سميت کولي سمجهايو ويو آهي. حضور ﷺ جن جي والدين، يعني پيءُ عبدالله ۽ ماءُ آمنه جي باري ۾ نهايت تحقيقي حوالا ڏئي ثابت ڪيو ويو آهي، ته اهي سڳورا جيئن ته حضور جن جي اعلان نبوت کان اڳ ۾ وصال ڪري ويا هئا، ان ڪري انهن تي ڪابه سختي ۽ عذاب ڪونهي. حضور ﷺ جن معجزاتي ذريعي انهن پنهنجي کي زنده ڪيو هو ۽ انهن سڳورن حضور ﷺ جن تي ڪلمو به پڙهيو هو، ۽ اهي چوٽڪاري وارا آهن. بهرحال، حضور ﷺ جن جي نسبت ڪري سندن والدين جي باري ۾ اسان کي خاموشي اختيار ڪرڻ گهرجي.

هن ڪتاب ۾ آيل مواد هن ريت ورهايل آهي:

مقدمو: مخدوم صاحب حمد ۽ صلواة کان پوءِ لکي ٿو:

”هيءُ رسالو حضرت پيغمبر خدا ﷺ جن جي نسب جي باري ۾ آهي. حضور ﷺ جن جي والد سڳوري کان وٺي حضرت آدم عليه السلام تائين شرح ۽ شجري جو احوال آهي. هن رسالي جو نالو ’فتح القوي في نسب النبي ﷺ‘ آهي. هيءُ رسالو محرم مهيني جي آخري ڏهي ۾ سن ۱۱۳۲ھ تي لکڻ شروع ڪيو ويو ۽ ۱۴ ربيع الاول ۱۱۳۲ھ تي (هڪ مهيني ۽ چوويهن ڏينهن ۾) لکي پورو ڪيو.“

هن رسالي ۾ ٽي باب آهن. هر باب ۾ مختلف فصل، سوال جواب، تڪميل ۽ خاتمو آهي.

باب پهريون: هن باب ۾ حضور ﷺ جو نسب نامو سندن والد سڳوري حضرت عبدالله کان ويندي حضرت آدم عليه السلام تائين مختصر بيان ٿيل آهي.

باب ٻيو: هن باب ۾ حضور ﷺ جن جي نسب جو سلسلو تفصيل سان آيل آهي، جنهن ۾ حضور ﷺ جن کان وٺي حضرت آدم عليه السلام تائين پشت ۽ پشت نسب نامو تحقيقي حوالن سان بيان ٿيل آهي. هن باب ۾ ٻه فصل آهن. پهرئين فصل ۾ علامه ابي علي جواني رح جي

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

تحقيق موجب نسب وار نالا آيل آهن: ٻئي فصل ۾ مشهور سيرت نگار ابن اسحاق جي تحقيق موجب نسب وار نالا درج آهن. ان کان علاوه حضور ﷺ جن جي چئن يارن ۽ عشره مبشره جي نسب جو احوال به مختصر نموني ۾ آيو آهي. مخدوم صاحب لکي ٿو:

”اهي ڏهه اصحاب سڳورا جيئن ته قريشي آهن، ان ڪري انهن جو احوال به هن سلسلي ۾ درج ڪجي ٿو.“

ٽيون باب: هيءُ باب حضرت محمد رسول الله ﷺ جن جي والدين جي اسلام ۽ ايمان جي باري ۾ آهي. انهيءَ سلسلي ۾ مخدوم صاحب ٽي مبحث ذڪر ڪيا آهن:

۱. حضور ﷺ کان وٺي حضرت آدم عليه السلام تائين جيڪي به نالا حضور ﷺ جن جي نسب نامي ۾ آيل آهن، اهي سڀ الله تعاليٰ جا مڃيندڙ ۽ مسلمان مومن هئا، ان ڪري حضور جن جا والدين به ناجي يعني چوٽڪاري وارا آهن.

۲. ڪي وري هن قول جا مخالف آهن.

۳. ڪن وري هن مسئلي ۾ توقف ۽ سکوت اختيار ڪيو آهي.

مخدوم صاحب سڀ مبحث آڻي، تحقيق ڪري قرآن مجيد، حديث پاڪ، سيرت ۽ تاريخ جي حوالن سان دليل ڏئي، حضور ﷺ جن جي والدين جو ايمان ثابت ڪيو آهي.

مخدوم صاحب پنهنجي وطن ”سند“ جو لفظ به هن ڪتاب ۾ ضمناً آندو آهي. پاڻ حضرت نوح عليه السلام جي سلسلي ۾ سندس پتن ۽ پوٽن جي ذڪر ۾ لکي ٿو، ته حضرت نوح عليه السلام کي چار پٽ هئا: سام، حام، يافث ۽ ڪنعان.

حام کي نو پٽ هئا: هند، سند، زنج، نوبه، ڪنعان، ڪوش، قبط، سين ۽ حبش.

سام کي ست پٽ هئا: ارفخشذ، ڪيومرث، ارم، اسود، معن، يورخ ۽ لاود.

يافث کي يارنهن پٽ هئا: چين، سقلاب، ميشح، ڪماري، ترڪ، خلج، فرد، روس، سرسان، غر ۽ تارج.

سند جي باري ۾ اختلاف آهي. هڪ هي ته سند حام جو پٽ هو ۽ نوح عليه السلام جو پوٽو هو. (جنهن جي نالي سان اسان جي ملڪ سند جو نالو

مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

پيو) پيو هي ته سنڌ ۽ هند ٻئي پائر ته آهن. پر اهي نوح عليه السلام جا پوٽا ڪو نه آهن. البت نوح عليه السلام جي پڙپوٽي نوفر جو اولاد آهن. جيئن هيٺئين شجري ۾ آيل آهي: سنڌ ۽ هند بن نوفر بن يعط بن حار بن نوح عليه السلام.

تحقيق جو انداز:

مخدوم صاحب جي تحقيق جو انداز ۽ علمي ڪاوشن جو نمونو نرالو آهي. حضور ﷺ جن کان وٺي حضرت آدم عليه السلام تائين جيڪي به نسب نامي ۽ شجري مبارڪ ۾ پاڪ نالا آيل آهن، مخدوم صاحب انهن نالن جي حوالن سميت لغوي تحقيق به ڪئي آهي، ته اهي نالا اصل ۾ سرياني، عبراني يا عربي ٻوليءَ جا آهن ۽ انهن نالن جي اصلي معنيٰ ڇا آهي؟ مثال طور ”فهر“ فهر جي ”ف“ کي زير، ”هـ“ ساڪن جزم سان ۽ آخر ۾ ”ر“ آهي. فهر جي معنيٰ آهي ڊگهو پٿر. ”سهيلي“ ائين چيو آهي. ”خشني“ جو چوڻ آهي ته فهر هٿ جيتري پٿر کي چئبو آهي. فهر کي قريش چون ٿا. فهر ۽ ان جو اولاد قريش آهن. فهر مڪي وارن جو سردار هو. ان کان عرب ڊڄندا هئا ۽ سندس عزت ڪندا هئا.

مخدوم صاحب ”قريش“ لفظ تي بحث ڪندي، ان جون ٻه ٽي معنائون لکيون آهن:

۱. قريش نالي هڪ دريائي جانور آهي، جيڪو سڀني جانورن کي ڪاٽي ختم ڪندو آهي، ڇو ته طاقتور جانور آهي. ان طاقت جي ڪري ماڻهن ۾ قريش نالو مشهور ٿي ويو.

۲. ڪن چيو آهي ته قريش جي معنيٰ آهي واپار ۽ ڏيڻ وٺڻ. قريش به واپار ڪندا هئا ۽ اخذ ۽ عطا به ڪندا هئا.

۳. ڪن چيو آهي ته قريش جي لغت ۾ معنيٰ آهي تفتيش يعني ڳولا ڦولها ۽ برابر قريش مسڪينن جو حال احوال پڇندا ۽ انهن کي ڳوليندا رهندا هئا ۽ مسڪينن جي مدد به ڪندا رهندا هئا.

مخدوم صاحب پنهنجن ڪتابن ۾ تحقيق جا درياءُ پلٽيا آهن. مخدوم صاحب فارسي نظم ۾ ”هاشم گدا“ جو تخلص ڪتب آندو آهي، پر فارسي نثر ۾ ٻين عالمن ۽ ڪتابن جي تحقيق آڻي آخر ۾ لکندو ويو آهي ”اين ضعيف ميگويد.“ اهڙيءَ ريت لفظ ”فهر“ ۽ ”قريش“ تي بحث ڪندي، مخدوم صاحب صرف صفحي نمبر ۵۰ تي ”هيءُ ضعيف چوي ٿو“ لکي، تفسير، فقه،

— مخدوم محمد هاشم نقوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

لغت وغيره جي ۲۸ ڪتابن جا حوالا ڏئي، تحقيق ۾ ڪمال ڪري ڏيکاريو آهي. صفحي نمبر ۵۰ تي هيءُ حوالا درج آهن:

تفسير: تفسير ثعلبي، تفسير ڪشاف، تفسير بيضاوي، تفسير مدارڪ نسفي ۽ تفسير جلالين.

فقه حنفي: معراج الدرايه، عيني، غايه البيان، هدايه، شرح وقايه صدر الشريعت، شرح مختصر وقايه ابي المڪارم ۽ بحرالرائق شرح ڪنزالدقائق.

لغت: صحاح جوهری، صراح مختصر صحاح، مغرب في لغات فقه الحنفیه برهان الدين المطرزي، ڪتاب المصباح المنير في لغات فقه الشافيه المغربي، الدرالمصون في علم الڪتاب المڪنون

ان کان سواءِ شهاب الزهري، حاظ ابن حجر، محمد بن اسحاق صاحب المغازي، معمر بن مثنیٰ، قاسم بن سلام، امام شاہ، حافظ صلاح الدين، ابن عمر، علامہ ابي الحسن اخفش، حماد بن سلمه ۽ حذيفه بن يمان بحوالہ سيرت شامي وغيره.

مخدوم صاحب لفظ ”آدم“ تي تحقيق ڪندي لکي ٿو:

۱. اهل ڪتاب وٽ ”آدام“ فاعال جي وزن تي آهي. ”ثعلبي“ چيو آهي ته عبراني ٻوليءَ ۾ ”آدم“ لفظ جي معنيٰ آهي خاڪ، مٽي. ان ڪري کيس آدم سڏيو ويو. ”آدام“ مان الف حذف ڪري ڇڏيائون.

۲. ”جوهری“ ۽ ”بيهقي“ جو قول آهي ته ”آدم“ لفظ عربي آهي، البت ان جي اشتقاق جي باري ۾ اختلاف آهي. ڪي چون ٿا ته آدم افعل جي وزن تي آهي ۽ ”ادمه“ کان مشتق آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڪڻڪ رنگو هجڻ. ان ڪري حضرت آدم عليه السلام کي ”آدم“ يعني ڪڻڪ رنگو سڏيو ويو.

۳. ڪن جو چوڻ آهي ته آدم ”آدم“ مان ورتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي گڏيل، مليل. جيئن ته حضرت آدم عليه السلام کي مٽي ۽ پاڻيءَ سان ملائي ٺاهيو ويو هو، ان ڪري سندس نالو آدم پيو.

ان کان سواءِ مخدوم صاحب ”آدم“ لفظ جي باري ۾ ٻيا به قول آندا آهن. بهرحال، ”علم الانساب“ جي حوالي سان حضور جن ﷺ جي نسب جي سلسلي ۾، مخدوم صاحب جو هيءُ بهترين ڪتاب آهي ۽ سيرت النبي ﷺ جي سلسلي ۾ وڏو معلوماتي خزانو آهي.

زاد السفينة لسالكي المدينة

هن رسالي ۾ ۴۵ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه اٺ انچ ۽ ويڪر ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۶ سٽون ۽ هر سٽ ۾ ۱۶ لفظ آهن. ڪاتب محمود الزطي ۽ ڪتابت جي تاريخ ۲۰ جمادي الآخر ۱۳۸۲ هجري آهي. هيءُ رسالو اڻ ڇپيل آهي. تيارو سال اڳ ڪنهن پراڻي نسخي تان ڪاتب محمود الزطي سهڻن اکرن ۾ هن رسالي کي اتاري. رسالي کي سمجهڻ ۽ پڙهڻ ۾ آساني پيدا ڪري ڇڏي آهي. جهونن ڪرم خورده قلمي نسخن جي بدران هن رسالي جهڙي صاف قلمي نسخي کي پڙهڻ لاءِ بار بار دل گهري ٿي. هن رسالي جا ۲۲ صفحا فارسي نثر ۾ ۽ ۱۳ صفحا عربي نظم ۾ آهن. هن رسالي جا قلمي نسخا هيٺين ڪتب خانن ۾ موجود آهن: مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي - حيدرآباد، نيشنل ميوزيم - ڪراچي، قاضي محمد موسيٰ - سونڊا ۽ عبدالله گندرو - سونڊا. راقم وٽ قاضي محمد موسيٰ سونڊن واري جي نسخي جو عڪس موجود آهي.

مواد جو وچور:

هيءُ رسالو ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن جي پاڪ شهر مدينه منوره جي نالن مبارڪن ۽ فضائل بابت لکيل آهي. مخدوم صاحب مقدمي ۾ لکي ٿو: ”هن رسالي ۾ مديني منوره جي نالن مبارڪن جو تعداد ذڪر ڪيل آهي. اهي نالا مبارڪ ڪي قرآن شريف ۾، ڪي رسول الله ﷺ جي حديثن مبارڪن ۾، ڪي اصحابن سڳورن ۽ تابعين جي آثارن ۾ بيان ڪيل آهن. معتبر ڪتابن تان انهن نالن مبارڪن جي معنيٰ به ڏني ويئي آهي. مديني شهر جا فضائل ۽ خاصيتون ۽ اتي جي اوائلي رهاڪن جو احوال به شامل آهي. هيءُ رسالو سن ۱۱۲۳ھ ۾ لکڻ شروع ڪيو ويو. هن جو نالو ’زاد السفينة‘

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

لسالڪي المدينه رکيو ويو. هيءُ رسالو چئن قسمن ۽ خاتمي تي مشتمل آهي.

هن رسالي جو مواد هن ريت ترتيب ڏنل آهي. پهريائين مديني منوره زاد الله تعاليٰ شرفاً و کرمًا جون چاليهه خاصيتون، ٻيلائون ۽ برڪتون بيان ڪيل آهن. اڳتي هلي مخدوم صاحب، حضرت ابن عباس رضي الله عنه جي روايت سان لکي ٿو:

”جيڪي ماڻهو پهريان پهريان مديني منوره ۾ اچي رهيا، آبادي ڪئي، کجيون پوکيون ۽ گهر جوڙيا، اهي عماليق هئا. اهي عملاق بن ارفخشذ بن سام بن نوح عليه السلام جو اولاد هئا.“

ان کان پوءِ مديني پاڪ جي نالن مبارڪن جو ذڪر آهي ۽ مديني منوره جي هڪ سؤ نالن جي الف-بي وار فهرست ڏني وئي آهي. انهن پاڪ نالن جي معنيٰ، سمجهاڻي ۽ تشريح به شامل آهي.

مديني منوره جي نالن کان پوءِ مڪي شريف ۽ مديني پاڪ جي گڏيل ۽ جدا جدا فضيلت بيان ٿيل آهي. هن باب ۾ مخدوم صاحب علمي بحث ڪري ثابت ڪيو آهي، ته مديني شريف ۾ جنهن زمين سان نبي ﷺ جو جسم مبارڪ لڳل آهي، اها جاءِ مڪي، مديني، دنيا جي سڀني جاين، ايتري قدر جو ڪعبه الله شريف کان به شان ۾ اعليٰ ۽ افضل آهي.

مخدوم صاحب هن رسالي جي آخر ۾ عربي قصيدا شامل ڪيا آهن، جن ۾ حضور ﷺ جن جو عشق ۽ محبت سان شان بيان ڪيل آهي. مديني جي سائينءَ ﷺ کي سڪ ۽ سوز مان پڪارون ڪيل آهن. اهي عربي قصيدا ابو محمد عبدالله بن ابي عمران بسڪري ۽ امام عبدالله نويسيءَ جا چيل آهن. هن نئين طريقي سان فارسي نثر ۽ عربي نظم ۾ هن ڪتاب ”زادالسفينه لسالڪي المدينه“ جي اوڙڪ ٿئي ٿي.

تحفة الاخوان في منع شرب الدخان

هيءُ ننڍڙو ۱۱ صفحن جو رسالو ۱۱ شوال المڪرم ۱۱۳۴ ھ جو تحرير ٿيل آهي. ڪاتب ۽ ڪتابت جو سال لکيل ڪونهي. صفحي جي ڊيگهه تيرهن انچ ۽ ويڪراڻ انچ آهي. هر صفحي ۾ ۲۴ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۲۶ لفظ آهن. هن رسالي جي منڍ ۾ مٿان لکيل آهي ته: ”قابله بالاصل“. انهيءَ مان اهو ظاهر آهي ته هيءُ قلمي نسخو مصنف جي اصل نسخي سان ڀيٽيل آهي ۽ صحت جي اعتبار کان پڻ صحيح آهي. هيءُ رسالو قلمي صورت ۾ آهي ۽ اڃا تائين نه ڇپيو آهي. راقم کي هن رسالي جو عڪس محترم بشير احمد هيسباڻيءَ جي ذريعي ”قاسميه لائبريري“ ڪنڊياري مان مليو. هن رسالي جا قلمي نسخا هنن ڪتبخانن ۾ موجود آهن: ڪتبخانه ڳڙهي ياسين، سرهندي ڪتب خانو- مٽياري، سرهندي ڪتب خانو- ٽنڊو سائينداد، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي لائبريري- حيدرآباد ۽ مدرسه مجدديه نعيميه- ملير ڪراچي.

مواد جو وچور:

هن رسالي ۾ مقدمو، چار فصل ۽ خاتمو آهي. مخدوم صاحب تحقيقي معيار قائم رکندي، هن ۱۱ صفحن جي ننڍڙي رسالي ۾ ۵۹ ڪتابن جا حوالا آندا آهن، جيڪو مخدوم صاحب جي تبحر علمي، تحقيقي ڄاڻ ۽ هر مسئلي تي عبور جو چٽو ثبوت آهي. جيتوڻيڪ هيءُ رسالو فارسي زبان ۾ آهي، پر هن ۾ عربي عبارتَن جو حوالي طور به گهڻو مواد شامل آهي. هن رسالي ۾ آيل مواد جو وچور هن ريت آهي:

مقدمو: مخدوم صاحب مقدمي ۾ سنت ملڪ ۾ دونهين ۽ تماڪ جي اچڻ ۽ پيدا ٿيڻ جو بيان ڪيو آهي. ماڻهو تماڪ کي پهريائين مختلف نالن، جهڙوڪ: طابع، طباء، تنبڪ، طبغاد، طلايه ۽ تنباڪو جي نالن سان

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
 سڏيندا هئا. مٿين سڀني مختلف نالن کي هينئر ”تماڪ“ سڏيو وڃي ٿو.
 تماڪ مان (سگريٽ، پيڙيون) حقو ۽ نسوار وغيره عام جام استعمال ۾
 هلندڙ آهن.

فصل پهريون: هن فصل ۾ دونهين چڪڻ يا پيئڻ سان مطلق روزي پيڄڻ ۽
 كفاري لازم ٿيڻ جو بيان آهي.

فصل ٻيو: هن فصل ۾ مخدوم صاحب علماء متاخرين کان اهي روايتون
 آنديون آهن، جن ۾ دونهين چڪڻ بابت منع يا بدعت ۽ ڪراحت

جو حڪم آهي. هن بحث جي شروعات هن ريت ڪيل آهي:

”ظاهر آهي ته دونهين جو ظاهر ٿيڻ گذريل زماني ۾ ڪو نه هو.
 تنهن ڪري اڳين عالمن ان بابت ڪجهه نه لکيو آهي. البت پوئين
 زماني جي متاخرين عالمن ان مسئلي تي قلم کنيو آهي. جن
 متاخرين عالمن پنهنجن ڪتابن ۾ دونهين جي منع يا ڪراحت
 بابت لکيو آهي، انهن عالمن جا نالا ۽ ڪتاب هي آهن:

- شيخ شرنبلالي - شرح منظوم الوهبانيه

- علام ابن العماد - هديه ابن العماد لعباد العباد

- شيخ عبدالرحمان مرشدي - تذڪره

- علام ابراهيم لقاني - جوهره التوحيد عمدة المريد

هيءُ ذڪر ڪيل حنفي عالمن جو بيان هو. شرعي طور شيخ خالد
 سويدي مالڪي ۽ علام قاضي محمد بن عبدالرحمان به دونهين
 چڪڻ کان منع ڪئي آهي ۽ ان کي شيطان جو دوکو ۽ برائي
 سڏيو آهي. دونهون، حقو، پيڙي وغيره جي چڪڻ سان هڪ ته
 پئسو برباد ٿئي ٿو، جو اجايو خرچ يا اسراف آهي. ٻيو ته ان ۾
 بصر وغيره وانگر بدبوءِ به آهي. سورة اعراف آيت ۱۵۷ ۾ الله
 تعاليٰ جو ارشاد آهي: يحرم عليهم الخبائث (يعني: ناپاڪ شيون
 انهن تي حرام ڪري ٿو) ان ڪري دونهون چڪڻ جائز نه آهي،
 بدعت آهي.“

هن فصل جي آخر ۾ مخدوم صاحب طبي لحاظ کان حڪيم جالينوس
 جو قول به آندو آهي:

”تن شين کان پاسو ڪريو: ۱. مٽيءَ جي دز ۲. دونهون ۽ ۳. بدبوءِ.
 دونهين جو استعمال شين کي ڪارو ڪري ٿو ۽ ان جي گرمي ۽ ڪاراڻ جي

—مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ڪري بيماري پيدا ٿئي ٿي.“

فصل ٽيون: مخدوم صاحب هن فصل ۾ دونهين جي حرام يا مڪروه هجڻ جي باري ۾ وڌيڪ تفصيل ۽ شرح ڏني آهي، ته دونهين جي حرام يا بدعت هجڻ جا ڪيترا سبب آهن، مثال طور:

۱. دونهون کاڌي جي شيءِ يا دوا نه آهي.

۲. دونهون بدعت آهي.

۳. دونهون طبي لحاظ کان نقصانڪار آهي.

۴. دونهون عقل جو فتور ۽ دماغ خراب ڪري ٿو. علي قاريءَ ”شرح اربعين نووي“ ۾ لکيو آهي، ته دونهون نقصانڪار آهي ۽ هر نقصانڪار شيءِ حرام آهي. ان ڪري دونهين وانگر هر نشي واري شيءِ مثلاً: شراب، حشيش، افیون، چرس، پنگ وغيره عقل کي وڃائن ٿا.

۵. دونهون چڪڻ ڪافرن ۽ شرير ماڻهن جي مشابهت آهي.

فصل چوٿون: هن فصل ۾ چند فائدا آهن ۽ سڄي بحث جو نچوڙ هن فصل ۾ سمایل آهي. جيتوڻيڪ علمائن جو دونهين چڪڻ جي باري ۾ اختلاف آهي، ته دونهون چڪڻ حرام آهي يا مڪروه. هن فصل ۾ سوال ۽ انهن جا جامع جواب ۽ نڪتا به ڏنل آهن.

پڄاڻي: مقدمي ۽ چئني فصلن ۾ دونهين بابت بيان هو. پڄاڻيءَ ۾ وري حشيش جي باري ۾ بحث آهي ته اهو پڻ حرام آهي. جيتوڻيڪ اهو مهانگو آهي، پر تڏهن به ان کي ساڙڻ جو حڪم آهي. حشيش کان پوءِ آفيم جي باري ۾ بحث ڪيو ويو آهي ته حرام آهي. اهڙيءَ طرح ڏوڏي ۽ خسڃاس جو حڪم آهي. البت قهوءَ مباح آهي.

آخر ۾ شيخ ابن حجر هيتيءَ جي حوالي سان دلچسپ سوال ۽ جواب تحرير آهي، ته جيڪڏهن ڪو ماڻهو آفيم يا ان جهڙي ٻئي نشي جو اهڙو عادي ٿي ويو آهي، جو ان کي اهو نشو نه ٿو ملي، ته ان کي مرڻ جو خطرو آهي؟ جواب ۾ لکي ٿو ته جيئن قرآن مجيد جي حڪم موجب بک کان مرڻ واسطي لاچار حالت ۾ مردار کائڻ جي اجازت آهي. اهڙيءَ طرح هيءُ مسئلو به آهي.

حيات القلوب في زيارة المحبوب

اصل ڪتاب جو فارسي متن ۲۵۰ صفحا ۽ فهرست ۱۸ صفحا، جملي ۲۶۸ صفحا آهي. صفحي جي ڊيگهه نو انچ ۽ ويڪر ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ ۲۱ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۷ لفظ آهن. هيءُ ڪتاب پهريائين نومبر ۱۸۸۰ع ۾ مطبع ڪريمي بمبئي مان ڇپيو. اندازاً سو سال کن پوءِ مفتي محمد شفيع، دارالعلوم ڪراچي واري جي ڪوشش سان، مشهور پريس ڪراچي مان ٻيو موجوده ڇاپو شايع ٿيو آهي.

”حيات القلوب“ مناسڪ حج ۽ زيارت حرمين جي باري ۾ معلومات سان ڀرپور ۽ بهترين ڪتاب آهي. هيءُ ڪتاب ۸ رجب سن ۱۱۲۵ھ تي لکجڻ شروع ٿيو ۽ ۲۷ رمضان تي لکجي پورو ٿيو. اهڙيءَ طرح هيءُ ضخيم ڪتاب ٻن مهينن ۾ لکيو ويو. هن ڪتاب ۾ مخدوم صاحب ۱۸۱ ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن. خاص طور تي سنڌ جي ٻن عالمن مخدوم محمد جعفر بوبڪائي ۽ مولانا رحمت الله سنڌي درٻيلوي جي ڪتابن جا حوالا به ڏنا آهن. جيئن ”عجالة الطالبين“ - از: مخدوم بوبڪائي ۽ ”المنسك المتوسط“، ”المنسك الكبير“ - از: مولانا درٻيلوي. مخدوم صاحب پنهنجي ٻن ڪتابن ”ذريعة الوصول“ ۽ ”وسيلة الفقير“ جا نالا به هن ڪتاب ۾ حوالي طور آندا آهن. هن ڪتاب جا ڇاپي نسخا سنڌ جي اڪثر ڪتبخانن ۾ موجود آهن.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب هن ڪتاب جي شروع ۾ لکي ٿو: ”هيءُ مختصر رسالو حج ڪرڻ ۽ ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جي زيارت جي باري ۾ لکيل آهي. مومنن جي سهولت خاطر عبارت ۾ اختصار ڪيل آهي. هيءُ رسالو اربع جي ڏينهن صبح جو تاريخ ۸ رجب سن ۱۱۲۵ھ تي لکجڻ شروع ٿيو. ان جو نالو ’حيات القلوب في زيارت المحبوب‘ رکيو ويو. هن رسالي ۾ مقدمو ۽

چوڏهن باب آهن.

مقدمو: ڪتاب جو مقدمو ٽن فصلن ۾ پنجاهه صفحن تي پکڙيل آهي. مقدمي جي پهرئين فصل ۾ حج بيت الله ۽ عمري جا فضائل بيان ڪيل آهن. حج جي فرضيت جي ابتدا ۽ نبي ﷺ جن جي حج ۽ عمرن جو ذڪر آهي. مقدمي جي ٻئي فصل ۾ حج جا شرط ۽ حج بدل جو بيان آهي. مقدمي جي ٽئين فصل ۾ حج جي فرضن، واجبن، سنتن، مستحب، مکروه، حرام ۽ حج جي پيڇڻ جي باري ۾ تفصيل بيان ٿيل آهي.

باب پهريون: احرام جي بيان ۾ — هن باب ۾ ڏهه فصل آهن. انهن ۾ حج ۽ عمري واسطي احرام ٻڌڻ ۽ ميقات وغيره جو بيان آهي.

باب ٻيو: مڪي شريف ۾ داخل ٿيڻ جي بيان ۾ — هن باب ۾ مڪي شريف ۾ داخل ٿيڻ ۽ حرم پاڪ بيت الله ۾ اچڻ ۽ دعائن گهرڻ جو احوال آهي.

باب ٽيون: طواف جي بيان ۾ — هن باب ۾ چار فصل آهن، جن ۾ طواف جا قسم، طواف جي صحيح هجڻ جا شرط، طواف ادا ڪرڻ جو نمونو، آبِ زم زم پيئڻ ۽ حجر اسود چمڻ جو بيان آهي. ان سان گڏ طواف جي دعائن ۽ جيڪي ڳالهيون طواف ۾ حرام آهن، انهن جو تفصيل آيل آهي.

باب چوٿون: صفا ۽ مروه جي وچ ۾ ڊوڙڻ جي بيان ۾ — هن باب ۾ صفا ۽ مروه نالي ٻن ٽڪرين جي درميان ڊوڙڻ ۽ ان سان تعلق رکندڙ دعائن وغيره جو بيان آهي.

باب پنجون: سعي ۽ وقوف جي بيان ۾ — هن باب ۾ سعي ۽ وقوف جو احوال آيل آهي.

باب ڇهون: عرفات تي وقوف جي بيان ۾ — هن باب ۾ پنج فصل آهن. انهن ۾ عرفات تي رهڻ ۽ اتي نمازن ۽ دعائن پڙهڻ جو احوال آهي.

باب ستون: مزدلفي جي بيان ۾ — هن باب ۾ ڇهه فصل آهن. انهن ۾ مزدلفي ۾ اچڻ، رهڻ، اتي نماز پڙهڻ ۽ مزدلفي کان موٽڻ وقت دعائن جو بيان آهي.

باب اٺون: مني جي بيان ۾ — هن باب ۾ اٺ فصل آهن، انهن ۾ پٿريون چونڊڻ، پٿريون هڻڻ، قرباني ڪرڻ ۽ وار ڪوڙائڻ وغيره جو احوال آهي.

باب نائون: طواف زيارت جي بيان ۾ — هن باب ۾ ٽي فصل آهن، جن ۾ طواف زيارت، انهن جي صحيح هجڻ جي شرطن ۽ ڪيفيت وغيره جو

احوال آهي.

باب ڏهون: جمرن چڙ جي بيان ۾ - هن باب ۾ ڇهه فصل آهن. انهن ۾ رمي جمار ۽ ان سان واسطو رکندڙ مسئلن جو بيان آهي.

باب يارهون: طواف ۽ موڪلاڻيءَ جي بيان ۾ - هن باب ۾ چار فصل آهن. انهن ۾ موڪلاڻيءَ وارو طواف ۽ ان سان تعلق رکندڙ مسئلا بيان ٿيل آهن.

باب يارهون: عمره جي احڪامن جي بيان ۾ - هن باب ۾ چار فصل آهن. جن ۾ عمره ادا ڪرڻ ۽ ان سان لاڳو مسئلا ۽ فضائل ذڪر ڪيل آهن.

باب تيرهون: مختلف مسئلن جي بيان ۾ - هن باب ۾ نهايت معلومات افزا ۽ ڌار ڌار مسئلا بيان ٿيل آهن، جيڪي چوڏهن فصلن ۾ ورهايل آهن.

جيئن مڪي شريف ۾ رهڻ جا آداب، برسات ۾ بيت الله جي طواف ڪرڻ جو ثواب، بيت الله ۾ داخل ٿيڻ جو طريقو، بيت الله جي تعمير جو بيان، مسجد حرام جي ڏيکڻ ۽ ويڪر جو بيان، مڪي شريف ۾ ۽ ان کان ٻاهر زيارتن جو بيان، حضرت آدم عليه السلام جي دفن جي جاءِ، جنت المعللي جي زيارت ۽ ان ۾ موجود مزارن جي زيارت جو احوال، حدود حرم ۽ كعبه الله جي غلاف جو بيان وغيره.

باب چوڏهون: ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن جي زيارت جي بيان ۾ - هن باب ۾ چوڏهن فصل آهن، جن ۾ هن ريت مواد آيل آهي: حضور ﷺ جن جي زيارت ڪرڻ جو طريقو، حضور ﷺ جن تي سلام پڙهڻ ۽ ان سان گڏ صديق اڪبر ۽ فاروق اعظم تي سلام پڙهڻ، مديني شريف ۾ رهڻ جو بيان، مديني جي ماڻهن سان محبت ڪرڻ، مسجد نبويءَ ۾ چاليهه نمازون پڙهڻ، حضور ﷺ جن جي روضي مبارڪ ۽ قديم مسجد نبويءَ جون حدون، مسجد نبويءَ جو ڪيترا ڀيرا ٺهڻ، جنت البقيع جي زيارت ڪرڻ، احد جبل، مسجد قبا، حضور ﷺ جن سان منسوب مسجدون ۽ ڪوهه، انهن سڀني جي زيارت ۾ ڪوشش ڪرڻ، مديني شريف کان پنهنجي وطن موٽڻ جا آداب وغيره.

اهڙيءَ طرح، مخدوم صاحب هن ڪتاب جي مقامي ۽ چوڏهن بابن ۾ حج بيت الله ۽ زيارت روضي رسول ﷺ سان تعلق رکندڙ سڀ مسئلا ۽ تاريخي واقعا کولي بيان ڪيا آهن. ان ڪري هيءُ ڪتاب مناسڪ حج، تاريخي واقعن ۽ مسئلن سان گڏ حاجي سڳورن لاءِ سونهون ۽ گائيڊ جي حيثيت رکي ٿو.

فيض الغني في تقدير صاع النبي

(كشف السر عن تقدير صدقة الفطر)

هيءُ ۹ صفحن جو ننڍڙو رسالو ۱۵ ربيع الآخر ۱۱۲۷ هجري تي ٺٽي ۾ لکيو ويو. صفحي جي ڊيگهه اٺ انچ ۽ ويڪر پنج انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۹ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۵ لفظ آهن. هن نسخي جي خاص خوبي هيءُ آهي ته مخدوم صاحب هن رسالي جا ٻه نالا رکيا آهن:

۱. فيض الغني في تقدير صاع النبي

۲. كشف السر عن تقدير صدقة الفطر

هيءُ رسالو آڳاٽو لکيل ۽ نايب آهي. قلمي صورت ۾ آهي ۽ اڃا تائين شايع نه ٿيو آهي. هن رسالي جا قلمي نسخا هنن ڪتبخانن ۾ موجود آهن: مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي لائبريري- حيدرآباد، پير محب الله جهنڊي واري جو ڪتب خانو، سنڌالاجي لائبريري- ڄام شورو، مولوي معروف جو ڪتب خانو- مٽياري ۽ مدرسه مجدديه نعيميه ملير، ڪراچي. راقم وٽ مدرسه مجدديه نعيميه واري نسخي جو عڪس موجود آهي. راقم هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو ڪيو آهي.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ ٻن ڳالهين تي بحث ڪيو آهي. ۱. نبي ﷺ جي مديني واري ماپ جو ٿيو ۽ ۲. صدقة الفطر ۽ ان سان متعلق مسئلا. مخدوم صاحب هن ننڍي رسالي ۾ وڏي تحقيق ۽ محنت کان ڪم ورتو آهي. هيءُ رسالو پنجن فصلن ۽ خاتمي تي مشتمل آهي:

فصل پهريون: در تقدير صاع

فصل ٻيو: در تقدير رطل

فصل ٽيون: در تقدير مٿقال

فصل چوٿون: در بيان تقدير نصف صاع عراقي از گندم بمڪائيل حرمين شريفين و مڪائيل بلاد سند.

فصل پنجون: در تقدير صدقه فطر

مخدوم لکيو آهي:

”حضرت پيغمبر ﷺ جي دور ۾ مديني منوره ۾ ٻه ٽويا رائج ۽ مشهور هئا: هڪ صاع حجازي، جنهن ۾ پنج رطل آهن. ٻيو صاع عراقي، جنهن ۾ اٺ رطل آهن. امام مالڪ (۹۳ھ - ۱۷۹ھ)، امام شافعي (۱۵۰ھ - ۲۰۴ھ) ۽ امام احمد (۱۶۴ھ - ۲۴۱ھ) ’صاع حجازي‘ کي اعتبار ڪيو آهي ۽ امام ابو حنيفه (۸۰ھ - ۱۵۰ھ) احتياط طور ’صاع عراقي‘ کي اختيار ڪيو آهي.“

مخدوم صاحب پهريائين ٽويي، مٿقال، ماسي وغيره جو بيان آئي، ان کان پوءِ صدقه فطر جي لاءِ ڪٿڪ جي اڌ ٽوئي بابت بحث ڪيو آهي. ان نصف صاع لاءِ ٽي کان وٺي مڪي شريف ۽ مديني شريف جي عالمن تائين تحقيق ڪندو رهيو. مخدوم صاحب ان سلسلي ۾ جيڪا جستجو ڪئي، اها قابل تعريف آهي ۽ ان جو نت هن ريت آهي:

مخدوم صاحب عراقي اڌ ٽوئي (نصف صاع) جي باري ۾ صدقه فطر لاءِ ڪٿڪ جي اڌ ٽوئي ڏيڻ خاطر ٽي شهر ۾ چار ڀيرا تحقيق ڪئي. پاڻ لکي ٿو: ”تاريخ ۱۴ شوال سن ۱۱۲۸ھ سنڌ ملڪ جي شهر ٽي ۾، ٽي شهر جي بازار مان ڪٿڪ گهرائي، ٽولي، مٿقال، ڀاتي ۽ ٽوئي جي ماپ ۽ تور بابت تحقيق ۽ تصديق ڪئي وئي. اهي وزن لکي نوٽ ڪري ڇڏيم.“

جڏهن الله تعاليٰ جي فضل سان ۱۱۳۵ھ ۾ مڪي شريف ويس، ته اتي ۱۱ ذوالقعد تي علامه عبدالڪريم هندي حنفي عالم وٽ مڪي شريف جي بازار مان ڪٿڪ گهرائي، مڪي جي وٽن ۽ ماڻن سان عراقي صاع جي تحقيق ڪئي. اهو مڪي وارو وزن به پاڻ وٽ نوٽ ڪيم.

وري جڏهن الله تعاليٰ جي فضل سان سن ۱۱۳۶ھ ۾ مديني منوره ويس، ته اتي به تحقيق جو سلسلو جاري رهيو. اتي اهو ٻڌڻ ۾ آيو ته مڪي شريف جي بازار ۾ يا مديني منوره جي بازار ۾

جيڪي عام جو وڪامجن ٿا، اهي مصري جو آهن. اهي مصري جو ننڍا ٿين ٿا ۽ مديني منوره ۾ جيڪي جو پوکجن ٿا، اهي جو وڏا ٿين ٿا. ان ڪري وري مديني منوره جي حنفي عالمن جي مجلس ۾ احتياط طور مديني جي بازار مان ڪڍڪ گهرائي، حساب ڪري، نصف صاع يعني عراقي اڌ ٽوئي جي باري ۾ تحقيق ڪئي وئي. اها مديني واري ماپ ۽ تور به پاڻ وٽ لکي محفوظ ڪير.

ان دوران مديني جي اهل علم کان معلوم ٿيو، ته مديني منوره جي ماڻهن وٽ گهرن ۾ اڃا تائين نبي ﷺ جي دور جا 'مُد' (تور ۽ ماپ جو وٽ يا ٿانءُ) موجود آهن. انهن چيو ته اهي تور ۽ ماپ جا مُد اسان وٽ حضور جن ﷺ جي وقت کان وٺي، وڌن وٽ پشت به پشت هڪ ٻئي کان هلندا ٿا اچن. اسان روزن جو فطرو، فديو ۽ ڪفارو وغيره به انهن نبوي مُدن سان ادا ڪندا آهيون. مون انهن نبوي مُدن جي ماپ تور به تحقيق ڪري پاڻ وٽ لکي محفوظ ڪئي.

پوءِ جڏهن ۱۶ ربيع الاول ۱۱۲۷ھ تي پنهنجي وطن ٺٽي پهتس، ته ٺٽي جي وڏي فاضل شيخ عنايت الله واعظ جي صحبت ۾، اهي ٺٽي (مڪي، مدني تور ماپ ۽ مُد نبوي) نوٽ ٿيل وزن سامهون رکياسون. پوءِ ٺٽي شهر ۾ هلندڙ پاتين سان ماپ جي انهن تنهي نمونن کي رکي ڀيٽيو ويو. انهن سڀني تور ۽ ماپ جي مختلف نمونن ۾ قدرتي اختلاف هو. ان ڪري اسان سڀ وزن ۽ ماپون سامهون رکي، تحقيق ڪري پاتي، اڌ ٽوئي ۽ ٽوئي جو صحيح وزن ۽ ماپ مقرر ڪيسون، جنهن موجب صدق فطر ادا ڪري سگهجي.

جيتوڻيڪ هيءُ رسالو صدق فطر ادا ڪرڻ لاءِ ڪڍڪ جي اڌ ٽوئي يا نبي ﷺ جي مدني ٽوئي جي باري ۾ تحرير ڪيل آهي، پر هن رسالي ۾ مخدوم صاحب جي صرف هڪ مسئلي تي ايڏي جستجو ۽ جدوجهد جو به پرو پوي ٿو، جو پاڻ ٺٽي شهر ۾ رائج وزن کان وٺي مڪي ۽ مديني جي ٽوين ۽ مُد نبويءَ جي ماپ سان گڏ، وري واپسيءَ ۾ ٺٽي ۾ سڀ وزن سامهون رکي، مسئلي کي حل ڪيو آهي، جنهن مان علمي تحقيق جو بلند معيار ظاهر ٿئي ٿو.

بيو ته هن رسالي ۾ آيل مواد ۾ مخدوم صاحب جي سوانح حيات بابت به ڪي اهڃاڻ موجود آهن ۽ پڪ جهڙا سوانحي نڪتا ۽ اشارا سامهون اچن ٿا.

مدح نامه سنڌ

هي ناياب قلمي رسالو علامه غلام مصطفيٰ قاسمي جي ڪوشش سان سنڌي ادبي بورڊ لائبريري مان دستياب ٿيو آهي. اصل رسالو ۱۶ ربيع الاول ۱۱۴۶ هجري جو لکيل آهي. ڪاتب فقير عبدالله ۽ ڪتابت جي تاريخ، بروز جمع ۱۸ صفر ۱۲۷۹ هجري آهي. صفحن جو تعداد ۴۰ آهي، ۽ هر صفحي جي ڊيگهه ساڍا اٺ انچ ۽ ويڪر ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۷ کان ۲۲ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۵ کان ۲۲ لفظ آهن.

وطن جي محبت ايمان جو جزو آهي. انسان جو خمير جنهن مٽيءَ مان هوندو آهي، ته فطري طور ان جي روح ۾ ان مٽيءَ جي محبت سمايل رهندي آهي. ان سرزمين سان سرس سڪ. اڻ کٽ الفت ۽ مٿين محبت موجزن رهندي آهي. سنڌ جي سرتاج شاعر، شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحم به رسالي ۾ پنهنجي وطن جو دعائن سان، محبت جو مذڪور ۽ الفت جو اظهار ڪيو آهي؛ سائينر! سدائين، ڪرين مٽي سنڌ سڪار، دوست مٺا دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين!

”مدح نامه سنڌ“ جو فقط هڪ نسخو سنڌي ادبي بورڊ ڄام شوري جي لائبريريءَ ۾ موجود آهي. راقم وٽ ان جو عڪس موجود آهي. تازو علامه محمد ادريس ڏاهري صاحب انهيءَ ڪتاب جو سنڌي ترجمو شايع ڪيو آهي.

مواد جو وچور:

سهڻي سنڌ جي سرتاج عالم، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحم هيءُ ڪتاب ”مدح نامه سنڌ“ وطن سنڌ جي شان، محبت، عظمت ۽ حفاظت بابت لکيو آهي. مخدوم صاحب هن رسالي لکڻ جو سبب بيان ڪندي لکي ٿو: ”حمد ۽ صلوٰه کان پوءِ الله جي ٻانهن ۾ گهڻو ڪمزور، الله جي

رحمت ۾ اميدوار۔ جنهن جا نيڪ عمل ثورا ۽ گناه گهڻا آهن. اهو ٻانهو محمد هاشم نثوي چوي ٿو، ته جڏهن آئون (سن ۱۱۳۷ھ ۾) حج تان واپس (پنهنجي وطن سنڌ شهر ٺٽي ۾) آيس، ته هڪ ڪتاب (فارسيءَ ۾) ڏٺم، جنهن ۾ سنڌ ملڪ ۽ سنڌ وارن ماڻهن جي گلا ۽ گهٽتائي، شڪايت ۽ بُرائي لکيل هئي. جڏهن اهو ڪتاب پڙهي ڏٺم ته منهنجي حيرت جي حد ئي نه رهي، جو هڪ عبدالرئوف خان نالي افغانيءَ سنڌ جي شان ۾ گستاخي ۽ گهٽتائي لکي ۽ ڪئي هئي. هن سنڌ جي شڪايت ڪري، بي فائدو مغز ڪپايو ۽ اجايو وقت وڃايو هو. مون انهيءَ اچرج ۾ پاڻ کي دل ۾ چيو ته جيڪر (سنڌ جي گلا ٻڌي) چُپ ٿو رهان، ته سنڌ جي گلا ۽ گهٽتائي ثابت ٿيندي. جڏهن سنڌ جي شڪايت ثابت ٿي، ته ظاهر آهي ته تون به ان ۾ شامل ٿيندين. حقيقت ۾ جنهن سنڌ جي گلا غيبت، بُرائي ۽ مذمت ڪئي، تنهن ڄڻ ته تنهنجي ئي گهٽتائي ڪئي. (سنڌ جي شان جون ڳالهيون ڳڻي) ان افغانيءَ جو رد ۽ سنڌ بابت بي واجبي شڪايتن جو مون جواب لکيو آهي، جيڪو اميد ته هر ڏاهي ۽ عقلمند جي دل کي وڻندو ۽ سمجهدارن جي نظر ۾ قبول پوندو.

بهرحال، وطن جي محبت ۽ سنڌ جي شان بابت هيءُ هڪ بهترين ڪتاب آهي. مخدوم صاحب پهريون عالم آهي، جنهن سنڌ جي دفاع لاءِ قلم کنيو.

الباقیات الصالحات فی ذکر الازواج الطاهرات

هن رسالي ۾ ۲۸ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه ست انچ ۽ ويڪر چار انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۵ کان ۲۰ سٽون آهن ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۹ کان ۱۶ لفظ آهن. ڪاتب جو نالو نامعلوم ۽ ڪتابت جي تاريخ ۴ جمادي الآخر، بروز آچر ۽ سال ۱۰۰۰ مخدوم صاحب هن رسالي ۾ ۴۵ ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن. هن رسالي جا قلمي نسخا مدرسه منصوره، سنڌالاجي، ڳڙهي ياسين، درسگاه چوٽياري ۽ مدرسه مجدديه نعيمه ملير - ڪراچي جي ڪتب خانن ۾ آهن. راقم کي مولانا غلام سرور ڀٽي جي ذريعي دارالعلوم منصوره واري نسخي جو عڪس دستياب ٿيو.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ ٻنهي جهانن جي سردار، بيتيمن جي يار، اڙين جي آڌار، غريبن جي غمخوار، حضرت محمد رسول الله ﷺ جن جي پاڪ يارهن (۱۱) گهر وارين بينن سڳورين جو مختصر احوال لکيو آهي ۽ انهن جا فضائل به بيان ڪيا آهن. پاڻ سڳورن عورت کي صنف نازڪ سڏيو آهي ۽ ان کي چڱي پاسريءَ سان تشبيه ڏني آهي. جيڪڏهن ان کي سڌي ڪرڻ جي ڪوشش ڪبي، ته ڀڄي پوندي. ڇڏي ڏبس، ته چڱي ئي رهندي. ان ڪري عورت ذات سان وڇڙي نموني گذارڻو آهي.

الله تعاليٰ حضور ﷺ جن کي هر گناه کان معصوم ۽ هر نفساني خواهش کان پاڪ بنايو آهي. پاڻ ۲۵ سالن جا نوجوان هئا، ته ۴۰ سالن جي وڏيءَ عمر واري بيوه حضرت خديجه الڪبري سان شادي ڪيائون. جيستائين اها بيبي سڳوري زنده هئي، ته پاڻ بي شادي نه ڪيائون، ان جائنثار بيبي سڳوريءَ جي وفات کان پوءِ اهڙيون حالتون ٿيون ۽ اسلامي لڙاين ۾ ڪيترين عورتن جا ور ۽ واهرو شهيد ٿي ويا. انهن جي دلين تي صدمن جا بار اچي پيا

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

۽ ڪو به سارسنيال لهڻ ۽ همدردي وارو نه رهيو. بيوه عورتن کي معاشري ۾ چڱيءَ نظر سان به نه ڏٺو ويندو هو. پاڻ سڳورن جي بيوه عورتن جي همت افزائي ۽ دلجوئيءَ خاطر انهن سان شاديون ڪيون.

الله تعاليٰ حضور ﷺ جن جي پاڪ گهر وارين جو وڏو شان ڪيو آهي. قرآن مجيد ۾ کين مومنن جون مائرون سڏيو ويو آهي. ”النبي اوليٰ بالمومنين من انفسهم وازواجه امهاتهم“ (پارو ۲۱، سورت الاحزاب، رڪوع ۱) ترجمو: نبيءَ جو ايمان وارن تي سندن جانين کان به زياده حق آهي ۽ سندس زالون انهن جون مائرون آهن.

شاه ولي الله دهلويءَ انهيءَ مٿئين آيت جي تفسير ۾ لکيو آهي، ته يعني: پيغمبر جون زالون، مومنن جون مائرون آهن. انهن سان نڪاح حرام آهي، جيئن ماءُ سان حرام آهي.^(۵)

مومنن جون مائرون ۽ عربي گهوت ﷺ جن جون گهر واريون عام عورتن جهڙيون نه آهن. الله تعاليٰ انهن جو نبي سڳوري جي ڪري شان سوايو ڪيو آهي. قرآن ۾ ارشاد رباني آهي: ”يا نساء النبي لستن اڄ من النساء“ (پارو ۲۲، سورت الاحزاب، رڪوع ۴) ترجمو: اي نبيءَ جون زالون! اوهان ٻين عورتن جهڙيون هرگز ڪين آهيو.

حضور ﷺ جن جي صدقي بيبين سڳورين جو وڏو شان آهي. ايتري قدر جو انهن پاڪ بيبين سان نڪاح ڪرڻ به حرام آهي، ڇاڪاڻ ته اهي بيبون سڳوريون حضور ﷺ جن جون گهر واريون آهن، ان ڪري کين اهو امتياز ۽ خاص خصوصيت حاصل آهي. جيئن الله تعاليٰ فرمايو آهي: ”وما كان لکم ان تؤذوا رسول الله ولا ان تنکحوا ازواجه من بعده ابدًا ان ذالکم کان عندالله عظيما“ (پارو ۲۲، سورت الاحزاب، رڪوع ۷) يعني: ۽ اوهان لاءِ اهو مناسب ڪو نه آهي جو الله جي رسول کي ايذاءَ رسايو ۽ نڪي (نبي سڳوري) کان پوءِ سندس بيبين سڳورين سان نڪاح ڪريو. بيسڪ اهو ڪم الله وٽ وڏو گناهه آهي.

هيءُ رسالو مخدوم صاحب حضور ﷺ جن جي پاڪ گهر وارين جي عزت ۽ اهميت خاطر لکيو آهي. مخدوم صاحب رسالي جي مقدمي ۾ لکي ٿو: ”هيءُ رسالو حضور ﷺ جن جي پاڪ گهر وارين جي احوال ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ بيبين سڳورين جا نالا ۽ نسب ۽ سندن وفات جون تاريخون بيان ٿيل آهن. هيءُ رسالو ۲۰ تاريخ شوال

۱۱۴۷ھ ۾ لکجن شروع ٿيو.

باب پهريون: هن باب ۾ مخدوم صاحب حضور ﷺ جن جي پاڪ گهر وارين جي تعداد جو بيان تمام تحقيق ۽ ڪيترن ڪتابن جي حوالي سان آندو آهي. هن باب جو لب لباب هيءُ آهي ته سڀني عالمن جو اتفاق آهي ته پاڻ سڳورن ﷺ جن جون پاڪ گهر واريون ۱۱ آهن، انهن مان ۶ قريش هيون، ۴ عرب هيون ۽ هڪ بني اسرائيل مان هئي. انهن ٻين سڳورين جا ترتيب وار نالا هي آهن:

۱. حضرت خديجة الكبرى ڌيءَ خويلد. سندس ماءُ جو نالو فاطمه هو.
۲. حضرت سوده ڌيءَ زمعه. سندس ماءُ جو نالو شمس هو.
۳. حضرت عائشه ڌيءَ ابوبڪر صديق. سندس ماءُ جو نالو زينب هو.
۴. حضرت حفصه ڌيءَ عمر فاروق. سندس ماءُ جو نالو زينب ڌيءَ معظون هو.
۵. حضرت ام سلمه ڌيءَ ابي اميه. سندس ماءُ جو نالو عاتڪه هو.
۶. حضرت ام حبيبہ ڌيءَ ابوسفیان. سندس ماءُ جو نالو رمله هو.
۷. حضرت زينب ڌيءَ جحش. سندس ماءُ جو نالو اميمه هو.
۸. حضرت زينب ڌيءَ خزيمه. سندس ماءُ جو نالو هند بنت عوف هو.
۹. حضرت ميمونه ڌيءَ الحارث. سندس ماءُ جو نالو هند هو.
۱۰. حضرت جوڀريه ڌيءَ حارث.
۱۱. حضرت صفيه ڌيءَ حي. سندس ماءُ جو نالو ضره هو.

باب ٻيو: هن باب ۾ پاڻ سڳورن ﷺ جن جي پرڻجن جي ترتيب ۽ نڪاح ۾ آيل ترتيب وار ٻين سڳورين جا نالا آيل آهن ۽ روايتن جي اختلاف سان پرڻي جو سال به آيل آهي. پرڻي جي ترتيب پهرئين باب ۾ آيل نمبر وار نالن مطابق آهي. نڪاح ۾ هن ترتيب کان سواءِ تاريخ ۽ سيرت جي ڪتابن ۾ مختلف ترتيبون به آيل آهن.

باب ٽيون: هن باب ۾ حضور ﷺ جن جي حرمن سڳورن جي وفات جي سالن ۽ سنن جو بيان آهي.

۱. حضرت خديجه رضي الله عنها جي وفات حضور ﷺ جن جي حياتيءَ ۾ هجرت نبويءَ کان ٽي سال اڳ مڪي شريف ۾ ٿي.
۲. حضرت زينب ڌيءَ خزيمه رضي الله عنها جي وفات حضور ﷺ جن جي حياتيءَ ۾ هجري سن جي چوٿين سال مديني پاڪ ۾ ٿي.

—مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

باقي سڀني پيڻن سڳورين جي وفات حضور ﷺ جن جي وصال کان پوءِ ٿي آهي. انهن سڀني پيڻن سڳورين جي وفات جي سن وار ترتيب ۽ وفات جي جاءِ جو احوال هن طرح آهي:

۱. زينب ڌيءَ جحش رضي الله عنها، وفات سن ۸ هـ، مدفن مدينه، حضرت عمر فاروق جو دور

۲. ام حبيبہ رضي الله عنها، وفات سن ۴۴ هـ، مدفن مدينه، حضرت امير معاويه جو دور

۳. حفصه رضي الله عنها، وفات سن ۴۵ هـ، مدفن مدينه، حضرت امير معاويه جو دور

۴. جويريہ رضي الله عنها، وفات سن ۵۰ هـ، مدفن مدينه، حضرت امير معاويه جو دور

۵. صفيه رضي الله عنها، وفات سن ۵۰ هـ، مدفن مدينه، حضرت امير معاويه جو دور

۶. ميمونه رضي الله عنها، وفات سن ۵۱ هـ، مدفن مقام سرف، حضرت امير معاويه جو دور

۷. عائشه رضي الله عنها، وفات سن ۵۸ هـ، مدفن مدينه، حضرت امير معاويه جو دور

۸. ام سلمه رضي الله عنها، وفات سن ۶۱ هـ، مدفن مدينه، يزيد جو دور
نوٽ: حضرت سوده بنت زمعه جي وفات جو سال غالباً ڪاتب کان رهجي ويو آهي! جيڪو اچڻ کپندو هو.

سيرت النبي ﷺ جي سلسلي ۾، هن موضوع تي امهات المومنين جي احوال بابت مخدوم صاحب جو هيءُ رسالو ”الباقيات الصالحات“ مختصر ۽ جامع آهي. حضور پاڪ ﷺ جن پنهنجين گهر وارين کي جيڪو مهر ڏنو، ان باري ۾ مخدوم صاحب هڪ الڳ رسالو ”تحفة المسلمين في تقدير مهوَر امهات المومنين“ به لکيو آهي.

تازو ”الباقيات الصالحات“ جو سنڌي ترجمو، سنڌ جي نامور عالم، مولانا محمد ادريس ڏاهري شاھ پور جهانيان واري ۱۹۹۹ع ۾ شايع ڪيو آهي. انهيءَ ڪتاب ۾ راقم الحروف جو لکيل تعارف پڻ شامل آهي.

جمع اليواقيت في تحقيق المواقيت

هي چئن صفحن جو ننڍڙو رسالو ۱۴۸ھجري ۾ تحرير ٿيو. صفحي جي ڊيگهه ساڍا ست انچ ۽ ويڪر ساڍا ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۶ سٽون آهن ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۵ لفظ آهن. هيءُ موجوده نسخو ڪنهن جهوني رسالي جو اتارو آهي، جو مولوي انور حسين ميمڻ، پيش امام، جديد هاشمي مسجد، اگر محلہ، نئي واري وٽ موجود آهي. سندس مهرباني سان انهيءَ نسخي جو عڪس مليو. هن رسالي جا قلمي نسخا مدرسه مجديه نعيميه - ملير ڪراچي، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي لائبريري - حيدرآباد ۽ ڪتبخانه ڳڙهي ياسين ۾ موجود آهن. هيءُ رسالو اڃا تائين اڻ ڇپيل آهي. راقم انهيءَ ڪتاب جو سنڌي ترجمو پڻ ڪيو آهي.

مواد جو وچور:

هن رسالي ۾ نماز جي وقتن جو بيان ۽ تحقيق آيل آهي. مخدوم صاحب هن کان اڳ ۾، نماز جي وقتن خاص ڪري سنڌ ۾ پيهرين نماز جي اصلي پاڇي سڃاڻڻ بابت ”شف الزلال“ ۽ ”سايه نامه“ نالي رسالا لکيا آهن. هيءُ رسالو ”جمع اليواقيت“ به ان سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي.

مخدوم صاحب رسالي جي مقدمي ۾ نماز جي وقتن ۽ ڪتاب لکڻ جو احوال هن ريت ڄاڻايو آهي:

”حمد ۽ صلوٰه کان پوءِ محمد هاشم بن عبدالغفور سنڌي ٺٽوي چوي ٿو، ته هيءُ مختصر رسالو سنڌ ملڪ ۾ پنجن نمازن جي وقتن جون جيڪي هلندڙ گهڙيون پل آهن، انهن جي تحقيق خاطر لکيو ويو آهي. هن رسالي کي سن ۱۴۸ھ ۾ مرتب ڪيو ويو ۽ هن رسالي جو نالو آهي ’جمع اليواقيت في تحقيق المواقيت‘ يعني وقتن جي تحقيق ڪرڻ ۾ ياقوت گڏ ڪرڻ.“

تحفة السالکين الي جناب الامين

هن ننڍڙي رسالي ۾ ۱۱ صفحا آهن ۽ ۱۴ شعبان المعظم ۱۱۵۸ هـ جو لکيل آهي. صفحي جي ڊيگهه نوَ انچ ۽ ويڪر پنج انچ آهي. صفحي ۾ ۱۴ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۵ لفظ آهن. کاغذ ميرانجهڙو ۽ ڇڊي ڪاري مس استعمال ٿيل آهي.

مخدوم صاحب هيءُ رسالو حرمين شريفين جي زيارت ۱۱۲۵ هـ کان ۲۲ سال پوءِ سن ۱۱۵۸ هجري ۾ لکيو. رسالي تي جيتوڻيڪ ڪاتب جو نالو ۽ ڪتابت جي تاريخ لکيل ڪانهي، پر قلمي نسخو تمام جهونو ۽ ڪرم خورده پروڻ وانگر صفا ٽنگ ٽنگ ٿيل آهي. اهڙيءَ صورتحال جي پيش نظر هيءُ قلمي نسخو خود مخدوم صاحب جي دور جو معلوم ٿئي ٿو. جيئن ته هيءُ رسالو آخر ۾ ناقص آهي، ان ڪري ڪاتب ۽ ڪتابت جو سن وغيره معلوم ڪونه ٿو ٿئي. هن رسالي جو واحد دستياب نسخو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي، جتان راقم کي ان جو عڪس مليو.

مواد جو وچور:

هن رسالي جو باريڪ بينيءَ ۽ گهڻي مٽاڪٽ ڪرڻ سان مطالعي بعد معلوم ٿئي ٿو، ته هيءُ رسالو حج جي مسئلن تي مشتمل آهي. مخدوم صاحب پهريائين سن ۱۱۲۵ هـ ۾ مناسڪ حج ۽ حضور ﷺ جن جي زيارت جي باري ۾ فارسي زبان ۾ هڪ تفصيلي ڪتاب ”حيات القلوب الي زيارت المحبوب“ ﷺ لکيو. جيئن ته اهو ڪتاب تمام تفصيل سان، جامع ۽ اهل علم واسطي ڪارآمد هو، تنهنڪري مخدوم صاحب پاڻ هن ڪتاب جو خلاصو فارسي ۾ ”سفينة السالکين الي بلد الله الامين“ نالي سان لکيو. اڳتي هلي عام ماڻهن، حاجين ۽ طالبن جي سهولت خاطر ”سفينة السالکين“ جو به اختصار ۽ نچوڙ ”تحفة السالکين الي جناب الامين“ نالي فارسيءَ ۾ لکيائين، جنهن جو

— مخدوم محمد هاشم نثري: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

پيش نظر ناقص نسخو اسان جي سامهون آهي.

مخدوم صاحب اها سڄي وضاحت رسالي جي مقدمي ۾ آندي آهي. هيءُ رسالو هڪ مقدمي ۽ ٽن بابن تي مشتمل آهي، جنهن ۾ حج جي فرضيت، ڀلائي، حج ادا ڪرڻ جو طريقو ۽ رسول الله ﷺ جن جي روضي مبارڪ جي زيارت ۽ آداب جو تمام مختصر ۽ عام فهر بيان آهي.

وسيلة الغريب الي جناب الحبيب

فضائل اهل بيت ۾ هيءَ رسالو ۲۹ شعبان المعظم ۱۱۶۴ ھ ۾ لکيو ويو. هن رسالي ۾ ۲۹ صفحا آهن، ۽ هر صفحي جي ڊيگهه ٻارهن انچ ۽ ويڪراڻ انچ آهي. هر صفحي ۾ ۳۲ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۲۴ لفظ آهن. ڪاتب ۽ سال ڪتابت نامعلوم. شانِ اهل بيت ۾ شاندار رسالو جڙيل آهي. راقم کي انهيءَ ڪتاب جو عڪس، عزيز دوست بشير احمد هيساڻيءَ جي ذريعي قاسميه لائبريري- ڪنڊياري مان مليو. هن رسالي جا قلمي نسخا ڪتب خانن ۾ گڙهي ياسين، سنڌالاجي لائبريري- ڄام شوري، مدرسه مجدديه نعيميه - ملير ڪراچي، ڪتب خانن پير جهنڊي وارو ۽ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي جي لائبريري- حيدرآباد ۾ موجود آهن. راقم هن ڪتاب جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي.

مواد جو وچور:

هن رسالي ۾ حضرت نبي ﷺ جن جي اهل بيت سڳورن جو شان، فضائل، مناقب ۽ تاريخ بيان ٿيل آهي. هيءُ ڪتاب مقامي ۽ ڇهن بابن ۾ ورهايل آهي، جنهن ۾ مخدوم صاحب علمي پالوت جا واهڙ وهايا آهن. ۲۹ صفحن جي هن رسالي ۾ قرآن، حديث، فقه ۽ تاريخ جي ۸۶ ڪتابن جا حوالا موجود آهن. مخدوم صاحب مقامي ۾ هن ڪتاب تاليف ڪرڻ جو مقصد بيان ڪندي لکي ٿو:

”جڏهن مون اصحابن سڳورن، خلفاء راشدين ۽ خلافت جي ترتيب ۽ فضيلت جي باري ۾ ٿي ڪتاب (عربيءَ ۾) وڌو، وڃون ۽ ننڍو لکي پورا ڪيا ته دل ۾ خيال آيو، ته حضرت نبي ﷺ جن جي اهل بيت سڳورن جي عاشقن کي شوق ڏيارڻ ۽ حضور ﷺ جن کي راضي ڪرڻ خاطر سندن باري ۾ گچ فضيلتون ۽ احوال

گذ ڪري، اهل بيتن جي شان ۽ پلائيءَ ۾ ڪتاب لکان، ڇو ته نبي ﷺ جن جي آل اصحابن سڳورن مان هر هڪ اسان جي لاءِ اکين جون ماڻڪيون ۽ نئين جو نور آهن.

جيئن ته حضرت نبي ﷺ جن پنهنجي اهل بيت کي حضرت نوح عليه السلام جي پيڙيءَ سان تشبيهه ڏني آهي ته جيڪو ان ۾ چڙهندو، اهو چوٽڪارو لهندو. جيڪو ان کان پوئتي رهيو، اهو غرق ٿيو. حضور ﷺ جن پنهنجن اصحابن سڳورن کي به تارن سان تشبيهه ڏني آهي ۽ فرمايو، ته منهنجا اصحاب تارن وانگر روشن آهن. توهان انهن جي پيروي ڪندؤ، ته هدايت وارا ٿيندؤ. اهڙيءَ ريت، آخرت واسطي سالڪ ۽ سفر ڪرڻ واري لاءِ حضور ﷺ جن جي آل اصحاب جي رعايت ضروري آهي، ته جيئن هلاڪت کان بچي وڃي مقصود حاصل ڪري ۽ گمراهيءَ کان امن ۾ رهي.

۵. هڪ باب جو تعارف هن ريت آهي:

باب پهريون: هن باب ۾ قرآن مجيد جي انهن آيتن جو بيان آهي، جيڪي اهل بيت سڳورن جي شان ۾ آيل آهن. مخدوم صاحب اهي ڇهه آيتون آڻي، انهن جو شان نزول ۽ شرح مشهور وڌن تفسيرن، جهڙوڪ: تفسير بياضوي، تفسير خازن، تفسير ڪشاف، تفسير ثعلبي - صحيح بخاري، صحيح مسلم، مستدرڪ حاکم، مسند احمد بن حنبل، معجم طبراني ۽ ڪتاب نواقص جي حوالي سان بيان ڪري ثابت ڪيو آهي، ته اهل بيت سڳورن جو شان وڏو آهي ۽ کين پنجن پاڪ ڇوڻ به صحيح آهي.

باب ٻيو: هن باب ۾ مخدوم صاحب اهي چاليهه حديثون آنديون آهن، جن ۾ ڪنهن خاص نالي کان سواءِ، سڀني اهل بيت سڳورن جو گڏيل شان ۽ فضيلت بيان ٿيل آهي. مثال طور چاليهين حديث ۾ آهي:

”ديلمي فردوس اعليٰ ۾ حضرت علي رضي الله عنه کان روايت ڪئي، ته نبي ﷺ جن فرمايو ته قيامت جي ڏينهن چئن ماڻهن لاءِ شفاعت ڪندس:

۱. اهو جيڪو منهنجي اولاد جي عزت ڪري.

۲. اهل بيت جي حاجت پوري ڪرڻ وارو.

۳. اهل بيت جي پريشانيءَ جي وقت مدد ڪرڻ وارو.

۴. پنهنجي دل ۽ زبان سان انهن کي دوست رکڻ وارو.“

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

امام شافعي رحمۃ الله عليه اهل بيت جي محبت کي فرض قرار ڏنو آهي:

يا اهلبيت رسول الله حباکم،

فرض من الله في القرآن انزلہ.

کفاکم من عظیم القدر انکم،

من لم یصل علیکم لاصلوایہ.

مطلب ته اي رسول الله ﷺ جا اهل بيتو! قرآن ۾ الله تعاليٰ توهان جي

محبت فرض بيان ڪئي آهي. اوهان جي لاءِ هيءَ عزت ۽ رتبو ڪافي آهي ته

جنهن اوهان تي صلوة نه پڙهي، ته ان جي نماز نه ٿيندي.

باب ٽيون: هن باب ۾ مخدوم صاحب اهي ۶۴ حديثون آنديون آهن،

جن ۾ اهل بيت جي نالن سان الڳ الڳ فضيلت ۽ ڀلائي بيان ڪيل آهي. جيئن

حضرت علي رضي الله عنه جي شان ۾ ۲۴ حديثون، حضرت بيبي فاطمه رضي

الله عنها جي شان ۾ ۱۴ حديثون ۽ حضرت امام حسن ۽ امام حسين عليه

السلام جي شان ۾ ۲۶ حديثون.

باب چوٿون: هن باب ۾ تاريخي واقعا ۽ احوال بيان ٿيل آهن ۽ مخدوم

صاحب اهل بيت جون ڳچ اهي فضيلتون ۽ صفتون آنديون آهن، جيڪي تاريخ

۽ سيرت جي هيٺين ڪتابن ۾ آيل آهن، جيئن ته: طبقات ابن سعد، الڪوڪب

الدريه في طبقات الصوفيه، سيرت شامي، فتح الباري، علامه قرطبي، زرڪشي،

خيفري، مقرئزي، سيوطي، طحاوي، شيخ الاسلام ابو زرعہ ۽ الشفا قاضي

عياض وغيره.

باب پنجون: هن باب ۾ مخدوم صاحب محنت ڪري تاريخي لحاظ سان

حضرت علي، حضرت فاطمه، حضرت حسن ۽ حضرت حسين رضي الله عنهم

جي ولادت، وفات ۽ انهن جي حياتيءَ جي مدت جو بيان، سندن وفات جو

هند، سندن مقبرن جي ذڪر سان گڏ سندن اولاد جو به تفصيلي احوال ڏنو

آهي. هيءُ باب تاريخي لحاظ کان معلومات سان ڀرپور ۽ وڏي اهميت وارو آهي.

انهيءَ ساڳئي باب ۾ مخدوم صاحب ابن ڪثير جي تاريخي ڪتاب

”البدایة والنهاية“ جي حوالي سان لکيو آهي، ته امام زين العابدين جي والده

سڳوري ”سلامه“ سنڌي عورت هئي.

باب ڇهون: هن باب ۾ مخدوم صاحب رسول الله ﷺ جن جي فرزندن ۽

نياڻين جو تفصيلي احوال بيان ڪيو آهي.

مخدوم صاحب آخر ۾ وضاحت طور لکيو آهي ته مون نبي ﷺ جن جي

بيبي خديجة الڪبري ۽ ٻين گهر وارين جي بيان ۾ الڳ ڪتاب ”الباقيات

الصالحات“ نالي فارسيءَ ۾ لکيو آهي. وڌيڪ احوال ان رسالي ۾ ڏسڻ گهرجي.

تحفة المسلمين في تقدير مهوَر أمهات المومنين

هيءُ ٽن صفحن جو نهايت ننڍڙو رسالو تاريخ ۶ رجب المرجب ۱۱۷۱ھ ۾ لکيو ويو. ڪاتب ۽ ڪتابت جو سال نامعلوم آهي. صفحي جي ڊيگهه تيرهن انچ ۽ ويڪرائي پنج انچ آهي. هر صفحي ۾ ۲۵ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۷ لفظ آهن.

ڪاتب رسالي جي مٿان منڍ ۾ لکيو آهي، ته هيءُ مواد اصل مصنف جي نسخي تان پيئي اُتاريو ويو آهي. هن رسالي جي مُنڍ ۾ ڪاتب طرفان ”زبدۃ العلماء“ جو لقب به تحرير ٿيل آهي، جنهن مان مخدوم صاحب جي همعصر ۽ اهل علم ڪاتبن ۾ سندس علمي عظمت جو به پتو پوي ٿو. راقم کي هن رسالي جو عڪس، محترم بشير احمد هيساڻيءَ جي ذريعي قاسميه لائبريري ڪنڊياري مان مليو. هن رسالي جو قلمي نسخو ڪتبخانه ڳڙهي ياسين ۾ موجود آهي.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ ٻنهي جهانن جي سردار، حضرت محمد رسول الله ﷺ جن جي ازواجِ مطهرات يعني پاڪ گهر وارين جي باري ۾ مختصر احوال ۽ انهن کي جيڪو نبي ﷺ جن کان نڪاح ۽ پرڻي مهل حق مهر يا ڪابينو مليو، ان جو تفصيل درج ڪيو ويو آهي. انهيءَ ڪري مخدوم صاحب ان مناسبت سان هن رسالي جو نالو ”تحفة المسلمين في تقدير مهوَر امهات المومنين“ رکيو آهي. ان وقت عرب ملڪ جي رائج سڪي جي برابر پنهنجي ملڪ سنڌ جي سڪي جو حساب به ڏنو ويو آهي. مخدوم صاحب لکي ٿو:

”سڀني عالمن جو هن ڳالهه تي اتفاق آهي، ته نبي ﷺ جن جون پاڪ گهر واريون يارهن آهن. زياده تعداد ۾ ٿورو گهڻو ڪٿي

—مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

اختلاف به آهي. مون هتي نبي ﷺ جن جي انهن يارهن پاڪ بيبين سڳورين جي مهر يا ڪابيني جو مختصر احوال آندو آهي. البت نبي ﷺ جي سڀني گهر وارين جو تفصيلي احوال مون پنهنجي لکيل ٻئي فارسي ڪتاب 'البقيات الصالحات في ذكر الازواج الطاهرات' ۾ آندو آهي.

مخدوم صاحب هن رسالي جي شروع ۾ حضور ﷺ جن جي حرمن سڳورن جو نمبروار ذڪر ۽ مهر جو احوال ڏاڍي تحقيق ۽ وڌن ڪتابن جي حوالي سان لکيو آهي. هر هڪ بيبي سڳوريءَ جو نالو سندن پيءُ جي نالي سان گڏ آندو آهي. نالن جي ترتيب کان پوءِ مخدوم صاحب هڪ محقق جي حيثيت ۾ پاڻ ئي سوال ڪري ٿو، ته جيڪڏهن توکان ڪو پڇي ته نبي ﷺ جن پنهنجي گهر وارين کي مهر يا ڪابينو ڏنو هو يا نه؟ جي مهر ڏنو هو، ته گهڻو ۽ ڪيترو ڏنو هو؟ ان سوال جي جواب ۾ مخدوم صاحب قرآن مجيد جي هيءَ آيت دليل طور آندي آهي: "يا ايها النبي انا احللتك ازواجك التي اتيت اجورهن" (پارو ۲۲، سورت احزاب، آيت ۵) ترجمو: اي نبي! بيشڪ اسان تو لاءِ اهي زالون حلال ڪيون آهن، جن کي تو سندن مهر ڏنو.

هتي "اجورهن" مان مراد "مهورهن" آهي. هن آيت مبارڪ مان دليل ڏيندي مخدوم صاحب تفسير بيضاوي، علامه حلي ۽ علامه شهاب الدين خفاجي جي حوالي سان لکي ٿو ته، "هن آيت مان ظاهر آهي ته نبي ﷺ جن پنهنجن گهر وارين کي شاديءَ کان اڳ ۾ مهر ادا ڪيو هو. البت تفسير ڪشاف جو بيان آهي، ته حضور ﷺ جن شايد مهر مقرر ڪيو هجي، يا زبانيءَ چيو هجي ۽ ڏنو نه هجي." مخدوم صاحب ان کي رد ڪندي چوي ٿو ته، "اهو احتمال مجازي ۽ غير ظاهر آهي." وڌيڪ تفسير ثعلبي جي حوالي سان آئي ٿو ته، "نبي ﷺ جن بيبين سڳورين کي شادي ڪرڻ مهل اڳ ۾ مهر يا ڪابينو ڏنو هو." هينئر به شاديءَ کان اڳ ۾ مهر ڏيڻ افضل ۽ بهتر آهي. ان کان پوءِ مخدوم صاحب هر هڪ بيبي سڳوريءَ ۽ سندس مهر جو الڳ الڳ بيان ڪيو آهي. ان جو نچوڙ هيءُ آهي:

1. حضرت بيبي خديجة ڌيءَ خويلد رضي الله عنها: هن بيبي سڳوريءَ کي ساڍا ٻارهن اوقيه مهر ڏنو ويو هو. هر اوقيه چانديءَ جا چاليهه درهم آهي. "مواهب اللدنيه" ۾ آهي ته بيبي سڳوريءَ جو جملي مهر پنج سؤ درهم چاندي هو. ان مهر جو سنڌ ملڪ جي حساب سان اندازو هڪ سؤ

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

چاليھ روپيا ٿيندو. ”صحيح مسلم“ جي حديث ۽ ٻين روايتن مان ظاهر آھي ته بيبي سڳوريءَ جو مهر ويھ اٺ ھو ۽ ويھن اٺن جي قيمت پنج سئو درھم چاندي ٿيندي. ان ڪري پنج سئو درھم چاندي ۽ ويھن اٺن جي الڳ الڳ روايت جي تطبيق هيئن ٿيندي، ته ويھن اٺن جي قيمت پنج سئو درھم چاندي ھئي ۽ ٻنھي روايتن جو ظاهر الڳ ۽ مقصد ھڪ آھي. هيئن به ٿي سگھي ٿو، ته پنج سئو درھم چانديءَ سان گڏ ويھ اٺ زياده ڏنا ويا ھجن.

”سیرت شامي“ ۾ ٻئي هنڌ اچي ٿو، ته بيبي خديجة رضي الله عنها جو مهر يا ڪابينو بيبي فاطمة الزهري رضي الله عنها جيترو يعني چار سئو مثقال چاندي ھو. بيبي فاطمة جي مهر جو وضاحتي احوال، ضميمي طور هن رسالي جي آخر ۾ ايندو.

2. حضرت سوده ڌيءَ زمعه رضي الله عنها: ”سیرت شامي“ ۾ آھي

ته هن بيبي سڳوريءَ جو مهر چار سئو درھم چاندي ھو، جيڪو سنڌ ملڪ جي حساب سان ھڪ سئو ٻارھن روپيا ٿيندو.

3. حضرت عائشه ڌيءَ ابوبڪر صديق رضي الله عنھما: صحيح قول

موجب هن بيبي سڳوريءَ جو مهر به حضرت خديجة رضي الله عنها وانگر پنج سئو درھم چاندي ھو. ابن اسحاق جي روايت ۾ چار سئو درھم چاندي آيو آھي. ابن اسحاق جي اها روايت، صحيح روايت جي خلاف آھي. اهڙي وضاحت زرقيءَ ”مواهب اللدنيہ“ جي شرح ۾ لکي آھي.

4. حضرت حفصه ڌيءَ عمر فاروق رضي الله عنھما: هن بيبي

سڳوريءَ جي مهر جي باري ۾ پوريءَ طرح معلوم نه آھي، پر صحيح مسلم ۾ حضرت عائشه رضي الله عنها جي حديث ۾ آيو آھي ته نبي ﷺ جن جو پنهنجي گھر وارين لاءِ مهر ساڍا ٻارھن اوقيه سون ھو. ساڍا ٻارھن اوقيه برابر پنج سئو درھم جي آھن. پوءِ هن حديث مان ظاهر آھي ته هن بيبي سڳوريءَ جو مهر به پنج سئو درھم ھو.

5. حضرت ام سلمه ڌيءَ ابي اميه رضي الله عنھما: هن بيبي

سڳوريءَ جو مهر ھڪ هنڌ، ھڪ ننڍو پيالو، ھڪ وڏو پيالو ۽ ھڪ جنڊ ھو. انهن سڀني شين جي قيمت ڏھ درھم چاندي آھي. ٻيءَ روايت ۾ آيو آھي ته انهن شين جي قيمت چاليھ درھم چاندي آھي.

6. حضرت ام حبيبہ ڌيءَ ابوسفیان رضي الله عنھما: صحيح قول

موجب هن بيبي سڳوريءَ جو مهر چار سئو دينار سون ھو. ٻيءَ روايت ۾

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

آهي ته ٻه سئو دينار سونُ هو. ٽينءَ روايت ۾ آهي ته نوَ سئو درهم چاندي هو. چوٿينءَ روايت ۾ چار هزار درهم چاندي هو. پر سڀني روايتن ۾ پهرئين روايت وڌيڪ صحيح آهي.

نوٽ: ياد رهي ته هن بيبي سگوريءَ جو مهر پاڻ سگورن ﷺ جن جي رضامنديءَ سان حبش جي بادشاهه نجاشيءَ از خود ام حبيبه سان گڏ موڪليو هو. ان ڪري ئي ام حبيبه جو مهر سڀني پيڻن سگورين کان وڌيڪ آهي.

7. حضرت زينب ڌيءَ جحش رضي الله عنها: هن بيبي سگوريءَ جو مهر چار سئو درهم چاندي هو.

8. حضرت زينب ڌيءَ خزيمه رضي الله عنها: هن بيبي سگوريءَ جو مهر چار سئو درهم چاندي هو. ٻيءَ روايت ۾ پنج سئو درهم به آيو آهي.

9. حضرت جوڀريه ڌيءَ حارث رضي الله عنها: هن بيبي سگوريءَ جو مهر نوَ اوقيه سونُ هو. ياد رهي ته هيءَ بيبي سگوري جنگ مريسيح (بني المصطلق) ۾ مالِ غنيمت ۾ حضرت ثابت بن قيس بن شماس انصاري رضي الله عنه جي حصي ۾ آئي هئي. حضرت ثابت پوءِ بيبي سگوريءَ کي نوَن اوقين تي مڪاتب (●) ڪيو.

حضرت نبي ﷺ جن بيبي جوڀريه پاران نوَ اوقيه ڏئي، حضرت ثابت کان بيبي سگوريءَ کي آزاد ڪرايو ۽ پاڻ سگورن ﷺ جن ان سان نڪاح ڪيو ۽ اهو مال مڪاتب نوَ اوقيه سندس مهر ٿيو. ٻيءَ روايت ۾ آهي ته نبي ﷺ جن حضرت جوڀريه کي حضرت ثابت کان سونَ جي نوَن اوقين ۾ خريد ڪري آجو ڪيو ۽ پاڻ سگورن ﷺ جن ان سان نڪاح ڪيو. سونَ جي نوَن اوقين ۾ ۲۶۰ درهم چاندي ٿين ٿا ۽ سنڌ ملڪ جي حساب سان ۹۸ روپيا ٿيندا.

10. حضرت صفيه ڌيءَ حي رضي الله عنها: هيءَ بيبي سگوري پهريائين خير جي جنگ ۾ حضرت دحية بن خليفه ڪلبي جي حصي ۾ آئي. نبي ﷺ جن حضرت دحية کان بيبي سگوريءَ کي ستن غلامن جي عيوض خريد ڪري آجو ڪيو ۽ پنهنجي نڪاح ۾ آندو. ان ڪري شافعي علماء چون ٿا، ته بيبي سگوريءَ جي آزادي ئي سندس مهر هو. ڪن چيو آهي ته بيبي سگوريءَ جي آزاديءَ لاءِ جيڪي ست ماڻهو بدلي ۾ ڏنا ويا هئا، اهي ئي مهر

● ٻانهو جيڪڏهن پنهنجي آقا کي خوش ڪري ڪجهه رقم مقرر ڪري ادا ڪري سگهي ٿو، ته پوءِ اهو آزاد ٿي سگهي ٿو. ان کي ”مڪاتب“ چئبو آهي.

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

برابر هئا. ڪي چون ٿا ته هن بيبي سڳوريءَ جو مهر مقرر ڪو نه هو ۽ سندس آزادي ئي مهر مثل هئي ۽ هيءُ نڪاح مهر کان سواءِ حضرت نبي ﷺ جن جو خاصو آهي. اهو قول حنفين، مالڪين ۽ حنبلين جو آهي. البت، امام احمد بن حنبل هن ڳالهه جو قائل آهي، ته هر مؤمن جو نڪاح مهر کان سواءِ به ٿي سگهي ٿو.

11. حضرت ميمونه ڌيءَ حارث رضي الله عنها: هن بيبي سڳوريءَ جو مهر چار سئو درهم چاندي هو. ٻيءَ روايت ۾ پنج سئو درهم چاندي به آيو آهي.

پڄاڻي (ضميمو)

حضرت بيبي فاطمة الزهري جي مهر جو بيان: ڄاڻڻ گهرجي ته ”مواهب اللدنيه“ لکيو آهي ته نبي ﷺ جن جي نياڻي حضرت بيبي فاطمة الزهري جو مهر چار سئو مثقال چاندي هو. اهڙيءَ ريت سيرت شاميه، رياض العارفين ۽ خزانه الروايات ۾ به آيل آهي. انهيءَ مان معلوم ٿيو ته اهو مهر سنڌ ملڪ جي حساب سان هڪ سئو سٺ روپين جي برابر آهي.

هن کان اڳ ۾ به گذري آيو آهي، ته حضور ﷺ جن جي پهرئين گهر واريءَ حضرت بيبي خديجة الكبرى جو مهر هڪ روايت موجب چار سئو مثقال چاندي هو. ان ڪري سنڌ ملڪ جا اڪثر ماڻهو نبي ﷺ جن جي سنت ۽ طريقي موجب ”هڪ سئو سٺ رپيا“ مهر مقرر ڪندا آهن.

مخدوم صاحب هن ننڍي رسالي ”تحفة المسلمين“ ۾ تيرنهن ڪتابن جا حوالا آندا آهن. راقم الحروف هن رسالي جو سنڌي ترجمو ڪيو آهي، جو مولانا محمد اديريس ڏاهري شاهه پور جهانيان واري سن ۱۹۹۹ع ۾ مخدوم ٺٽويءَ جي ڪتاب ”الباقيات الصالحات“ سان گڏ ڇپرايو آهي.

اصلاح مقدمة الصلوة

هن رسالي جو نالو ڪاتب هن ريت لکيو آهي: "اصلاح مقدمة الصلوة- سيدنا و مولانا الخير النحري الشيخ محمد هاشم التوي زيد عمره ودام..." انهيءَ عبارت جي لفظ "زيد عمره" مان اهو معلوم ٿئي ٿو، ته هيءُ رسالو خود مخدوم صاحب جي حال حيات دور جو لکيل آهي، جو کيس ڊگهي عمر جي دعا ڪيل آهي.

رسالي ۾ ۲۴ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه نوَ انچ ۽ ويڪر ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۶ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور ۹ کان ۱۲ لفظ آهن. هن رسالي جو قلمي نسخو، محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي لائبريريءَ ۾ آهي. ان جو عڪس راقم وٽ محفوظ آهي. هن نسخي کان علاوه مولوي حامد الله آگري، پيش امام- درگاه سعيدي موساڻي، تعلقي ميهڙ وٽان به اصلاح مقدمة الصلوة جو هڪ قلمي نسخو تحفي طور مليو، جو پڻ راقم وٽ محفوظ آهي. البت، صحت جي لحاظ کان پهريون قلمي نسخو بهتر آهي. مخدوم صاحب هن ۱۲ ورقن جي ننڍي رسالي ۾ ۶۲ ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن. هن رسالي جا قلمي نسخا مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، گڙهي ياسين، ڪنڊياري ۽ مدرسه ملير ڪراچي جي لائبررين ۾ موجود آهن. راقم هن ڪتاب جو سنڌي ۾ ترجمو ڪيو آهي.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب هيءُ رسالو مشهور ٺٽوي بزرگ ميين ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾ لکيل ڪتاب "مقدمة الصلوة" منظوم جي اصلاح خاطر لکيو آهي. مخدوم صاحب "پاڻ اصلاح" جي مقدمي ۾ وضاحت ڪندي لکي ٿو: "حمد ۽ صلوة کان پوءِ حقير ٻانهو گهڻو گنهگار محمد هاشم پٽ عبدالغفور جو چوي ٿو ته، هن رسالي لکڻ جو سبب منهنجا

— مخدوم محمد هاشم نٿوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ڪي ڀلارا دوست آهن. الله تعاليٰ کين سلامت رکي! جن توجه ڇڪايو ته وڏي عارف ۽ مشهور صالح شيخ ابوالحسن پٽ مرحوم عبدالعزيز سنڌي (الله تعاليٰ سندس قبر کي روشن ڪري!) جو لکيل سنڌي ڪتاب ”مقدمة الصلوة“ سنڌ جي شهرن ۾ گهڻو مشهور آهي. خاص ۽ عام ماڻهن جي گهڻائيءَ لاءِ نماز جي مسئلن ۾ دستور العمل بنجي چڪو آهي. جيتوڻيڪ ان ۾ ڪن جاين تي ڪي مسئلا شڪ شبهي کان خالي ناهن. پوءِ جڳائي ته حق جي اظهار ۽ خلق جي رهبريءَ خاطر انهن جاين ۽ مسئلن تي روشني وڌي وڃي، پر باوجود سڄڻ جي انهيءَ صلاح جي هن فقير (محمد هاشم نٿوي) مؤلف (مبين ابوالحسن نٿوي) جي صلاحيت ۽ ڪمال جي ڪري ڳچ مدت تائين انهن مسئلن جي ايتار کان پاڻ کي روڪيو ۽ انهن مسئلن تي قلم کڻڻ جي جرئت نه ٿي ڪئي. نيٺ ڳچ عرصي کان پوءِ منهنجي دل ۾ غيب جي خزانن مان الله تعاليٰ طرفان لقاءُ ٿيو، يعني روح ريلو ڏٺو ته هي خير جو ڪم آهي ۽ مؤلف (ميون ابوالحسن نٿوي) جو روح به راضي آهي. ڇو ته نيڪ ۽ صالح، حق ٻڌڻ سان خوش دل ٿيندا آهن، جيتوڻيڪ اهو حق چوڻ کڻي ننڍن کان ئي ظاهر ٿيو هجي. اهڙيءَ ريت حديث شريف ۾ به علم لکائڻ جي مذمت آيل آهي. پوءِ ان ضرورت کي تنبيه طور پورو ڪيو ويو. جڏهن رسالو پورو ٿيو، ته ان جو نالو ”اصلاح مقدمة الصلوة“ رکيو ويو. جيڪو به منهنجي اصلاح ۾ ڪا غلطي يا سهو ڏسي، ته خدا ڪارڻ ان جي اصلاح ۽ تصحيح ڪري. بيشڪ الله تعاليٰ محسن جو اجر ضايع نه ٿو ڪري!“

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ ”مقدمة الصلوة“ جي عبارت ۽ مسئلن جي اصلاح خاطر ۲۸ سوال ڪيا ۽ انهن جا جواب فارسيءَ ۾ ڏنا آهن ۽ اصل اصلاح طلب سنڌي بيت به حوالي طور ڏنا آهن. ”اصلاح مقدمة الصلوة“ جو وڌيڪ تفصيل سوانح حيات جي اٺين باب ۾ آيل آهي.

ڪي ڀلارا دوست آهن. الله تعاليٰ کين سلامت رکي! جن توجه ڇڪايو ته وڏي عارف ۽ مشهور صالح شيخ ابوالحسن پٽ مرحوم عبدالعزيز سنڌي (الله تعاليٰ سندس قبر کي روشن ڪري) جو لکيل سنڌي ڪتاب ”مقدمة الصلوة“ سنڌ جي شهرن ۾ گهڻو مشهور آهي. خاص ۽ عام ماڻهن جي گهڻائيءَ لاءِ نماز جي مسئلن ۾ دستور العمل بنجي چڪو آهي. جيتوڻيڪ ان ۾ ڪن جاين تي ڪي مسئلا شڪ شڪي کان خالي ناهن. پوءِ جڳائي ته حق جي اظهار ۽ خلق جي رهبريءَ خاطر انهن جاين ۽ مسئلن تي روشني وڌي وڃي؛ پر باوجود سڄڻن جي انهيءَ صلاح جي هن فقير (محمد هاشم نثوي) مؤلف (ميرن ابوالحسن نثوي) جي صلاحيت ۽ ڪمال جي ڳچ مدت تائين انهن مسئلن جي اپٽار کان پاڻ کي روڪيو ۽ انهن مسئلن تي قلم کڻڻ جي جرئت نه ٿي ڪئي. نيٺ ڳچ عرصي کان پوءِ منهنجي دل ۾ غيب جي خزاني مان الله تعاليٰ طرفان لقاء ٿيو، يعني روح ريلو ڏٺو ته هي خير جو ڪم آهي ۽ مؤلف (ميرن ابوالحسن نثوي) جو روح به راضي آهي. ڇو ته نيڪ ۽ صالح، حق ٻڌڻ سان خوش دل ٿيندا آهن، جيتوڻيڪ اهو حق چوڻ کڻي ننڍن کان ئي ظاهر ٿيو هجي. اهڙيءَ ريت حديث شريف ۾ به علم لکائڻ جي مذمت آيل آهي. پوءِ ان ضرورت کي تنبيه طور پورو ڪيو ويو. جڏهن رسالو پورو ٿيو، ته ان جو نالو ”اصلاح مقدمة الصلوة“ رکيو ويو. جيڪو به منهنجي اصلاح ۾ ڪا غلطي يا سهو ڏسي، ته خدا ڪارڻ ان جي اصلاح ۽ تصحيح ڪري. بيشڪ الله تعاليٰ محسنن جو اجر ضايع نه ٿو ڪري!“

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ ”مقدمة الصلوة“ جي عبارت ۽ مسئلن جي اصلاح خاطر ۲۸ سوال ڪيا ۽ انهن جا جواب فارسيءَ ۾ ڏنا آهن ۽ اصل اصلاح طلب سنڌي بيت به حوالي طور ڏنا آهن. ”اصلاح مقدمة الصلوة“ جو وڌيڪ تفصيل سوانح حيات جي اٺين باب ۾ آيل آهي.

حديقة الصفاء في اسماء المصطفى ﷺ

هن رسالي ۾ ۲۵ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه ڇهه انچ ۽ ويڪر چار انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۲ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور ۷ لفظ آهن. هن رسالي جو قلمي نسخو تمام پراڻو آهي، پر صحيح سلامت آهي. اکرن جي بيهڪ، سهڻي سٽاءَ ۽ ڪتابت مان معلوم ٿئي ٿو، ته هيءُ قلمي نسخو خود مخدوم صاحب جي دور جو يادگار ۽ سندس هٿ جو لکيل آهي. اسان وٽ مخدوم صاحب جا تصديق شده هٿ اکر ۽ مهر به محفوظ آهن. انهن اکرن جي پيٽن سان گمان غالب ٿئي ٿو، ته هيءُ رسالو به خود مصنف جو دستخط قلمي نسخو آهي. محفوظ اکرن ۽ مهر جي تصديق علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن ڪئي آهي. بهرحال، هيءُ ناياب قلمي نسخو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي لائبريري، ڄام شوري ۾ محفوظ آهي.

هن رسالي جي خاص خوبي هيءُ آهي ته مخدوم صاحب توريت، زبور ۽ ٻين صحيفن سان گڏ انجيل جو حوالو به ڏنو آهي. عيسائي پادري انجيل جي تحريف ۽ دلائل جي حوالي سان مسلمانن سان مناظرو ڪندا ۽ رد ڪڍ ڏيندا رهيا آهن. مخدوم صاحب جي علمي ۽ ديني حيثيت ته مڃيل آهي، پر صحيفن ۽ انجيل تي سندس مهارت حيران ڪن آهي. پاڻ نه صرف انجيل جو ڄاڻو هو، پر عيسائين سان مناظرا به ڪندو رهندو هو. جنهن جي تصديق رچرڊ برٽن به ڪئي آهي.⁽⁶⁾

راقم وٽ سنڌالاجي واري قلمي نسخي جو عڪس موجود آهي. سنڌ ۾ هن رسالي جو ٻيو قلمي نسخو سرهندي لائبريري، تنڊي سائينداد ۾ آهي.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب عاشقِ رسول ﷺ ۽ سنتِ نبويءَ جو پابند ۽ دينِ اسلام

—مخدوم محمد هاشم نئوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

جي اجراء لاءِ هميشه ڪوشاڻ رهندو هو. سيرت النبي، سوانح، مديني منوره ۽ اسماء النبي ﷺ جي موضوعن تي سندس ڳچ ڪتاب لکيل آهن، مثلاً: بذل القوة، فتح القوي، زاد السفينة، قوة العاشقين، روضة الصفاء، حديقة الصفاء ۽ وسيلة الفقير وغيره.

مخدوم صاحب هيءُ ڪتاب حضور ﷺ جي نالن مبارڪن بابت نهايت تحقيقي ۽ جديد انداز ۾ لکيو آهي. عام طور حضور ﷺ جن جا ۹۹ نالا مشهور آهن، پر مخدوم صاحب قرآن، حديث، اصحابن ۽ تابعين جا آثار ۽ آسماني صحيفن-توريت، زبور ۽ انجيل جي حوالن سان حضور ﷺ جن جا نالا مبارڪ ميڙي چونڊي، الف-بي وار ترتيب ڏيئي مرتب ڪيا آهن. انهن نبوي نالن مبارڪن جو تعداد ۱۱۸۱ آهي. نبي سائين جي نالن مبارڪن پڙهڻ جو فائدو ۽ طريقو به تحرير ٿيل آهي. مخدوم صاحب اڳتي هلي ”حديقة الصفاء“ ۾ آيل ۱۱۸۱ نالن مبارڪن جي معنيٰ، مطلب، سمجهاڻي ۽ شرح ۾ ”وسيلة الفقير في شرح اسماء الرسول البشير“ نالي ضخيم ڪتاب فارسي ۾ به لکيو.

مخدوم صاحب جي تحقيق موجب حضور ﷺ جن جا نالا مبارڪ ٻن هزارن کان وڌيڪ آهن. تحقيق ڪندي کيس ۱۱۸۱ نالا دستياب ٿيا، جن جي لسٽ ”حديقة الصفاء“ جي آخر ۾ شامل آهي.

مخدوم صاحب ڪتاب جو پس منظر، حوالي طور آيل ڪتابن جي تحقيق ۽ ترتيب بيان ڪندي مڪمل تفصيل پيش ڪيو آهي. هتي ”حديقة الصفاء“ جي مقدمي جو ترجمو ڏجي ٿو، ته جيئن پوري ڪتاب جو تعارف سامهون اچي ۽ امتِ نبوي جا نين ٺرن:

”حمد ۽ صلواة کان پوءِ عاجزي ۽ نيستي مڃيندڙ، الله تعاليٰ جي رحمت ۾ اميدوار محمد هاشم پٽ عبدالغفور سنڌي (الله ڪريم بنهي جا گناهه بخشي ۽ عيب ڍڪي!) عرض گذاري ٿو، ته ڪتاب ’سبل الهدي والرشاد في سيرة خيرالعباد‘ مشهور ’سيرت شاميہ‘ ۾ قاضي ابوبڪر بن عربي (المتوفي: ۵۴۲ھ) کان نقل ڪيو آهي، ته ڪن مشائخ صوفين فرمايو آهي: ’الله تعاليٰ جا هزار نالا مبارڪ آهن. اهڙيءَ طرح الله جي پياري پيغمبر ﷺ جا به هزار نالا آهن‘.

شيخ عبدالرؤف مناوي ’شرح انموذج اللبيب‘ ۾ آندو آهي ته

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

امام ابن فارس چيو: 'پياري نبي ﷺ جا ٻه هزار ويهه (۲۰۲۰) نالا مبارڪ آهن.'

جيتوڻيڪ انهن پيارن نبوي نالن مبارڪن جي تعداد جو تعين ۽ تفصيل ڪنهن ڪتاب ۾ يڪجاءِ نه ٿو ملي. پوءِ هن ڪمزور (محمد هاشم) کي دل ۾ خيال آيو، ته نبي ﷺ جا نالا مبارڪ جيڪي به هٿ لڳن يا ملي سگهن، انهن کي هڪ لڙهيءَ ۾ پوئي هار ٺاهجي ته جيئن رسول الله ﷺ جي عاشقن کي ورد ۽ پڙهڻ ۾ آساني ٿئي. پوءِ انهن نبوي نالن مبارڪن کي قرآن شريف، حديث شريف، اصحابن ۽ تابعين جي آثارن مان ميڙي چونڊي سهيڙيو ويو آهي. هن رسالي ۾ ڪي اهڙا نالا مبارڪ به ذڪر ڪيل آهن، جن کي اڳوڻن عالمن بيان ڪيو آهي. انهيءَ ۾ ڪو به شڪ ناهي ته نبي ﷺ جن جي انهن نالن مبارڪن پڙهڻ ۽ ورد وظيفو ڪرڻ سان الله تعاليٰ ۽ سندس رسول ﷺ جو راضيو حاصل ٿئي ٿو. قيامت جي ڏينهن الله تعاليٰ جي زيارت ۽ دیدار جو وسيلو ٿيندو. انشاءِ الله تعاليٰ! هن رسالي جو نالو 'حديقة الصفاء في اسماء المصطفى' ﷺ رکيو ويو آهي. هن رسالي ۾ مقدمو آهي، جيڪو ٽن فائدين تي مشتمل آهي. (۽ آخر ۾ نبي پاڪ جا ۱۱۸۱ نالا مبارڪ درج آهن)"

هن رسالي جو اردو ترجمو مفتي محمد جان نعيمي، مدرسه مجديه نعيميه - ملير، ڪراچي طرفان ۱۹۹۷ع ۾ ڇپرايو آهي. راقم ان جو اڳواٽ سنڌي ترجمو تحقيق دوران ڪيو هو. اردو ترجمو راقم جي قلمي نسخي تان ڪيل آهي.

وسيلة الفقير في شرح اسماء الرسول البشير

هن ضخيم ڪتاب جي فهرست ۱۲ ورق ۽ متن ۲۷۰ ورق، جملي ۵۶۲ صفحا آهن. صفحي جي ڊيگهه نوَ انچ ۽ ويڪر ست انچ آهي. هر صفحي ۾ ۲۱ سٽون ۽ هر سٽ ۾ سراسري طور ۱۵ لفظ آهن.

هيءُ قلمي نسخو ويجهڙائيءَ واري دور جو لکيل معلوم ٿئي ٿو. ان کان سواءِ آخري صفحو ڪٽل هئڻ ڪري، هن ضخيم ۽ ناياب ڪتاب جي تاليف جي تاريخ ۽ ڪاتب جي نالي وغيره جي پروڙ ڪانه ٿي پوي. مخدوم صاحب حضور ﷺ جي نالن مبارڪن بابت هڪ الڳ هڪ رسالو ”حديقة الصفا“ في اسماء المصطفى ﷺ مرتب ڪيو هو. هيءُ ڪتاب ”وسيلة الفقير“ انهن نبوي نالن مبارڪن يعني ”حديقة الصفا“ جو شرح آهي. اسان جو غالب گمان آهي ته ”وسيلة الفقير“ انهيءَ ننڍي رسالي ”حديقة الصفاء“ کان پوءِ لکيو ويو هوندو. افسوس آهي ته ”حديقة الصفا“ جي تصنيف جو سال به معلوم ٿي نه سگهيو آهي، البت، مخدوم صاحب ”وسيلة الفقير“ ۾ (۱۹۸ ورق تي) پنهنجي هڪ ٻئي فارسي ڪتاب ”فتح القوي“ (سن تاليف ۱۱۳۳ هجري) جو حوالو ڏنو آهي. انهيءَ مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته ”وسيلة الفقير“ ضرور سن ۱۱۳۳ هه کان بعد ۾ لکيو ويو هوندو. هي ڪتاب قلمي صورت ۾ آهي. راقم جي ڪتب خاني ۾ سينٽرل لائبريري، سنڌ يونيورسٽي، ڄام شوري جي نسخي جو عڪس محفوظ آهي. ان کان سواءِ انهيءَ رسالي جا درگاهه پير جهنڊي ۽ مدرسه مجدديه نعيميه - ملير، ڪراچي ۾ به قلمي نسخا موجود آهن.

مواد جو چور:

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ پنهنجي جهانن جي سردار ﷺ جي ۱۱۸۱ نوراني نالن مبارڪن جو سليس فارسيءَ ۾ شرح لکيو آهي. مخدوم صاحب

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

نبوي نالا مبارڪ الف- بي وار ترتيب سان آئي، ان کان پوءِ هر هڪ نبوي نالي مبارڪ جي لفظي معنيٰ، اهو نالو مبارڪ قرآن، حديث يا ڪنهن ٻئي ماخذ ۾ آيل آهي، ان جي نشاندهي ۽ حوالو، نالي مبارڪ پڙهڻ جا فضائل ۽ برڪتون لکيون آهن. آخر ۾ ويو آهي هر هڪ نالي مبارڪ جي سليس فارسي ۾ سمجهاڻي ڏيندو. ان ڏس ۾ اڄ تائين فارسيءَ ۾ اهڙو جامع ڪتاب ۽ شرح نه لکيو ويو آهي. سندس قلم مان عشقِ رسول ﷺ جا سرچشما ڦٽي نڪتا آهن. گويا هيءُ ڪتاب علمي خزانو ۽ ساهه سان سانڍڻ جهڙو تحفو آهي ۽ تحقيقي دنيا ۾ مخدوم صاحب جو هڪ وڏو علمي ڪارنامو آهي.

مخدوم صاحب ”وسيلة الفقير“ جو مواد هن ريت ورهايو آهي: ڪتاب جي شروعات ۾ نالي کان پوءِ سڄي مواد جي ۲۴ صفحن ۾ فهرست آيل آهي. ان کان پوءِ ڪتاب لکڻ جو سبب، مقصد، جامع مقدمو، چار باب، بابن ۾ مختلف فصل، قسم، فائدا ۽ آخر ۾ خاتمو آهي.

النفحات الباهرة في جواز القول بالخمسة الطاهرة

هن رسالي ۾ ۸ صفحا آهن، جنهن ۾ ۱۹ وڏن ڪتابن جا حوالا ڏنل آهن. صفحي جي ڊيگهه ساڍا ست انچ ۽ ويڪر ساڍا ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۶ ستون ۽ هر ست ۾ سراسري طور ۱۶ لفظ آهن. هن رسالي جا قلمي نسخا بگڙهي ياسين، سنڌالاجي، پير جهنڊي ۽ وليدي ڪتب خانہ - لاڙڪاڻي ۾ موجود آهن. راقم وٽ بگڙهي ياسين واري قلمي نسخي جو عڪس آهي.

مواد جو وچور:

مخدوم صاحب جي وقت ۾ ڪن متعصب ماڻهن ائين چيو ۽ اها ڳالهه مخدوم صاحب جي ڪن تي به پئي ته، ”جيڪو شخص پاڪ پنجن سڳورن کي ’پنجتن پاڪ‘ چونڊو ته اهو رافضي آهي ۽ جيڪو ماڻهو اهل بيت جي مشهور ٻارهن امامن سڳورن کي ’ٻارهن امام‘ چونڊو ته اهو ڪافر آهي.“

مخدوم صاحب هن رسالي ۾ حديثن ۽ حوالن سان اهو ثابت ڪيو آهي، ته پنجتن پاڪ لفظ مان مراد حضرت محمد ﷺ، حضرت علي، حضرت حسن، حضرت حسين ۽ حضرت فاطمة الزهري رضي الله عنهم آهن. انهن پنجن سڳورن کي ”پنجتن پاڪ“ چوڻ جائز آهي. هن جو اصل ”صحيح مسلم“ جي حوالي سان ام المؤمنين عائشه رضي الله عنها جي حديث مان صحيح ۽ ثابت آهي. انهن پنجن پلارن کي پنجتن پاڪ چوڻ جائز آهي ۽ ان جو انڪار ڪندڙ جاهل آهي.

ٻارهن امامن سڳورن کي ”ٻارهن امام“ چوڻ وارو به ڪافر نه آهي ۽ ائين ڪافر چوڻ حق کان تجاوز ڪرڻ آهي. مشهور ٻارهن امام هي آهن: حضرت علي، حضرت حسن، حضرت حسين، حضرت زين العابدين، حضرت محمد باقر، حضرت جعفر صادق، حضرت موسيٰ رضا، حضرت موسيٰ ڪاظم، حضرت محمد نقي، حضرت علي نقي، حضرت حسن عسڪري ۽

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

حضرت محمد مهدي رضي الله عنهم.

ٻارهن امامن سڳورن جي باري ۾ مخدوم صاحب جي تحقيق هيءَ آهي، ته عزت ۽ احترام طور انهن پلارن کي 'ٻارهن امام' چوڻ ۾ حرج ڪونهي. البت، انهن کي نئين سڳورن وانگر معصوم سمجهڻ ۽ خلافت رڳو انهن ۾ منحصر ڄاڻڻ صحيح ناهي ۽ ائين چوڻ اهل سنت جي عقيدي جي ابتڙ آهي. ائين چوڻ وارو بدعتين ۾ ڳڻيو ويندو، پر ان تي ڪفر جو حڪم لڳائڻ حق کان تجاوز ڪرڻ آهي.

راقم هن ڪتاب جو سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي. تازو مولانا محمد اديس ڏاهري شاه پور جهانيان واري انهيءَ ڪتاب جي فارسي متن جو سنڌي ۾ خلاصو شايع ڪيو آهي. انهيءَ خلاصي جو تعارف به راقم جو لکيل آهي.

فضائل نماز و دعاء عاشوره

هيءُ رسالو مخدوم صاحب جي وفات کان ۲۷ سال پوءِ سن ۱۲۰۱ هجري جو ڪتابت ٿيل آهي. ڪاتب قاضي محمد حسن ولد حافظ محمد عابد فاروقي سونڊوي آهي. رسالي ۾ ۱۲ صفحا آهن ۽ هر صفحي جي ڊيگهه اٺ انچ ۽ ويڪر ڇهه انچ آهي. هر صفحي ۾ ۱۴ سٽون ۽ هر صفحي ۾ سراسري طور ۱۲ لفظ آهن. هيءُ رسالو ٺٽي جي ويجهو ”سونڊن“ جي شهر ۾، قاضي محمد موسيٰ وٽ محفوظ آهي. رسالي جي منڍ ۾ ڪاتب لکيو آهي: ”نقل از رساله مولانا مرحوم مخدوم حاجي محمد هاشم غفر الله عنه.“ قاضي محمد موسيٰ جي خانداني روايت موجب هيءُ رسالو مخدوم صاحب جي تصنيف آهي. البت، ان جو ڪنهن به فهرست ۾ نالو آيل نه آهي. هيءُ رسالو بلڪل نئون دستياب ٿيو آهي. راقم کي انهيءَ رسالي جو عڪس قاضي محمد موسيٰ سونڊوي کان مليو، جو سنڌ ۾ واحد قلمي نسخو آهي ۽ فارسي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي.

مواد جو وچور:

هيءُ رسالو به وقت جي اهم ضرورت ۽ هڪ علمي مسئلي بابت تحرير ٿيل آهي. مخدوم صاحب جي دور ۾ سنڌ ۾ خاص طرح سان ٺٽي شهر ۾ اسلامي هجري سال جي پهرئين مهيني محرم الحرام عاشوري جي ڏينهن ۾ ناجائز ڪم ٿيندا هئا. مخدوم صاحب عام ماڻهن جي رهنمائيءَ ۽ سنت نبوي جي طريقي موجب عاشوري جي ڏينهن ۾ صحيح ۽ جائز ثواب جي ڪم ڪرڻ لاءِ هيءُ رسالو جوڙيو، ته جيئن عام ماڻهو اڃاين ريتن رسمن کان بچن. نماز ۽ دعائون پڙهي ثواب دارين حاصل ڪن.

مخدوم صاحب حمد ۽ صلواة کان پوءِ وضاحت سان لکي ٿو:

”هيءُ رسالو آهي منجهه بيان نماز ۽ دعائن جي، جيڪي عاشوري

جي ڏينهن ۽ رات ۾ پڙهجن.

نماز عاشوري جو بيان: نبي ﷺ فرمايو آهي ته جيڪو عاشوري جي رات سو رکعتون نماز پڙهي، هر رکعت ۾ سورت فاتحه کان پوءِ ٽي ٽي ڀيرا سورت اخلاص پڙهي، سلام ورائڻ کان پوءِ ستر ڀيرا تسبيح ”سبحان الله و بحمده- سبحان الله العظيم“ پڙهي، ته الله تعاليٰ ان جا سمورا گناهه بخشيندو ۽ سڄو سال سندس ڪم خير خوبيءَ سان پورا ٿيندا رهندا.

اهڙيءَ ريت سڄي رسالي ۾ مختلف نفل نمازن پڙهڻ جا طريقا ۽ دعائن پڙهڻ جا نمونا بيان ٿيل آهن. جنهنڪري اسلامي هجري سال جي پهرئين مهيني محرم الحرام جي اهميت پڻ اجاگر ٿئي ٿي ۽ اهل بيت رسول ﷺ جي عملي ۽ حقيقي محبت نصيب ٿئي ٿي. مخدوم صاحب سنت نبوي جو پيروڪار هو، ان ڪري عام بدعتن کان بچڻ ۽ محرم الحرام ۾ صحيح عمل ڪرڻ بابت هيءُ رسالو جوڙي مسلمانن جي رهنمائي ڪئي اٿائين.

حاشيه شيخ الاسلام سراجي

علم فرائض - فقه ۽ حسابن جي انهن قاعدن ڄاڻڻ جو نالو آهي، جنهن جي ذريعي ميت جي ڇڏيل مال ملڪيت کي وارثن ۾ ورهائڻ جي ڪيفيت ۽ انهن جا درجي وار حق ۽ وارثيءَ جا طريقا بيان ڪيا ويندا آهن. علم فرائض کي اڌ علم چيو ويو آهي. انساني زندگي ٻن حصن ۾ ورهايل آهي: هڪ حياتي، ۽ ٻيو مماتي.

حياتيءَ جو حساب ته هر هڪ ڄاڻي سگهي ٿو، پر ڪنهن شخص جي وفات کان پوءِ، شرعي قانون موجب سندس مال ملڪيت حصي رستي حقدارن ۽ پونيرن ۾ ورهائڻ لاءِ علم فرائض جي مڪمل ڄاڻ ضروري آهي.

ان ڏس ۾، علم فرائض ۽ ورثي ترڪي بابت ”سراجي“ نالي عربي زبان ۾ اڳاٽي وقت جو مشهور ڪتاب آهي. هيءُ ڪتاب امام سراج الدين محمد بن محمود بن عبدالرشيد سجاوندي حنفي جو لکيل آهي. اهو بزرگ غالباً ڇهين ستين صدي هجريءَ ۾ ٿي گذريو آهي. سندس ڪتاب ”سراجي“ فرائض جي فن ۾ واحد ڪتاب آهي، جيڪو هر طبقي جي ديني مدرسن ۾ نصاب طور پڙهايو وڃي ٿو. انهيءَ ڪتاب جا ڪيترن ئي محققن نثر خواه نظم ۾ شرح لکيا آهن، پر شرح شيخ الاسلام سيف الدين احمد بن يحييٰ بن محمد مهروي (وفات ۹۱۶ھ) سر فهرست آهي.

مخدوم صاحب پڻ انهيءَ شرح شيخ الاسلام جو به حاشيو لکيو آهي. اهو حاشيو فارسي ٻولي ۾ تحرير ڪيل آهي. خوش قسمتيءَ سان اهو حاشيو مخدوم صاحب جي هڪ ٻئي ڪتاب ”حاشيه خلاصة الحساب“ جي ساڳئي جلد جي آخر ۾ شامل ٿيل آهي. هيءُ حاشيو نئون دستياب ٿيو آهي. مخدوم صاحب هن ۾ پهريان علم فرائض جي اهميت ۽ تفصيل ڏنو آهي. ان بعد ورثي ترڪي ۾ شامل حقدار وارثن جي جدول به ڏني آهي.

افسوس آهي ته اسان کي انهيءَ ناياب حاشيي شيخ الاسلام بر سراجي

—مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

جو فقط چار ورقي مواد ملي سگهيو آهي. ۽ اهو آخر ۾ ان پورو آهي. بهرحال،
ڪُل نه ملڻ سان جز جو ملڻ به غنيمت آهي.

جيتوڻيڪ هن حاشي تي تصنيف جو سال، ڪتابت ۽ ڪاتب جو نالو ته
لکيل ڪونهي، البت پهرئين صفحي تي ڪاتب طرفان هيٺيون نوٽ لڳل آهي:
”حواشي اين ڪتاب شيخ الاسلام و خلاصة الحساب و اين مقطع
بمعه تصحيح جدول از دست مخدوم محمد هاشم رحمه ربه
الراحم.... تصحيح و مقابله والله الموفق...“

انهيءَ مٿئين عبارت مان اهو ظاهر آهي ته هيءُ رسالو به حاشيه خلاصة
الحساب وانگر ناياب آهي. خود مخدوم صاحب طرفان تصحيح به ڪيل آهي
۽ مخدوم صاحب جي اصل نسخي تان ڀيٽي اٿاريو ويو آهي.
هن رسالي جو اصل قلمي نسخو علامه غلام مصطفيٰ قاسمي جي ڪتب
خاني ۾ آهي ۽ راقم وٽ ان جو عڪس موجود آهي.

حوالا

۱. مخدوم محمد هاشم نثوي؛ ”ذريعة الوصول“ (فارسي) مرتب: علامه قاسمي، ڏسو
مقدمو ص ۲
۲. القدوري ابوالحسن احمد بن محمد بغدادی؛ ”القدوري“ (عربي)، ص ۳۴
۳. مخدوم امير احمد؛ ”تعليمات اسلام“ (ترجمو: قدوري سنڌي) حصو ۲، ص ۲۴
۴. بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر؛ ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ“، ص ۴۲۱
۵. شاه ولي الله دهلوي؛ ”تفسير فتح الرحمان“، مترجم: غلام مصطفيٰ قاسمي، ڏسو
حاشيو ص ۵۰۰
۶. رچرڊ برٽن؛ ”سنڌ ۽ سنڌو ماڻھو ۽ ٻي وسندڙ قومون“، (مترجم سنڌي)، ص ۷۷

(د) مخدوم صاحب جي علمي عظمت

مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي علمي عظمت پڻ انهيءَ مان صاف ظاهر آهي، ته سندس دور کان وٺي هن موجوده وقت تائين اهلِ علم عالمن ۽ اهلِ قلم فاضلن پنهنجي علمي تصنيفات ۾ مخدوم صاحب جي ڪتابن جا حوالا سنڌ ۽ دليل طور وٺي، پنهنجن ڪتابن ۾ شامل ڪندا پئي آيا آهن. سندس ڪتابن جا سنڌي ترجما به ڪيا ويا آهن. سندس علمي عظمت هن موجوده دور تائين قائم ۽ دائر آهي. هر مڪتب۾ فڪر جا عالم سڳورا، مخدوم صاحب جي تحقيقي حوالن ۽ ڪتابن جي عظمت ۽ مڃتا جا قائل آهن.

برصغير هند و پاڪ جي ورهاڱي کان اڳ ۾، سنڌ جي عالمن کي ٻن نالن سان ياد ڪيو ويندو هو. هڪ همايوني ۽ ٻيو امروتي. اهي ٻئي گروهه مخدوم صاحب جي علمي عظمت جا قائل هئا. ڪنهن مسئلي ۾ اختلاف ٿيندو هو ۽ بحث نه نبرندو هو، ته جيڪڏهن ڪا ڌر مخدوم صاحب جي ڪنهن ڪتاب جو دليل طور حوالو پيش ڪندي هئي، ته ٻئي ڌريون آڻنا صدقنا چئي حق کي تسليم ڪنديون هيون ۽ مخدوم صاحب جي علمي عظمت آڏو سر تسليم خر ڪنديون هيون. ان ڏس ۾ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي جو چوڻ آهي، ته هڪ دفعي همايون شريف ۾ (همايوني ۽ امروتي) عالمن ۾ ڪنهن فقهي مسئلي تي مناظرو ٿيو. جڏهن همايوني ڌر طرفان مولانا محمد قاسم بگڙهي ياسين واري مخدوم صاحب جي ”بياض هاشمي“ جي هڪ جزئي ڏيکاري، ته سڀ خاموش ٿي ويا.⁽¹⁾

انهيءَ مٿئين هڪ ئي مثال مان مخدوم صاحب جي علمي عظمت ۽ سندس تصنيف ”بياض هاشمي“ جي تحقيقي اهميت معلوم ٿئي ٿي، ته مختلف فڪر ۽ راءِ رکندڙ عالمن جي سامهون جڏهن مخدوم صاحب جو نالو ۽ تحقيقي حوالو اچي ٿو، ته سڀ ڌريون اختلاف ڦٽو ڪري، بنا هيڪ جي پنهنجي علم، انا ۽ تحقيق کي ڇڏي. مخدوم صاحب جي بيان ڪيل حق

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
طرف رجوع ڪن ٿيون.

مخدوم صاحب جي وقت کان وٺي، سندس علمي ۽ تحقيقي ڪتابن جا حوالا ٻيا مصنف پنهنجي ڳالهه کي پڪو پختو ڪرڻ ۽ دليل طور پنهنجن ڪتابن ۾ ڏيندا آيا آهن. مخدوم صاحب جي همعصر عالمن کان وٺي هن وقت تائين، جن مصنفن مخدوم صاحب جي ڪتابن جا حوالا ورتا آهن، تن مان جيڪي مطالعي دوران دستياب ٿي سگهيا آهن، انهن جو وچور هن ريت آهي:

ابوالحسن ڏاهري:

هيءُ ڀلارو بزرگ مخدوم صاحب جو همعصر ۽ وڏو صوفي عالم ٿي گذريو آهي. سندس ڪتاب ”ينابيع“ کي تصوف ۾ وڏي اهميت حاصل آهي. ان ڏس ۾ مولانا دين محمد وفائي لکي ٿو:

”ابوالحسن ڏاهري پنهنجي مشهور ڪتاب ’ينابيع‘ ۾ مخدوم محمد هاشم نثوي جي ڪتاب ”بناء الاسلام“ جا جاءِ بجاءِ حوالا ڏنا آهن.“⁽²⁾

ان سان علاوه، ابوالحسن ڏاهري پنهنجي هڪ ٻئي منظوم فارسي تصنيف ”سراج المصلي“ ۾ مخدوم صاحب جو ٽن مختلف هنڌن تي نالو ۽ حوالو آندو آهي، جيئن چوي ٿو:

ولي گفت مخدوم هاشم مرا

که در شرح منيه بکرده خطا

مطلب ته مون کي مخدوم هاشم چيو، ته هن مسئلي ۾ ”شرح منيه“ ڪتاب ۾ غلطي آهي.

باين طور مخدوم هاشم فقيه

نوشته میان کتب اي نبیه

اهڙيءَ ريت مخدوم هاشم پنهنجن ڪتابن ۾ لکيو آهي. هو وڏو فقيه آهي.

ز تصنيف مخدوم هاشم فقيه

شفانا نام دیدم کتابي نبیه.⁽³⁾

مخدوم هاشم فقي، جي تصنيف ”شفاء“ نالي هڪ ڪتاب ڏنم.

”سراج المصلي“ جي انهن مٿين شعرن مان هيٺيون ڳالهيون معلوم ٿين ٿيون:

۱. ابوالحسن ڏاهري، مخدوم صاحب سان مليو هو. مخدوم صاحب سندس

ڪنهن پڇيل مسئلي يا مونجهاري جي باري ۾ چيو، ته ”شرح منيه“

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ڪتاب واري کان هن مسئلي ۾ خطا ٿي آهي.

۲. ابوالحسن ڏاهريءَ مخدوم صاحب کي ”فقيه“ ڪري لکيو آهي.

۳. مخدوم صاحب جي ڪتاب ”شفاء“ جو نالو حوالي طور آيل آهي.

اهڙيءَ ريت ابوالحسن ڏاهريءَ ”ينابيع“ ۽ ”سراج المصلي“ ۾ مخدوم صاحب جي ڪتابن ”بناء الاسلام“ ۽ ”شفاء“ جا نالا حوالي ۽ سَنَد طور شامل ڪيا آهن. سندس همعصر صوفي عالم وٽ اها علمي مڃتا مخدوم صاحب جي علمي عظمت جو دليل آهي.

مخدوم عبدالله نرئي وارو:

هيءُ بزرگ مخدوم صاحب کان پوءِ، ان دور ۾ سنڌي ڪتابن جو وڏو مصنف ٿي گذريو آهي. مخدوم صاحب جو شاگرد پڻ هو. هن پنهنجي مشهور منظوم سنڌي ڪتاب ”کنز العبرت“ ۾ مخدوم صاحب جي ڪتابن ”بذل القوة“ (عربي) ۽ ”حيات القلوب“ (فارسي) جا حوالا آندا آهن. جيئن پاڻ لکي ٿو:

”خلاصة السیر“ ۽ ”بذل القوة“ ۾ ئي آهي مذڪورا

جو ”بذل القوة“ تصنيف مخدوم هاشم جي رحمت ڪريس خدا

آهي ”حيات القلوب“ ۾ ان پر مذڪورا

جو تصنيف مخدوم هاشم جي رحمت ڪريس خدا.⁽⁴⁾

اهڙيءَ طرح مخدوم عبدالله نرئي واري پنهنجي رسالي ”وفات نامه“

منظوم سنڌي ۾ پڻ مخدوم صاحب جي ٻنهي ڪتابن ”بذل القوة“ ۽ ”حيات القلوب“ جا حوالا درج ڪيا آهن.⁽⁵⁾

مخدوم عبدالواحد سيوستانی:

مخدوم صاحب جو ننڍو همعصر ۽ وڏو فقيه ٿي گذريو آهي. سندس

تصنيف ”بياض واحدي“ ٻن جلدن ۾ علمي حلقن ۾ مشهور آهي. سيوستانی

بزرگ پنهنجي انهيءَ ڪتاب ۾ مخدوم صاحب جي مشهور علمي ڪتاب

”بياض هاشمي“ جا حوالا آندا آهن.⁽⁶⁾

سيد علي محمد شاه دائري وارو:

هن بزرگ جو ڪتاب ”مصلح المفتاح“ (۱۲۷۷ھ-۱۸۶۱ع) نماز بابت هڪ اهم سنڌي ڪتاب آهي. دائري بزرگ پنهنجي انهيءَ مذڪور ڪتاب ۾ مخدوم صاحب جي ۲۲ ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن. رڳو ”بياض هاشمي“ جو ۱۶ ڀيرا حوالو ڏنو ويو آهي. ”مصلح المفتاح“ سنڌيءَ ۾ مخدوم صاحب جي هيٺين ڪتابن جا حوالا ڏنل آهن:

- (۱) فرائض الاسلام (۲) حيات الصائمين (۳) جنة النعيم (۴) بياض هاشمي (۵) اصلاح مقدمة الصلوة (۶) فاكهة البستان (۷) ذبح ۽ شڪار (۸) تحفة الاخوان (۹) الحجة الجلي (۱۰) زاد الفقير (۱۱) نتيجة الفكر (۱۲) رشف الزلال (۱۳) مفتاح الجنان (۱۴) شفاء الدائم (۱۵) درهم الصرة (۱۶) ذريعة الوصول (۱۷) شرح دلائل الخيرات (۱۸) تحفة المرغوبة (۱۹) وسيلة القلوب (۲۰) شرح شمائل (۲۱) تفسير هاشمي (۲۲) حيات القلوب.^(۷)

مخدوم عبدالصمد:

مخدوم فتح محمد پاتائي برهان پوريءَ جو فارسيءَ ۾ نماز بابت هڪ ڪتاب لکيل آهي. مخدوم عبدالصمد ان ڪتاب جو سن ۱۲۸۸ھ / ۱۸۷۱ع ۾ سنڌي ترجمو ڪيو. ترجمي ۾ مسئلن کي سمجھائڻ لاءِ ڪي اضافا به ڪيائين ۽ انهن ۾ مخدوم صاحب جي ڪتابن جا حوالا سند طور ڏنائين. ”شين جو پاڪ ڪرڻ“ ۽ ”نماز جو وقت سڃاڻڻ“ وارن بابن ۾ مخدوم صاحب جي ڪتابن ”فرائض الاسلام“ ۽ ”رشف الزلال“ جا حوالا درج ڪيل آهن.^(۸)

قاري عبدالرحمان:

هن بزرگ تيرهين صدي هجري جي اوائل ۾ الله جي پاڪ ڪتاب قرآن شريف جي قاعدن بابت ”قواعد القرآن“ نالي منظوم سنڌيءَ ۾ رسالو لکيو. ان پنهنجي رسالي ۾ مخدوم صاحب جو نالو ۽ حوالو هن ريت آندو ويو آهي: ”تحرير ۾ مخدوم محمد هاشم جي آهي هنپر تفصيلاً“^(۹)

مولوي عبدالغفور همايوني:

هيءَ بزرگ چوڏهين صدي هجريءَ جو وڏو عالم، شاعر، فقيه، عاشق

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
 رسول ۽ سنڌ جو مشهور مفتي ٿي گذريو آهي. سندس فتاوان سنڌ کان
 علاوه بلوچستان تائين مقبول هيون. سندس فتاوان جو بهترين ڪتاب ”فتاويٰ
 همايوني“ نالي ڇپيل آهي. انهيءَ ڪتاب ۾ مخدوم صاحب جي ڪتاب
 ”موهبة العظيم“ جو حوالو آيل آهي.⁽¹⁰⁾

محمد اسماعيل:

هن بزرگ سنڌي ۾ ”عقيقي جو رسالو“ لکيو. ان ۾ مخدوم صاحب جي
 ”بياض هاشمي“ جو حوالو شامل ڪيو ويو آهي.⁽¹¹⁾

مولوي محمد قاسم ڳڙهي ياسين وارو:

هن بزرگ جو ”فتاويٰ قاسميه“ نالي فارسي ۾ بهترين ڪتاب ڇپيل آهي.
 ان ۾ مخدوم صاحب جي ڪتاب ”فاڪهة البستان“ جا حوالا موجود آهن.⁽¹²⁾

مولوي محمد ابراهيم ڳڙهي ياسين وارو:

هي بزرگ ناظم جمعيت احناف صوبه سنڌ، وڏو عالم ۽ شاعر هو.
 فارسي نثر ۽ نظم ۾ سندس رسالو ”النظم المقبول في آداب الرسول“ ڇپيل
 آهي. هن رسالي ۾ آداب الرسول ﷺ جي حوالي سان مخدوم محمد هاشم
 ٺٽوي ۽ مخدوم محمد عابد سيوستانی جا نالا درج آهن.⁽¹³⁾

مولوي محمد عثمان نورنگ زادو:

هي پلارو عالم سنڌ مدرسته الاسلام، ڪراچيءَ ۾ فقه جو استاد هو.
 سندس سنڌيءَ ۾ ”تفسير تنوير الايمان“ مشهور آهي. هن پنهنجي ڪتاب
 ”تحفة الاسلام“ ۾ مخدوم صاحب جو حوالو آندو آهي.⁽¹⁴⁾

مولوي عبدالڪريم ديروي:

مولوي صاحب ميهڙ جو وڏو عالم، قرأت تجويد جو ماهر ۽ گهڻن
 ڪتابن جو مصنف ٿي گذريو آهي. تجويد بابت سنڌيءَ ۾ سندس بنيادي
 رسالا ڇپيل آهن، جن ۾ هن مخدوم صاحب جي تصنيف ”فرائض الاسلام“
 جو حوالو شامل ڪيو آهي.⁽¹⁵⁾

مولوي محمد موسي:

چوڏهين صدي هجريءَ جي عالمن مان مولوي صاحب ساڪن راڌڻ تعلقي سيوهڻ جو مشهور فقيه ٿي گذريو آهي. سندس ڪتاب ”فتاويٰ فقه“ سنڌيءَ ۾ مشهور آهي. جنهن ۾ مخدوم صاحب جي هيٺين ڪتابن جا حوالا موجود آهن: (۱) بياض هاشمي (۲) حيات القلوب (۳) ذبح ۽ شڪار (۴) زادالفقيه (۵) فتح القوي.^(۱۶)

شاهه آغا سرهندي:

سنڌ ۾ ٽنڊي سائينداد ۾ سرهندي بزرگن جي درگاه علم ۽ فيض جو مرڪز رهي آهي. حضرت شاهه آغا سرهندي وڏو عالم، فيضور صوفي ۽ حڪيم هو. ان بزرگ به پنهنجن ڪتابن ۾ مخدوم صاحب جا حوالا شامل ڪيا آهن.^(۱۷)

مفتي عبدالله نعيمی:

مفتي صاحب هن ويجهي دور جو هڪ وڏو عالم، مدرس ۽ ڪتابن جو عاشق ٿي گذريو آهي. سندس مدرسو ۽ فتاويٰ يادگار آهن. هن وقت سندس فرزند مفتي محمد جان نعيمی انهيءَ مدرسي کي مڃايو ويٺو آهي. مفتي عبدالله نعيمی پنهنجي فتاويٰ ۾ مخدوم صاحب جي هيٺين ڪتابن جا حوالا شامل ڪيا آهن: (۱) بياض هاشمي (۲) قصيده هاشميه (۳) حيات القلوب (۴) فاكهه البستان (۵) فتح الڪلام.^(۱۸)

مفتي عبدالرحمان نٿوي:

مفتي صاحب هن وقت ٽٽي شهر جو هڪ وڏو عالم فاضل، مدرس ۽ مصنف آهي. سندس ديني مدرسو ۽ ڪتب خانو مشهور آهي. پاڻ مخدوم محمد هاشم نٿوي رحم جو عاشق آهي. هن پنهنجي مشهور ڪتاب ”ارشاد الفقه“ ۾ مخدوم صاحب جي ڪتابن جا جاءِ بجاءِ حوالا ڏنا آهن.^(۱۹)

حوالا

۱. قاسمي غلام مصطفي، علامہ: ”سند ۾ فتويٰ جو فن“ (مقالو)، ماہوار ”شريعت“ سکر سنڌ، ۱-۲، ۱۹۷۸ع، تلخيص ص ۱۵
۲. وفائي دين محمد: ”تذڪرہ مشاهير سنڌ“ جلد-۱، ص ۱۲۴
۳. ابوالحسن ڏاهري: ”سراج المصلي“ (فارسي قلمي) ص ۵۳، ۲۸۸، ۳۱۷
۴. مخدوم عبدالله نرئي وارو: ”ڪنز العبرت“ جلد-۲، ص ۱۲۰، ۱۲۲
۵. مخدوم عبدالله نرئي وارو: ”وفات نامو“ (سنڌي)، ص ۴۱، ۴۴
۶. مخدوم عبدالواحد سيوستانی: ”بياض واحدي“ جلد-۱، ص ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰
۷. سيد علي محمد شاھ دائري وارو: ”مصلح المفتاح“ (منظوم سنڌي)، ص ۸۱-۵۸۳
۸. مخدوم عبدالصمد: ”مفتاح الصلوة“ (سنڌي)، ص ۵۲، ۸۷، ۸۹
۹. قاري عبدالرحمان: ”قواعد القرآن“ (سنڌي)، ص ۸
۱۰. مولوي عبدالغفور همايوني: ”فتاويٰ همايوني“ (فارسي)، جلد-۱، ص ۳۱۰
۱۱. محمد اسماعيل: ”عقيقي جو رسالو“، بحوالہ ”سنڌ ۾ فقهي ادب جو ارتقا“، ص ۷۹
۱۲. مولوي محمد قاسم ڳڙهي ياسيني: ”فتاويٰ قاسميه“ (فارسي)، ص ۱۲۶-۱۲۹
۱۳. مولوي محمد ابراهيم ڳڙهي ياسيني: ”النظر المقبول“ (فارسي)، ص ۶
۱۴. مولوي محمد عثمان نورنگ زادو: ”تحفة الاسلام“، حصو ۵، ص ۱۹۸
۱۵. مولوي عبدالڪريم ديروي: ”تعليم القرآن“ (سنڌي)، ص ۲
۱۶. مولوي محمد موسي: ”تتاويٰ فقه“ (سنڌي)، ص ۸، ۱۱، ۸۶، ۳۰۵
۱۷. شاھ آغا سرهندي: ”مخزن العلوم“ - حصو فقه ص ۸، حصو قرآن ص ۱۶، ”احسن الوسائل“ ص ۲۰
۱۸. مفتي محمد عبدالله نعيمي: ”فتاويٰ مجددية نعيميه“، (اردو)، جلد-۱، ص ۸۳، ۹۷، ۱۸۰، ۲۰۱، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۵۰، ۲۸۳، ۲۹۶، ۴۱۷
۱۹. مفتي عبدالرحمان نثوي: ”ارشاد الفقه“ (سنڌي)، ص ۱-۲۴۰

(هـ) مخدوم صاحب عالمن

۽ اديبن جي نظر ۾

مخدوم صاحب رباني عالم ۽ محقق فقيه هو. عالم اسلام، عرب عجم ۽ پوري هند ۽ سنڌ ۾ سندس مقبوليت هئي. ان ڪري سندس همعصر دور جي عالمن، صالحن ۽ شاعرن توڙي پوءِ جي عالمن ۽ اديبن سندس علمي ۽ ديني خدمتن ۽ ڪارنامن جي دل کولي تعريف ڪئي آهي ۽ سندس ساراهه جا سرس ڍڪ پريا آهن. مخدوم صاحب کي جن اهلِ قلم شخصيتن نيڪيءَ ۽ دعائن سان ياد ڪيو آهي، بيشڪ هو ان تعريف جو لائق ۽ فائق هو.

ڪن اهلِ قلم کيس وقت جو مجدد ۽ مجتهد لکيو آهي، ته ڪن وري برک عالم، محقق، مفسر، محدث ۽ فقيه سڏيو آهي. کيس سنتِ نبويءَ جو جياريندڙ، مرشد ۽ بدعتن جي پاڙ پٽيندڙ، حق جي اگهاڙي تلوار تسليم ڪيو ويو آهي. ڪن کيس قاضي القضاات، مناظر، مصنف، امام ۽ پنهنجي وقت ۾ نفاذِ اسلام جو محرڪ ڪوٺيو آهي. بهرحال، مخدوم صاحب ۾ الله تعاليٰ جي عنايت ۽ رسول الله ﷺ جي رحمت سان اهي سڀ خوبيون موجود هيون.

هتي انهن اهلِ قلم عالمن، اديبن ۽ شاعرن جا دلي جذبات ۽ قيمتي تاثرات ڪتابن، رسالن ۽ اخبارن مان ميڙي مرتب ڪيا ويا آهن. شروعات مخدوم صاحب جي دور جي ولي الله، نقشبندي سلسلي جي روحاني رهبر، ابوالقاسم نقشبندي ٺٽوي ”آفتابِ مڪلي“ جي قول سان ڪجي ٿي:

1. ابوالقاسم نقشبندي

ابوالقاسم ته گهڻا آهن، پر هيءُ مرد مجاهد هڪ ئي آهي. انهيءَ ماءُ کي آفرين هجي، جنهن مخدوم محمد هاشم کي ڄڻو. هن زماني ۾ ان جي برابر ڪو به ڪونهي.⁽¹⁾

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

2. مخدوم عبدالرحمان (مخدوم صاحب جو وڏو فرزند)

هاڻي هي رسالو مون جوڙڻو ڪڍي سنڌي واءُ ڪنا رسالن فارسي، جن ۾ مسائل حج سندا سي آهين تصنيف منهنجي والد جي محمد هاشم جنهنجو نانءُ جو استاد مرشد منهنجو ۽ زياده منجهه علما پڻ رحمت ڪر رحيم تون تنهن تي راتين روز مرا ساڻ اولاد تنهنجي ۽ محب جي تنهنجا.⁽²⁾

3. مخدوم عبداللطيف (مخدوم صاحب جو ننڍو فرزند)

قطب العارفين، محقق فقيه، محدث مرشد، ٻارهين صدي هجريءَ جو مجدد، عالم رباني، نعمان ثاني، حاجي الحرمين مرحوم مغفور مخدوم محمد هاشم جو هر هڪ ڪتاب عجيب فائدين ۽ ديني معلومات سان ڀرپور آهي. جيڪو به انهن ڪتابن جو مطالعو ڪندو، ته ان کي گلستانِ شريعت جي هبڪار حاصل ٿيندي.⁽³⁾

4. مير علي شير ”قانع“ ٺٽوي

مخدوم حاجي هاشم ولد عبدالغفور وڏي شان وارو بزرگ، زماني جي عالمن جو سرتاج آهي. هو دين جي قانون جي ترويج ۽ اسلام جي بنيادي حڪمن جي ڪوشش ۾ بيحد مصروف رهندو هو. جن ته سندس زماني ۾ دين اسلام جي تجديد واقع ٿي، يعني مجدد اسلام هو... هند سنڌ ۽ عرب و عجم ۾ پاڻ مشهور هو. انهن سهڻين صفتن جي ڪري پاڻ ماڻهن ۾ عزت احترام وارا هئا.⁽⁴⁾

5. شاهه عبداللطيف ڀٽائي

ميرن محمد اسحاق ملاڪاتيار واري بزرگ روايت ڪئي، ته مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ڪنهن علمي اختلاف ۽ مسئلي واسطي ٺٽي جي مشهور عالم ۽ شاهه ڀٽائي جي يار مخدوم محمد معين وٽ آيو. شاهه عبداللطيف ڀٽائي به اڳ ۾ اتي مخدوم محمد معين وٽ ويٺو هو. جڏهن مخدوم محمد هاشم اتي پهتو، ته شاهه ڀٽائيءَ پنهنجي دوست مخدوم محمد معين کي چيو: ”خبردار! جو هن شخص (محمد هاشم) سان ڪو بحث ڪيو

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

اٿئي، مان سندس چهري تي رسول الله ﷺ جي رحمت جو ساڳو
ڏسي رهيو آهيان.

اهو ٻڌي مخدوم محمد معين هڪدم اٿي بيٺو ۽ مخدوم محمد هاشم
کي پانهون ٻڌي چيائين ته، ”سائين! مون کي اوهان سان ڪو به بحث ڪرڻو
ڪونهي.“⁽⁵⁾

6. محمد پناه ”رجا“ نثوي

افسوس ارمان جو خلق جو مخدوم اوچتو هليو ويو! هو سڄي جهان جو
مخدوم، سنت جو جيڏ عالم، دين نبويءَ جو دليل ۽ راه جو رهبر هو.
تفسير، حديث ۽ فقه ۾ ان جو ڪو به مٿ نه هو ۽ علم قرأت ۾ به بينظير
عالم هو. جڏهن غسل جي تختي تي توکي رکيو ويو، ته تنهنجيءَ دل مان الله
جو ذڪر جاري هو. اهو ڏسي حاضرین حيران ٿي، سبحان الله چوڻ لڳا.⁽⁶⁾

7. غلام علي ”مداح“ نثوي

مخدوم صاحب، محمد عربي ﷺ جي دين جو مددگار آهي. بدعت ۽
ضاللت جي پاڙ پٽيندڙ هو. محمد هاشم جون ڪرامتون روشن آهن. سندس
دل علم جي نور سان مالا مال هئي.⁽⁷⁾

8. محمد رفيع نثوي

مخدوم صاحب شريعت جو روشن برج ۽ ڪفر جي اونداهيءَ کي مٽيندڙ
هو. حقيقت جي راز کان واقف ۽ بااصول عالم هو. جڏهن سندس وفات جو
سال ڳوليم، ته هاتف چيو: رسول جي دين جي مشعل اجهامي وئي.⁽⁸⁾

9. مرزا غلام علي بيگ نثوي

مخدوم صاحب فقيه عالم، امر ۽ نهی جو حاڪم هو. شريعت ۽ دين
جو خادم هو. هاتف چيو ته، جهان جي گلستان مان محمد هاشم جي روح
جو پکي فردوس ۾ اڏامي ويو.⁽⁹⁾

10. محمد رحيم نثوي

مخدوم صاحب زماني جو امام ابو حنيفه، اهل ڪفر کي رسوا ڪندڙ،

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
پنهنجو سامان جنت جي طرف ٻڌڻ وارو هو. جڏهن مون سندس وفات جو سال ڳوليو، ته هاتف چيو: مصطفيٰ ﷺ جي جوار ۾ پنهنجي جاءِ لڌائين. ⁽¹⁰⁾

11. محمد احسن خان ٺٽوي

علومِ ربانيءَ جو اڳواڻ هن فاني جهان مان موڪلائي ويو. ان تي سندس وفات جو سال هاتف هن ريت چيو: الله تعاليٰ ان جي جاءِ جنت ۾ جوڙي. ⁽¹¹⁾

12. مخدوم محمد ابراهيم ”خليل“ ٺٽوي

مخدوم محمد هاشم علم ۾ شهره آفاق، تقويٰ ۾ يگانو ۽ طاق، مسئلن جي تحقيق ۾ ڪو به ماڻهو سندس همسر نه هو. عالمن ۾ مشهور هو. سندس گهڻيون تصنيفون آهن... حق هيءُ آهي ته هي سڀ ڪجهه ازلي فيض، الله تعاليٰ جي مهرباني ۽ ڪرامت سان ٿيو آهي. ⁽¹²⁾

13. امين بن هارون چترائي

مخدوم صاحب رباني آيتن جو مظهر، حقاني اسرار جو سرچشمو، ظاهري باطني علمن جو جامع، نبوي اخلاق سان سينگاريل آهي. جيئن سندس علم ۽ ڪمال، حسن اخلاق ۽ جاه و جلال جو ڌاڪو عرب ۽ سنڌ، لاڙ ڪڇ ۾ روشن آهي. هر جاءِ ۽ هر خاص عام جي زبان تي سندس نالو جاري ۽ مشهور آهي. ⁽¹³⁾

14. رچرڊ برٽن

مخدوم صاحب هندستان ۽ عربستان جو سير ڪيو هو. عربي ۽ فارسي ٻوليون ۽ فقه چڱيءَ طرح سکيو هو. چون ٿا ته مسافريءَ جي دوران هن عيسائي پادرين سان ڪيترا مناظرا ڪيا... هن عربيءَ ۾ ڪتاب لکيا ۽ عام ماڻهن لاءِ انهن جو سنڌيءَ ۾ عام فهم ترجمو به ڪيو. ⁽¹⁴⁾

15. مولوي رحمان علي

مخدوم صاحب ناميارو ۽ مشهور عالم هو. گهڻن ئي عالمن جي مقابلي ۾ ڀاڳ وارو ۽ شرعي پابنديءَ جي اعتبار کان متانھون هو. ⁽¹⁵⁾

16. مرزا قليچ بيگ

مخدوم صاحب شريعت تي بلڪل مستقل هو ۽ اسلام جي ديني ڪمن ۾ گهڻي مدد ڪيائين ۽ دين جي برخلاف ڳالهائيندڙن سان چڱيون چوڻون کاڌائين. (16)

17. مولوي محمد صادق ڪڏي وارو

مخدوم محمد هاشم نثوي سنڌ جي محقق فقهاء ۽ رباني علماء جو سرڪرده ۽ هڪ سئو کان وڌيڪ ضخيم ڪتابن جو مصنف آهي. پاڻ ڪيترن مشائخ سلاسل جا استاد ۽ شيخ آهن. پاڻ رسول الله ﷺ طرفان سنڌ جو قاضي ۽ فتاويٰ بياض هاشمي جو مصنف آهي. (17)

18. الوحيد - سنڌ آزاد نمبر

سنڌ جي انهن هستين مان جن تي اسان جو وطن بچاءُ ناز ڪري سگهي، مخدوم محمد هاشم عليه الرحمة به هڪ آهي... مخدوم صاحب جا ۲۴ ڪلاڪ ڪمن لاءِ ورهايل هوندا هئا. درس تدريس کان سواءِ ڪتابن جي تاليف لاءِ خاص وقت مقرر هو. عبادت ۽ ياد الاهيءَ لاءِ جدا وقت هو. (18)

19. مولانا عبيدالله سنڌي

مخدوم صاحب جي مجموعو بياض (هاشمي) جي مطالعي مان (حديث ۽ اصول حديث) جي فن ۾ مون کي ڪمال حاصل ٿيو. (19)

20. خان بهادر محمد صديق ميمڻ

مخدوم صاحب جو علمي ۽ ديني فيض اڍائي سئو ورهين کان سنڌ ۾ جاري آهي ۽ تا قيامت جاري رهندو... سندس سنڌي توڙي عربي شعر سنڌ ۽ عرب ۾ هڪ ممتاز درجو حاصل ڪيو آهي. سنڌ جو مشهور شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائي عليه الرحمة اسلامي تصوف جو صاحب ۽ ولي، حضرت مخدوم محمد هاشم نثوي جي علمي مجلس ۾ ٺٽي ۾ شامل ٿيندا هئا ۽ ساڻن رهاڻيون ڪندا هئا. (20)

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

21. مولانا دين محمد وفائي

عالم، عارف، قاري، حاجي، صوفي مولانا مخدوم محمد هاشم... حرمين جي سفر کان پوءِ هڪ نئون رنگ حاصل ڪري واپس ٿيو. علم حديث جو شغل اڳي کان وڌيڪ جاري رکيو ويو ۽ بدعات جي انڪار ۽ بيخ ڪنيءَ تي وڌيڪ زور ڏيڻ لڳو.⁽²¹⁾

22. جي. ايم. سيد سنائي

مخدوم صاحب نثي جي شهر ۾ مشهور عالم ۽ شريعت جو پائبنڊ ۽ پرهيزگار هو. سندس فتوائون مشهور آهن.⁽²²⁾

23. ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو

زبان اعليٰ صاف ۽ سليس اهي سڀئي گڏ ۽ وصفون وري مخدوم محمد هاشم جي سنڌيءَ ۾ آهن، جو پنهنجيءَ ۾ بي مثل آهي. ساڳيو ئي سوز ۽ گداز اٿس، جهڙو شاه جي ڪلام ۾ اگرچہ ان کان بلڪل نيارو آهي... عمر سيپاري جي تفسير ۽ ”قوت العاشقين“ جي تمهيد ۾، جنهن ۾ سندس روح، الله جي ساراه ۽ رسول ﷺ جي سڪ ۽ چئن يارن جي مدح ۾ ريلا پيو ڏئي. منجهس اهو جذبو، میناج ۽ رواني آهي، جو پڙهندڙن جو قلب جهڳيو پوي ۽ بي اختيار اکين مان ڳوڙها ڳلن تي ڳڙيو پون.⁽²³⁾

24. الله پڇاڻو يار محمد سمون

مخدوم محمد هاشم نثوي وڏو عالم، زاهد ۽ وقت جو اديب ٿي گذريو آهي... مخدوم صاحب جو شعر صوفيائو، اصلاحي ۽ ديني وائن جي سمجهاڻيءَ تي آهي.⁽²⁴⁾

25. لطف الله بدوي

مخدوم صاحب دين جي خدمت لاءِ جي ڪوششون ورتيون، سي ڪڏهن به وساري نه ٿيون سگهجن.... اسان هن چوڻ لاءِ مجبور ٿيون ٿا ته سنڌي شاعري جي هن صف ۾ سندس ڪلام بلند مقام رکي ٿو. سندس شعر ۾ وڏي رواني ۽ سادگي موجود آهي.⁽²⁵⁾

26. مخدوم امير احمد

مخدوم صاحب سهڻي سيرت سان سينگاريل ۽ پرهيزگار هو. عام خاص ۾ هڪ جيترو مڃيل ۽ مقبول هو. سندس اڪثر زندگي سنت نبويءَ جي زنده رکڻ ۽ بدعت جون پاڙون پڻ ۾ گذري. ان ڏس ۾ ڪنهن به وڏي ننڍي جو رک رکاءَ نه ڪندو هو. پاڻ صبر حيا جو صاحب، توڪل، بردباري، تقويٰ ۽ استقامت جو عملي نمونو هو. فخر وڏائي ۽ رياءَ کان نفرت ڪندڙ هو. (26)

27. ڪريم بخش چن

سر زمين سنڌ ۾ احياءِ ملت جو علمبردار مخدوم محمد هاشم ٺٽوي هو. سندس علمي شهرت ۽ فضيلت جو آواز دور دراز هنڌن تي پهچڻ لڳو. هزارين شاگرد ۽ تحقيق جا طالب سندن خدمت ۾ پهتا. سندس علم ۽ فيض جي ڪمال جو پٽلاءُ آخر سنڌ جي نامياري حاڪم ميان غلام شاھ ڪلهوڙي جي ڪنن تائين پهتو ۽ هو سندس مريد ٿي ويو. (27)

28. غلام رسول مهر

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي پنهنجي دور جو ممتاز عالم هو. فقه، حديث، رجال، ڪلام معقول ۽ تفسير وغيره جي علمن ۾ کيس دسترس حاصل هئي. لڳ ڀڳ ساڍن ٽن سون ڪتابن جي تصنيفات ڇڏيائين. (28)

29. رحيمداد خان مولائي شيدائي

مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو ٺٽي ۾ اچڻ کان پوءِ علمي شهرت ۽ فضيلت جو آواز ديسان ديسان پهچڻ لڳو... ميان غلام شاھ کيس قاضي القضات جو عهدو ڏنو... مخدوم صاحب اٽڪل ڏيڍ سئو ڪتاب تاليف ڪري، سنڌ وارن تي هڪ ناقابل فراموش احسان فرمايو. (29)

30. شيخ محمد ابراهيم "خليل"

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جيتوڻيڪ هڪ فقيه ۽ ظاهر شريعت جو ڏاڍو پابند هو، پر سندس تصنيف "قوت العاشقين" مان ظاهر ٿئي ٿو ته هو به هڪ وڏو صوفي شهودي صوفي هو. (30)

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

31. اعجاز الحق قدوسي

مخدوم صاحب علم ۽ عمل ۾ بي مثال هو. ساري حياتي دين جي تبليغ، سنت جيارڻ ۽ شريعت جي واڌاري لاءِ ڪوشان رهيو. جيئن ته سندس زبان ۾ تاثير ۽ قلم ۾ زور هو، ان ڪري سندس تبليغ جي ڪري گهڻا ذهني مسلمان ٿيا. مخدوم صاحب جا مختلف علمن ۾ گهڻا ڪتاب لکيل آهن. انهن سندس نالي کي عرب و عجم ۾ روشن ڪري ڇڏيو.⁽³¹⁾

32. سيد حسام الدين راشدي

هن دور جو مشهور ديني عالم ۽ پنهنجي فن ۾ وقت جو امام هو. سندس شخصيت جو اثر نه صرف عوام تي هو، بلڪ وقت جي حڪومت به ڪانئس متاثر هئي. فارسي، عربي ۽ سنڌي ۾ ٽن سون جي لڳ ڀڳ ڪتاب لکيائين، جن مان ڪيترا نوس ۽ لاثاني علمي ڪتاب آهن. سڀاري تبارڪ ۽ عمر جو تفسير، فرائض الاسلام، راحت المومنين، زاد الفقير وغيره سندس ڪتاب آهن. ”فرائض الاسلام“ - ابوالحسن جي ڪتاب کان متاثر ٿي لکيائين. ابوالحسن فقط ۳۰ مسئلا ڪنيا آهن، پر هن ۱۲۶۲ مسئلن جو احاطو ڪيو آهي.⁽³²⁾

33. علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

مخدوم صاحب قرآن، حديث، فقه ۽ ٻين علمن ۾ زماني ۾ بي مثال عالم هو. سندس شاگردن جو حلقو يمن، عرب ۽ مغرب اقصي تائين پکڙيل هو. سندس ڪتب خانو به اسلامي دنيا ۾ مشهور هو. پاڻ اسلام جا ڪئين ڪتاب لکيائين. ان سان گڏ اسلام جي اشاعت ۾ وڏي ڪوشش ورتائين. ميان غلام شاهه ڪلهوڙي - سنڌ جي حاڪم طرفان کيس پروانو مليل هو. اڄڪلهه هي جيڪي ميمڻ لکن جي تعداد ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿا، اهي سڀ حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي ديني تبليغ ۽ ڪوشش جو نتيجو آهن ۽ مخدوم صاحب انهن نون مسلمانن لاءِ سنڌي زبان ۾ اسلامي ڪتاب به لکيا.⁽³³⁾

34. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

سنڌ جي سرزمين جيڪي چوٽي جا عالم پيدا ڪيا، تن مان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي هڪ نهايت ئي ناميارو عالم هو. سندس شخصيت ۽

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

علميت سنڌ لاءِ باعثِ فخر آهي... مخدوم محمد هاشم جون ديني ۽ علمي خدمتون ايتريون ته اهم ۽ وسيع آهن، جو انهن تي مسلسل تحقيق جي ضرورت آهي. ديني علمن - تفسير، حديث، فقه وغيره تي کيس عبور حاصل هو ۽ انهن بابت ڪيترائي ڪتاب لکيائين. عربي ۽ فارسيءَ کان سواءِ سندس سنڌي تصنيفن جو معيار علميت توڙي ٻوليءَ ۽ لغت جي لحاظ سان ايترو ته بلند آهي، جو سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ ۾ پڻ مخدوم صاحب جو مقام نهايت بلند آهي.⁽³⁴⁾

35. شيخ محمد سومار

مخدوم محمد هاشم نثوي دين اسلام جو وڏو مبلغ هو. هو هر ڪنهن ڳالهه جو چوڻڪارو اسلام کان سمجهندو هو. ٻئي هر ڪنهن مذهب کي گمراهي ۽ ڪفر سان تعبير ڪندو هو.⁽³⁵⁾

36. محمد اسماعيل ڪنڀار نثوي

الله جي عاشقن مان حضرت مخدوم محمد هاشم سنڌ جو مشهور عالم، مفتي، ڪامل ولي، عاشق رسول ﷺ مشهور آهي. سندس تصنيف ڪيل ڪتاب سنڌ جي ديندار مسلمانن لاءِ مشعل راه آهن.⁽³⁶⁾

37. مولانا محمد يوسف لڌيانوي

شيخ علامه مولانا محمد هاشم نثوي - شاه ولي الله دهلويءَ جو همعصر ۽ خطئ سنڌ جو گويا شاه ولي الله ثاني هو. اسلامي علوم تفسير ۽ حديث، فقه ۽ اصول فقه، ڪلام ۽ تصوف، سيرت ۽ تاريخ، شعر و ادب ۾ پنهنجي دور جو امام هو. علم ۽ فضيلت، زهد ۽ تقويٰ ۾ بي مثال هو. سموري حياتي تعليم ۽ تدريس، تصنيف ۽ تاليف، وعظ ۽ ارشاد، احياءِ سنت، ترويج سنت ۽ بدعتن جي پاڙ پٽ ۾ گذاريائين. سندس وقت ۾ برڪت ۽ قلم ۾ رواني هئي. عربي، فارسي ۽ سنڌي ٽئي ٻوليون بنا تڪليف جي لکندو ۽ ڳالهائيندو هو. اسلامي علوم ۾ ڪو به اهڙو شعبو ۽ وقت جو ڪو اهم مسئلو اهڙو نه هوندو، جنهن تي پاڻ قلم نه هلايو هجي. سندس تصنيفون موضوع جي اعتبار، قلم جي تيز رفتاري، موضوع جي گهڻائيءَ ڪري، متانت، صحيح تحقيق ۽ مٿانهين معيار واريون آهن.⁽³⁷⁾

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

38. مولانا محمد اسحاق ڀٽي

ولايتِ سنڌ جي مردم خيز خطي ۾ جن فيض ۽ برڪت وارن بزرگن درس تدريس ۾ نالو روشن ڪيو ۽ تصنيف و تاليف ۾ جهنڊا کوڙيا، انهن ۾ مولانا محمد هاشم سنڌيءَ جو نالو مبارڪ برصغير جي تاريخ جي صفحن ۾ هميشه ياد رهندو.... هو پنهنجي دور جو جليل القدر عالمِ دين هو. ان جي معلومات ۽ مطالعي جو دامن تمام وسيع هو. فقه حنفي ۾ کيس وڏو عبور هو.⁽³⁸⁾

39. ڊاڪٽر محمد مسعود احمد مظهري

مخدوم صاحب سنڌ جو مشهور محدث، فقيه ۽ وقت جو مجدد هو. سندس ٽن سون کان وڌيڪ ڪتاب لکيل آهن. انهن مان ڪجهه عرب ۽ پاڪستان ۾ ڇپيا آهن.⁽³⁹⁾

40. ڊاڪٽر قاضي يار محمد

مخدوم محمد هاشم نثوي پنهنجي وقت جو ممتاز ديني عالم ٿي گذريو آهي. پاڻ فقه، حديث، رجال، ڪلام، معقول ۽ تفسير وغيره علمن ۾ ڪامل دسترس رکندڙ هو. علم ۾ شهره آفاق هو ته تقويٰ ۾ يگانه ۽ طاق. مسائل جي تحقيق ۾ سنڌ ملڪ ۾ سندس ڪو ثاني ڪو نه هو.⁽⁴⁰⁾

41. ڊاڪٽر ظهور احمد اظهر

حاجي هاشم بن عبدالغفور سنڌي انهن رباني عالمن مان هو، جن دين اسلام جي تبليغ ۽ سنت جي اشاعت خاطر عظيم خدمتون سرانجام ڏنيون. پنهنجي زماني جو ممتاز عالم هو.⁽⁴¹⁾

42. محمد يوسف ”شاڪر“ ابڙو

حق پرست بزرگن مان مخدوم محمد هاشم نثوي به هڪڙو تمام مشهور اهل الله ٿي گذريو آهي، جيئن هندستان ۾ امام رباني مجدد الف ثاني ۽ شاه ولي الله پنهنجي وقت ۾ اسلام جي صحيح فڪر پکيڙڻ لاءِ پنهنجي حياتي وقف ڪري ڇڏي هئي.⁽⁴²⁾

43. ڊاڪٽر مدد علي قادري

مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ کي جيڪڏهن اسين ”سند جو سيوطي“ سڏيون، ته ان ۾ ڪو به وڌاءُ نه آهي. علامه جلال الدين وانگر واديءَ مهراڻ جي هن عظيم عالم ۽ مفڪر مختلف اسلامي علوم ۽ ادبي صنفن جي مائٽيءَ ۾ پنهنجي قلم جي رخس کي ڇڏي ڏنو آهي.⁽⁴³⁾

44. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

مخدوم صاحب علم ۽ عمل جو مجسمو هو. اسلامي دنيا جو تمام وڏو عالم به هو، ته وڏو مصلح به هو. اعليٰ پايي جو مقرر به هو، ته بيشمار ڪتابن جو مصنف به هو.⁽⁴⁴⁾

45. ڊاڪٽر ابيميري شمل

مخدوم صاحب ٺٽي جو وڏو جج هو. سندس دور ۾ جيڪي حڪمران آيا، سي سڀ کيس چاهيندا هئا. مولوي محمد هاشم سنڌي توڙي عربيءَ ۾ تمام گهڻو لکيو آهي. اندازو آهي ته هن تي سئو کن مختلف شيون لکيون آهن.⁽⁴⁵⁾

46. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالغفور سنڌي

مخدوم صاحب عالم رباني، زاهد الزمان، ساده طبيعت، تڪلف ۽ تصنع کان عاري، علم جو ڀنڊار هئا.⁽⁴⁶⁾

47. مفتي عبدالرحمان ٺٽوي

شيخ الاسلام حضرت علامه مخدوم محمد هاشم سنڌي ٺٽوي علم معقول ۽ منقول ۾ وڏي دسترس رکندو هو. جنهن جي علمي وسعت جو اندازو سندس لکيل ڪتابن مان لڳائي سگهجي ٿو. جيڪي هڪ اندازي موجب ٽن سون جي لڳ ڀڳ آهن.⁽⁴⁷⁾

48. مولوي محمد طفيل احمد نقشبندي

تصوف جي سلسلي ۾ بلند پايه جو مرشد نظر اچي ٿو. پاڻ هڪ بي مثال مرشد ۽ پير طريقت هو. جنهن کي نه رڳو چئن سلسلن: نقشبندي، قادري، چشتي ۽ سهرورديءَ ۾ اجازت حاصل هئي، پر شطاريه، قشيري،

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
 شاذليہ ۽ ان دور جي ڪيترن طريقن جي هلندڙ سلسلن ۾ به کيس اجازت
 مليل هئي. (48)

49. پروفيسر اسد الله ڀٽو

حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو شمار اسلام جي انهن متبحر
 علماء دين مان آهي، جن جو علمي مقام ۽ فضيلت هڪ تسليم شده حقيقت
 ۽ روز روشن وانگر عيان آهي. (49)

50. مدير سب ماهي ”دانش“

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سنڌ جي تاريخي سرزمين جو فخر آهي.
 جنهن جي علمي ديني خدمتن کي اسلامي دنيا ۾ هميشه احترام سان ڏٺو
 وڃي ٿو. مخدوم صاحب عربي، فارسي ۽ سنڌي ٽنهي ٻولين ۾ شعر به چيو آهي. (50)

51. مولانا محمد اديس ڏاهري

مخدوم صاحب زاهد عابد، ذڪر ڪندڙ سالڪ، شريعت جو صاحب ۽
 حبيب ڪريم رؤف رحيم رحمه الله جو سچو عاشق هو. ان ڪري مٿس محبوب
 عليه السلام جي خاص نگاهه ۽ مهرباني هئي. پاڻ پنهنجي شعرن ۾ جيڪي
 عشق ۽ الفت وارا نوراني الفاظ استعمال ڪيا اٿس، انهن مان سندس عقيدو ۽
 مسلڪ صاف ظاهر ۽ سچ وانگر روشن آهن. پاڻ عقيدتي ۾ پڪا سني
 هئا. سنيت ۾ پهاڙ وانگر مضبوط ۽ محبت ۾ راسخ هئا. (51)

52. مولوي عبيدالله پنهور

شمس الملت و الدين علامه مخدوم صاحب جي تعريف کان زمانو
 قاصر آهي. علامه موصوف وقت جو هڪ وڏو محقق عالم ۽ مجتهد هو.
 سندس گهڻائي ڪتاب آهن، جيڪي جدا جدا فن تي وڏي محققانه ۽ عالمانه
 انداز ۾ لکيل آهن. (52)

53. غلام محمد لاکو

مرزا (قليج بيگ) کان اڳ ۾ سنڌ ۾ صرف مخدوم محمد هاشم ٺٽوي
 اهڙو مصنف ٿي گذريو، جنهن عربي فارسي ۽ سنڌي ٻولين ۾ سوين ڪتاب

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
 لکيا هئا. هو ڪلهوڙن جي دور جو وڏو عالم هو. ⁽⁵³⁾

54. ڊاڪٽر محمد اشرف سمون

سندن نالو محمد هاشم لقب شمس الملت و الدين ۽ مخدوم خطاب آهي. پاڻ پنهنجي زماني جا بي بدل محدث ۽ بي مثل فقيه ٿي گذريا آهن. ⁽⁵⁴⁾

55. حافظ حبيب سنڌي

سرزمين ٺٽو هميشه عالمن ۽ اديبن جي بستي رهي آهي. جنهن مخدوم العلماء مخدوم محمد هاشم ٺٽوي عليه الرحمة جهڙين عظيم العظمت شخصيتن کي جنم ڏيئي دنيا تي اهو ثابت ڪري ڇڏيو، ته ٺٽو ڪڏهن به علم و ادب جي ميدان ۾ پوئتي پيل علائقو نه آهي. ⁽⁵⁵⁾

56. اسلم سنڊيلو

اسين سچل سرمست جي همعصرن ۾ نظر وجهنداسون ته اسان کي ڪافي تعداد ۾ وڏا اديب، عالم فاضل ۽ ديني مڪتب فڪر جا ڄاڻو ملندا، جن ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي- جنهن مديني منوره ۽ مڪي پاڪ مان بلند پايه عالمن کان مختلف علمن ۾ سندون ۽ اجازتون حاصل ڪيون، پوءِ ٺٽي ۾ مقيم ٿيو (به هڪ آهي). ⁽⁵⁶⁾

57. محمد ابراهيم ترک ۽ اشتياق حسين شاه

مخدوم صاحب باڪمال عالم ۽ ڀلو بزرگ ٿي گذريو آهي. اسلامي دنيا جو وڏو مصلح ۽ عالم هو. اعليٰ پايي جو مقرر به هو ته بيشمار ڪتابن جو مصنف به هو. مخدوم صاحب طبيعت جو حلیم، مزاج جو خلیق از حد پرهیزگار هو. هر ڪم ۾ خواه ادائي انداز ۾ شريعت جي حڪمن جي پوري تعميل ڪندو هو ۽ سموري زندگي سیرت پاڪ جي نموني تي بسر ڪيائين. ⁽⁵⁷⁾

58. عبدالله گندرو

ٺٽي جي بزرگن عالمن، جن خلق خدا کي فيض ڏنو، تن مان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي هڪ هئا... مخدوم عاشق رسول ﷺ هئا. حضور ﷺ جن سان ايتري محبت هئس، جو يارهن حج پنڌ ڪيا هئائين. ⁽⁵⁸⁾

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

59. حافظ ارشد انڌڙ

مخدوم صاحب حق لاءِ اگهاڙي تلوار هئا. حق چوڻ ۾ ڪنهن جي به دشمني جو خيال دل ۾ نه آئيندا هئا. عابد، زاهد، متقي، ساري رات جاڳي عبادت ڪندڙ ۽ ڏينهن جو روزا رکندڙ هئا. فقيه، محدث ۽ مجتهد هجڻ سان گڏ وڏي درجي جا اهل دل پڻ هئا. (59)

60. رسول بخش ٽيممي

سنت محدثن، مجددن، جيد علمائن ۽ مخدومن جو سائيه آهي. اهڙن بي بها موتين مان هڪڙو موتي هو شمس العلماء، قمر المنير مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، جنهن پنهنجي علمي ڪستوريءَ سان ولايت واسي ڇڏي. وڏو بخت ان وقت جو جنهن وقت ۾ هيءُ شمس العلم پيدا ٿيو. (60)

61. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

تقرير، تحرير توڙي درس ۽ تدريس جي لحاظ کان مخدوم صاحب هڪ وڏو عالم هو... سنت ۽ سنت کان ٻاهر جي علمي حلقن ۾ هيءُ عالم سدا جيئرو آهي. (61)

حوالا

۱. مخدوم عبداللطيف: "مناقب مخدوم محمد هاشم" (قلمي فارسي)، ص ۱۱
۲. مخدوم عبدالرحمان: "حيات العاشقين" (سنڌي) ص ۲۳۶
۳. مخدوم عبداللطيف: "مناقب مخدوم محمد هاشم" (قلمي)، ص ۹
۴. مير علي شير "قانع" نثوي: "مقالات الشعراء" (فارسي)، ص ۸۴۲
۵. آگرو غلام رباني: "جهڙا گل گلاب جا"، جلد-۱، ص ۱۹۹
۶. وفائي دين محمد مولانا: "تذڪره مشاهير سنڌ"، جلد-۲، ص ۵۹-۲۶۱
۷. ايضاً، ص ۲۶۲
۸. ايضاً، ص ۲۶۲
۹. ايضاً، ص ۲۶۳
۱۰. ايضاً، ص ۲۶۳
۱۱. ايضاً، ص ۲۶۳
۱۲. ابراهيم "خليل" نثوي: "تڪمله مقالات الشعراء" ص ۴۳
۱۳. امين بن هارون چترائي: "مناقب مخدومين معظمين" (قلمي فارسي)، ص ۲
۱۴. برٽن: "سنڌ ۽ سنڌو ماڻھو ۽ وسندڙ قومون" (مترجم سنڌي)، ص ۷۷، ۷۸
۱۵. مولوي رحمان علي: "تذڪره علماء هند" (فارسي)، ص ۲۵۳
۱۶. مرزا قليچ بيگ: "قديم سنڌ" - "قديم سنڌ جا ستارا"، ص ۳۴۹
۱۷. روڏاد مدرسه مظهر العلوم، ڪڏو- ڪراچي، سال ۱۹۳۰-۲۸ع، بحواله ماهوار "شريعت" سکر سنڌ، مارچ ۱۹۸۳ع، ص ۷-۱۰
۱۸. "الوحيد" - سنڌ آزاد نمبر، ۱۹۳۶ع، ڇاپو ٻيو، ص ۳۲، ۳۳
۱۹. قاسمي غلام مصطفيٰ، علامه: "هاشميه لائبريري" (مقالو)، "نئين زندگي" ڪراچي سنڌ، جولاءِ ۱۹۵۹ع، ص ۱۷
۲۰. "قوت العاشقين"، مرتب: محمد صديق ميمڻ، ڏسو مقدمو، ص ۱
۲۱. وفائي دين محمد مولانا: "تذڪره مشاهير سنڌ"، جلد-۲، ص ۵۴-۲۵۵
۲۲. سيد، جي. ايم: "پيغام لطيف"، ۱۹۷۴ع، ص ۷
۲۳. دائود پوٽو عمر بن محمد، ڊاڪٽر: "مضمون ۽ مقالا"، ص ۸
۲۴. الله بچايو يار محمد سمون: "لاڙ جو سير"، ص ۴۵، ۴۶
۲۵. بدوي لطف الله: "تذڪره لطفي"، جلد-۱، ص ۴۳-۶۵
۲۶. "بذل القوت" (عربي)، ڏسو مقدمو: مخدوم امير احمد عباسي، ص ۱۰
۲۷. ڇنڇن ڪريم بخش: "ملت اسلاميه جي اڀاء جي تحريڪ" (مقالو)، ٽماهي "الرحيم" سنڌي، سر، ۱۹۶۵ع، ص ۹۴

۲۸. غلام رسول مهر: "تاريخ سنڌ - عهد ڪلهوڙا" (اردو) جلد-۲، ص ۹۹۲
۲۹. مولائي شيدائي: "جنت السنڌ"، ص ۶۴-۵۶۵
۳۰. شيخ ابراهيم خليل ڊاڪٽر: "تصوف جي حقيقت ۽ سنڌ جا صوفي شاعر" (مقالو) ماهوار "نئين زندگي" (۱۵ صدي هجري نمبر)، آگسٽ-سيپٽمبر ۱۹۸۰ع، ص ۱۲۶
۳۱. قدوسي اعجاز الحق: "تاريخ سنڌ"، (اردو)، جلد-۲، ص ۵۵۸
۳۲. سيد حسام الدين راشدي: "سنڌي ادب" (اردو)، مترجم: غلام محمد لاکو، ص ۱۰۷
۳۳. قاسمي غلام مصطفي علامه: "اشاعت اسلام سنڌ ۾" (مقالو)، ماهوار "الولي" حيدرآباد سنڌ، اپريل ۱۹۷۲ع، ص ۴۴
۳۴. بلوچ نبي بخش خان ڊاڪٽر: "مخدوم محمد هاشم جي سوانح حيات ۽ علميت بابت ويچار" (مقالو)، ٽماهي "مهراڻ" حيدرآباد سنڌ، ۴-۱۹۸۵ع، ص ۱۲۱
۳۵. شيخ محمد سومار: "لطيف سائينءَ جا لاڙ تان پيرا"، ص ۲۳
۳۶. "بنا الاسلام سنڌي"، ڏسو مقدمو- از: فقير محمد اسماعيل ڪنڀار نثوي، ص ۵
۳۷. مخدوم محمد هاشم: "عهد نبوت ڪي ماه و سال" (اردو)، مترجم: مولوي محمد يوسف لڌيانوي، مقدمو ص ۲
۳۸. محمد اسحاق ڀٽي: "فقهاء هند" (اردو) جلد-۵، حصو ۲، ص ۲۵۰
۳۹. محمد مسعود احمد مظهر، ڊاڪٽر: "جانِ جانان"، (اردو)، ص ۱۶۶
۴۰. قاضي يار محمد ڊاڪٽر: "سنڌ ۾ فقهي ادب جو ارتقا"، ص ۶۵
۴۱. ظهور احمد اظهر، ڊاڪٽر: "تاريخ ادبيات مسلمانانِ پاڪ و هند"، (اردو) جلد ۲ (عربي ادب)، ص ۲۴۰، ۲۴۱
۴۲. "بنا الاسلام سنڌي"، ڏسو مقدمو از: محمد يوسف شاکر ابڙو، ص ۵
۴۳. مدد علي قادري: "مخدوم محمد هاشم جون سنڌي تصنيفات" (مقالو)، ٽماهي "مهراڻ" حيدرآباد سنڌ، ۱-۲، ۱۹۸۱ع، ص ۱۴۵
۴۴. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر: "سنڌي ادب جو تاريخي جائزو"، ص ۷۶
۴۵. اينيمري شمل، ڊاڪٽر: "سنڌي ادب جي ارتقا"، مترجم: غلام حيدر ٻرڙو، ص ۵۹، ۶۰
۴۶. ميمڻ عبدالغفور سنڌي، ڊاڪٽر: "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ"، ص ۱۵۷
۴۷. محمد طفيل احمد نقشبندي، مولانا: "تحفة الزائرین" (اردو)، ڏسو تقرير از: مفتي عبدالرحمان نثوي، ص ۲۴۳
۴۸. "تحفة الزائرین" (اردو) ص ۲۸۹
۴۹. اسد الله ڀٽو پروفيسر: "مولانا مخدوم محمد هاشم نثوي" (مقالو)، ٽماهي "سنڌ"، سيارو ۱۹۸۲ع، ص ۲۴۱
۵۰. ايڊيٽر سه ماھي "دانش" (فارسي)، اسلام آباد، ۱۶، زھستان ۱۳۶۷، ص ۱۵۸
۵۱. "مدح نامہ سنڌ"، (مترجم سنڌي) از: مولانا محمد ادریس ڏاھري، ص ۲۲-۳۴
۵۲. "فرائض الاسلام" (اردو) ڏسو مقدمو از: مولانا عبدالعليم ندوي، ص ۲، ۴
۵۳. غلام محمد لاکو، پروفيسر: "شمس العلماء، مرزا قليچ بيگ" (مقالو)، ماهوار "السنڌ" اسلام آباد، سيپٽمبر ۱۹۹۳ع، ص ۲۷
۵۴. محمد اشرف سمون ڊاڪٽر: "ٻارھين صدي هجريءَ جي سنڌي محدثن جون علمي

- خدمتون "بي ايڇ. ڊي لاءِ تحقيقي مقالو، ۱۹۸۹ع، تلخيص ۲۹۰
۵۵. حافظ حبيب سنڌي: "مخدوم محمد هاشم جون علمي ۽ ادبي خدمتون" (مقالو) ڇھ ماھي "سنڌي ادب"، سنڌالاجي، ۱-۲، ۸۵-۱۹۸۶ع، ص ۱۴
۵۶. اسلم سنڊيلو: "سجل سرمست"، ثقافت کاتو، ص ۱۳
۵۷. "اخبار تعليم" (مقالو) ۱-۲، ۱۹۹۱ع، ص ۴۱-۴۵ تلخيص
۵۸. عبدالله گندرو: "مخدوم محمد هاشم ٺٽوي" (مضمون)، روزانه "مھراڻ"، ۷ جون ۱۹۶۸ع
۵۹. حافظ ارشد انڊيز: "علامه محدث محمد هاشم ٺٽوي" (مقالو)، ماھوار "نئين زندگي"، جون ۱۹۷۹ع، ص ۶
۶۰. رسول بخش ٽيمپي: "مخدوم محمد هاشم جا همعصر علماء ۽ فضلاء" (مقالو)، ڇھ ماھي "سنڌي ادب"، سنڌالاجي، ۱-۲، ۱۹۸۳ع، ص ۹۰
۶۱. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو: "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ"، ص ۱۱۴

ضمیمو (1)

ماڳ ۽ مڪان

مخدوم محمد هاشم نٿوي ۽ سندس خاندان جو سنڌ جي تاريخي ماڳن، جهڙوڪ: سيوهڻ، بنوري، بهرام پور، نٿي ۽ مڪليءَ سان واسطو پئي رهيو آهي. اسان هتي انهن ماڳن مڪانن ۽ يادگار آثارن جو مختصر احوال ڏيون ٿا:

سيوهڻ:

سيوهڻ سنڌ جو قديمي تاريخي شهر آهي. تاريخ ۾ سيوهڻ کي مختلف نالن سان سڏيو پئي ويو آهي. مشهور مؤرخ البلاذري (وفات ۲۷۹ھ) ”فتوح البلدان“ ۾ سيوهڻ جو ”سهبان“ جي نالي سان ذڪر ڪيو آهي.⁽¹⁾ سنڌ جي آبگاتي تاريخي ڪتاب ”چچ نامي“ ۾ سيوهڻ جو ذڪر ”سيوستان“ جي نالي سان هن ريت ملي ٿو:

”راءِ سهيرس بن ساهسي راءِ جي ڏينهن ۾ سنڌ ملڪ جون حدون وسيع هيون. هن پنهنجي ملڪ تي چار حاڪم مقرر ڪيا هئا. انهن مان هڪ قصبه سيوستان تي به حاڪم هو. جنهن جي هٿ ۾ سيوستان مرڪز کان سواءِ بڌيه، جنگان، رونجهان، ڪوه پايه ويندي مڪران جي حد سندس حوالي هئي.“⁽²⁾

ان سلسلي ۾ پيرو مل آڏواڻيءَ جو قول آهي: ”انو باشري، آرين، ايران سان گڏ سنڌ کي ’شو آستان‘ سڏي، راجڌاني ڪئي. شو آستان اچار بگڙي سيوستان ۽ سهوان ٿيو. هاڻ عام طرح چئون سيوهڻ. جنهن ڪري چئبو ته سڄي سنڌ ۾

’سيوهڻ‘ جهڙو قديم نالو ٻئي ڪنهن به شهر تي پيل ڪونهي.“⁽³⁾
 پيرو مل آڏواڻيءَ جي برعڪس، هڪ ٻيو هندو ليکڪ دوارڪا پرساد
 شرما لکي ٿو:

”سيوهڻ جو شهر مهاڀارت جي زماني کان پوءِ جو ٺهيل آهي...
 سڪندر کان پوءِ اتر هندستان جون ڪيتري ذاتيون هجرت ڪري
 ڏکڻ هندستان ڏانهن آيون... انهن مان سبيءَ جي ڪيترن سيوهڻ
 اچي وسايو.... سيوهڻ جو شهر اٽڪل ٻن اڍائي هزارن سالن جو
 جهونو آهي.“⁽⁴⁾

مير علي شير ”قانع“ نثوي سيوهڻ بابت رقمطراز آهي:
 ”هن کي سيوهڻ ۽ سهوڻ به سڏيندا آهن.... پنجين ولايت ۾
 آهي... هڪ قديمي شهر آهي. سنڌ جي اولاد سهوران جي پٺيان
 سڏجي ٿو. سندس قلعو (راءِ سهاڻي ٻئي جي ٺهرايل) قلعي مان
 آهي. قديم الايام کان خلاصو تختگاه هو. پوءِ وري اروڙ جي
 راجائن ۽ تنهن کان پوءِ ٺٽي جي بادشاهن جي حڪم هيٺ
 رهيو.“⁽⁵⁾

سيوهڻ آرين جي دور جو يادگار آهي، يا سڪندر جي زماني جو قديم
 آثار؟ وقت بوقت حملي آورن، مقامي راجائن ۽ مسلمان حاڪمن هن قديم
 تاريخي شهر کي ٻئي ڏاهيو ۽ ٺاهيو آهي. مغل دور ۾ هيءُ شهر علمي لحاظ
 کان مشهور هو. سيوهڻ ۾ مشهور بزرگ، مخدوم عثمان قلندر لال شهباز
 جو مقبرو آهي. سيوهڻ ۾ بزرگ جمن جتي، بودلو بهار، چٽو امراڻي به
 مدفون آهن. مشهور سياح ابن بطوطه به سيوهڻ ۾ آيو هو. هن وقت سيوهڻ
 ۾ مخدوم صاحب ۽ سندس بزرگن ڏانهن منسوب ڪو به آثار محفوظ نه
 آهي. سيوهڻ جو شهر، ايران، افغانستان ۽ هند سنڌ ۾ قلندر شهباز جي
 زيارتگاه جي ڪري مشهور آهي.

ميرپور بٺورو:

سنڌ جي تاريخ ۾ ”بٺورو“ هڪ پرڳڻو پئي رهيو آهي. شاهجهان جي
 ڏينهن ۾، مير ابوالبقا امير خان جڏهن ٺٽي جو نواب مقرر ٿي آيو، ته هن
 بٺوري پرڳڻي ۾ پنهنجي نالي هڪ يادگار شهر اڏايو. اهو شهر ”ميرپور“ جي
 نالي سان سڏجڻ لڳو. هيءُ شهر بٺوري، بهرام پور، درڪ ۽ پليجار پرڳڻن

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

جو مرڪز هو. جيئن بنوري کان سواءِ ٻيا پرڳڻا تاريخ ۾ محفوظ نه رهيا، ان ڪري ”اميرپور“ بنوري سان گڏجي ”ميرپور بنورو“ سڏجڻ لڳو ۽ مشهور ٿي ويو.⁽⁶⁾

مخدوم صاحب پاڻ اتي ڄائو نپنو ۽ ابتدائي علم پرايو. سندس والد عبدالغفور به ميرپوربنوري جي قديمي قبرستان ۾ مدفون آهي. باوجود گهڻي تلاش جي ۽ گهڻي وقت گذرڻ ڪري، ان قديم قبرستان ۾ حضرت عبدالغفور جي قبر جو ڏس پتو ملي نه سگهيو. بنوري جي اديب ۽ استاد، غلام محمد ”جوهر“ تصديق سان روايت بيان ڪئي ته اسان وڏن کان متواتر ٻڌندا اچون ٿا، ته مخدوم صاحب جو والد ميرپور بنوري جي هن قديم قبرستان ۾ دفن ٿيل آهي، پر مزار جي نشاندهي نه ٿي سگهي.

بهرام پور:

تاريخ ۾ بهرام پور کي به پرڳڻي جي نالي سان ياد ڪيو ويو آهي. مخدوم صاحب ٺٽي مان تعليم مڪمل ڪري، ميرپور بنوري کان پوءِ ڪجهه وقت لاءِ ديني تعليم ۽ وعظ و تبليغ جو سلسلو بهرام پور ۾ شروع ڪيو. اڳتي هلي ناسازگار حالتن ڪري مخدوم صاحب وڃي ٺٽو وسايو. هن وقت نه بهرام پور پرڳڻي جو وجود سلامت رهيو آهي ۽ نه وري ڳوٺ ئي آباد آهي. البت، هن موجوده وقت ۾ جهوڪ شريف ۽ بلڙيءَ جي وچ تي مخدوم صاحب جي مدرسي ۽ مسجد جا ڊنل آثار ڳاڙهين پڪين سرن ڪلر کاڌل ۽ مٽيءَ جي ڍير جي صورت ۾ موجود آهن. مخدوم صاحب جي انهيءَ تاريخي مدرسي ۽ مسجد جا آثار ديهه بهرام پور جي سروي نمبر ۲۸۲ ۾ موجود آهن. ديهه بهرام پور تعلقي ٽنڊي محمد خان ضلعي حيدرآباد ۾ واقع آهي. هيءَ زمين هن وقت زور دست پٺاڻ جي ملڪيت ۾ آهي. سروي نمبر ۲۸۲ ۽ ديهه بهرام پور جو نقشو محترم محمد ابراهيم سنڌي، شاه ڪريم واري کان مليو. مخدوم صاحب جي هن شهيد ٿيل مدرسي ۽ مسجد بهرام پور جو فوٽو تاريخ ۲۵ نومبر ۱۹۹۵ع تي مولوي اقبال احمد - پيش امام، درگاه شاه ڪريم بلڙي سان گڏ ڪڍيو ويو.

نتو:

ننگر ٺٽو، سنڌ جو تختگاه شهر پئي رهيو آهي. ظاهر ۾ سمن جي دور

۾ نٿي اوج ۽ عروج ماڻيو، پر ديبل کان پوءِ سومرن جي دور ۾ نٿي جو نالو تاريخ ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. نٿي جو مشهور مؤرخ ۽ مڪين، مير علي شير ”قانع“ نٿوي هن شهر جي تاريخ ۽ جاگرافيءَ بابت لکي ٿو:

”هيءَ سر زمين جيئن تاريخن مان معلوم ٿئي ٿو، پراڻي زماني ۾ به نٿي جي نالي سان سڏبي هئي. جيئن ته سنڌ جي مٿئين طرف کي عام ماڻهو سرو چوندا آهن ۽ هن هيٺين طرف کي لاڙ سڏيو ويندو آهي. اهو نٿي جي وجه تسميه جو کليو ثبوت آهي. جڏهن زماني جي گذرڻ ۽ وقت جي انقلابي حادثن کان پنيور، ديول، بڪار ۽ ٿرڙي جهڙا عمدا عمدا شهر ويران ٿيڻ لڳا، تڏهن اتي جا اڪثر باشندا هن شهر ڏانهن لڏي آيا. تڏهن گويا ڪه ’ته ته‘ جي مصداق موجب هاڻوڪي آبادي انهن مٿين آبادين جو مجموعو آهي.“

مير ”قانع“ وڌيڪ وضاحت ڪندي لکي ٿو:

اڳاٽي سمي انهي هنڌ سمنڊ جو پاڻي هو. پوءِ پاڻي سڪي پٽ ٿيو. جڏهن اروڙ ڦٽو، درياءُ سيوهڻ ڏانهن رخ موڙيو، جڏهن محمد طور جو شهر سومرن سردارن سميت ويران ٿيو، وقت جي حڪومت سمن ڄامن جي هٿ ۾ آئي، تڏهن مڪلي جي دامن ۾ ساموئي جو شهر ٻڌائون. اڳتي هلي ڄام نظام الدين عرف ڄام ننده سن ۹۰۰ هجري جي پڇاڙيءَ ۾ نجومين جي صلاح سان نئين شهر آباد ڪرڻ لاءِ اهڙي زمين چونڊي، جتي جا ماڻهو آرام پسند هجن، سير ۽ تفريح جي زندگي گذارين، سندن فطرت ۾ ڪماليت هجي. اهڙين وصفن واري نٿي واري زمين چونڊي وئي. هن وقت نٿو ٻن معنائن سان آباد آهي. ڪي چون ٿا ته، نٿه معنيٰ آهي ’ته ته‘ يعني هيٺاهين زمين. ڪن جو چوڻ آهي، نٿه يعني نٿ، جا سنڌين جي اصطلاح ۾ ماڻهن جي گڏ ٿيڻ جو هنڌ جي معنيٰ رکي ٿي.“⁽⁷⁾

هينري ڪزنس لفظ ”نٿي“ بابت مختلف حوالن سان لکي ٿو:

”هن نالي جي گهڻن نمونن سان هجي ڪئي وئي آهي. ريورٽي چوي ٿو ته پارسي تاريخن ۾ ان کي تهته ڪري لکيو ويو آهي... سنڌ گزيٽيئر ان کي Thatah نٿه ڪري لکيو آهي. ڪيپٽن وڊ ان

— مخدوم محمد هاشم نٿوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

کي ناتھ جي هجي ۾ لکيو آهي. ڪنگهام ان نالي جي اصليت
ٻڌائيندي لکيو آهي ته، نٿي جي معنيٰ آهي ڪنارو. رپورٽي چوي
ٿو ته ان نٿ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ميڙ، انبوه ۽
گاهت. (8)

موجوده دور جو محقق، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ نٿي شهر جي
بنيادي وجود تي بحث ڪندي لکي ٿو:

”نٿي جي ابتدائي آبادي وارو دور اهو ساڳيو آهي، جڏهن سنڌو
نديءَ جي وچ وارو وهڪرو تبديل ٿيو. ستين صدي هجري ۽
تيرھين صدي عيسوي... نٿو، سنڌو نديءَ جي پيدا ڪيل بستي
هئي ۽ هن سنڌو جي ڪڪ مان ان وقت ۽ ان حالت ۾ جنم ورتو،
جڏهن ندي پنهنجو وچون پراڻ سلسلي وارو وهڪرو مٽي، گهڻو
اولھ طرف نٿي وارو رخ اختيار ڪيو. سنڌ جي ماڳن مڪانن جي
نالن واري پس منظر جي روشني ۾ خود لفظ ’نٿ‘ جي معنيٰ مان
انهي حقيقت جي ڪافي حد تائين تصديق ۽ تائيد ٿئي ٿي.“ (9)

نٿو- سمن، ارغونن، ترخانن ۽ مغل نوابن جي دور ۾ سنڌ جو تختگاه
رهيو. ان دوران نٿي تي ڪيئي نشيب و فراز آيا ۽ گذري ويا. البت، ڪلهوڙن
خدا آباد کي پنهنجو تخت گاه بنايو هو. دراصل، نٿي جو اوج ۽ عروج ڄام
نظام الدين سمي جي ڏينهن ۾ رهيو. نٿو ان دور ۾ نئين سر اُسريو، نِسريو
۽ وڌي وڻ ٿيو. سندس ڇانو ۾ سوين مڪتب، مدرسا، عالم فاضل، صوفي
صالح، اديب شاعر ۽ امير ڪبير رهندا هئا. نٿي ۾ گهڻيون ئي پراڻيون
تاريخي جايون شاهجهاني مسجد، مسجد امير خان، جامع خسرو ۽ ڪيترن
ٻيلارن جون مزارون زيارتگاه آهن.

هن وقت مخدوم صاحب سان منسوب مدرسو، مسجد ۽ جامع خسرو
جا آثار زبون حالت ۾ موجود آهن. انهن ماڳن جا اڻ لکا عڪس هن مقالي ۾
شامل آهن، جيڪي تاريخ ۳۰ ڊسمبر ۱۹۹۲ع تي مولوي انور حسين ميمڻ
جي نشاندهيءَ ۽ رفاقت ۾ ڪڍيا ويا.

مڪلي:

نٿي جي اهل قلم مير علي شير ”قانع“ مڪلي ٽڪريءَ بابت فارسي نثر
۽ نظم ۾ هڪ خوبصورت ۽ دلچسپ رسالو ”مڪلي نامه“ نالي لکيو، جنهن

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

۾ مڪلي بابت ۽ اتي مدفون بزرگن، اميرن ڪبيرن ۽ تفريحي تاريخي جاين جو اکين ڏٺو مختصر احوال آندو آهي. هو لکي ٿو:

”مڪلي پُر فضا ۽ فرحت و سرور جي عبرت آميز ٽڪري آهي. ڪنهن وقت ڪو الله وارو بزرگ حرمين شريفين جي زيارت لاءِ ويندي، اتان اچي لنگهيو. هن ٽڪريءَ تي اهڙي حالت پيدا ٿيس جو وجد ۾ اچي ويو. وجد ۽ حال جي جوش ۾ چوڻ لڳو ’هذه مڪة لي‘ مطلب ته هي ٽڪريءَ منهنجي لاءِ مڪه آهي. هي لفظ بار بار پي دهرائين. وجد جي جوش ڪري سندس زبان ۾ تاثر هو. ان ڪري ماڻهن جي زبان تي هن ٽڪريءَ جو نالو ’مڪة لي‘ مان ڦري ’مڪلي‘ مشهور ٿي ويو.“⁽¹⁰⁾

مڪلي بابت ٻيون به ڪي روايتون آهن. هن وقت به مڪلي ٽڪريءَ تي پلارن بزرگن مان شاه مراد، عيسيٰ لنگوٽي، شيخ جيئو، حماد جمالي، جامع مسجد مڪلي، عبدالله شاهه اصحابي، ميون ابوالحسن سنڌي، سيد يوسف بکري، ابوالقاسم نقشبندي، مخدوم آدم، مخدوم محمد معين جون مزارون ۽ مقبرا موجود آهن. خود مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي مزار به مڪليءَ تي ٺٽي- ڪراچي روڊ جي ڏاکڻين پاسي زيارتگاهه آهي.

اميرن ڪبيرن مان ڄام نظام الدين سمو، ترخانن جا مقبرا، مغلن جون رانڪون ۽ هندن جا عبادتگاهه به مڪلي تي موجود آهن. هن وقت ٺٽي ضلعي جون اڪثر سرڪاري عمارتون ۽ تعليمي ادارا به مڪلي ٽڪريءَ تي جڙيل آهن.

حوالا

۱. البلاذري ابوالحسن: "فتوح البلدان" (عربي)، ص ۴۲۵
۲. علي ڪوفي: "فتح نامو عرف ڇچ نامو"، مترجم: مخدوم امير احمد، ص ۲۲
۳. آڏواڻي پيرو مل مهرچند: "سنڌ جي هندن جي تاريخ" جلد-۱، ص ۲۲
۴. دوارڪا پرساد روچيرام شرما: "سنڌ جو پراچين اتهاس" جلد-۲، ص ۶۱-۱۲۲
۵. "تحفة الكرام" (سنڌي)، ص ۲۳۹
۶. ايضاً، تلخيص ص ۲۳۶-۲۳۷
۷. ايضاً، ص ۴۶۳، ۴۶۴
۸. هينري ڪزنس: "سنڌ جا قديم آثار"، مترجم: عطا محمد پيڻرو، حاشيو ص ۱۹۳
۹. بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "نئي جو بنيادي وجود يا اصل نسل" (مقالو)، تماهي "مهران" حيدرآباد سنڌ، نمبر ۱-۲، ۱۹۸۸ع، ص ۲۵، ۲۶
۱۰. مير علي شير "قانع" نثوي: "مڪلي نامه" (فارسي) مرتب: حسام الدين راشدي، ص ۱۵، ۱۶

ضمیمو (2)

اسنادِ هاشمي، نبي ﷺ تائين

مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ تي تحقيق جي سلسلي ۾ فارسي قلمي ڪتاب ”مناقب مخدومين معظمين“ (مصنف: امين بن هارون چٽراڻي) جي تلاش واسطي ٽنڊي سائينداد، بدين، ٺٽي ۽ ڪراچيءَ ۾ جستجو ڪئي وئي. بهرحال، اهو مذڪور ڪتاب مدرسه مجدديه عثمانيه، ٺٽي جي ڪتب خاني مان دستياب ٿيو. ان بياض ۾ مختلف ۲۲ رسالا پيا به شامل هئا.

انهن رسالن ۾ خوش بختيءَ سان مخدوم صاحب جي پوٽي مخدوم ابراهيم (مڏئي مرقد) طرفان مرتب ٿيل طريقت جو سلسلو به عربيءَ ۾ موجود آهي، جيڪو پڻ پنهنجي جاءِ تي هڪ وڏي اهميت وارو دستياب دستاويز آهي. هن سلسلي ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي پوٽي ۽ پٽ کان وٺي طريقت ۽ تصوف جي سرچشمي ۽ سردار حضرت محمد رسول الله ﷺ تائين، روحاني طريقت جو سلسلو ۽ اسناد محفوظ ۽ موجود آهي. هي اسناد سنڌ ۾ هاشميه خاندان، سندس شاگردن ۽ متعلقين لاءِ وڏي اهميت ۽ عظمت واري نشاني آهي، جنهن ۾ اسان جي سنڌ جي مائٽ ناز عالم جي روحاني طريقت جي اسناد جو سلسلو قوي سند سان حضور ﷺ جن سان وڃي ملي ٿو. هيٺ ناياب دستياب اسناد هاشمي حرف بحرف عربي عبارت ۾ تحرير ڪجي ٿي، ته جيئن نئين دريافت گوشه گمنامي کان محفوظ رهجي وڃي:

”فاني اجزت بل البست الخرقه الفقريه ايضاً من يد ابي و شيخي الشيخ عبداللطيف وهو اجيز و البسها من ابيه المخدوم الشيخ محمد هاشم و هو البس مع الاجازة ايضاً من يد الشيخ عبدالقادر بن ابي بڪر الصديقي مفتي الحنفية بمكة وهو لبسها من يد شيخي ابي البقا حسن بن علي العجيمي المكي

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

الحنفي وهو لبسها من يد شيخه العارف بالله صفي الدين احمد بن محمد القشاشي المدني و هو لبسها من والده الشيخ محمد بن يونس بن احمد الدجاجة المقدسي اليمني وهو لبسها من شيخه العارف بالله الامين بن الصديق اليمني المزجاجة وهو لبسها عن شيخه العارف بالله عبدالقادر بن شجاع الدين عمر بن احمد بن جزيل وهو لبسها عن شيخه العارف بالله عبدالقادر بن الجنيد بن احمد وهو لبسها عن ابيه الجنيد بن احمد وهو لبسها عن ابيه الشيخ احمد بن موسي المشرع وهو لبسها عن الشيخ اسماعيل بن الصديقي الجبرتي وهو لبسها عن الشيخ محمد المزجاجة وهو لبسها من قطب وقته و غوث زمانه شرف الدين ابي المعروف اسماعيل بن ابراهيم بن عبدالصمد الجبرتي القرشي الهاشمي العقيلي الصوفي اليمني الزبيدي وهو لبسها عن جمال الدين محمد بن ابي بكر الضجاعي وهو لبسها من الحافظ برهان الدين ابراهيم بن عمر بن علي العلوي الزبيدي وهو لبسها عن الامام جمال الدين عبدالحميد بن عبدالرحمان بن عبدالحميد بن كوهي الاتشكاهي وهو لبسها عن نجم الدين عبدالله بن محمد الاصفهاني وهو لبسها عن عز الدين احمد بن ابراهيم الفاروقي الواسطي وهو لبسها من الشيخ الاكبر محي الدين محمد بن علي بن العربي وهو لبسها عن يد الشيخ جمال الدين يونس بن يحيى بن ابي البركات الهاشمي العباسي بمكة المعظمة تجاه الركن اليماني بالمسجد الحرام سنة تسع و تسعين و خمس مائة وهو البسها عن يد القطب الرباني محي الدين عبدالقادر الجيلاني وهو لبسها من يد الشيخ ابي سعيد المبارك المخرمي وهو لبسها من يد الشيخ ابي الحسن علي الهكاوي وهو لبسها من يد الشيخ ابي الفرج الطرطوسي وهو لبسها من يد ابي الفضل عبدالواحد بن عبدالعزيز التميمي وهو لبسها من يد الاستاد ابي بكر محمد الشبلي وهو لبسها من يد سيد الطائفة ابي القاسم الجنيد البغدادى وهو لبسها من خاله الشيخ السري السقطي وهو لبسها من يد الشيخ معروف الكرخي وهو لبسها من يد الاستاد دائود الطائي وهو لبسها من يد الشيخ الحبيب العجمي وهو لبسها من يد الحسن البصري وهو لبسها من امير المؤمنين علي بن ابي طالب كرم الله وجهه وهو لبسها من سيد الاولين و الاخرين محمد النبي الكريم صلي الله تعالى عليه وآله و صحبه وسلم وهو صلي الله عليه وآله و صحبه وسلم لبس من رب العالمين بواسطة الروح الامين. (1)

(1) مخدوم ابراهيم بن عبداللطيف نثوي: "بياض اسناد در مناقب مخدومين" (قلمي)،

ضمیمو (3)

مخدوم صاحب جي موجود ۸۲ ڪتابن جي فهرست

ڪتاب جو نالو	ٻولي	فن	تصنيف جو سال
۱. زادالفقير	سنڌي	فقه	۱۱۲۵ھ رمضان
۲. مظهر الانوار	عربي	فقه	۱۱۲۵ھ
۳. قوت العاشقين	سنڌي	سيرت	۱۱۲۷ھ
۴. فاكهه البستان	عربي	فقه	۱۱۲۸ھ شعبان ۷
۵. راحة المومنين	سنڌي	فقه	۱۱۳۰ھ
۶. شد النطاق فيما يلحق من الطلاق	عربي	فقه	۱۱۳۲ھ جمادي الاخر ۱
۷. ذريعة الوصول الي جناب الرسول	فارسي	سيرت	۱۱۳۲ھ رجب ۱۷
۸. فتح الكلام في كيفية اسقاط الصلوة والصيام	فارسي	فقه	۱۱۳۲ھ شوال ۲۰
۹. رشف الزلال في تحقيق فيء الزوال	فارسي	فقه	۱۱۳۲ھ شوال ۲۴
۱۰. حيات الصائمين	فارسي	فقه	۱۱۳۲ھ ذوالحج ۱۷
۱۱. فتح القوي في نسب النبي	فارسي	سيرت	۱۱۳۳ھ
۱۲. زاد السفينة لسالكي المدينة	فارسي	سيرت	۱۱۳۳ھ
۱۳. جنة النعيم في فضائل القرآن الكريم	عربي	تفسير	۱۱۳۴ھ صفر
۱۴. السيف الجلي علي ساب النبي	عربي	فقه	۱۱۳۴ھ شعبان ۱۲
۱۵. تحفة الاخوان في منع شرب الدخان	فارسي	فقه	۱۱۳۴ھ شوال ۱۱
۱۶. رد رسال قره العين في البكا علي الحسين	عربي	فقه	۱۱۳۴ھ
۱۷. حيات القلوب في زيارة المحبوب	فارسي	سيرت	۱۱۳۵ھ
۱۸. اتحاف الاكابر بمرويات الشيخ عبدالقادر	عربي	تاريخ	۱۱۳۶ھ شوال ۲۶
۱۹. فيض الغني في تقدير صاع النبي (كشف السر عن تقدير صدقة الفطر)	فارسي	فقه	۱۱۳۷ھ ربيع الاخر ۱۵
۲۰. درهم الصرة في وضع اليدين تحت السرة	عربي	فقه	۱۱۳۷ھ
۲۱. معيار النقاد في تمييز المغشوش عن الجياد	عربي	فقه	۱۱۳۷ھ جمادي الاول
۲۲. ترصيع الدرة علي درهم الصرة	عربي	فقه	۱۱۳۷ھ
۲۳. نور العينين في اثبات الاشارة في التشهدين	عربي	فقه	۱۱۳۹ھ شوال ۱۲
۲۴. كشف الغطاء عما يحل ويحرم من النوح والبكا	عربي	فقه	۱۱۴۲ھ
۲۵. بنا الاسلام	سنڌي	عقائد فقه	۱۱۴۳ھ ذوالحج ۵
۲۶. مدح نامه سنڌ	فارسي	تاريخ	۱۱۴۶ھ ربيع الاول ۱۶
۲۷. رفع الغطاء عن مسئلة جعل العمامة تحت الرداء	عربي	فقه	۱۱۴۶ھ

٢٨. الشفاء في مسئلة الراۛ	عربي	تجويد	٢ شوال ١١٤٧ھ
٢٩. الباقيات الصالحات في ذكر الازواج الطاهرات	فارسي	سيرت	٢٠ شوال ١١٤٧ھ
٣٠. اللؤلؤ المكنون في تحقيق مد السكون	عربي	تجويد	٢١ رمضان ١١٤٨ھ
٣١. جمع البواقيت في تحقيق المواقيت	فارسي	فقه	١١٤٨ھ
٣٢. كشف الرين عن مسئلة رفع اليدين	عربي	فقه	١٥ جمادي الاخر ١١٤٩ھ
٣٣. تحفة القاري بجمع المقاري	عربي	تجويد	١١٥٠ھ
٣٤. حصن المنوع عما اورد علي من ادرج الحديث الموضوع	عربي	حديث	ربيع الاخر ١١٥٣ھ
٣٥. تمام العائية في الفرق بين صريح الطلاق و الكناية	عربي	فقه	١١٥٦ھ
٣٦. تحفة السالكين الي جناب الامين	فارسي	سيرت	شعبان ١١٥٨ھ
٣٧. تحقيق المسلك في ثبوت اسلام الذمي بقوله للمسلم انا ملكت	عربي	فقه	٢٣ شعبان ١١٥٩ھ
- الرد المختوم علي من نفي كون المثل للعموم			
- السهم المسموم في كبد من نفي كون المثل للعموم			
٣٨. تصحيح المدرك في ثبوت اسلام الذمي بقوله انا ملكت	عربي	فقه	١٢ محرم ١١٦٠ھ
٣٩. النور المبين في جمع اسماء البدرين	عربي	تاريخ	٢١ ذوالقعد ١١٦١ھ
٤٠. تفسير هاشمي	سندي	تفسير	١٧ شعبان ١١٦٢ھ
٤١. القول الانور في حكم لبس الاحمر	عربي	فقه	١٦ ذوالحج ١١٦٣ھ
٤٢. رفع التصب لتكثر الشهادات في الصلوة المغرب	عربي	فقه	١١ جمادي الاول ١١٦٤ھ
٤٣. الحجة القوية في حقيقة القطع بالافضليه	عربي	فقه	١٧ شعبان ١١٦٤ھ
٤٤. وسيلة الغريب الي جناب الحبيب	فارسي	سيرت	٢٩ شعبان ١١٦٤ھ
٤٥. حيات القاري باطراف صحيح البخاري	عربي	حديث	٧ صفر ١١٦٦ھ
٤٦. بذل القوة في حوادث سني النبوة	عربي	سيرت	٤ صفر ١١٦٨ھ
٤٧. التحفة المرغوبة في افضلية الدعاء بعد المكتوبة	عربي	فقه	١١٦٨ھ
٤٨. تنقيح الكلام في النهي عن قرأة الفاتحة خلف الامام	عربي	فقه	٢٤ صفر ١١٦٩ھ
٤٩. فتح العلي في حوادث سني نبوة النبي	عربي	سيرت	١١٧٠ھ
٥٠. تحفة المسلمين في تقدير مهو امهات المومنين	فارسي	سيرت	٦ رجب ١١٧١ھ
٥١. حلاوة الفم بذكر جوامع الكلم	عربي	حديث	٢٩ رجب ١١٧١ھ
٥٢. فرائض الاسلام	عربي	عقائده	١١٧١ھ
٥٣. الوصية الهاشمية	عربي	تصوف	انداڙ ١١٧٤ھ
٥٤. خطبة هاشمية	عربي	فقه	-
٥٥. بياض هاشمي	ف-ع	فقه	-
٥٦. اصلاح مقدمة الصلوة	فارسي	فقه	-
٥٧. اصلاح مقدمة الصلوة	سندي	فقه	-

-	فقه	فارسي	۵۸. نتيجة الفكر في تحقيق صدقة الفطر
-	سيرت	فارسي	۵۹. حديقه الصفا، في اسما، المصطفي
-	سيرت	فارسي	۶۰. وسيله الفقير في شرح اسما، الرسول البشير
-	تصوف	عربي	۶۱. شرح صفة الروضة
-	سيرت	عربي	۶۲. ثمانية قصائد صغار في مدح النبي
-	سيرت	فارسي	۶۳. النجات الباهرة في جواز القول بالخمسة الطاهرة
-	فقه	سنڌي	۶۴. سايه نامه
-	تصوف	سنڌي	۶۵. تحفة التائين
-	تجويد	عربي	۶۶. كفاية القاري
-	تجويد	عربي	۶۷. كشف الرمزن وجوه الوقف علي الهمزة
-	تصوف	عربي	۶۸. حاشيه درود حاضري
-	تجويد	عربي	۶۹. حاشيه شاطبيه
-	تجويد	عربي	۷۰. حاشيه مقدمة الجزري
-	فقه	عربي	۷۱. الحجة القوية في الرد علي من قدح في الحافظ ابن تيميه
-	فقه	عربي	۷۲. رد الرسالة المعينية الناطقة بافضلية علي علي الخلفاء الثلاثة
-	فقه	فارسي	۷۳. فضائل نماز و دعا عاشوره
-	متفرقات	عربي	۷۴. حاشية خلاصة الحساب
-	متفرقات	فارسي	۷۵. حاشيه شيخ الاسلام برسراجي
-	متفرقات	عربي	۷۶. الطراز المذهب في ترجيح الصحيح من المذهب
-	متفرقات	عربي	۷۷. ارشاد الظريف الي طور التصنيف
-	فقه	عربي	۷۸. موهبة العظيم في ارث حق مجاورة الشعر الكريم
-	تاريخ	عربي	۷۹. نظم الجواهر باتحاف الاكابر
-	تاريخ	عربي	۸۰. نور البصائر تكمله ذيل اتحاف الاكابر
-	فقه	عربي	۸۱. الحجة الجليلة في مسئلة سور الاجنبية
-	فقه	سنڌي	۸۲. تنبيه نامون

ضمیمو (4)

مخدوم صاحب جي انهن ۸۲ ڪتابن جا نالا، جيڪي مختلف حوالن سان معلوم ٿي سگهيا آهن

مخدوم صاحب جا ضميمي نمبر-۳ ۾ ذڪر ڪيل عربي، فارسي ۽ سنڌي ۸۲ ڪتاب راقم جي لائبريري ۾ محفوظ آهن. انهن ڪتابن کان سواءِ تاريخ ۽ تذڪرن جي مختلف ڪتابن، رسالن ۽ فهرستن ۾ مخدوم صاحب جي ۸۲ ڪتابن جا نالا معلوم ٿي سگهيا آهن. انهن ڪتابن جي تلاش جاري آهي. في الحال انهن معلوم ڪتابن جي الف-بي وار لسٽ هيٺ ڏجي ٿي، ته جيئن سندس قلمي ڪاوشن جا نالا اهل علم جي سامهون رهن ۽ انهن ڪتابن جي ڳولا لاءِ جاکوڙ جاري رهي سگهي:

.....	۱. اجادة النجده
عربي	۲. اساس المصلي
عربي	۳. اصح الاسانيد
عربي	۴. بسط البرده لناظر البرده
عربي	۵. تنمہ حاشیہ خیالی
عربي	۶. تحرير كبير في الرد علي من: اعترض علي الحافظ ابن تيميه فيما تكلم به من التعليق بالشرط
عربي	۷. تحفة العلماء في قول الصلوة خير من النوم في اذان الفجر حال القضاء
.....	۸. تحفة الغازي بجمع المغازي
عربي	۹. التحفة الهاشمية في شرح القصيدة القاسمية المعروف بالحريري
عربي	۱۰. تحقيق الكلام في الرد علي من نفي صحة اسلام المخطي بكلمة الاسلام
عربي	۱۱. تفسير هاشمي
عربي	۱۲. تفسير سورة الكهف
عربي	۱۳. تفسير سورة الملك والنون
سنڌي	۱۴. تفسير پاره تبارڪ الذي (۲۹)
.....	۱۵. تهذيب الاصلاح في تنوير المصباح

.....	١٦. تهذيب الكلام
عربي	١٧. ثلاثيات الاثار محمد بن حسن
عربي	١٨. ثلاثيات صحيح البخاري
عربي	١٩. ثلاثيات المعجم الصغير للطبراني
عربي	٢٠. ثنائيات مؤطا امام مالڪ
عربي	٢١. حاشيه تفسير هاشمي
عربي	٢٢. حاشيه الدر المختار
عربي	٢٣. حاشيه حسب المفتين
عربي	٢٤. حاشيه هداية
.....	٢٥. الحجة الجلي
.....	٢٦. حمل الصلاح علي معاند الاصلاح
عربي	٢٧. خلاصة البيان في عدد اي القرآن
.....	٢٨. دستور الفرائض
فارسي	٢٩. دوازه مسائل مخدوم نثوي
فارسي	٣٠. رساله تير اندازي (منظوم)
سنڌي	٣١. رساله السراجيه (منظوم)
.....	٣٢. رساله في المنع عن الماتر في يوم عاشورا
عربي	٣٣. رساله في تعداد وجوه القراءة الجارية في لفظ الان
عربي	٣٤. رساله في جمع وجوه القراءة الجارية في آية سورة البقرة واذا اخذنا ميثاق بني اسرائيل ان لا تعبدوا الا الله
فارسي	٣٥. رساله في تحقيق ان الواجب علي العالم المقلد اتباع المجتهد او العمل بظاهر الحديث
سنڌي	٣٦. رساله في ذكر افضل كيفيات الصلوة علي النبي
سنڌي	٣٧. رساله في موعظة ما يتعلق باحوال القبر و مابعده
عربي	٣٨. رساله في كيفية مسح الراس
عربي	٣٩. رساله في تعداد وجوه القراءة الجارية في قوله تعالى حتي اذا استياس الرسل وظنوا انه قد كذبوا...
عربي	٤٠. رساله في شرح قوله صلي الله عليه وسلم لعمار بن ياسر يقتلك الفئة الباغية تدعو هم الي الجنة ويدعونك الي النار

عربي	٤١. رساله في الجواب عما كتب بعض الافاضل في الجواب عنها
عربي	٤٢. رساله صُغري في تقدير صدقة الفطر
عربي	٤٣. رساله في ان ساب النبي ان اسلم لا يسقط عنه القتل ولو كان كافراً أصلياً
عربي	٤٤. رساله في الحكم بالاسلام علي الذمي اندرام
عربي	٤٥. رساله في تحقيق اسانيد حديث اقتلوا الساحر والساحرة
فارسي	٤٦. رساله في تقدير الوضوء والغسل بموازين بلده التته
سنڌي	٤٧. رساله سنڌيه في ترجمة الدعائين: اللهم اني - اللهم ربي
عربي	٤٨. رفع الحقا عن مسئلة الرا
عربي	٤٩. رفع العين عن مسئلة الجمع بين العميتين
.....	٥٠. رساله في وجوه القراءة و ان من اهل الكتاب...
.....	٥١. رساله في مسئلة سكر
.....	٥٢. الرحيق المختوم في وصل اسانيد العلوم
عربي	٥٣. روضة الصفا في اسماء المصطفى
فارسي	٥٤. سفينة السالكين الي بلد الله الامين
.....	٥٥. السنة النبوية في حقيقة القطع بالافضلية
عربي	٥٦. السيوف القاهرة علي ساب الخمسة الطاهرة
.....	٥٧. شرح شمائل
عربي	٥٨. شفاء الجنان لاهل الصدق والايقان
عربي	٥٩. الشفاء الدائم عن اعتراض القائم
سنڌي	٦٠. شهادت امام حسن ۽ حسين (منظوم)
عربي	٦١. الطريقة الاحمدية في حقيقة القطع بالافضلية
.....	٦٢. عين الفقه
عربي	٦٣. غاية النيل في اختصار الاتحاف والذيل
عربي	٦٤. غنية الظريف بجمع المرويات والتصانيف
عربي	٦٥. فتح الغفار لعوالي الاخبار
عربي	٦٦. فتح الغلاف بموازين السبعة من الاوقاف
سنڌي	٦٧. فرائض الاسلام (منظوم)
عربي	٦٨. فرائض الايمان

عربي	٦٩. الفضل المبين بحل عقدة قولهم الشك لا يزول اليقين
عربي	٧٠. فيض الغني في جواز نكاح البالغة بدون اذن الولي
.....	٧١. قال اقول
عربي	٧٢. القول المعجب في بيان كثرت تشهدات المغرب
سنڌي	٧٣. قصيدة جيمية
عربي	٧٤. كحل العين بما وقع من وجوه القراءة بين السورتين
عربي	٧٥. مد الباع الي تحرير الصاع
.....	٧٦. مفتاح الصلوة
فارسي	٧٧. مقدمة الصلوة
.....	٧٨. المنكب الي تكثير الشهادات في صلوة المغرب
.....	٧٩. مناسك الحج
عربي	٨٠. نورالبصائر ذيل اتحاف الاكابر
.....	٨١. وسيلة القبول في حضرت الرسول
.....	٨٢. وسيلة القلوب

ببليو گرافي

(سائي ۽ سونهان)

(الف) قلمي ڪتاب

۱. عربي:

- (۱) مخدوم محمد ابراهيم (مذئي مرقد): "القسطاس المستقيم"
- (۲) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: "قاهه البستان"
- (۳) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: "مظهر الانوار"

۲. فارسي:

- (۱) ابوالحسن ڏاهري: "سراج المصلي"
- (۲) امين بن هارون چٽراڻي: "مناقب مخدومين معظمين"
- (۳) مخدوم الله بخش کهڙائي: "تذڪره مخاديم کهڙا"
- (۴) مخدوم عبداللطيف ٺٽوي: "مناقب مخدوم محمد هاشم ٺٽوي"
- (۵) مير علي شير "قانع" ٺٽوي: "معيار سالڪان طريقت"

۳. سنڌي:

- (۱) عباسي شفيق محمد کهڙائي: "قصص الاولياء سنڌ"
- (۲) ڪلهوڙو نور محمد، ميان: "منشور الوصيت و دستور الحڪومت"، مترجم: عبدالرسول قادري
- (۳) محمد اشرف سمون، ڊاڪٽر: "پارهين صدي هجريءَ جي سنڌي محدثن جون علمي خدمتون"، پي ايڇ. ڊي لاءِ پيش ڪيل ٿيسز، سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو، ۱۹۸۹ع

(ب) ڇپيل ڪتاب

۱. عربي:

(۱) بخاري محمد بن اسماعيل: "صحيح البخاري"، شرڪت مڪتبہ مطبع

مصطفائي البابي الحلبي و اولاده بمصر، ۱۹۵۳ع

(۲) البلاذري ابوالحسن احمد بن يحيى: "فتوح البلدان"، منشورات مڪتبہ

الارميه قم، ايران، ۱۴۰۴ھ

(۳) الجزولي محمد بن سليمان: "دلائل الخيرات"، مطبع كريمي، بمبئي،

۱۳۲۹ھ

(۴) الحصكفي علاء الدين: "الدرالمختار" - جلد اول، مطبع مجتبائي، دهلي،

۱۹۱۲ع

(۵) سنڌي عبيدالله، مولوي: "التمهيد لتعريف ائمة الجديد"، سنڌي ادبي

بورڊ، ڄام شورو سنڌ، ۱۹۷۶ع

(۶) عراقي ولي الدين: "مشڪواة المصابيح"، مڪتبہ مصطفائي، لاهور

(۷) فقير الله علوي شڪارپوري: "قطب الارشاد"، مڪتبہ حقانيه و اسلاميه،

ڪوئٽہ، ۱۳۹۳ھ

(۸) قاضي محمد اڪرم نصريوري: "امعان النظر شرح نخبه الفكر"،

(مرتب: مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي)، شاه ولي الله اڪيڊمي، حيدرآباد سنڌ،

۱۴۰۱ھ

(۹) القدوري ابوالحسن احمد بن محمد بغدادي: "القدوري"، نور محمد

ڪارخانه تجارت ڪتب، ڪراچي سنڌ

(۱۰) مخدوم عبدالواحد سيوستانی: "بياض واحدي"، مطبع گيلاني

اليڪٽرڪ، لاهور، ۱۹۲۷ع

(۱۱) مخدوم محمد معين ٺٽوي: "دراسات اللبيب في الاسوة بالحبيب"،

(مرتب: عبدالرشيد نعماني) سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۵۷ع

(۱۲) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: "بذل القوة في حوادث سني النبوة"،

(مرتب: مخدوم امير احمد عباسي)، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ،

۱۹۶۶ع

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حیات ۽ علمي خدمتون —

(۱۳) المزي جمال الدين يوسف حافظ: "تحفة الاشراف لمعرفة الاطراف" -

جلد پھريون، (مرتب: عبدالصمد شرف الدين)، دارالقيمه بهيوندي، بمبئي،

۱۹۶۵ع

(۱۴) معلوف لوئس: "المنجد في اللغة و الاعلام"، دارالمشرق، بيروت،

۱۹۸۷ع

(۱۵) النسفي عبدالله بن احمد بن محمود ابو البركات: "كنز الدقائق"،

محمد سعيد ايند سنز، ڪراچي سنڌ

(۱۶) نسفي لطف الله: "خلاصه ڪيداني" (عربي مترجم فارسي)، نور محمد

ڪارخانه تجارت ڪتب، ڪراچي سنڌ

۳. فارسي:

(۱) رامپوري غياث الدين محمد: "غياث اللغات"، چاپخانه سپهر تهران،

ايران، ۱۳۶۳ھ

(۲) رحمان علي، مولوي: "تذڪره علماء هند"، مطبع منشي نولڪشور،

لڪنو، ۱۹۱۴ع

(۳) سرهندي محمد هاشم جان: "مونس المخلصين"، عباسي آرٽ پريس،

ڪراچي سنڌ، ۱۳۶۶ھ

(۴) شيخ محمد اعظم نثوي: "تحفة الطاهرين" (مرتب: بدر عالم دراني)،

سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۵۶ع

(۵) شيخ فريد الدين بڪري: "ذخيرة الخوانين" - جلد ۲، پاڪستان

هسٽاريڪل سوسائٽي، ڪراچي سنڌ، ۱۹۵۶ع

(۶) قاضي ثناء الله پاني پتي: "مالا بدمنه"، محمد سعيد ايند سنز، ڪراچي سنڌ

(۷) ڪلهوڙو نور محمد، ميان: "منشور الوصيت و دستور الحڪومت"

(مرتب: سيد حسام الدين راشدي)، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ،

۱۹۶۴ع

(۸) محمد ابراهيم ڳڙهي ياسيني: "النظم المقبول في آداب الرسول"، مدرسه

ملير ڪراچي سنڌ

(۹) محمد ابراهيم "خليل" نثوي: "تڪميل مقالات الشعراء" (مرتب: سيد

حسام الدين راشدي)، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۵۸ع

(۱۰) محمد قاسم ڳڙهي ياسيني: "فتاويٰ قاسميه"، ناشر: عبدالغفار ڪتب

خانہ قنڌار، افغانستان

(۱۱) مخدوم محمد هاشم نثوي: "ذريعة الوصول الي جناب الرسول" (مرتب: مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي)، مہراڻ آرٽس ڪائونسل، حيدرآباد سنڌ

(۱۲) منشي عطا محمد شڪارپوري: "تاريخ تازه نوائي معارك" (مرتب: عبدالحق حبيبي افغاني)، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۵۹ع

(۱۳) مير عبدالحسين خان "سانگي": "لطائف لطيفي" (مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ)، انجمن مرڪز ثقافت شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ، ضلع حيدرآباد سنڌ، پاڪستان، ۱۹۶۷ع

(۱۴) مير عظيم الدين نثوي: "فتح نامہ" (مرتب: شير محمد نظاماڻي)، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۶۷ع

(۱۵) مير علي شير "قانع" نثوي: "تحفة الكرام"، در مطبع ناصري واقع دلهائي طبع شد

(۱۶) مير علي شير "قانع" نثوي: "مقالات الشعراء" (مرتب: سيد حسام الدين راشدي)، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۵۷ع

(۱۷) مير علي شير "قانع" نثوي: "مڪلي نامہ" (مرتب: سيد حسام الدين راشدي)، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۶۷ع

(۱۸) همايوني عبدالغفور، مولانا: "فتاويٰ همايوني" - جلد پهريون، مطبع رفاہ عام، لاهور، ۱۳۳۱ھ.

۳. سنڌي:

(۱) آڏواڻي پيرو مل مهرچند: "سنڌ جي ھندن جي تاريخ" - ڀاڱو پھريون، هندستان پرنٽنگ ورڪس، ڪراچي سنڌ، ۱۹۴۶ع

(۲) آڏواڻي پيرو مل مهرچند: "قديم سنڌ"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۸۰ع

(۳) آگرو غلام رباني: "جھڙا گل گلاب جا" - جلد پھريون، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو سنڌ، ۱۹۹۱ع

(۴) الانا غلام علي ڊاڪٽر: "سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو سنڌ، ۱۹۷۹ع

(۵) الله بچايو يار محمد سمون: "لاڙ جو سير" سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد

سنڌ، ۱۹۷۶ع

(۶) بدوي لطف الله: ”تذڪره لطفي“ - جلد پهريون، آر. ايڇ. احمد انڊ

برادرس، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۶۳ع

(۷) بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر: ”جامع سنڌي لغات“ - جلد پنجون،

سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۸۸ع

(۸) بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻوليءَ جو منظوم آڳاٽو ذخيرو“،

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۹۴ع

(۹) بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ“،

پاڪستان اسٽڊي سينٽر، سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو سنڌ، ڇاپو ٽيون -

۱۹۹۰ع

(۱۰) بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر: ”سنڌي صورتخطي ۽ خطاطي“، سنڌي

ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۹۲ع

(۱۱) بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر: ”شاهه جو رسالو“ - جلد پهريون،

شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه - حيدرآباد سنڌ، ۱۹۸۹ع

(۱۲) بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر: ”مولود“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد

سنڌ، ۱۹۶۱ع

(۱۳) بلوچ خديجه، پروفيسر: ”مقدمه الصلوة عرف ابوالحسن جي سنڌي“،

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۹۳ع

(۱۴) ٻٽ الهه رکيو: ”سنڌي ڪتب خانن جي مختصر تاريخ“، سنڌ

پبلشرس، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۸۰ع

(۱۵) ڀٽي عبدالحميد، مولوي: ”تحفة الفقيه“ - جلد پهريون، شمسيه ڪتب

خانه، سکر سنڌ، ۱۹۶۰ع

(۱۶) ڀٽي عبدالرؤف، مخدوم: ”مولود شريف“ - (مرتب: محمد صالح

ڀٽي)، محمد يوسف انڊ برادرس، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۶۰ع

(۱۷) ٽالپر محمد جمن، ڊاڪٽر: ”سنڌ جا اسلامي درسگاهه“، هجره

پبليڪيشنس، ڪراچي سنڌ، ۱۹۸۲ع

(۱۸) جتوئي علي نواز، پروفيسر: ”شهيد گرهوڙي صاحب جو ڪلام“، سنڌ

سڌار پبلشنگ هائوس، حيدرآباد سنڌ، ڇاپو ٻيو - ۱۹۸۴ع

(۱۹) جلباڻي غلام حسين، پروفيسر: ”شاهه ولي الله جي زندگي“، شاهه ولي

الله اڪيڊمي، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۷۳ع

- (۲۰) جلباڻي غلام حسين، پروفيسر: ”عربي- سنڌي ڊڪشنري“ جلد پھريون، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو سنڌ، ۱۹۸۸ع
- (۲۱) جوڻيجو عبدالجبار، ڊاڪٽر: ”سنڌيون“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو سنڌ، ۱۹۷۰ع
- (۲۲) جوڻيجو عبدالجبار، ڊاڪٽر: ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد سنڌ، ڇاپو ٻيو- ۱۹۸۳ع
- (۲۳) دائود پوٽو عمر بن محمد، ڊاڪٽر: ”ڪلام گرهوڙي“، سنڌي ادبي سوسائٽي، ڪراچي سنڌ، ۱۹۵۶ع
- (۲۴) دائود پوٽو عمر بن محمد، ڊاڪٽر: ”مضمون ۽ مقالا“ (مرتب: خانم خديجه دائود پوٽو)، شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاھ- حيدرآباد سنڌ، ۱۹۷۸ع
- (۲۵) دائود پوٽو محمد علي ”عيان“: ”هٻڪار“، سنڌ مسلم ادبي پرنٽنگ پريس، حيدرآباد سنڌ، ۶۰-۱۹۵۹ع
- (۲۶) دوارڪا پرساد روچيرام شرما: ”سنڌ جو پراچين اتهاس“ (ڀاڱو ٽيون)، نيشنل پرنٽنگ ورڪس، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۴۵ع
- (۲۷) ديروي عبدالڪريم، مولوي: ”تعليم القرآن“، نذير پرنٽنگ پريس، ڪراچي سنڌ، ۱۳۴۲ھ
- (۲۸) سرائي امداد علي: ”قدم ڪاپڙين جا“، اداره اشاعت شاهه عبداللطيف ڪاچيلو نگر س. ل حيدرآباد سنڌ، ۱۹۸۷ع
- (۲۹) سنڊيلو اسلم: ”سچل سرمست“، سنڌ ثقافت ۽ سياحت کاتو، ڪراچي سنڌ، ۱۹۹۰ع
- (۳۰) سيد اسد الله شاھ ”اسد“ ٽڪڙائي: ”تذڪره شعراء ٽڪڙ“، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، ۱۹۵۹ع
- (۳۱) سيد، جِي. ايم: ”پيغام لطيف“، نئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي سنڌ، ۱۹۷۴ع
- (۳۲) سيد حسام الدين راشدي: ”سنڌي ادب“ (مترجم: غلام محمد لاکو)، گرامي پبليڪيشن، دولت پور صنف سنڌ، ۱۹۸۱ع
- (۳۳) سيد حسام الدين راشدي: ”ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون“، انجمن تاريخ سنڌ، ڪراچي سنڌ، ۱۹۸۱ع
- (۳۴) سيد علي محمد شاھ دائري وارو: ”مصلح المفتاح“ (مرتب: ڊاڪٽر

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

نبي بخش خان بلوچ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو سنڌ،

ع ۱۹۷۰

(۲۵) شاه آغا سرهندي: "احسن الوسائل في تحقيق المسائل"،

ايجوڪيشنل پريس، ڪراچي سنڌ، ۱۹۷۱ع

(۲۶) شاه آغا سرهندي: "مخزن العلوم" (حصو علم فقه جو)،

ايجوڪيشنل پريس، ڪراچي سنڌ، ۱۹۷۱ع

(۲۷) شاه آغا سرهندي: "مخزن العلوم" (حصو علم قرأت جو)،

ايجوڪيشنل پريس، ڪراچي سنڌ، ۱۹۷۱ع

(۲۸) شاه ولي الله دهلوي: "تفسير فتح الرحمان" (مترجم: مولانا غلام

مصطفي قاسمي)، ايجوڪيشنل پريس، ڪراچي سنڌ، ۱۲۷۵ھ

(۲۹) شيخ محمد سومار: "بدين ضلعي جي ثقافتي تاريخ"، لاڙ ادبي

سوسائٽي، بدين سنڌ، ۱۹۸۴ع

(۴۰) شيخ محمد سومار: "لطيف سائين جا لاڙ تان پيرا"، تنظيم فڪر و

نظر، سکر سنڌ، ۱۹۸۶ع

(۴۱) علي ڪوفي: "فتح نامه عرف چچ نامه" (مترجم: مخدوم امير احمد)،

سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ڇاپو ٽيون - ۱۹۷۶ع

(۴۲) غلام محمد لاکو: "سنڌ صدين کان"، گرامي پبليڪيشن، دولت پور

صن سنڌ، ۱۹۸۰ع

(۴۳) غلام محمد لاکو: "دولهه دريا خان"، سنڌ ثقافت ۽ سياحت کاتو،

ڪراچي سنڌ، ۱۹۹۰ع

(۴۴) غلام محمد لاکو: "مطالعو سنڌ جو"، سنڌ تحقيقي بورڊ، حيدرآباد

سنڌ، ۱۹۹۲ع

(۴۵) غلام محمد لاکو: "سمن جي سلطنت"، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام

شورو سنڌ، ۱۹۹۶ع

(۴۶) غلام محمد لاکو: "سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو"، مارئي سماجي

سنگت، ملير - ڪراچي سنڌ، ۱۹۹۷ع

(۴۷) قاري عبدالرحمان: "قواعد القرآن" (مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش خان

بلوچ)، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۹۲ع

(۴۸) قاضي يار محمد: "سنڌ ۾ فقهي ادب جو ارتقا"، سنڌي ٻوليءَ جو

بااختيار ادارو، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۹۲ع

— مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

(۴۹) قريشي شمس الدين: "ائينه قديم سنڌ"، آر. ايڇ. احمد انڊ

برادرس، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۵۶ع

(۵۰) گريخشاڻي هوتچند مولچند: "مقدمه لطيفي"، ورستي پبليڪيشن،

ڪراچي سنڌ، ڇاپو ٽيون - ۱۹۷۷ع

(۵۱) مائر محمد صديق: "انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ۾ موجود قلمي نسخن

جو تشريحي ڪٽلاگ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو سنڌ،

۱۹۸۰ع

(۵۲) محمد اسماعيل: "عقيقي جو رسالو"، قاضي نور محمد مطبع نامي

ڪريمي، بمبئي، ۱۹۱۷ع

(۵۳) مخدوم امير احمد: "تعليمات اسلام"، قرآن پريس، حيدرآباد سنڌ،

۱۹۶۲ع

(۵۴) مخدوم عبدالحق نثوي: "مطلوب المومنين"، ڇاپخانه مجتبائي، لاهور،

۱۲۱۲ھ/۱۸۹۴ع

(۵۵) مخدوم عبدالرحمان: "حيات العاشقين"، ڇاپخانه فتح الڪريم،

بمبئي، ۱۳۰۷ھ

(۵۶) مخدوم عبدالله نرئي وارو: "كنز العبرت" (مرتب: مولانا غلام

مصطفيٰ قاسمي)، ناشر: مولانا محمد مدني، ڪلان ڪوٽ ڪراچي سنڌ،

۱۲۸۰ھ

(۵۷) ايضاً: "وفات نامو"، ابوالعلائي سٿير پريس، آگره، ۱۲۴۶ھ

(۵۸) مخدوم محمد هاشم نثوي: "بناء الاسلام" (مرتب: فقير محمد

اسماعيل ڪنڀار)، وفائي پرنٽنگ پريس، ڪراچي سنڌ، ۱۹۷۵ع

(۵۹) ايضاً: "بناء الاسلام" (مرتب: محمد يوسف "شاڪر" ابڙو)، فردوس

پرنٽنگ پريس، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۷۰ع

(۶۰) ايضاً: "مدح نامه سنڌ" (مترجم: مولانا محمد اديس ڏاهري)، اداره

خدمه القرآن والسنة، شاهپور جهانيان سنڌ، ۱۹۹۱ع

(۶۱) ايضاً: "قوت العاشقين" (مرتب: محمد صديق ميمڻ)، سنڌ مسلم ادبي

سوسائٽي، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۵۰ع

(۶۲) ايضاً: "قوة العاشقين" (مرتب: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي)، مهران

اڪيڊمي، ڪراچي سنڌ، ۱۹۹۳ع

(۶۳) مرزا قليچ بيگ: "احوال شاه عبداللطيف ڀٽائي"، شاه عبداللطيف

— مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —

ثقافتي مرڪز، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۸۷ع

(۶۴) ايضاً: ”قديم سنڌ - قديم سنڌ جا ستارا“ سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد

سنڌ، ۱۹۸۱ع

(۶۵) مفتي عبدالرحمان ٺٽوي: ”ارشاد الفقه“، مدرسه مجدديه عثمانيه، ٺٽو

سنڌ، ۱۹۸۲ع

(۶۶) مولائي شيدائي رحميداد خان: ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي

پريس، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۵۹ع

(۶۷) ايضاً: ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۵۸ع

(۶۸) مولوي محمد موسي: ”فتاويٰ فقه“، مطبع عباسي، ڪراچي سنڌ،

۱۹۵۷ع

(۶۹) مهر غلام رسول: ”تاريخ سنڌ - عهد ڪلهوڙا“ (مترجم: يار محمد

ابن حيات پنهور ۽ شمشير الحيدري)، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ،

۱۹۶۴ع

(۷۰) مير اصغر حسين ”اصغر“: ”وٺا پٽ پراڻ جا“، صائم اڪيڊمي، ٽنڊو

جان محمد سنڌ، ۱۹۷۹ع

(۷۱) مير عبدالحسين خان سانگي: ”لطائف لطيفي“ (مترجم: عبدالرسول

قادري بلوچ)، شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز، پٽ شاهه - حيدرآباد

سنڌ، ۱۹۸۶ع

(۷۲) مير علي شير ”قانع“ ٺٽوي: ”تحفة الكرام“ (مترجم: مخدوم امير

احمد)، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۵۸ع

(۷۳) مير معصوم بکري: ”تاريخ معصومي“ (مترجم: مخدوم امير احمد)

سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ڇاپو ٻيو - ۱۹۵۹ع

(۷۴) ميمڻ عبدالغفور سنڌي، ڊاڪٽر: ”سنڌي ادب جو مختصر جائزو“،

ڪاٺياواڙ اسٽور، لاڙڪاڻو سنڌ، ۱۹۷۶ع

(۷۵) ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر: ”سنڌي ادب جو تاريخي جائزو“،

عجائب اسٽور، سکر سنڌ، ۱۹۸۲ع

(۷۶) ميمڻ محمد صديق: ”سنڌ جي ادبي تاريخ“ - جلد پهريون، سنڌ

مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۳۶ع

(۷۷) نورنگ زاده عبدالصمد: ”مفتاح الصلوة“، مطبع بمبئي، ۱۲۸۹ھ

(۷۸) نورنگ زاده محمد عثمان، مولوي: ”تحفة الاسلام“، مولوي محمد

— مخدوم محمد ہاشم نثوی: سوانح حیات ۽ علمی خدمتون —

عظیم اینڈ سنز، شکارپور سندھ، ۱۹۷۹ع

(۷۹) وفائی دین محمد مولانا: "تذکرہ مشاہیر سندھ" - جلد ۱، ۲، ۳،

سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سندھ، ۱۹۷۴ع، ۱۹۸۵ع، ۱۹۸۶ع

(۸۰) ايضاً: "لطف اللطيف"، وفائي پبلشنگ هائوس، ڪراچي سندھ، ۱۹۷۸ع

۴. اردو ڪتاب:

(۱) ابن نديم محمد بن اسحاق: "الفهرست" (مترجم: محمد اسحاق)، اداره

ثقافت اسلاميه، لاهور، ۱۹۶۹ع

(۲) ابوداؤد سليمان بن اشعث سجستاني: "سنن ابوداؤد" (مترجم:

عبدالحڪيم اختر شاهجهان پوري)، فريد بڪ اسٽال، لاهور، ۱۹۸۵ع

(۳) امتياز سعيد پروفيسر: "خطبات رسول"، مطبوعات حرمت، راولپنڊي،

۱۹۸۱ع

(۴) بلگرامي غلام علي آزاد: "ماثرالڪرام"، (مترجم: شاه خالد ميان

فاخري)، دارالمصنفين، ڪراچي سندھ، ۱۹۸۳ع

(۵) ڀٽي محمد اسحاق: "فقهائي هند" - جلد پنجون، ڀاڱو پهريون، اداره

ثقافت اسلاميه، لاهور، ۱۹۷۹ع

(۶) جهلمی فقير محمد: "حداث الحنفیه"، مکتبہ حسن سہیل، لاهور

(۷) چوڌري تبسم: "تذکرہ پيران پاڳاره"، انڊس پرنٽرس، حيدرآباد سندھ،

۱۹۷۵ع

(۸) راهي اختر پروفيسر: "تذکرہ مصنفين درس نظامي"، مکتبہ رحمانیہ

لاهور، ۱۹۷۸ع

(۹) رفيق احمد رفيق المهروي، "ارشاد الطالبين في احوال المصنفين"، مير

محمد ڪتب خانہ، ڪراچي سندھ، ۱۳۹۹ھ

(۱۰) رحمان علي مولوي: "تذکرہ علماء هند" (مترجم: محمد ايوب

قادري)، پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽي، ڪراچي سندھ، ۱۹۶۱ع

(۱۱) سيد سليمان ندوي: "عرب و هند کي تعلقات"، اردو اڪيڊمي سندھ،

ڪراچي سندھ، ۱۹۸۷ع

(۱۲) سيد فياض محمود ۽ ڊاڪٽر ظهور احمد اظہر: "تاريخ ادبيات

مسلمانانِ پاڪستان و هند" - جلد ٻيو، پنجاب يونيورسٽي، لاهور،

۱۹۷۲ع

- مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
- (۱۳) شاهه عبدالعزيز دهلوي: ”بستان المحدثين“ (مترجم: عبدالسميع)، مير محمد كتب خان، ڪراچي سنڌ
- (۱۴) شاهنواز خان: ”ماثر الامراء“ (مترجم: محمد ايوب قادري)، ڪراچي سنڌ
- اردو بورڊ، لاهور، ۱۹۶۸ع
- (۱۵) شاهه ولي الله دهلوي: ”فيوض الحرمين“ (مترجم: عابد الرحمان صديقي)، محمد سعيد اينڊ سنز، ڪراچي سنڌ
- (۱۶) شيباني محمد بن حسن امام: ”مؤطا امام محمد“ (مترجم: خواجہ عبدالحميد)، محمد سعيد اينڊ سنز، ڪراچي سنڌ
- (۱۷) شيخ عبدالحق محدث دهلوي: ”اخبار الاخبار“ (مترجم: اقبال الدين احمد)، دار الاشاعت ڪراچي سنڌ، ۱۹۶۳ع
- (۱۸) شيخ محمد اڪرام: ”رودِ ڪوثر“، اداره ثقافت اسلاميه، لاهور، ۱۹۸۸ع
- (۱۹) صديقي بختيار حسين پروفيسر: ”برصغير پاڪ و هند مين قديم عربي مدارس كا نظام تعليم“، اداره ثقافت اسلاميه، لاهور، ۱۹۸۲ع
- (۲۰) الطبري محمد بن جرير: ”تاريخ طبري“ (مترجم: سيد محمد ابراهيم ندوي)، نفيس اڪيڊمي، ڪراچي سنڌ، ۱۹۶۷ع
- (۲۱) فيروز الدين، مولوي: ”فيروز اللغات“، فيروز سنز، لاهور
- (۲۲) قاسم محمود، سيد: ”شاهڪار اسلامي انسائيڪلوپيڊيا“، شاهڪار بڪ فاؤنڊيشن، ڪراچي سنڌ، ۱۹۸۴ع
- (۲۳) قدوسي اعجاز الحق: ”تاريخ سنڌ“ - جلد ٻيو، ڪراچي سنڌ، ۱۹۷۴ع
- (۲۴) ايضاً: ”تذڪره صوفياء سنڌ“، اردو اڪيڊمي سنڌ، ڪراچي سنڌ، ۱۹۷۵ع
- (۲۵) ڪاظمي احمد سعيد، سيد: ”مقالات ڪاظمي“، مڪتبہ شرڪت حفيه، لاهور، ۱۳۹۷ھ
- (۲۶) محمد طفيل احمد نثوي: ”تحفة الزائرين“، احمد برادرز، ڪراچي سنڌ، ۱۹۸۸ع
- (۲۷) محمد مسعود احمد، پروفيسر: ”جانِ جانان“ انٽرنيشنل پبليڪيشنز، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۸۸ع
- (۲۸) مخدوم محمد هاشم نثوي: ”عهدِ نبوي ڪي ماه و سال“ (مترجم: مولانا محمد يوسف لڌيائي)، حسين چوڌري ٿرسٽ، لاهور، ۱۹۷۶ع

- مخدوم محمد هاشم نثوي: سوانح حيات ۽ علمي خدمتون —
- (۲۹) ايضاً: ”فرائض الاسلام“ (مترجم: مولانا عبدالعليم ندوي)، مدرسه مدينه العلوم، ڀينڊو شريف، ضلع حيدرآباد سنڌ، ۱۹۸۶ع
- (۳۰) مفتي محمد عبدالله نعيمی: ”فتاويٰ مجددية نعيميه“، ناشر: مفتي اعظم اڪيڊمي، ملير - ڪراچي سنڌ، ۱۴۱۱ھ
- (۳۱) مهر غلام رسول: ”تاريخ سنڌ - عهد ڪلهوڙا“ - جلد ۱ ۽ ۲، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۵۸ع
- (۳۲) ندوي محمد حنيف مولانا: ”ظفر المحصلين باحوال المصنفين“، دارالاشاعت، ڪراچي سنڌ
- (۳۳) نعيمی محمد اقبال حسين: ”تذڪره اولياءِ سنڌ“، شارڪ پبليڪيشنز، ڪراچي سنڌ، ۱۹۸۷ع
- (۳۴) نظامي خليق احمد، پروفيسر: ”سلاطين دهلي کي مذهبي رجحانات“، اداره ادبيات، دهلي، ۱۹۸۱ع

۵. انگريزي ترجما:

- (۱) برتن رچرڊ فرانسز، سر: ”سنڌ ۽ سنڌو ماڻھو ۽ وسندڙ قومون“ (مترجم: محمد حنيف صديقي)، سنڌ ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۷۱ع
- (۲) ڇهلاڻي، ايس. بي: ”سنڌ جي اقتصادي تاريخ“ (مترجم: سراج الحق ميمڻ)، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ۱۹۶۸ع
- (۳) سوري، ايڇ. ٽي: ”پٽ جو شاه“ (مترجم: عطا محمد ڀنڀرو)، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي سنڌ، ۱۹۹۲ع
- (۴) شمل اينيمري، ڊاڪٽر: ”سنڌي ادب جي ارتقا“ (مترجم: ڊاڪٽر غلام حيدر ڀرڙو)، شهيد عبدالرزاق اڪيڊمي، مورو سنڌ، ۱۹۸۱ع
- (۵) هينري ڪزنس: ”سنڌ جا قديم آثار“ (مترجم: عطا محمد ڀنڀرو)، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو سنڌ، ۱۹۹۵ع
- (۶) زبيد احمد، ڊاڪٽر: ”عربي ادبيات مين پاڪ و هند ڪا حصہ“ (مترجم: شاهد حسين رزاقی)، اداره ثقافت اسلاميه، لاهور، ۱۹۸۷ع
- (۷) سوري، ايڇ. ٽي: ”شاه عبداللطيف آف پٽ“ (مترجم: رياض صديقي) انڊس پبليڪيشنز، ڪراچي سنڌ، ۱۹۸۹ع

(ج) رسالا ۽ مخزنون

۱. ماهوار

- (۱) "اخبار تعليم"، حيدرآباد سنڌ، ماه جنوري- فيبروري ۱۹۹۱ع
- (۲) "پيغام"، ڪراچي سنڌ، ماه آگسٽ- سيپٽمبر ۱۹۸۰ع
- (۳) "پيغام"، ڪراچي سنڌ، ماه اپريل ۱۹۸۲ع
- (۴) "الرحيم"، حيدرآباد سنڌ، ماه آڪٽوبر ۱۹۷۷ع
- (۵) "السند"، اسلام آباد، ماه سيپٽمبر ۱۹۹۲ع
- (۶) "شريعت"، سکر سنڌ، جون- جولاءِ- آگسٽ ۱۹۷۸ع
- (۷) "شريعت"، سکر سنڌ، مارچ ۱۹۸۳ع
- (۸) "نئين زندگي"، ڪراچي سنڌ، ماه سيپٽمبر ۱۹۵۰ع
- (۹) "نئين زندگي"، ڪراچي سنڌ، ماه جولاءِ ۱۹۵۹ع
- (۱۰) "نئين زندگي"، ڪراچي سنڌ، ماه آگسٽ ۱۹۵۹ع
- (۱۱) "نئين زندگي"، ڪراچي سنڌ، ماه فيبروري ۱۹۶۰ع
- (۱۲) "نئين زندگي"، ڪراچي سنڌ، ماه جون ۱۹۷۹ع
- (۱۳) "نئين زندگي"، حيدرآباد سنڌ، ماه آگسٽ- سيپٽمبر ۱۹۸۰ع
- (۱۴) "الولي"، (اردو) حيدرآباد سنڌ، ماه اپريل ۱۹۷۲ع

۲. تماهري:

- (۱) "الرحيم"، حيدرآباد سنڌ، سر ۱۹۶۵ع
- (۲) "الرحيم"، حيدرآباد سنڌ، نمبر ۲، ۱۹۶۵ع
- (۳) "الرحيم"، حيدرآباد سنڌ، نمبر ۳، ۱۹۶۶ع
- (۴) "الرحيم"، حيدرآباد سنڌ، نمبر ۲، ۱۹۶۷ع
- (۵) "الرحيم"، حيدرآباد سنڌ، نمبر ۳-۴، ۱۹۶۷ع
- (۶) "سنڌ"، حيدرآباد سنڌ، سيارو، ۱۹۸۳ع
- (۷) "سنڌ"، حيدرآباد سنڌ، بهار، ۱۹۸۳ع
- (۸) "مهراڻ"، حيدرآباد سنڌ، ۳-۴، ۱۹۵۷ع
- (۹) "مهراڻ"، حيدرآباد سنڌ، نمبر ۱ - ۲، ۱۹۸۱ع
- (۱۰) "مهراڻ"، ڄام شورو سنڌ، نمبر ۴، ۱۹۸۵ع
- (۱۱) "مهراڻ"، ڄام شورو سنڌ، نمبر ۱ - ۲، ۱۹۸۸ع

۳. ڇھ ماھي:

- (۱) ”سنڌ ادب“، ڄام شورو سنڌ، نمبر ۱، ۱۹۸۱ع
- (۲) ”سنڌي ادب“، ڄام شورو سنڌ، نمبر ۱ - ۲، ۱۹۸۲ع
- (۳) ”سنڌي ادب“، ڄام شورو سنڌ، نمبر ۱ - ۲، ۸۶-۱۹۸۵ع
- (۴) ”الزبير“ (اردو)، بهاولپور، نمبر ۱۱، ۱۹۶۷ع
- (۵) ”دانش“ (فارسي)، اسلام آباد، ۱۶ زمستان ۱۳۶۷

۴. مخزنون

- (۱) ”تحفه لطيف“ ڪراچي سنڌ، ۱۹۵۸ع
- (۲) ”مهراڻو“ پبليڪيشن، ٿرپارڪر سنڌ، ۱۹۸۵ع

(د) اخبارون

۱. روزنامه

- (۱) ”عوامي آواز“، ڪراچي سنڌ، ۱ - ڊسمبر ۱۹۹۱ع
- (۲) ”مهراڻ“، ڪراچي سنڌ، ۱۵ جنوري ۱۹۶۱ع، (سالگره نمبر)
- (۳) ”مهراڻ“، حيدرآباد سنڌ، ۷ جون ۱۹۶۸ع
- (۴) ”الوحيد“ (سنڌ آزاد نمبر)، حيدرآباد سنڌ، ٻيو ڇاپو - ۱۹۷۹ع

(هه) لائبريريون

- (۱) الله آباد: مدرسه غفاريه جي لائبريري، نزد ڪنڊيارو، مملوڪ پير محمد طاهر غفاري
- (۲) ڀينڊو: مدرسه مدينه العلوم جي لائبريري، نزد حيدرآباد، مملوڪ مولوي عبيدالله پنهور
- (۳) ٺٽو: مدرسه باب الاسلام جي لائبريري، مهتمم: مولوي محمد ابراهيم
- (۴) ٺٽو: مفتي عبدالرحمن ميمڻ جي لائبريري
- (۵) ٺٽو: مفتي عبداللطيف، خطيب شاهجهاني مسجد جي لائبريري
- (۶) ٺٽو: مولوي طفيل احمد نقشبندي جي لائبريري
- (۷) جوڻاڻي شريف: جوڻاڻي لائبريري، تعلقه واره ضلع لاڙڪاڻو، مملوڪ

غلام عمر عرف منور

- (۸) ڄام شورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي جي لائبريري
- (۹) ڄام شورو: سنڌي ادبي بورڊ جي لائبريري
- (۱۰) ڄام شورو: سنڌ يونيورسٽي جي سينٽرل لائبريري
- (۱۱) چوهڙ جمالي: حافظ حبيب سنڌي جي لائبريري
- (۱۲) حيدرآباد: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي لائبريري
- (۱۳) حيدرآباد: سنڌ ميوزم جي لائبريري
- (۱۴) حيدرآباد: علامه غلام مصطفيٰ قاسمي جي لائبريري
- (۱۵) ڌڙي مگسي: مخدوم محمد هاشم ٺٽوي لائبريري، نزد سڪرنڊ، مملوڪ عبدالرسول قادري
- (۱۶) دولتپور صفن: غلام محمد لاکي جي لائبريري (ڳوٺ منا خان جوکيو)
- (۱۷) سڪرنڊ: بيت الحڪمة لائبريري، مملوڪ عبدالرحمان منگيو
- (۱۸) سڪرنڊ: درگاه خياري شريف جي لائبريري، مملوڪ پير رفيع الدين

خياري

- (۱۹) سونڊا: قاضي محمد موسيٰ جي لائبريري
- (۲۰) سيوهڻ: قاضي محمد مراد صديقي جي لائبريري
- (۲۱) شڪارپور: پروفيسر اسرار احمد علوي جي لائبريري
- (۲۲) ڪنڊيارو: قاسميه لائبريري، مملوڪ مولوي محمد قاسم سومرو
- (۲۳) ڪراچي: ڊاڪٽر نواز علي ”شوق“ جي لائبريري
- (۲۴) ڪوٽڙي ڪبير: الڪبير اڪيڊمي، منتظم: ميان غوث محمد ”گوهر“

پيرزادو

- (۲۵) ڳڙهي ياسين: مدرسه قاسميه جي لائبريري
- (۲۶) مٽياري: معروفه لائبريري، مملوڪ حافظ عبدالله ميمڻ
- (۲۷) ملير/ ڪراچي: مدرسه مجدديه نعيميه جي لائبريري، مملوڪ مفتي محمد جان نعيمه

- (۲۸) منصوره (نزد هالا): مدرسه منصوره جي لائبريري، منتظم: مولانا غلام

سرورپٽو

- (۲۹) ميهڙ: ڪريمي لائبريري، مملوڪ علامه مولانا ڪريم بخش مگسي

نقشبندي

- (۳۰) ميهڙ: مولوي حامد الله آگري جي لائبريري (خطيب: درگاه سعدي

(موساڻي)

(۲۱) نواب شاه: ڊاڪٽر قريشي حامد علي "خانائي" جي لائبريري

(۲۲) نواب شاه: ساهتي لائبريري، مملوڪ بشير احمد هيسباڻي

(۲۳) نواب شاه: گورنمينٽ ڊگري ڪاليج لائبريري

(۲۴) نواب شاه: مولانا رحيم بخش "قمر" لاکي جي لائبريري

(۲۵) نيو سعيد آباد: درگاه پير جهنڊي جي لائبريري، مملوڪ پير

بديع الدين شاه، پير محب الله شاه راشدي، ۽ پير وهب الله شاه راشدي-

پير ڪوٽ

یادگار تصویرون

كتبه الضعيف الرأجي شفاقة النبي العربي الفقير
محمد هاشم بن عبد المعز السندي التقي جمع الله تعالى
بينه وبين رسوله المديني صلى الله عليه وسلم

”شرح صفة الروضة“ (قلمي عربي) ير آيل مخدوم صاحب جو دستخط (ص ۳۶۷)

مخدوم صاحب جي هڪ نايب مهر، سن ۱۱۳۴ھ

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اطِّيعُوا اللَّهَ وَاطِّيعُوا رَسُولَ

الرَّسُولِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّمَنْ يَعْلَمُ مَنَاسِكَ مَعْرِفَةِ مَشْهُورِ

كِتَابِ زَادُ الْفَقِيرِ كِتَابُ رَاحَةِ الْمُؤْمِنِينَ تَصْنِيفُ جَنَابِ
مَخْدُومِ مَهْرَهَاشَمِ حُجِيِّ التَّحْمِيلِيِّ

هِيَ جُمُوعُ كِتَابَيْنِ سَيِّدِ
أَوَّلُ كِتَابٍ زَادُ الْفَقِيرِ
ثَانِي رَاحَةُ الْمُؤْمِنِينَ
يَتِمُّ مَطْلُوبُ الْمُؤْمِنِينَ
جَمْلُهُ نُسْخَةٌ ٣

مَطْلُوبُ الْمُؤْمِنِينَ جَنَابِ مَخْدُومِ عَبْدِ الْخَالِقِ حُجِيِّ تَصْنِيفِ

بَنِي سَانِ اهِمَّ أَخِيهِ حَوَاهِ خَلَقَ اللَّهُ الْمَنَانِ مَوْلَايَ مُحَمَّدِ عُمَرَا

مُحَمَّدِ حَايَا خَانِي مُجْتَمَاعِي لَا هُوَ جَانِبِي حُجِيِّ

مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَقَدْ كَفَرَ

هُي تَفْسِيرُ سُنْدِ سَيِّدِ اَعْمَ جَوْ نَصِيْفِ عَلِيٍّ جَزَّهَدُ فَيَقِيهِ جَمِيْدُ
جَانَمَوْلَانَا مُحَمَّدُ رُومُ مُحَمَّدٌ هَاشِمٌ تَتَوَيَّ جِي اِهَ جِنَهَ جُونَالُو

تفسير هاشمي

وَاسْطَى فَيْضَ عَامِ جِي سُوْسَعِي پَسِ بَنْدَمُ دَرْگَاهِ رَبِّ رَحِيْمِ
قَاضِي نُوْرُ مُحَمَّدِ ابْنِ الْمَرْحُومِ قَاضِي عَبْدِ الْكَرِيْمِ تَاجِرِ كُتُبِ جِي

پَاڻِيچِي مَطْبَعِ نَاكِرِيْمِي وَاقِعِ جِي رُومِي مِي جَانِيُو

بسم الله الرحمن الرحيم رب سرور نعم بالجبر

الحق حقيقة حرية الكثر ان يحى على البغ عينان نعمة وارنى والصلوة على جيبه كالحب ويرى الذي اسرى
يلالى المجد المفاصل على هليمة المصطفين المقيمين على الهدى الذي كثر تحت عرش الرحمن وظهر وانما هم او
صحة الذين تشبهوا بطرح الله العليا وجعلوا كلمة الذين كفو السفلى ط بعد فان الضيف المحدث بالفرق المقصود
الراجي الى رحمة الله الملك الصبور محمد الهاشمي بن عبد الغفور يقول انه كان يقتر حتى بعض اجني منذ كثير
من الامام ان كتب نثر محمدي على مسائل الصيام وظال الاحقر لذي لا ساق وهذا المرام نثر غير اخر
الف ومائة وخمسة وعشرين بقوله الملك العلام وجعلت لها متاعا ثم شرحت شرحا بين الاحكام وسبعة مظهر
الانوار وجعلت تحفة للخواص انكرام على السنان يجعلها مستغفرا لالانام وهو الميسر للاختام والامام وكتب في جن
كل مسلم ام الكتاب نثر من اعم العباب ونثره على اربعة ابواب وحبلى نضولا متون في كتاب ابو المولود من نظر
فيه انه لا يوافق في ما نسبت او اخطات بل ان يصلح بالكرم والامانة ان الله لا يضيع اجر المحسنين وهذا جزاء
الاحسان والله المستعان وعليه التكلان ثم اتي كل ما املت لفظه انما وى اردت انفاوى الدلالة به وكما
حاشية النسخ اردت حاشية النسخ الاسلام على شرح الواقعة اوردت كذلك في شرح الواقعة اردت شرح النسخ
المكرم وكما قلت كلفى الخزانة اردت به خزانة الرواية وكما كتبت بجارده لم ارها صرحا علمت في اوطا
بعلامته ليكون معلما من غاية السقمان وفي اخرها بلفظ لا يميز بها عن عبارات الكتب العلية اذ ان وكما
ما كتبت بعض العبارات من كتاب الديات مثلا وبعضها من آخر البحر الرائق مثلا فترى في خبر الكل كذلك في الديات
والبحر الرائق وريكت مستلين او اكثر من كتاب واحد كالتاريخية مثلا وكنت في آخر الكل كذلك في الديات
وكنت ما املت المسائل من الكتب بلسانهم كان راب في البحر الرائق او غيره ان هذه المسئلة والبدائع اخرج
منه من غير ذكر البحر الرائق اعتمادا على المناقل فليقتبه له والله الموفق بالجبر ثم ما ينبغي ان يعلم اني قد كتبت

الوصية الهاشمية

تأليف
حجة الاسلام الحافظ المخدوم
محمد هاشم بن عبد الغفور بن عبد الرحمن
التتوي السندی
١١٠٤-١١٧٤هـ

قدم له وحققه
وخرج احاديثه وعلق عليها
ابو عبيد الله محمد جان بن عبد الله النعيمي

دارالعلوم المجددية النعيمية
ملير كراتشي باكستان

مخدوم صاحب جي آخري عربي تصنيف "الوصية الهاشمية" (١١٧٤هـ) - مطبوع
١٤١٦هـ جي سرورق جو عكس (ص ٣٤٨)

تحفة المسلمين

نُحْفَةُ الْمُسْلِمِينَ

فِي تَقْدِيرِ مَهُورِ أَمَّهَاتِ الْمُؤْمِنِينَ
(رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُمْ)

تصنيف:

حضرت مخدوم محمد هاشم رتوي
رحمة الله عليه

ترجمو

مولانا عبدالرسول قادري

مخدوم صاحب جي آخري فارسي تصنيف "تحفة المسلمين في تقدير مهور أمهات المؤمنين" (۱۱۷۱ھ) - مطبوع ۱۹۹۹ع جي سرورق جو عکس (ص ۴۲۷)

مفتي اعظم سنڌ اڪيڊمي جا شايع ٿيل ڪتاب

۱. فتاويٰ مجدديه نعيمه (اردو) مفتي محمد عبدالله نعيمی سنڌي
۲. بياض نعيمی (اردو) مفتي محمد عبدالله نعيمی سنڌي
۳. تحفة الاخوان في الصلوة والسلام قبل الاذان (اردو) مفتي محمد عبدالله نعيمی سنڌي
۴. تفسير ما اهل به لغير الله (اردو) مفتي محمد عبدالله نعيمی سنڌي
۵. تعویذ گنڊا جائز هي (اردو) مفتي محمد عبدالله نعيمی سنڌي
۶. دعا مين ان الله و ملائڪته يصلون علي النبي و درود پڙهنا (اردو) مفتي محمد عبدالله نعيمی سنڌي
۷. اذان سي پهلي صلوة والسلام کي شرعي حيثيت (اردو) مفتي محمد عبدالله نعيمی سنڌي
۸. پيغام حق (فارسي) مفتي محمد عبدالله نعيمی سنڌي
۹. الصافيه شرح الكافيه (عربي) شاه آغا عبدالله جان سرهندي
۱۰. خطبات هاشميه (عربي) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي
۱۱. تحفة القاري بجمع المقاري (عربي) مرتب: مفتي محمد جان نعيمی سنڌي
۱۲. الوصية الهاشمية (عربي) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي
۱۳. حديقة الصفاۃ (فارسي/ اردو) مرتب: مفتي محمد جان نعيمی سنڌي
۱۴. رهبر حق (سنڌي) مفتي محمد جان نعيمی سنڌي
۱۵. يارهينء جي شرعي حيثيت (سنڌي) مفتي محمد جان نعيمی سنڌي
۱۶. فرائض و سنن کي بعد دعا کي شرعي حيثيت (اردو) مفتي محمد جان نعيمی سنڌي
۱۷. داڙهي کي شرعي حيثيت (اردو) مفتي محمد جان نعيمی سنڌي

۱۸. سوانح حضرت مفتي اعظم سندھ (اردو) مولانا محمد اسلم نعیمی
 ۱۹. سوانح حضرت غلام محمد نعیمی (اردو) مولانا محمد اسلم نعیمی
 ۲۰. ما مریدان (فارسی) مولانا محمد ابراهیم گڑھی یاسینی
 ۲۱. النظم المقبول فی آداب الرسول (فارسی) مولانا محمد ابراهیم گڑھی یاسینی

زیر طبع

۱. مظهر الانوار (عربی) مخدوم محمد ہاشم ٹٹوی/
 مرتب: مفتي محمد جان نعیمی سنڌي
 ۲. بیاض واحدی (عربی) مخدوم عبدالواحد سیوستانی/
 مرتب: مفتي محمد جان نعیمی سنڌي
 ۳. وسیلۃ الفقیر (فارسی) مخدوم محمد ہاشم ٹٹوی/
 مرتب: مفتي محمد جان نعیمی سنڌي
 ۴. تفسیر فاضلین (سنڌي)

ليکڪ جو تعارف

نالو: **داڪٽر عبدالرسول قادري**
 والد جو نالو: **مجنون خان مگسي بلوچ**
 جنم جي تاريخ: **پهرئين ڊسمبر ۱۹۴۹ع**
 رهائش: **کوٽ بخشو مگسي (ڏاکڻي مگسي)،**
تملقو سڪرنڊ، ضلع نواب شاھ، سنڌ
 تعليم: **فارغ التحصيل درس نظامي**
(مدرس دارالقرآن/جامع مسجد علي اڪبر شاھ، مھڙو)
دوره تفسير و حديث
(دارالعلوم قادري، خيرپور ناٿن شاھ)
فاضل فارسي ۽ عربي
ايم. اي (مسلم سٽري)، بي ايڇ. ڊي

قلمي ڪاوشون

الف ا جيپيل ڪتاب	ايم اڻ جيپيل ڪتاب
۱. گلدستہ احاديث	۱. تذڪرہ سيد محمد شاھ
۲. لطائف لطيفي (ترجمو)	۲. فاجگري وچ
۳. سوچورو (ترجمو)	۲. تاريخ مگسي
۴. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي	۲. مقالات قادري
۵. تحفة الطاهرين (ترجمو)	۴. تذڪرہ المراد (ترجمو)
۶. شان مصطفيٰ ﷺ	۵. الفہر الاڪبر (ترجمو)
۷. حاصل النہج (ترجمو)	۶. النور المبين في جمع اسماء
۸. رشف الزلال في تحقيق في	۶. البديين (ترجمو)
الزوال (ترجمو)	۷. حديقۃ الصفا في اسماء المصطفائي
۹. منشور الوصيت (ترجمو)	(ترجمو)
۱۰. اسلام جي دعوت ۽ تبليغ جا	۸. حديقۃ الاولياء (ترجمو)
اصول (ترجمو)	۹. فتوحات فيروز شاھي (ترجمو)
۱۱. فيڪٽي جي دعوت جا فضائل	۱۰. سنڌ جا ڪتب خانا (ترتيب)
(ترجمو)	
۱۲. تحفة المسلمين في تقدير	
مهور اسماء المؤمنين (ترجمو)	
۱۳. مختصر تاريخ سنڌ (ترجمو)	